

AZ Ó S KÖZÉPKORI MAGYAR

NEMZETI IRODALOM

TÖRTÉNETE.

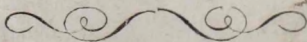
ÍRTA

TOLDY FERENC.

HARMADIK, JAVÍTOTT KIADÁS.

ELSŐ KÖTET.

PEST,

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV MAGY. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.

1862.

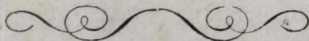
A MAGYAR
NEMZETI IRODALOM
TÖRTÉNETE.

ÍRTA
TOLDY FERENC.

HARMADIK, JAVÍTOTT, KIADÁS.

ELSŐ KÖTET.

PEST,
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.
1862.

230441

At, si iam, cum Graecis, primariam magna ex parte amisimus potentiam, et ni Deus pro sua clementia averruncet, amissuri totam videmur: saltem linguam et res gestas ac literaturam immortalitati consecremus.

Deesi János 1598.

M.ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

AZ ELSŐ KIADÁS ELŐSZAVA.

HORVÁTH CYRILLNEK,

A M. TUDOM. AKADEMIA R. TAGJÁNAK, A PESTI NAGYGYMNASIUM
IGAZGATÓJÁNAK.

Fogadja Ön, tisztelt barátom, szívesen e könyvet, mely lételét, legalább ez úttal létesülését, egyedül az Ön felszólításának köszöni. Ön tudja azt, mi nehezen határoztam magamat el annak már most megírására, miután hosszas stúdiumaim gyümölcseit elébb egy, az egész irodalomtörténet anyagát bíráltilag feldolgozó s kimerítő terjedelmes munkában kívántam a hazának átadni, és csak ennek nyomán majd a nagy közönségnek szóló kézikönyvet dolgozni ki, mely talán a köz tanításnak is alapul szolgálhatna. De a külső viszonyok s az Ön bizodalma másképp intézték ez egymásutánt. T. i. e tudomány, mely eddig az egyetemnél is inkább név mint valóság szerint üzetett, egyszerre rangjához méltó állást nyert az által,

hogy az új tanrendszerben a középtanodák tárgya közé soroztatott: miért a közoktatást kormányzó főhatóságnak őszinte hálával tartozunk; s nem hiányoztak a hazai tanító karnak buzgó tagjai, kik képesek is, készek is azt, mit részletes elődolgozások e mezőn lendítettek, a tanszékről köz birtokká tenni: de hiányzott a nem várt percben egy alkalmas kézikönyv, mely a rendszeres előadásnak vezérfonalul szolgáljon. A barátságos felszólítás örömmel töltött el, de aggodalommal is. Mert hivatalos elfoglaltságom úgy, mint folyó irodalmi vállalataim, annyira igényben tarták időm jobb részét, hogy e munkának csak lopott perceket áldozhattam; s bármennyi kézszületek hevernek is papírosaim között, számos azokban a hézag, miután régi irodalmunk maradványai, sőt az újabb korok sok terméke is szinte a XVIII. századig, csak az utóbbi években lettek hozzáférhetőbbek; minélfogva sok, részben új, stúdiumok voltak teendők, hogy szakadatlan folyamát lehessen feltüntetni a nyelvben és irodalomban működő nemzeti értelmiségnek. Az Ön biztatásai kellettek, hogy ez aggodalmakat némileg lecsillapítsam, s hozzá fogjak e könyvhez, melylyel e rendbeli dolgozataimat sajátkép bevégeznem kellett volna.

Íme tehát az ó és középkor, melyet az új és legújabb idő most már nyomban követhet. Bővebb lett

az mint akartuk; de nem némithattam el abbeli meggyőződésemet, hogy, ha egyebet kívánunk adni mint elszigetelt töredék isméket az irodalomról, ha pragmatikai történetet, melyben az egyes tünetmények az irodalmat határzó valamennyi tényzőkkel összefüggésben mutattassanak fel: még ily rövid előadásban sem mellőzhetni az országos és egyházi, a műveltségi és tudományos állapotokat és ezek külső eszközeit, valamint a magyar értelmi világgal érintkező, sőt, hasonlítás végett, az e mellett hazánkban működő idegen hatásokat sem: miután csak így nyerhetjük a nemzet irodalmi értelmiségének egészletes képét, és csak így lehet helyesen méltatni azt, mit a nemzet e részben tett, vagy nem tett. E szükséges elemek tehát, melyek megérthetésére még némi részletességet sem lehetett mindenütt elkerülni, minden rövidségi törekvés dacára nevelték az ívszámot; de nevelte a nyelv története is, mely szinte oly bensőleg van az irodalom fejlődésével összenőve, hogy ennek tagadhatlanul egyik lényeges részét teszi. Egyébiránt a tanítványai készülsége s tehetségeire figyelmező tanár ezekhez képest fogja e részeket tárgyalni, magán szorgalomra bízván, mi idő és cél tekintetében netán mellőzendőnek vagy mellőzhetőnek látszik, szóbeli előadással könnyítvén a nehezet, vagy, a nyelvtörténet körül, elhalasztván azt, mi az itt-ott még hiányzó

nyelvtudományi képzettségnél fogva korai: bár az új rendszer néhány év alatt kétségkívül oly értelmes tanítványokat nevelend, kik majd az utóbbiban is úgy okulást, mint gyönyörűséget találnak.

Két dologban, óhajtom, hogy mind Ön, mind az e könyvet netán használó más tanárok s egyéb olvasóim egyelőre megnyugodjanak.

Egyik ez: a jelen munka, bármely rövid is, teli van új adatokkal és nézetekkel, a nélkül hogy amazok forrásaira hivatkoznám; míg másfelül idézetek nélkül felhasználtatott minden, mit mások hála érdemlőt tettek e mezőn: ezt is azt is a múlhatlan rövidség parancsolta, és sem hiteles kútfők, sem nyomos okok hiánya nem, legkevesebbé pedig azon férfiak érdemeinek nem-méltánylása, kik eddig a magyar irodalmi történet egyes pontjaira világosságot derítettek. Nem mellőzhetem még is itt a régieken s némely újabbakon kívül különösen Horvát István, Czech, Lányi és Wenzel neveiket hálásan felemlíteni, főleg pedig az időközben elhunyt Döbrentei Gáborét, kinek utolsó tizenöt évi munkássága, valamint nemzeti akademiánk áldozó gondoskodása nélkül nyelvünk külső és belső története távol volna azon ponttól, melyre már eddig is kifejthettük. Mind ezeknek hű és méltató felidézése, valamint minden állítás és nézet birálatos megállapítása azon nagyobb munka köteles

feladása, mely, ha isten megrendült egészségemnek csak ennyire is kedvezend, a jelent fogja követni, hogy általa lerójam azon szent tartozást, melylyel magamat állásomnak úgy, mint hazámnak lekötve érzem. Arról mindazonáltal ez úttal is biztosíthatom olvasóimat, hogy nem csak lényeges, de kisebb jelentékű dolgokban is, a másodkéz kerültével a közvetlen forrásokból merítettem, s általjában, hol csak lehetett — lehetett pedig nekem többnyire — önlátomás és önvizsgálat nélkül semmit nem állítottam: hosszas tapasztalás által meg lévén tanítva, mennyire szükséges elismert tekintélyeknél is a kételkedés, nehogy az igaz mellett hibákat is terjeszszünk.

Más a Példatár, a történeti előadásnak jó chrestomathiák nem létében szükséges kiegészítője. Itt a régi szöveg a legnagyobb hűséggel adatik, *kivéven a helyesírást*. Erre nézve azt követtem, hogy minden szót, minden hangot úgy fessek le, mint az író azt *ejtetni* kívánta; mi által csak a *külső* régies szín vész el. Senki sem szeretheti, régi írók kiadásában, hol nem egyedül a tartalom, de a forma is tekintetbe jő, nálamnál inkább a diplomatikai hűséget, s elismerem, hogy az különösen a régi irodalom physiognomoniájához lényegesen tartozik; de másfelül szint oly erősen meg vagyok győződve, mikép közönségnél, mely elibe először vezettetik

a régi irodalom, melyet tehát avval még meg kell barátkoztatni, nehezedik, sőt nagy részben meghíúsúl célunk, ha azt oly köntösben mutatjuk fel, melyen keresztül az alakot, mi mégis itt a lényeg, látni még nem eléggé jártas, sőt, feltehetőleg, még most kedve sincs. Ily hűség által az ehez nem szoktatott olvasó inkább visszaijesztetik, mint édesgettetik a régi nyelvbeli előadás szépségeivel megismerkedni. Ilyenkor tehát megelőzőleg az olvasóhoz le kell ereszkedni, hogy őt felemelhessük: előbb a nyelv nehézségein kell őt túlemelni, hogy elkészítsük az írásmód nehézségeire is; csak ez úton érhetjük el azt, hogy maholnap oly ómagyar olvasókönyvet is szívesen vehessen és vegyen, melyből az emlékeket sajátságaik egészletében ne csak méltatni, de élvezni is mind képes, mind kész legyen. Az akademia a nyelvtudomány érdekében helyesen cselekszik, sőt múlhatatlan kötelességet teljesít, midőn nyelvünk emlékeit teljes hűséggel adja: de e sokszor megközelíthetlennül szép nyelvdarabok csak akkor fognak (főleg egyházi) irályunk nemesítésére hatni, mikép arra meghivatvák, ha majd nyelvtörténeti és chrestomathiai munkák által a nagy közönség azok élvezésére felgerjesztve s képesítve lesz: e végre pedig szinte nélkülözhető a helyesírás megtartása, mely csak a nyelvtudósra nézve szükséges, sőt múlhatatlan. Pedántság volt volna te-

hát a célt az eszköznek feláldozni. Mindazáltal óhajtottam volna olvasásom mellé a szöveget eredeti külalakjában adhatni: ha attól a költség nevedése el nem tilt.

Ezek után csak azt óhajtom, hogy e könyv is pótoljon hiányt addig legalább, míg más, tán ennek nyomán is, jobbat, célszerűbbet adand. Ön pedig, tisztelt férfiú, fogadja szíves kézzszorításomat, fogadják azon szaktársaim, kik azt tanításaik alapjául tenni méltatták. Csak az ő élő szavok közbenjártával leszen az valóban gyümölcsözővé s elevenné.

Pesten, december végén, 1851.

Pest, novemberben, 1851.

ELŐSZÓ

A HARMADIK KIADÁSHOZ.

Valamint a második, úgy e harmadik kiadás is pontosan átnézetett, itt-ott némely nyomosb adatok közbe szövettek, némik újabb vizsgálat után megigazítottak, a 98. §. codexliteratúránk újabban felmerült darabjaival pótoltatott stb.

Az a vígasztalásom nem volt, hogy, mióta e könyv a gymnásiumok kezeiből kivéttett, a helyébe lépettek — melyek ezt annyira megbecsülték, hogy (a középkorra nézve) mindenöket az utolsó részletig ebből írják ki — legalább pontosak és hibátlanok volnának; folytatásaik pedig az újabb korszakok irodalma organicus életébe be kívántak volna hatni. Torzképei a históriának, nem látott vagy nem tanulmányozott dolgok alakítatlan cháosza.

De jól esett a közönség részéről gyakran tapasztalt méltatás, melyet most már azzal hálálhatok meg, hogy állásom kedvezőbbre fordultával a hátralevő kötetek elkészülését 1862. év folytatában bizton megígérhetem.

Pest, novemberben, 1861.

A MAGYAR
NEMZETI IRODALOM
TÖRTÉNETE.

ELSŐ KÖTET.

A MAGYAR
NEMZETI IRODALOM
TÖRTÉNETE.

BEVEZETÉS.

1. §.

Értelemhatározások.

Irodalom alatt a nyelvben és írott termékekben nyilatkozó emberi szellem műveinek bizonyos öszvegét értjük; az *irodalomtörténet* az ily művekben nyilatkozó szellem fejlődése s működéseinek összefüggő és okfejtő előadása. *Összefüggő* leszen az, ha gondosan kimutatjuk azon láncolatot, mely e szellemi nyilatkozatok közt létezik; *okfejtő* pedig, ha mind a *külső befolyásokat* kellő figyelemre méltatjuk, mik az irodalom fejlődésére hatnak, melyek az országos, vallási s műveltségi állapotok, az irodalomra egyenesen ható intézvények és eszközök (tanodák, gyűjtemények, törvényhozás, különféle találmányok); mind a *belsőket*, t. i. a tudományosság állapotjait, az irodalmi jelenetek egymásra hatását, s az irodalom tényezői t. i. a kitünőbb elmék fejlődése történetét.

Ezekből a *magyar irodalmi történet* fogalma és követelései is világosak.

2. §.

Egyetemes és nemzeti irodalomtörténet.

A magyar irodalmi történet, mint minden más népé, vagy kiterjed mindenre, mit az öszves nemzet a tudományok és szóló művészetek bármely ágain és bármely nyelven előállított: s ekkor *egyetemesnek* neveztetik; vagy különösen a nemzeti szellemnek nemzeti nyelven költ irodalmi műveire szorítkozik, s ez teszi tárgyát a *nemzeti irodalomtörténetnek*.

A nemzeti szellem különösen a nyelv kiképzésében, a szóló művészetekben, bölcsészet, egélytudomány (theologia) és történetírásban nyilatkozik, kevésbbé az exact, a természeti, s az ezektől függő gyakorlati tudományokban.

Ily értelemben terjeszti a jelen tankönyv is elő a magyar nemzeti irodalmat, de mellékes tekintettel a hazai egyetemes irodalomra, miután ez reá folyvást elhatározó befolyást gyakorlott.

3. §.

E tudomány haszna és szüksége.

Az irodalmi történet hasznos sőt szükséges volta rég el van közönségesen ismerve, úgy hogy külföldön az nem csak a felsőbb, de a közép és magán, sőt még a női tanodákban is rendes tanulmányúl van behozva. Ez adja a nemzet legbensőbb, t. i. szellemi életének képét; ez ismerteti azon műveket, mik a műveltségnek, tehát a valódi emberisedésnek legnemesebb termékeit teszik. Valamint tehát a polgári

történetből az öszves társadalom, vagy valamely egyes nemzet külső tetteit tanuljuk ismerni; úgy az irodalomból belső, szellemi fejlődése menetelével és műveivel barátkozunk meg; amabból mint nemzet tanulunk cselekedni, ebben a társaságnak úgy, mint az egyének művelődési útjai és eszközeivel ismerkedünk meg. Nélküle a tanulás olyan, mint a tengeren hajózás mágnessű nélkül; az író pedig, ki irodalmi történetet nem üz, oly státusférfiúhoz hasonló, ki történeti és földrajzi jártasság nélkül akarna nemzet és ország felett kormányt vinni. De a nemzeti irodalom történeti helyes ismerete, nem kevésbbé mint a polgári história, képes a nemzeti önérzetet ápolni, a hazafiságot táplálni, s a nemzeti haladás célszerű előmozdítására biztos útmutatást nyújtani.

4. §.

A magyar irodalmi történet felosztása.

A magyar irodalmi történetben bizonyos fejlődési fő szakaszokat, *korokat*, vehetünk észre, melyeket ugyanannyi könyvben tárgyalunk; ilyek:

I. Az ó k o r, vagy a keresztyénség felvétele előtti idő. *Az önálló nemzetiség kora.*

II. A k ö z é p k o r, vagy is a keresztyénség felvételétől a mohácsi vészig, tehát a XI. század elejétől a XVI. század első negyede végeig terjedő idő. *A hit kora.*

III. Az ú j k o r, a mohácsi véstől vagyis a nemzeti visszahatás kezdete^{ül}ől a nemzeti élet hanyatlásaig,^{za}

úgy mint a XVIII. század közepeig. *Az első virágzás kora.*

IV. A legújabb kor, az irodalom újjászülésétől az utolsó forradalomig, tehát a XVIII. század közepétől (tulajdonképp 1772-től) a XIX-nek közepeig. *A második virágzás kora.*

ELSŐ KÖNYV.

Ó K O R.

ELSŐ FEJEZET.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK.

5. §.

A magyarok eredete s külön ágai.

A régi népek eredetét el nem oszlatható homály fedi : így a magyarét is. Saját régi emlékeit, ha voltak is, miben kételkedni alig lehet, elemésztette a viszontagságos idő ; a vele érintkezett népek oly különböző és eltérő nevek alatt emlegetik különböző időkben, hogy annak kifejtése, mi e tudósításokban őket, mi a velök rokon vagy tőlök idegen népfajokat is illeti, a történettudománynak, aligha megoldható feladásai közé tartozik. Annyi azonban még is bizonyos, hogy a magyar faj a középázsiai nép-

osztályhoz tartozik, hogy ezzel együtt már a leg-
régibb történetíróknál a „*scythae*“ gyűjtőnév alatt
rejtett, hogy különféle törzsökei hol a régi, hol
az utóbbi időkben többféle nevet viseltek, melyekhez
a hún, a parthus, kazar, besenyő, székely, palóc,
jász, avar stb nagyobb kisebb bizonyossággal tartoz-
tak; hogy ezek közül több már a legrégibb időkben
megfordult délnyugoti Ázsiában is, sőt koronként ott
húzamosabban lakott, vagy épen birodalmat alkotott;
hogy különösen a magyarok is, már Herodot korá-
ban, a Fekete tenger déli tartományaiiban, örmények
és perzsák között székeltek, s nyelvök, bár eredetileg
a *scythae* osztályhoz tartozik, mégis e déli érintkezé-
sek mély és világos nyomait viseli. Azonban ez az
egész idő ködfátyolba burkolva, összefüggő történet
helyett csak elszigetelt jeleket láttat. Abból először
a *húnok* lépnek elé, kik a IV. században nem China
részeiből, mint sokan, kik a névhasonlat által elté-
vesztve őket a mongol hiongnúkkal azonítják, vélek-
szenek, hanem nyugoti Közép-Ázsiából keleti Euró-
pába betörvén, ebben egyikét a legterjedelmesb s leg-
hatalmasabb birodalmaknak alapíták, mely száz éves
fennállás után feloszlott; a *húnok* pedig részint a ké-
sőbb utánok jött avarokkal egyesülve, vagy Magyar-
ország keleti hegyvidékeiben mint székelyek, e ha-
zában maradtak, részint a Pontus keleti részeibe
kivonulván, ott egyéb fajrokonáikkal összeolvadva,
utóbb ismét más nevek alatt szerepeltek; egy águk
végre az utigúrok közül, a VI. század első felében
Magyer király alatt éjszak felé bújdosván ki, hihe-

töleg a Volga mellékein akkor sátorozott magyarok közé elegyült.

6. §.

A magyaroknak ázsiai utolsó lakjai és mai hazájokba beköltözése.

T. i. Krisztus után az ötödik században a magyarok már a Volga két partján székeltek, a mai orosz birodalom kazáni, szimbirszki és órenburgi kormánymegyéiben; honnan végre hatalmasabb és mindig ellenséges törökonaik, a besenyők (pecsenégek) által szorítva, egy részök azon hazát elhagyá, s vándorlásai közben ismét két részre oszolva, egyike, régibb déli székei emlékezetében Perzsiának tartott, melynek népei közt idővel nevét és nyelvét elvesztette; másik, kétség kívül sokkal nagyobb része, az atilai hagyományok nyomán délnyúgotnak élenyomulván, először Etelközben, a mai Moldva és Bessarábiában állapotott meg, honnan a túlhatalmas besenyők által nyomban követve és szinte kiszorítva, a mai Magyarországra özönlött, a Kárpatok és az Ádriai tenger, a Kahlenberg és az oláh havasok közt levő minden tartományokat és népeket meghódított, s Árpád alatt azon nagy és tekintélyes birodalmat alapítá, mely egész a jelen század közepéig, tehát közel ezer évig, a szerencsének sokféle változásai közt ugyan, de önállása és szabadságának megtartásával, fenn állott.

7. §.

A magyarok világélete a IX. és X. században.

Gyéza reformjai.

Nemzetünk élete a kilencedik és tizedik században többnyire harcos kirohanásokban tölt el. A keleti birodalom, úgy Olasz és Német, Helvét, Francia, sőt Spanyolország is, részint húzamosan, szenvedtek csapásai alatt; míg Gyézára szállván a kormány, nehogy Európa a magyarra múlhatatlan veszedelmet hozandó szövetkezésre kényszeríttessék, e bölcs fejedelem ama kitöréseknek véget vetett, az európai hatalmakkal követségeket váltott, békét kötött, a külföldi bételeplőket dacos magyarjai irányában pártolta, s a zsákmánylás helyett a földmívelést és kereskedelmet mozdította elő, a keresztyénséget terjesztette, sőt maga is felvette, gyermekeit a szomszéd fejedelmekkel összeházasította, s ekép birodalmával az európai státuscsaládba új tagként belépett. Így biztosítva volt az ország jövődjé, a vagyonosodásnak új és belső források nyitva, s az európai műveltségnek megtörve az ösvény, midőn e dicső fejedelem, hosszas és mélyen beható uralkodás után, sírba szállt. A nemzeti felekezet, mely az erélyes Gyéza alatt feltámadni nem merészlett, legott a fiatal István atyja székébe ültével Kupa vezérlete mellett a keresztyénség s annak hívei ellen fegyvert ragadott, de az ország idegen elemei segédelmével legyőzetvén, a nemzeti hit rabság büntetése mellett eltiltatott, a keresztyén vallás állodalminak jelente-

tett ki, egy hatalmas egyházi rend alkottatott, a térítés erőhatalommal is folytattatott, templomok, klastromok, tanodák építtettek, végre a pápa, István egyházi intézvényeit megerősítvén, neki 1000. évben királyi koronát küldött. Ekép be volt fejezve a nemzeti történet és élet egyik legnevezetesebb időszaka, melyet már most egyéb tekintetek alatt sietünk röviden lerajzolni.

8. §.

A régi magyarok állami élete.

Bármely népnek jellemét, történetén kívül, a társadalmi szerkezet, melyet maga adott magának, és vallása, mely elméje és kedélyének legbensőbb nyilatkozása, tükrözi vissza leghívebben. Ezekkel kell tehát itt is minél előbb megismerkednünk.

A kilencedik és tizedik század magyarja harcos és vad volt: ilyenné tették veszedelmes küzdesekkel járó költözései s folytonos háborúi; e mellett élénk képzelmű, kaland- és pompaszerető levén, a munkát pedig szabad férfiúhoz méltatlannak tekintvén, szükségeit más mint zsákmányoló kirándulások útján ki nem elégíthette, melyek pusztítók voltak ugyan, mint a középkori egyéb vándornépeké: de a kegyetlenség, mely az új és legújabb kornak is sokféle háborút bélyegzi, őket épen ama nemzeti és ősjellemű korokban soha sem undokította.

Társadalmi állapotjokat illetőleg: az, mielőtt mai hazájokba költöztek, patriarchai volt, a törzsökök

főnökei alatt; csak midőn volgai honukat elhagyák, választottak magoknak egy *nagyfejedelmet*, ki nem csak fővezér volt, hanem valóságos felségi jogokat is gyakorlott : mi által már ekkor meg lőn a magyar korlátolt és örökös monarchia alapítva. Kétség kívül azon alapszerződés, mely mellett a nép fejei a fő hatalmat Árpádra ruházták, valamint a pusztaszeri nemzetgyűlés szervező intézkedései, a kiskorú Zsolt mellé adott helytartó kormány stb. társadalmi képességek és érettségeknek tiszteletre méltó emlékei. De erkölcsi felsőbbbségöknek elmúlhatatlan jelei azon ildom és mérsék, melylyel a hódolt népekkel bántak. Ők t. i. az itt lakott s nekik meghódolt avarok, németek, szlávok, bolgárok és oláhokat, kik közt a kereszttyénség is széltyiben el volt már terjedve, népiség és vallás-különbség nélkül magokhoz hasonló társaknak tekintették, úgy hogy az európai magyar birodalom, legelejétől fogva, csak egyenjogú, szabad és nem magyarokat ismert : egyedül az erővel ellenállottak, a hadi foglyok s a nemzetsértésben elmarasztaltak tetettek rabokká : de ezek közül is amazoknak hadi szolgálatba lépés által nyitva állt mindenkor a szabadság útja. Ez igazságos és bölcs eljárásnak köszönhetette a nemzet ez új földön megmaradhatását; ekép merheté legjobb erőit folyton a hazán kívül elfoglalni a nélkül, hogy itthon az önállásoktól elesett népek támadásától, vagy netán a külföld betöréseitől, tartania kellett volna.

9. §.

A régi magyarok vallása és erkölcsei.

A régi magyarok vallása tiszta *egyistentan* (monotheismus) volt. A legfőbb lényt, *Istent*, tartották ég és föld alkotójának, az elemek atyjának, melyekben minden isteni jótétemények öszveget látván, a tűzben áldoztak neki, tisztelték a levegőben és vízben, s a földnek dics-énekeket éneklettek. Úgy fogák fel őt mint egy öreg, ősz-szakálú királyatyát, ki élet és halál ura, fenn az égben lakik, honnan székéről lenézve a világra, intézi az emberek ügyeit, néha onnan egy vándor agg férfi képében a földre száll, s jótevő atyaként a jókat megjutalmazza, s gyakran csodaerőkkel ruházza fel, a gonoszokat megbünteti, haragjában mennydörög, s nyilait villámalakban küldi el (*Isten nyila*); ki mint népének külön védura (*magyarok Istene*, mely név egész mai napig jelentékeny módon él a magyar nép tudatában) azt költözéseiben vezérli, annak fejedelmeit ön kardja adományzásával avatja fel hódítókká (mint Atilát, Árpádot), s nekik a meghódított népek felett saját küldetést tűz ki. Isten, ellentételét, *Ördögben*, a megtestesült gonosz elvben találja, kinek neve, úgy mint az Isten név, a fogalmak hasonlatánál fogva a magyarok keresztyén műnyelvébe is átment. Ezeken kívül többrendű alárendelt szellemek, még pedig gonoszak (*Manó, Fene, Guta, Láz* stb), nemtők (*Turul*), tündérek (*Délibáb, Sellők, Tilinkók*), óriások (*Nemere*), hősök (*Húnor, Magor, Álmos*) emlékezetét őrzötte meg hol

a nyelv, hol a mese s hagyomány, de melyek összekötő szálaít az őskorból fenmaradt költői emlékek hiánya miatt nem bírjuk többé. A szobrok, melyeket őseink *bálványoknak* neveztek, s melyeknek az oklevelekben egész a XIII. századig fennmaradtak nyomaik, csak érzéki előadásai voltak Istennek, melyek előtt neki állatokat áldoztak : de bálványképek azok, t. i. a keresztyén papok értelmében, nem voltak. Papjaik (*táltosok*) egyszersmind bírái (kádár, rovóban, gyula, öspörös), bölcei és dalnokai voltak a népnek, a nélkül hogy erkölcsi hatalmok dacára valaha oly várnát vagyis kasztot képeztek volna, mely polgári különöslylyal bírva szellemi nyomást gyakorol a nemzeten. Voltak még külön *varázslóik*, *jósaik*, *bélnézőik* (garabonczyás), sőt *jóslóik* is, kik nagy tiszteletben állottak nálok, és minden fontos vállalat előtt megkérdeztettek. Az isteni tisztelet (*áldomás*) erdőkben, berkekben, hegytetőkön, tavak és folyók mellett, ment véghez, hol oltárokat emeltek, s azokat ily képszobrokkal is ékesítették; s énekek, imák, leborulás (esdeklés) s áldozatokból állott (állatok, többnyire lovak, de gyümölcsökéből is.) Nagy nemzeti ünnepeken a feláldozott állat a nép által el is költetett (oly szokás, mely a legújabb időig fennmaradt ünnepélyes beiktatásoknál), míg a nagyok fényes lakomákat tartottak ének és zeneszó mellett. Vallásos szertartással jártak az összekelés (egynejűek voltak), a születés, temetkezés. Ünnepeles szerződéseket esküvel erősítették, mely alkalommal egyik erőkből vért bocsátottak annak jeléül, hogy az esküszegőnek vére is

úgy ontassék. *Halottaikat* források, patakok mellett szerették eltemetni, hol agyaggal kisimitott sirtéren égetvén meg testöket, s hamvaik meg tetemeik fölött kerek halmokat emelvén (százhalmi ásatások), hol a maradványokat hamvvederbe zárván s oszlopházba rakván (csurgói ásatások), mely felett szinte domb emeltetett, s ez néha oszloppal is megjeleltetett (ily alkotású lehetett „Keveháza“ Százhalmon); a sírhalom mellett gyászdalokat énekeltek, néha a halottnak szolgálait is megáldozták; torna (versenyviadal, „*udvar*“) tánc és lakoma (*tor*) következett. Jeles halottak felett emlékünnepek is tartattak. Hitték a *lélek halhatatlanságát*, és harcos hajlamaikat nem kevésbé táplálta azon meggyőződés, miszerint mind azok, kiket a csatatéren leölnek, őket a más világon szolgálni fogják; hogy ott földi örömeiket fokozott mértékben élvezik, hadaikat, bajvívásaikat folytatják, és csillagzatokon járnak („hadak útja“), honnan vetekedéseik lehallatnak az égiháborúban, seregeik és csatáik az éjszaki fényben s más különös égi tüneményekben láttatnak.

Főnökeik s a *vének* nagy tekintetben állottak nálok; a szülék tetemes hatalmat gyakorlottak gyermekeik fölött; az apa választott magának menyét; az *eljegyzés* apró ezüst istenképek váltásával történt, melyeket a mátkák teljes életökön át nyakokban viseltek. A *soknéjűség* tőlök idegen volt (azért ragasztották a bihari hercegre, a soknejű Marótra is az ismeretes „Ménü Marót“ csúfnevet), az asszonyt mind a családi életben egyenjogú helyzet illette, ahonnan *feleségnek* neveztetett, mind pedig a köz-

társaságban, mihez képest az özvegy, férje halála után, ennek nem csak birtokaiba, hanem közjogaiba is lépett, honnan még mind maig fennmaradtak Erdélyben az úrasszony és úrné nevezetek; s ezen valósággal nemzeti eredetű viszony bizonyítja, mily tiszteletben állott a régi magyaroknál a nőnem. Vendégszeretet, szövetségeseik iránti hűség s a bajnoki becsület eleven érzése egészíti ki a régi magyarnak jellemképét, melyet, mind akkori viszonyaiban, mind a kor általános szellemében gyökerezett hibái dacára, egészes, nemes alap s bizonyos foka a valódi emberi beltartalomnak tüntetett ki.

MÁSODIK FEJEZET.

NYELV ÉS ÍRÁS.

10. §.

A magyar nyelv eredete, s helye a nyelvek sorában.

Hogyha a magyar nyelvet a többi ismert nyelvekkel hasonlítva vizsgáljuk, alkotásában közte s a középzásiai vagyis scythia nyelvek közt oly meglepő hasonlatot, anyagában, azaz a szógyökekben, oly gyakori közösségeket tapasztalunk, miszerint nem kételkedhetünk azt Közép-Ázsia nyelvei közé sorozni, s eredetét és bölcsőjét azon földterületre visszavezetni, mely egykor Scythia nevet viselt a legszelesebb

értelemben. E szerint a középázsiai, vagy mint nevezni szeretik ural-altáji, vagy leghelyesben *scytha nyelvosztály* öt nyelvtőre oszlik, melyek is a következők: a mandzsu, mongol, török-tatár, finn, és magyar nyelvtő. A magyar e kiterjedt nyelvosztálynak ötödik, legdélnyúgotibb tagját képezi, s legközelebb egyfelül a finn nyelvtőhöz áll, még pedig ennek uralhegyi ágaihoz, a vogulhoz és osztyákhhoz, másfelül a keleti-törökhöz; de bár alapelveiben azonegy nyelvszellem szabályozza a nevezett egész osztályt: annak határai közt mégis a korai szétválás folytán a magyar önálló életművé (organismussá) fejlődött. T. i. nyelvünk *alkotása* oly teljes, öszhangzó s lényegében magából megérthető rendszert képez: *gyökerei* oly egyszerűek, viszonyszavai, úgymint a ragok, névmások s mindennemű határozók nagyobb részt oly szerencsésen visszavezethetők első elemeikre s magából a magyar nyelvből kimagyarázhatók: hogy nyelvünket mind ezen tekintetekben másokkal összehasonlítván, eredetinek, önállóknak, minden esetre pedig egynek az ősrégi nyelvek közül kell állítanunk.

Ezzel azonban nem mondtuk azt, hogy a magyar nyelvre különböző időkben más nyelvek is nem hatottak; sőt vannak némely alkotási hasonlatok, úgy szógyökök is, közösek a sémi, s még inkább az indoeurópai nyelvosztálylyal az ind, perzsa görög, római, germán, szláv, celta): mely jelenetet csak úgy fejthetni meg, ha a magyar nyelvet épen első ifjúsága korában e délibb nyelvekkel részint közvetlen, részint közvetett érintkezésben gondoljuk. Az al-

kötésbeli hasonlatokhoz számíthatjuk a magyar névelőt (articulust), az igékhez elül ragadó határozókat (mint: *elmegyek, kilépek* stb.), a segédigéket (menni *fogok*, tettem *volt*) stb, mik a scytha nyelvektől jobbra idegenek. Az anyagot (szókincset) illetőleg itt nem az európai nyelvekből később átvett szókat értjük, melyek jelentésök- és jobbadánkülsőalakjokkal is csakhamar elárulják a nemzet mostani lakjaiban történt elkölcsonzést; hanem azon, a nyelv első szükségéhez tartozó *gyököket*, mik a magyar s az utóbb nevezett nyelvekkel közösek; és, mi fő figyelemre méltó, a magyarban többnyire egyszerűbbek s messze elágazó származékaik által annyira összenöttek a nyelvvel, hogy azokat ezen nyelvek történet-előtti korában elsajátítottaknak kell tartanunk, midőn t. i. azon gyökök bennök még első egyszerűségökben éltek.

Ezen adatok is tehát valamint egyfelül a nemzetnek történet-előtti időkben már déli részekben is laktát árulják el, úgy ősrégiségének s szívós életerejének is, mely annyi évezreden át sem engedé azt valóságából kivetközni, csalhatatlan tanúi.

11. §.

Rövid párhuzam.

Nincs ugyan itt helye, hogy a magyar nyelvet ama két fő osztálylyal, úgy a sémivel, alkotása és anyaga szerint összehasonlítsuk; némelyeket mégis *például* följegyzünk.

A görög nyelvnek különösen legrégibb korából fenmaradt szókincsében többi között ily közös gyökeket találunk, mint: *ἄς, ἄιος*: tűz, — *ἄτη*: átok. — *ἀνλή*: ól: — *ἡλήν* (az ióniai nyelvjárásban), deákul: egen-us, magy. *sz-egény*. — *βανὰ*: magy. banya. — *τιρόν*, Homernél, honnan a görög *βού-τιρον*, a deák butyrum, a magyar túró (magok a szótárirók scytha szónak mondják). — *γυρός*, gyirus: magy. *gyűrű*; evvel függ össze a deák cir-ca, cir-cum, cir-culus (nem feledve hogy a c a romaiaknál=k), a német *Kr-eis*, *gürten*, *Garten*, *kr-umm* stb.: *kör*, *ker*, s ezekből: *körül*, *kerül*, *kerít*, *kert* stb., úgy a gör: görnyed, görbe stb. — *δῆλος*: ursprünglich leichtend, hell, klar, mond Riemer: magy. dél. — *ἐρως*: Kraft, Gewalt, magy. *erő*. — *ἡδύς*: süss, magy. *éd-es*. — *ἡκί*, az ióniai nyelvjárásban die Spitze: magy. *ék*. — *τέω*: legen, stellen, setzen, magy. *te-sz*. — *τέρας*: die flache Hand, magy. *tenyér*. — *ἰός*: Pfeil, magy. *íj*; és innen: *ἰών*, *íjász*, sőt egyenesen *ἰὰς*: ióniai, péld. szöejtés. — *κάδος*, deák. cadus, magy. *kád*. — *κάπω*, deák, cap-ere, magy. *kap-ni*. — *μαρὴ*, angeblich die Hand, mond Riemer; magy. *mar-ok*, *mar-ék*. — *ὦς* (leginkább az attikai nyelvjárásban) péld. *ὦς ἔμα*: hoz-zám, *ὦς τὴν πόλιν*: a város-hoz, *ὦς αὐτοὺς*: azokhoz stb, így tehát egyenesen a magyar *hoz* névhatározónak megfelelő, egyszersmind ritka forma *πρός* helyett. — *ὠλήν*, Ellenbogen és ein Armvoll. Hesychiusnál a töszó *ὠλος*: magy. *öl*, *ölel*; Homernél *λευκ-ώλειος Ἥρη*: fejr *ölü* Here. — *πυρ*, egy a német Feuerrel, a magyar pir-ral; *πυρός*: der Waizen, mond Riemer, angeblich von der Feuerfarbe,

egyenesen a *piros*-sal egy. — *πασμα*: tiszta hellen szó: quod contextum est Hesych. szerint, magyarul *pászma*; a fonal bizonyos mértéke, melyben a motólán kétszáz ige van. — *σκολοψ*, Homernél Pfahl, Palisade, magy. *cölöp*, — *τέλειος* v. *τέλειος*, vollendet, vollbracht, magy. teljes, teljesült. — *ἑίος*, deákul filius, magy. *fi*, *fiu* stb stb.

Feltűnök a *deák* nyelvvel is közös valóban ős szók, péld. *me*-at: *me*-gyen: *hi*-at: *hi*-a van, *hi*-ba, *hi*-ány; *sec*-at: *szeg*: *sal*-it: *száll* (hellenben *ἄλλομαι*); *ver*-berat: *ver*; *ass*-at: *asz*-al az *asz* (aszu) közös gyöktől; *flu*-it, egy a ném. *fliesst*, a magyar *foly* gyökérrel; *toll*-it: *tol* (a *to*-va gyökből); *quaer*-it (olv. *kér*-it): *kér*, s valamint a deákban, úgy a magyarban is a *kér* és *keres* fogalom találkozik, mely utóbbinak aztán az amabból származott olasz *cerc*-are, a francia *chercher* stb. felel meg; *sicc*-us: *szik*-ad; *or*-itur: *er*-ed; *series*: *szer* (eredeti értelme: rend, ordo, innen egyszer, kétszer stb, s egy a beszéd majd minden részein átható egész ős család: *szer*-int, *szer*-ez, *szer*-k-eszt, *szer*-ződik stb.); *av*-us: *ó*, azért *avitus*: *avitt* (azaz *avitott* vagy *régi*); *cap*-ut: *kap*-onya; *aur*-um; *ar*-any stb. Ide látszik tartozni a deák cselekvő ige egyes harmadik személyének minden időkön és módokon atmenő -*t* képzője (*am*-at, *doc*-et, *leg*-it stb), mely a magyar -*t* képzővel (a *te*-het, *te*-szen gyökével) találkozók.

Akadnak német és magyar közös tőszók is: *warten*: *vár*; — *metzen* (ófelnémet), *metz*-eln, *Metz*-ger, sőt *Messer* is, mik a magyar *met*-sz gyökre emlékeztetnek; — *Feld*: *föld*; — *Meth* (a sanskritban *madja*)

legközelebb találkozik a magy. *méz*-zel, mely szó a *méh*-hel függ össze; — *Bock*: *bak* (nem kell feledni, hogy Baku város van a Kaspi tenger, mare *Hyrcanum*, mellett); — *fang*-en, magy. *fog*; — *Holm* (svéd), magy. *halom*; — (aus)*rott*-en: *ort*; — *Laub*: magy. *lomb*; — *Nacken*: magy. *nyak* stb. Ide tartozik valószínűséggel a határtalan mód képzője is, mely a németben *-en*, a magyarban *n-* (*n*-om, *n*-od, *n*-i stb. péld. adni, adnom stb); a német ige jelentő módbeli jelen idő egyes harmadik személyének ragja *-t* (*hör*-t, *schreib*-t stb), mely szinte a magy. *-t* igeképzővel egy.

A *sanskrit*ban, mely mind ezen nyelveknek élén áll, szinte lelünk némely, habár ritkább s távolabb eső nyomokat; ilyek: *ar*: menni vagy *er*-edni; — *arch*: könnyen, herrschen, innen *arhas*: Oberhaupt: a magyarban *or* (ország), *ur*. — *var*: oltalmazni, védeni, innen a német die Wehr, a diák *ar*-x, magyarban: *vár*. — *vas*: lenni, magyarban *va*-n. — *tal*: alapítani, *talán*: alap; magyarban *talp*, *talap*. — *varkas*: magy. *farkas* (aligha a farktól). — *kar*: csinálni, *karas*: kéz; magyarul *kar*. — *mala*: hegy, magy. *mál* (szőlőhegy, hegyrész). — *para*: hoch, Ufer, magy. *part*. stb.

Az *óperzsa* Jezdan, Ahriman, a héber Baal stb kétség kívül visszahangzanak az Isten, Ármány, Bálványszókban; s már itt Beregszászy, Gyarmathi, Révai stb munkáik feles példákat szolgáltatnak. Igen tanulságos Dankovszky hasonlító szótára mint anyaggyűjtemény, de melylyel felette ovatosan kell élni, mert minden józan elv nélkül van dolgozva. A *szláv* és magyar szópárhuzamra nézve alkalmasint azt tanul-

jük belőle, hogy amit e nyelvtöbűl átvettünk, legnagyobb részt a nemzet európai korából való.

12. §,

A magyar nyelv régi állapotja.

Mi a magyar nyelv régi állapotját illeti: noha annak semminemű maradványát összefüggő beszédben nem bírjuk: mégis a legrégibb nyelvemlékek philosophiai vizsgálatából hű képét vonhatni el azon állapotnak, melyben az a Don vizét átlépte. Ha t. i. a nyelv vizsgálásában visszafelé menvén egész a XI. század elejéig, s azon lényegtelen és csekély változásokat méltatván, melyeken az, annyi új viszony, reáható idegen nyelvek s irodalmi törekvések dacára nyolc század alatt keresztül ment; e változási menetet pedig az akkori viszonyok figyelembe vételével gondolatunkban egy pár századdal felebb visszszük: azon biztos eredményre fogunk jutni, hogy a magyar nyelv e mostani hazájában egy új nyelvtani alakot sem fejtett ki, egy képzővel sem bővült, deigen többeket ki látott avúlni; hogy új gyököket többé nem termett, s egyedül a szóképzés ősi törvényei szerint folytatott származtatás és összetétel, úgy idegen szók felvétele útján gazdagodott. Csak a szókötés vett fel régi sajátságos és velős formái mellé sok újat, mi által nem annyira a nyelv maga, mint inkább a vele élés módja változott. Ha ekép mind azt megragadjuk, mi a nyelv alkotásában kétség kívül európa-előtti; s e felett még azon hangtani változásoktól eltekintünk, mik annyi század folytában fejlődtek ki: fel látjuk

támadni lelki szemeink előtt Árpád nyelvét teljes egészletében, s arról győződünk meg, mikép e régi nyelv ősformákban gazdagabb volt a mainál, ellenben szótárilag szegényebb ugyan, mert az európai élet a maga új viszonyai, terményei és eszmeköreivel benne megfelelő kifejezését fel nem találhatta; de másfelül becses alaptökéjét hozta magával a gyököknek, még lélektani képzetekre s elvont fogalmakra is, s ezzel rendkívüli képzekenységet párosított.

Milyen volt pedig a magyar nyelv e korban, s miben különbözött a maitól, azt alább fogjuk tárgyalni, midőn a fenmaradt emlékek korához érünk, melyek e jellemzéshez bő adatokat nyújtanak.

13. §.

A magyar nyelvjárások.

Már a tizedik század közepe felé találjuk Konstantinus Porphyrogenitus byzanti császárnál a magyar nyelvjárások (dialektusok) legrégibb említését. Nyilván mondja t. i. ez, hogy a kazarovok közt belső háború támadván, a meggyőzöttek egy része a magyarokhoz futott, kik közt letelepedvén, *kabaroknak* (kétségtől kőbor-oknak) neveztettek; s hogy ezek a magyarokat „kazar nyelvre tanítván, „beszéllek, úgy mond, mind maig ugyanazon dialektust, de élnek a magyarok másik nyelvével is.“ Tekintetbe vevén már a legújabb történetnyomozásoknak, főleg Horvát Istvánéinak eredményeit, alig kételkedhetünk többé, hogy itt a kazar nyelv alatt egyenesen a *palóc nyelv-*

járást kell érteni, melyen valamint régenten a *palócok*, *besenyők*, *kúnok*, *kazarok*, *jászok* és *székelyek* szólottak, úgy mai napiglan szólnak azoknak külön időkben Magyarországra letelepült utódaik mindenütt, hol nagyobb tömegekben laknak, habár nagyobb-kisebb eltérésekkel. Ezekhez képest a palóc dialektus, mely régi épségében leginkább a Gömör, Borsod, Nógrád és Heves megyék összeszögellő hegyes vidékein maradt fenn, hol előkelőleg palócnak neveztetik, s határozottabban *középpalócnak* hivathatik, a nevezett törzsök különbsége szerint mai nap is több ágakra oszlik, milyenek az *éjszaki palóc* vagyis *barkó* Gömörben; a *déli-palóc* vagy *göcseji* Szalában s részint Somogyban és Veszprémbe is; a *duna-drávai palóc* Baranyában s az Ormányságban a Dráva mellett; a *csángó* Moldvában; a *székely* Erdélyben; végre a *jászkún*, de mely a XVII-dik század óta nagy részben elváltozott. Alig hibázunk, ha e palóc nyelvjárásban keressük a közönségesen elveszettnek tartott *hún* vagy *kún nyelvet*; minden esetre az közelebb áll a hún-magyar néptő régi nyelvéhez, melylyel részint még a XI-d. század emlékeiben is találkozunk, mint ama másik nyelvjárás, melyet Konstantinus „a magyarok másik nyelvének“ nevez, s melyet mi előkelőleg magyar, vagy különböztetés okáért *újmagyarnak* nevezhetünk. Fő s elválasztó jellemei a két nyelvjárásnak a következők:

1. A palóc nyelv feltűnő előszeretettel van a *kettős hangzók* (diphthongusok) iránt; míg az újmagyar az *i* hangzóval támadtakon kívül (aj, ej stb)

másokat nem ismer, s a kölcsönzött szókban levőket is összeolvasztja (Paulus : Pál, Haus : ház, Auster : osztriga, Meister : mester stb). Ehez képest a palócság a) a hosszú alhangzók (á, ó) előtt u-t, a hosszú magas ő előtt ü-t, az éles é előtt i-t hallat, ekép : vuár, luó, üör, iédes (vár, ló, édes). — b) az *l* félhangzó a szótagok végén, ha reá mássalhangzó következik, a szótag hangrendszeréhez képest *u* vagy *ü*-vé válik, egyszersmind az előtte álló hangzó is, ha hosszú volt, megrövidül, s azzal válóságos diphthongussá nő össze. E szerint az *al*-ból *au*, az *ol*-ból *ou*, az *el*-ből *eü*, az *öl*-ből *öü* leszzen ; példáulül : alma, balta így ejtetik : *auma*, *bauta*, s a *val* névrag mindenkor így : *vau* ; olvas, tolvaj, így : *ouvas*, *touvaj*, s a *ból*, *ról*, *től* helyviszonyragok így : *bou*, *rou*, *tou* ; elme így : *eüme*, az *el* igehatározó s a *vel* segítő névrag így : *eü*, *veü* ; a *föl* igehatározó, s a *ből*, *ről*, *től* helyviszonyragok így : *föü*, *böü*, *röü*, *töü*. — Kivételt csak a kettős *l* képez, és pedig össze *nem* tett szókban, hol is eredeti hangját megtartja, péld. *hallok*, *pitymallik* stb. — Az *r* félhangzó a sokszorozó számnevekben (egyszer, kétszer stb) szinte az *l* törvényét követi : *egyszeü*, *kétszeü*.

2. A palóc nyelv különösen szereti a *mássalhangzók lágyítását* ; így a határtalan mód *n* betűje benne állandóan *ny*-nek hangzik, péld. mennyi, futni, faragnyi : menni, futni stb helyett. A *d* és *t* is többnyire *gy* és *ty*-vé lágyúl.

3. A palóc nyelv némely alágaiban számos nyomai maradtak fenn a *régi nyelvnek* : különösen a) a hangrendszer gyakori elhanyaglása, ilyen a *vel*, *nek*,

szert, nál stb ragoknak al- és felhangú szókhöz változatlan ragasztása; péld. villával, falunek, hatszer, kertnél stb; b) az ígék határozott módú, egyes harmadik személyének alhangú szókban is *i* raggal képzése; péld. adi, vági, dobi: adja, vágja, dobja helyett; c) a birtokos nevekben, úgy az ígékben is a többes első személynek az egyesszám hangzójával képzése, egyedül az *m*-nek a *k* előtt *n*-né vékonyulásával, péld. urank, kutank, rétenk, emlekezzenk, az eredeti uram-k, kutam-k, rétem-k, emlekezzem-k helyett.

14. §.

A hún és magyar nyelv maradványai a keresztyénség előtti korból.

Mondatott már, hogy a pogány korból semmi emléke nem maradt fenn a magyar nyelvnek összefüggő beszédben. *Egyes nevek és szókból* áll minden, amit bírunk, s ezek is, mert hazai írott emlékeink e korból egyáltalában nincsenek, idegen íróknál találtnak.

Említettük a *hún* vagy *kún* nyelvet, azért azon pár szót, mely belőle közelkorú hiteles íróknál fennmaradt, itt feljegyezzük. A legrégibb a *vadon* szó, mely „Steppe“ értelemben Faustus Byzantinus IV-dik századbéli örmény író által tartatott fenn. Másik a Hunnivár“ (t. i. Húnvár, de utóhangzóval: Húnⁱ-Vár) név, mely Jornandes VI-dik századbéli gót írónál fordul elő, s melyet ennek kortársa Prokopius „Castrum vetus Hunorum“nak nevez. Ide tartoznak azon személy és törzsnevek, melyek az *úr*

szóval vannak összetéve, egy, tisztán hún-magyar képzővel, péld. *utigúr*, *kutigúr* stb. Találtnak a régi magy. krónikákban is némely hún-magyar nevek, mint Sövény, Kelemfölde, Százhalom, Tárnokvölgye stb, de ezek már későbbi forrásokban maradván fenn, itt mellőzzük; valamint a hún uralkodók neveit is, mik nagy részt szintoly hibásan látszanak leírva lenni, mint IX. és X. századbeli magyar fejedelmeinkéi: s azért csak azt jegyezzük meg, hogy ama három tiszta hún-magyar szó is elég lehet a hún nyelvnek a magyar-rali azonsága bebizonyítására.

A tizedik századbeli magyar nyelvnek néhány egykoró maradványa a byzanti írónál, leginkább Konstantinus császárnál, található. Ilyek a törzsnevek közt: *Kabar* azaz *Kóbor*, *Nyék*, *Megyer*, *Kürti-gyarmat*, *Tarján*, *Jenő* (csak így olvasható a *Γεράχ*), *Kar*, *Kaz*, mik nagyobb részt mind maig élnek köztünk mint helynevek. Ilyek továbbá a személynevek: *Ál-mus* (ez is így írva: *Σαλμουτζης*), *Árpád*, s ennek fiai és unokái: *Liuntinos*, hihetőleg *Levente*, mely név száz évvel utóbb *Tar László* fiai közt ismét felmerül, *Tarkós* (csak így olvasható a *Ταρκατζούς*), *Jeles* (*Ιέλεχ*), *Zsolt*, *Taks* (*Τάξις*), *Vállas* (*Φαλίτζις*), *Vál* (*Φαλῆς*), *Tas* (*Τασῆς*); továbbá *Kál*, *Bölcs* (*Βονλτζους*), *Gyula* (*Γυλᾶς*); *Csőrsz* (*Κουσανης*; *Leo Grammatikusnál*, *Κουρσανης* *Georg. Monachusnál*; *Anonymus* írásmódja szerint *Curzan*); végre ama két rejtvény: *γυλᾶς* és *σαρχᾶν* vagy *καρχᾶς*, miknek elsejét hol *gyűlésnek*, hol, s tán helyesben, *gyulának* (hivatalnévképen?), utób-bikát *kárkának* olvassák írónk, ezt „kárbíró“ érte-

leben, melyről a Kézai Simon által a XIII. században átírt krónika csakugyan „iudex damni“ néven emlékezik, s melyben a *kán* tatár eredetű szavunk is fenmaradt volna. Ide tartoznak még az *Atelközö* (rég alakú) tartománynév is. A szinte Konstantinusnál feljegyzett *besenyő* helynevek közt öt fordul elő, mely *γᾶται* és *κᾶται* szóval van összetéve, s úgy látszik a magyar *gát* szót adja vissza. A Dneper vizén innen fekvő e puszta várak és révek nevei latinúl leírva így hangzanak: Tun-gatae, Cracna-catae, Salma-catae, Saca-catae, Giaiu-catae. Csodálkozhatunk-e hogy a hún időből alig maradt fenn egykét világosan érthető név, miután még jóval későbbi korban azon császár is, ki a magyarok fejedelmeivel diplomatikai összeköttetésben állott, sőt a byzanti írók általában egész a XV-dik századig, a magyar neveket és szókat oly borzasztóan elferdítették?

15. §.

A hún-magyar törzsök írásmesterségéről.

Teljes hitelű történetírók, különösen a XIII. századból Kézai Simon, a XVI-ból Székely István és Szamosi, a XVII-ből Geleji Katona István, a XVIII-ból Dezericki Ince, kik a székely írást különféle időkben nagy részt önlátomásból ismerték, kétségen kívül helyhették, hogy a székelyek, kik a krónikák és saját hagyományuk szerint az atilai húnok maradványai, minden esetre pedig valódi ősmagyar faj, a közéletben saját ősi írásukkal éltek. Nem hihető pedig, hogy a székelyek azt dákiak lakaikban találták volna fel, mert

erre semmi szükség által nem utasítottak, miután a körülöttök annyira elterjedett romai írásjegyek egyszerű alkalmazása sokkal természetesebb és könnyebb volt volna. Ehez jö még a székely írás körüli műfogások sajátsága: ők t. i. nem papirost vagy hártyát és tintát használtak, hanem hosszúkás sima pálcákat, melyekbe összefolyó betűiket hegyes írótőrrel berótták (*rovás*). Ehez képest írásuk, mint a mongoloké, függőleges irányban felülről lefelé szolgált: mi minden európai befolyás kizártával egyenesen Közép-Ázsiára mutat. Ez így lévén, alig kételkedhetni, hogy a székely írás az egész hún törzsöké volt, s eredete annak ázsiai korába visszaviendő. S valóban, ha gondolkodva olvassuk Priskust, ki Atila udvarában a görög követséggel megfordult, s Atila és húnjainak nemes erkölceit, nemzeti nyelvök iránti szeretetüket, idegen nyelvekben és írásban is jártasságukat megfontoljuk: alig hihető, hogy ők saját *írással s némely vallási és történeti könyvekkel* ne bírtak volna. Hiszen a scytha népek mind régibb, mind újabb időkben is (mongolok, ujugurok stb) különösen történeteik megírásában hanyagok nem voltak. De Menander Protector hatodik századbéli byzanti író világosan is beszéli, hogy a *magyarok* II. Justinhoz ajándékokkal és „*scythá betűkkel írott levéllel*“ ellátott követeket küldtek.

Hogy *egy* ily régi írott emlék sem maradt fenn az ősidőből, nem csodálhatjuk, ha azon nagy változásokat gondoljuk meg, miken nemzetünk a kereszténységnek nagyobb részt erőhatalommal terjesztése által keresztülment; valamint azt sem, hogy ily emlék

a zékelyeknél sem került el az elenyészést, miután ezek a *rovással* csak közéletben s magán viszonyokban élhettek, nem jogiratokban, vagy irodalmi munkákban is. Van ugyan néhány ilyes maradvány a későbbi időkbel, mely ide tartozónak nézetik, de azok valódisága, vagy misége legalább, végkép kivíva még nincsen. Ilyenek a *kún síriratok*, melyeket Balbín cseh író Morvában még a XVII. században is maga látott; ilyen a híres *csík-szentmiklósi templomi felirat*, mely a múlt században még fennvolt, és hol a XV., hol a XVI. század elejére tétetett, sokban egyező a Bél Mátyás által közlött betűkkel; ilyenek voltak szint azon időben még a *csík-szentmihályi feliratok*, de mik közzé nem tétettek; ilyen ama *debreceni ómagyar könyv*, melyről Komáromi Csipkés György, mint a debreceni könyvtár birtokáról 1655-ben emlékezik, de mely, hihetőleg a múlt század elején történt könyvtár-égés alkalmával, elenyészett; ilyen továbbá azon *székely imakönyv*, melynek mása a m. akadémia könyvtárában (a Cornides-gyűjteményben) található, s mely, ha régi betűjegyeket foglal magában, ezek tetemes újításokon mehettek innmár keresztül, mert az írásmód az új-magyarhoz van alkalmazva, s maga a szöveg a múlt századnál nem régibb; ilyen az úgy nevezett *trohanci codex* is (szinte a magyar akadémia könyvtárában), mely hasonlólag imakönyv; betűi a közönségesen hún betűk neve alatt előadottaktól merőben különbözők, s még eddig megfejtetlenek, a múlt század elejénél pedig alig régibb; ilyen végre a *turóci fakönyv*, melynek hasonmását az akadémia

adta ki (Tudománytár, új folyam, 1840. VIII. köt); melynek betűjellemé a Bél Mátyáséival egyező, a többi emlékek közül legnagyobb régiségre mutat, s leghitelesbnek is látszik *).

HARMADIK FEJEZET.

KÖLTÉS ZET É S TÖRTÉNET.

16. §.

Őskori hún költészet.

Minden fiatal nemzet, mihelyt az őt körülvevő természet, más népekkel érintkezés, s innen kifejlődő, rá különféleképp ható viszonyok által öntudatra, gondolkodásra és cselekvésre gejesztetik, természet- és világnézetét, élettapasztalásait, és tettei emlékezetét költészetébe rakja le, s így ez foglalja magában egész bölcseségét, erkölcsstanát és történetét. A hún-magyar törzsököt illetőleg is érintettük, hogy mind a történeti nyomok, mind nyelvünk mélyebb és összehasonlító vizsgálása annak ősrégiségére mutat; s így, midőn

*) E tárgyról látható leginkább *Wallaszký*: Consp. Reip. Lit. 44—64. l. *Pápay*: A m. lit. esmérete, 340—347. l. *Horvát István*: Tud. Gyűjt. 1819. X. 75—83. és 1836. VII. 127. l. *Jerney*: Tudománytár, új foly. VIII. köt. 1840. 109—29. A Bél betűsora, valamint a szentmiklósi felirat mása legújabbban *Fergernél* látható: A magyar és hazája régenten, a 27. l.

az a történetben először fellépett, szellemi élete szükségkép annyira meg volt termékenyítve egy viszonytagságos, változatos és gazdag élet által, hogy költészet nélkül nem is gondolható. Mindamellet a történettudomány mélyen hallgatna fajunk ősi költészetéről, ha Priskus Rhetor utazási emlékezéseit fel nem jegyezte volna. De így már hiteles tudósítását bírjuk egy bizony nem részrehajló külföldinek *a hún költészet léteztéről, tárgyairól, divatjáról és hatásáról*. A becses helyeket itt híven tolmácsolva közöljük. Miután Priskus több ideig Atila udvarában mulatott, a király fennkölt lelkületével, a húnok nemes erkölceivel megismerkedett, s mind ezeket leírta volna, áttér azon királyi ebéd leírásához, melyen a görög követség is jelen volt, s azt így folytatja: „Béestvedvén, s az ételek elhordatván, két scytha férfiú jelent meg Atila előtt, kik önkészített verseket szavaltak, melyekben a király győzödelmeit és hadi erényeit dicsőítették. A vendégek tekintete és arcai figyelemmel csüggenek rajtuk. Némelyek gyönyörködtek verseikben; mások lelkeiket a harcok emlékezete emelé, végre kiknek testeiket az aggkor elgyengíté s tehetetlenné tette, könyükkel tölték el szemeik, miérthogy harci tűzök és vágyuk nyúgodni volt kénytelen.” Más alkalommal, midőn a király, útjából székhelyébe visszaérkezék, ünnepies menetben elébe járult egy nőseleg, kik aszszonyok által feltartva kiterjesztett fehér patyolat kendők alatt, úgy hogy minden sorban hat-hat vagy több leány is mendegélne, scytha dics-énekeket és dalokat zengedeztetve haladának. Mily szolgálatot

teend vala Priskus a történettudománynak és nekünk, ha tolmácsai által vagy csak egy kis szakaszt valamely hún énekből tárcájába bemondat, vagy legalább azok értelmét jegyzi fel s tartja fenn az utókornak!

17. §.

A hún mondakör.

Egy részét mindazáltal a hún mondának maga a nép, melynek az sajátja volt, adta által a maradéknak. Úgy látszik, hogy kétféle úton tartatott az fenn az utókornak; egyfelül a hazánkban visszamaradt húnok által, akár a székelyeket értsük itt, akár az Aladár némely csapatait: mert képtelenség feltenni, hogy ezek innen az utolsó emberig kipusztultak volna; másfelül a Pontus keleti mellékeire Csaba alatt kivonult húnok egyik ága, az utigúrok által, kik azt oda átültetheték, s midőn utóbb Magyar királyuk alatt éjszak felé húzódtak fel, az ötödik század óta már a Volga és Don közt székelt magyarokkal közölheték. Ámbár pedig e monda a helyek és idők hosszú során át részben megcsontult, részben megváltozott: így is mint lelkesítő nemzeti kincs a kilencedik században a magyarok által ismét visszahozatott régi bölcsőjébe, a Duna és Tisza közé; s noha sem eredeti költői alakjában, sem egész terjedelmében ránk nem maradt, némi sovány töredéke mégis fennvan mind maig a nép-nél: ilyen az Atila menyekzőjéről, haláláról és három koporsójáról való rege, mely felszázad előtt még énekenben is ösmeretes volt; ilyen az Atila kardjáról szóló monda

mely szerint ezt egy pásztor megtalálván, Árpádnak hozta meg, ki azzal foglalta vissza Magyarországot. Az utóbbiban t. i. nem lehet azonnal rá nem ismerni a hadisten kardja feltaláltatását tartalmazó hún mondára, melyet itt a magyarok által egy újabb nemzeti hősré átruházva találunk. Több ily töredék volt még fenn az árpádi királyok idejében; így beszéli Kézai Simon, mikép a székelyek Csabáról hibásan azt hiték, hogy Görögországban veszett el, minél fogva „a köznép — úgy mond — valamely távozonak még *mostanság is* azt mondogatja: Akkor térj meg, mikor Csaba Görögországból.“ Ezt kötődésből mondják, teszi hozzá a Képes Krónika. Egyébiránt a hún mondakörnek *a vándorló magyar népnél eleven fönmaradta* Béla király névtelen jegyzőjének több helyeiből kitűnik; sőt tetemes részét annak régi krónikáiróink egyenesen a nép szájából merítve, de kivetköztetve eredeti költői alakjából s prózába feloldva iktaták be munkáikba. Különösen a következő részeit a hún mondakörnek lehet elég biztosan a krónikákból kiismerni.

1. A maeotiai tó melléki Húnország alapítása. *Kézai (Ed. Podhradczky) Lib. I. c. I. §. 34. — Turóci Lib. I. c. IV.*
2. A tárnokvölgyi ütközet. *Kézai I. c. II. §. 4. — Turóci I. c. XI.*
3. A cezumaui ütközet. *Kéz. Ibid. — Tur. I. c. XII.*
4. Atila királylyá választatása. *Kéz. I. c. II. §. 5. 6. — Tur. I. c. XIII.*
5. A cataláni ütközet. *Kéz. I. c. IV. §. 1. — Turóci I. c. XV.*
6. Aquiléja veszedelme. *Kéz. I. c. IV. §. 1. — Turóci I. c. XVIII.*

7. Atila Ravennában. *Kéz. I. c. IV. §. 2. — Turóci I. c. XX.*

8. Atila utolsó menyekzője és halála. *Kéz. I. c. IV. §. 4. — Tur. I. c. XXII.*

9. A hún birodalom vége, vagy is Krimhilda csatája. *Kéz. I. c. IV. §. 5. — Tur. I. c. XXIII.*

10. Csaba mondája. *Kéz. I. c. IV. §. 5. 6. — Tur. I. c. XXIII. XXIV.*

Vannak még egyéb hún mondák régi íróinknál feljegyezve, de ezek világosan külföldi eredetűek: ilyen különösen a Reims veszedelme s a szent Orsolya mártiromsága (Tur. I. c. XVI. XVII.), melyek közül az első a középkori legendairók kezei nyomát világosan viseli, az utóbbi pedig kétség kívül egyenesen azoknak találmanya.

Hogyha a hún történetet, miképen az a hazai krónikákban, a nemzeti hagyomány és énekek szerint feljegyezve találtatik, a középkori történetírók elbeszéléseivel gondosan egybe vetjük, úgy találjuk, miszerint az ezeknél hol szegényebb, hol gazdagabb, néha eltérő, egyébiránt tőlök független, s így a nemzeti kútforrásra határozottan visszamutató; továbbá hogy a hún monda a költemények ovatos elválasztása után, melyekkel a nép fel szokta mondáit díszíteni, s az időszámítás hibái megigazítása után, mik idővel szükségkép belé lopúltak: a történetírással igen jól megegyeztethető, sőt ezt helyenként ki is egészítő, mint például a tárnokvölgyi ütközet elbeszéléssel, melyről bár egy nyúgoti történetíró sem emlékezik, valóságos megtörténtéről a százalmi ásatások kétségtelen tanuságot tesznek.

18. §.

Őskori magyar népköltészet.

A régi magyarok is már a zene- és énekkedvelő népek közé tartoztak, mint azt a régi írók számos helyei tanúsítják. Ott, hol valami köz öröm izgatta a népet, ünnepélyek, lakomák alkalmával, táborban és csárdákban, az áldozatoknál s a csendes magánéletben, síp és hegedű, citara és ének nem hiányzottak soha. Így például beszéli Béla jegyzője, „hogy amidőn Árpád Etele várába szerencsésen bémene, nagy vígasággal lakmározának naponként, s valamennyi hangmódok, a citarák és sípok édes zengései, s a *dalnokok énekei* mellett mulatoztak.“ Így beszéli Ekkehard német krónikás is, hogy mikor a magyarok Helvéciában a szentgáli klastromot elfoglalták, vígadtak, táncoltak és *énekeltek* fejedelmök színe előtt. Így áldozataik is az istenséget *dicsőítő énekekkel* jártak; a táltosok *versekben* szóltak a néphez; az elhúnytak hült tetemei felett rokonaik *gyászdalokat* zengedeztek, s haláluk évfordulatán ilyekkel üllötték emlékezetüket; végre a házi munkát is dallással fűszerezték. Legnagyobb szerepet mégis a nemzet életében a *történeti énekek* játszottak, melyek a nemzet viszontagságait, s vezérei és hősei bajnoki tetteit részletes előadásban tárgyalván, *a nemzeti történetírás helyét pótlották*. Ezen énekek nem csak a hadfiak, hanem az egész nép közt el voltak terjedve, mint azt Béla jegyzőjétől tudjuk, ki a dalnokok énekei mellett, bár lenézőleg, gyakran említi a köznép meséléseit is. Az ily hosszas szavalások

és énekek egyformaságának mérséklésére, mint az egyebeken kívül a finn népeknél mind maig divatos, *zenekiséret* adatott melléjük; a hangszer, mely az ily énekeket követte, deák krónikásaink által citharának, lyrának, a későbbi magyar íróknál *hegedőnek* neveztetett, mely név alatt kétség kívül valamely húros eszközt kell érteni, melyről azonban nem tudjuk vonóval, vagy ujjal, vagy billentővel játszatott-e. Ettől neveztetek magok az énekesek is *hegedősöknek*.

19. §.

Történeti énekek. A régi magyar hősmondakör.

A *történeti énekek* kiterjeszkedtek a nemzét eredetére s minden tetteire, mit Béla kir. jegyzőjétől tanulunk, hol azt írja: „Igen disztelen és illetlen dolog volna, ha egy ily főnemes nemzet a maga eredetét és vitéz tetteit a köznép hamis meséiből vagy *dalnokai csácsogó énekeiből* mintegy álmódva tanulná”: miből kiviláglik, hogy mind ezek a nép énekeiben bennfoglaltattak. Az ősi hősmonda nagy részt bizonyosan *egykorúlag* képződött. Így világosan mondja a Képes Krónika, hogy „sajátsága levén az embereknek a kérkedés, a hét vezérek magok készítették magokról énekeket neveik dicsőítésére, s hogy maradékaik azok hallására rokonaik és barátaik előtt velök kérkedhesenek.” Hasonló példával fogunk találkozni a későbbi korban is.

A régi magyarok történeti énekei három nagy körre vihetők vissza. Az *elsőrül*, t. i. a *hún mondáról*,

már szóltunk, mely a húnoktól származott ugyan, de, mint szinte érdekelve volt már, a magyaroknál is koronként változva fennmaradt, s általunk is csak ezen újabb alakjában ismertetik. E mellett kétség kívül létezett még egy mondakörük, mely *volgahoni múltjókat* tárgyalta. Természetes, hogy a IX. és X-d. század nagyobb csillogása, a jelennek fontosbsága s a bajnok ifjúság egész tetterejét elfoglaló európai hadjáratok azt hátmögbe szorították, míg végre a nép életéből egészen elenyészett. A *második mondakör*, mely azt a nemzet. önérzetében gazdagon pótlotta, a IX. és X. század történeteit tartalmazta, s ez az, melyet itt a *régi magyar hősmonda* neve alatt értünk. Ebből közlötte története legnagyobb részét Béla kir. jegyzője, bármennyit szabadkozik is a dalnokok- s a néphagyománytól; ez hangzik vissza amaz ősrégi, koronként folytatott és 1358-ban ismét leírt úgynevezett Képes Krónika sok helyéből; szinte ez ama másik régi, s Kézai által 1282 körül csak általírt és szinte folytatott krónikából. A régi magyar hősmondának a krónikások általi használatása annál bizonyosabb, mert helyenként ők az énekesekre magok is hivatkoznak. Így péld. Béla jegyzője a hét vezérről szóló énekekre, melyek kétségkívül az egész hódítási háborút magokba foglalták; így szinte ő azon a helyen, hol Töhtöm erdélyi hadjáratát beszéli; ismét hol Lehel és Bölcs rác és horvát hadjáratukat mondja el, erősítésül megjegyezvén „ha — úgymond — jelen írásomnak nem akartok hinni, higyetek a *dalnokok csácsogó énekének* s a köznép hamis meséinek, *kik a magyarok bajnok*

tetteit és háborúit mai napiglan sem engedik feledékenységbe menni ;“ így végre Botond konstantinápolyi hadjárata említésénél, melynek elbeszélését azért mellőzi, mert, úgymond, csak a köznép hamis meséiben hallotta említettetni.

E régi magyar hősmonda két fő részre oszlik: az *Álmos-mondakörre*, s a *Hétnagy magyar-mondakörére*.

Az Álmos-mondakörének fő tagjai:

1. Álmos hívatása. *Anon. c. III. — Tur. II. c. I.*
2. Álmos választatása. *Anon. c. V. VI.*
3. Álmos Kióban. *Anon. c. VIII. IX.*
4. Álmos Ungban. *Anon. c. XIII.*
5. Álmos eltünése. *Anon. — Tur. II. c. III.*

A soktagú Hétnagy magyar-mondakörből legismertesebbek:

1. Erdély megvétele Tuhutum által. *An. XXIV-XXVII.*
2. Zsoltán futása. *Anon. c. XVI. XXX. XXXVIII. XXXIX.*
3. A fejér ló regéje v. Pannónia megvétele. *Tur. II. c. III.*

A régi magyar hősmondához rakodtak le a X. század hadi kalandjait tartalmazó mondák is, melyek közül azonban krónikásaink, s részben a nép, csak háromnak tartották fenn emlékezetét, melyek is ezek:

1. Botond konstantinápolyi hadjárata. *Anon. c. XLII. Kéz. L. II. c. I. §. 19. — Tur. II. c. XXVI.*
2. Az ágostai veszedelem; Lehel és Bölcse halálok. *Tur. II. c. XXV.*
3. A magyarkák v. gazmagyarok mondája. *Tur. II. c. IX.*

Egyéb számos helyt is észrevehető a monda; eredet, de fájdalom, a krónikaírók e szép forrást nem méltatván eléggé, annak részleteit és ékességeit mellőzték, s ezeket a középkori krónikák száraz módjának feláldozták.

MÁSODIK KÖNYV.

KÖZÉPKOR.

20. §.

Fogalom és felosztás.

Hazai irodalmunk középkora azon több mint öt százados időkört foglalja magában, mely alatt a szellemek, a vizsgáló és bíráló tudományok behatását még nem ismerve, őszinte hittel forogtak mind a vallás és erkölcsstan igazságai, mind a történet adatai körül: amazokat a szent könyvekből s az egyház írásaiból, ezeket a hagyomány s a nép tudalmából merítve; amiért is azt jellemzőleg a *hit korának* nevezhetjük. E korszak foglalja magában az úgynevezett *régi codexek egész irodalmát*; és alkalmasan három időszakra felosztható; melyek a következők:

I. időszak: XI. XII. és XIII. század; az árpádi királyok kora: *a nemzeti irodalom kezdete.*

II. időszak: a XIV. század elejétől a XV-diknek közepeig; Lajos és Zsigmond kora: *a nemzeti irodalom fejlődése.*

III. időszak: a XV. század közepétől a mohácsi vészig; Mátyás s a Jagellók kora: *a nemzeti irodalom terjedése.*

ELSŐ IDŐSZAK.

AZ ÁRPÁDI KIRÁLYOK KORA.

ELSŐ FEJEZET.

ORSZÁGOS ÁLLAPOTOK.

21. §.

*A keresztyénedés és országulás műve szerencsésen
bevégeztetik.*

A tizenegyedik század a legdicsebbek egyike a magyar történetben. Nagy és erős királyok uralkodtak a dacos nemzet felett, kik leküzdvén az ősnemzeti visszahatást, Gyéza fejedelem művét szerencsésen bevégezték. I. István nem volt kisebb törvényhozó mint apostol; valamint az egyházat, úgy építette fel az országalkotmányt is, segítve kétség kívül jobbra külföldi tanácsosai által, s használva Európa keresztyén törvényhozásait, de nem utánzó, sőt inkább teremő lélekkel járván el, tisztelve a történeti alapot s a nemzeti szellemet: minél fogva épülete minden belső és külső viharokat századokon át győztesen kiállott. Legbátrabb tette a törzsökfönökök hatalmának

az új alkotmány általi megszüntetése volt, kiknek helyébe mintegy hatvan vármegye lépett, melyeknek élén egy-egy főispán állott, s máregyenes függéssel a királytól. Ezek s a keresztyén egyház által, melynek valóságos feje szinte ő volt, az új középponti hatalom a régi oligarchia romjain szilárdabb erővel s új méltóság fényében emelkedett fel. Ekép azon lázadás is, mely Gyula az erdélyi törzsökfő zászlai alatt az új alkotmányt fenyegette, legyőzetett. Ellenben idegen politikájú utódja, mert a nemzet szellemét semmibe vette, az ősnemzeti visszahatásnak áldozatja lett, s ez András alatt ismét annyira megerősödött, hogy midőn Béla a bátyja ingatag kormánya alatt elhatalmazott rendetlenségnek orvoslására a nemzetre hivatkozáék s ama nevezetes országgyűlést rendelé el, melyre minden helység két-két követét hívta meg: az ősi vallás és szerkezet fenyegetve visszaköveteltetéék. Béla erélye kellett e párt megtörésére, s noha a régi vallás hívei meg nem valának semmisítve, de azontúl csak suttokban áldoztak a magyarok istenének, és László (1092) törvénye s az 1112. körüli esztergami zsinat végzése, habár szükségesek, de úgy látszik elégségesek is voltak azt végre elfojtani, s a keresztyén hit és míveltség ügyét állandóan biztosítani. De azért a nemzeti szellem e században a külföldi, különösen a német, sőt a pápai behatás ellen is tiszteletet parancsolólag mutatta hatalmát, s mindig azt pártolta, ki a nemzet elemre hivatkozott. E század folytatott törvényhozása is becsületére válik a magyar szellemnek: így Béla és László törvényei, így Kálmánéi, ki testi idomtalan-

sága dacára tudományosan kimívelt erős lelkével ki tudta magának a kemény nemzet tiszteletét víni. Bizonyára a boszorka-nyomozás, a rabszolgaság elleni rendeletei, a gyermekölőkre szabott törvény szelidítése, az egyház anyagi hatalmának mérséklése szinte oly keresztyén, mint korát megelőző, felvilágosodásának tanúi; s ő maga a magyar értelmiség XI-d. századbeli alkotásainak dicső sarkköve.

22. §.

Veszélyes viszontagságok. Az Árpádok kihalása.

Ellenben a tizenkettődik század mély sebeket ejtett a nemzet életén. A trónviszálykodások, mik eddig sem hiányoztak, de a nemzetet nyílt csatákba vezetvén, annak edzésére s a kül befolyástól ovakodásra szolgáltak; most az erkölcsileg elaljasult byzanti udvar folytonos bele-avatkozásai által inkább a nemzeti jellem megvesztegetésére hatottak. II. István, vak Béla, s II. Gyéza alatt Borics, III. István alatt két nagybátyja szolgált ürügyül és alkalmúl a görög ármánynak s gyakoribb betöréseknek, mik tulajdonkép az ország elfoglalását célozák, míg III. Béla, nyugtalankodó öcsésének elfogatása után, a rég nélkülözött bel békét helyre állítá. E polgári háborúk alatt a régi főnemes-ség, java a nemzeterőnek, egyrészt kiveszett, az idegenek befolyása terjedett, a királyi hatalom a szabadság rovására öregbült, az egyház fenyítéke tágult, a köz erkölcsök s a nemzeti jellem a nagyok példái után csorbúlni kezdtek, az egész társadalom bomla-

dozott, a nélkül hogy Bélának görögös szabályai által, melyek a közigazgatás európaisítását befejezék, a baj gyökeresen megorvosoltaték. Jött még II. András is, ki gyarlósága és pazarlásai által a királyságot hazafitlan oligarcháktól és zsidóktól tette függővé, s az ínség mértéke betölt. Erre IV. Béla, az ifjabb király, egy a haza betegségét helyesen megítélő, nemes irányzatú fejedelem, a nemzeti erő élére állván, atyjától a köznemesség elveszett szabadságait megújító és bővítő *aranybullát* vívta ki, mely által az egyes, gyakran idegen főrendek ellenében egy új, népes középrend alkottatott, t. i. az alsóbb nemeseké, melynek tűzhelyénél a szabadság, *nemzetiség*, az ősi szokások s a nép vele született szép erényei az ország minden sorsa közt menedéket leltek, s fennmaradást. Ezen intézkedésben volt tehát letéve a nemzet jövőjének biztosítéka; s ez Kálmán óta az első törvény, mely az idő viszontagságait túlélte, jeléül annak, hogy az egész XII. századi törvényhozásnak csak a pillanat bajaira irányzott mulékony becse volt, mely a nemzetnél mélyebb nyomokat nem hagyott. De fájdalom, a legközelebbi jövőndő nem felelt meg a szép kezdetnek; a Béla erélye által sértett nagyok őt a veszély idején cserben hagyták, minek következése a tatárok azon irtóztató pusztítása lön, mely három század gyümölcseit majdnem semmivé tette. De Béla másodszor is jótevője lett a nemzetnek, mindenütt alkotott, szervezett, s új tenyészés kezdé eltakarni a romokat, midőn az ellene titkos tüzet szító nagyok felserdült fiát Istvánt atyja ellen fellázítván, a haza újra pusztító háborúnak

színhelye lett, annál szomorítóbb, mert önfiai tépték, s az erkölcstelenülés a pártok által segédül hívott köznemesség közt is el kezdett harapózni. Mind ehez jövének még a kúnvilág, s az Árpádok öröksége után vágyó külföld ármányai: a hon vég veszedelem szélén látszék állani, midőn a nemes de szerencsétlen III. Endre halálával a nemzet, a külföldtöli tartásában ismét fölemelkedvén, csak hosszas ellentállás után fogadta el Anjoui Róbert-Károlyt, de önállásának teljes biztosítása mellett.

MÁSODIK FEJEZET.

VALLÁSI ÉS MÍVELTSÉGI ÁLLAPOTOK.

23. §.

A keresztyénségnek, az ősvallással hosszas küzdése után, teljes győzödelme.

A keresztyénség István századában buzgón hirdetve s a kormány egész erejével gyámolítva terjedt, de nem azon általános és mélyen beható sikerrel, mint közönségesen hiszszük. A szent király kénytelen volt klastromait katonákkal is ellátni, hogy az ősi vallás hívei ellen bátorságban legyenek. Régi okleveleinkben számos a *Bálványos* nevű helység, az őshitűek szenthelyeitől és szobraitól így nevezve. Az I. Béla alatt 1061-ben a székesfejérvári nemzetgyűlésen történtek világosan tanusítják azon állandóságot, melylyel a nemzet nagyobb része még ősi hitéhez ragaszkodott. A *bencések* (sz. Benedek szerzetesei),

számos monostorok és apátságok birtokosai, voltak első, kik az Isten ígését terjeszték; azonkívül István törvénye szerint minden tíz falunak kellett egy templomot építeni, a püspöknek azt pappal és könyvekkel ellátni, s így, mert az első király alatt már igen sűrűen érték egymást a, bár igen kicsiny, falvak, a térítés mindenüve elhatott, s a szellemi mozgalom szükségkép élénk lett. Új lökést adtak az Istvánra következő háborúságok alatt lankadt buzgalomnak s elhanyagolt műveltségnek László és Kálmán zsinatjai; rendeltetett, hogy minden vasárnap a nagyobb egyházakban az evangéliom, az epistola s a hitvallás, a kisebbekben a hitvallás és miatyánk magyaráztassék a népnek; hogy tudatlanok fel ne szenteltessenek papokká; kik már azok, vagy tanuljanak, vagy letétetnek; hogy a kánonok a klastromokban, a káplánok az udvarokban deákul beszéljenek, mi egyszersmind a deák nyelvnek, mint minden akkori tudomány közegének, sürgetése volt stb. A XII. században nevelték a lelki tanítók számát az újdön alapított *premontréi* és *cisterci* szerzetek; melyekhez a XIII-diknak kezdetén a *dömések* (dominicanusok) s az először Magyarországon felállított *pálosok* (paulinusok), majd az *ágostoni* remeték s a *ferenciek* is járultak. Mind ezekben a vallási buzgóság s a köz oktatás új tényezőket nyert. Eretnek tanok még nem igen háborgatták ez időben a magyar egyházat; azoknak fészkei inkább a déli szláv tartományok lettek, hol a *manichaeusok*, *patarénok* és *albigaiak* működtek, s alsó Magyarországra is be kezdtek szivárogni. Ezek ellen leginkább a dömések működtek

különös rendeltetésök szerint prédikálás által; de nagyobb mező nyílt nekik a Magyarországon megtelepedett tatárok, kúnok, neugarok és izmaeliták térítésében; kiterjeszték e buzgó papok hatásukat Kúnországra (Moldva) is; sőt Nagy-Magyarországba (nemzetünk volgai honába) is kiküldék követeket, hogy misszióiknak oda utat törjenek: mi csak az épen akkor készülő mongol rohamok által gátoltatott meg. S nem egyedül az egyháziak, hanem a világiak közt is terjedett újra a keresztyén vallásosság: mit a számos és tetemes alapítványokon kívül, a szentek legendáiban előforduló Példák, úgy a Rómába zárandoklók tetemes száma is tanúsít, kiknek részére ott már szent István állított volt menedékházat. E buzgalom mellett mindazáltal, amely mértékben a főpapok hatalma s a szerzetek vagyonossága nőtt: féktelenség s a fenyíték túlgúla is mutatkozott az egyházban; mihez Kún László szabados életének példája is járulván, mely a köz erkölcsiségre szükségkép vesztegetőleg hatott: ezek orvoslásáról a XIII-d. század vége felé több nemzeti zsinat gondoskodott.

24. §.

A műveltség szerencsés fejlődése III. Béláig.

Az európai művelődés csiráit még Gyéza fejedelemnek köszöné a magyar. A harcos kirándulások megszűntével a nemzet ön termékelésre is volt utasítva. Kelete lett tehát mind a földművelőknek, mind a kézműveseknek, s mind a két rend, mely eleinte job-

bára idegenekből állt, a kormánynak sokféle pártolásiában részesült. De nagy érdeme van a papoknak is az ország termékenynyé tételében, mert a királyok nagy darab földeket adományozván a klastromoknak, a szorgalmas szerzetesek azokon példaadólag üzték a természető gazdaságot. Hogy pedig a földművelés hazánkban sebesen terjedett, a gabnatizedek tanúsítják, melyekre már István legtöbb egyházi alapítványait fektetvé. A gabnán kívül derekasan folyt a szőlőművelés is, sőt a század vége felé már a len és kendertermesztés, a méhészet s egyéb gazdasági ágak is, mik ismét különféle mesterségeknek nyújtottak anyagot. A kézműveket illetőleg: István adományleveleiből látni, hogy már a XI-d. század elején feles számmal voltak mesterembereink, kik közt az ötvösök nem kis szerepet játszottak. A sok egyház, monostor, apátság, az urak és püspökök lakhelyei, a megyei várak, seregenként bekisztték az építészeket, kiket különösen István Görögországból hozatott be, s kik által Magyarország első századaiban a román stílus lön uralkodóvá. Már István alatt voltak szabad polgárok; a városokon kívül várfalvakban és monostorok körül is gyülekeztek mesteremberek, hol a személy és vagyonbiztosság aránylag nagyobb volt, s ezek utóbb szabadalmas községekké, sok közölök idővel városokká is, lettek. Az adásvést, mely eleinte csere által eszközöltetett, könnyítették István vég éveitől fogva az apró pénz veretése, a vásárok, a vízi közlekedés; és biztosították a vásári bíróságok. A bolgár birodalom megbukta után a német és görög tartományok közt az átviteli kereskedés Magyarorszá-

gon vette keresztül útját, s egy részt magyarországi kereskedők által üzetett; másfelül a kereskedelem Dalmátország és Velence felől vett gyarapodást; s a XI-d. század végén már annyira virágzott, hogy Kálmán, a kalmárok gazdagsága által ingerelve, rajtok ketős adót szedetett. A XII-d. században növekedvén az iparos és kereskedő rend vagyonossága, tekintete is öregbedett, a beszállított flandrok és szászok új erőkel nevelték az ipart, a bányászat ügyesebben üzetett, a városok száma mint megannyi széke a műszorgalomnak szaporodott, a magyar kereskedelem némi cikelyekben (marha, bőrök, szörme, só) activ lett. A mezei és kézmű-szorgalom, a lakosok soknemű közlekedései és surlódásai, úgy az anyagi jólét szükséges feltételei a szellemi műveltségnek. Az idegen művészek és kereskedők, kik részint átutaztak, részint letelepültek, az átvonuló keresztes hadakkal, úgy a szentföldre folyton kimenőkkeli érintkezés, kereskedőink byzanti utazásai, római zarándoklatok, a meghódított Dalmáthonnal szorosabb közlekedés, a kül udvarokhoz sűrűbben járó követségek, az olasz, valamint a párizsi egyetemek látogatásai: mindannyi gerjesztő okai és forrásai voltak a szellemi művelődésnek. A keresztyén isteni szolgálat minden érzékekre ható módjai: a felséges egyházak, képek és szobrok, a díszes készülétek, zene és ének, hathatósbbá tévők az érzéki emberre nézve az új tanítást is, s a bold. Szűz tisztelete, mely legott István óta különösen sajátja volt a magyar egyháznak, a nőnem iránti viszonyt szellemibbé s nemesbbé tette: mind annyi sikeres esz-

köze az erkölcsök szelidülésének, az érzékiségből kibontakozásuknak. Ezekhez járult még az udvar csinosodása, mely a külföldi vendégek és hitvesek által növekedett, míg a Byzancban nevelt s francia hitvest tartott III. Béla alatt a kelet és nyugot kényelmeit, fényüzését és külső formáit egyesítette, s a nemzetet új szükségekkel ismertette meg.

25. §.

Míveltségi hanyatlás a XIII. században.

A III. Béla fiai alatt bomladozó országos állapotokkal a míveltség is szükségkép hanyatlásnak indult. A fejetlenség s a nagyok hatalmaskodásai a földművest, a felkapott zsidók s az utak bártortalansága a kereskedést nyomták, a nélkül hogy mindkettőnek ügye a gyengült trónnál védelmet lelhetne. Az átmeneti kereskedés a földközi tengerre vonult által; s így a nagyok féktelensége mellett a nemzet tömegére szegénység nehezedett: mindkettő legnagyobb ellensége a míveltségnek; csak a kézi műveket tartotta még fenn a gazdagok fényüzése. Ezen irányokban is erőlyesen kezdé kormányát IV. Béla; de közbe jött a *tatárjárás*, mely a míveltség és béke műveit is nagy részt megsemmisítette. Annál hathatósban igyekezett az országot és míveltséget romjaiból feltámasztani a gondos király. Semmi sem tanusította inkább bölcsességét, mint a közép osztály s a városok emelésére fordított gondjai. Ide számítjuk alapítványait és építéseit is, melyekkel nem csak a megfogyatkozott egy-

házi ügyet gyámolította, hanem a művészeteket is újra behonosította: az ország hihetetlen gyorsasággal fel kezdett ocsúlni, de fájdalom, ismét csak rövid időre, mert a közte s az ifjabb király V. István közt kitört háború, a két párt kicsapongásai, s a kúnvilág, elfojták Béla teremtményét, s III. Endre halálával a XIII-d. század napja halovány fényben áldozott le Magyarország elpusztúlt virányain.

26. §.

Képző művészetek.

Még egy pillantást a képző művészetekre, a kedélymíveltség e hathatós eszközeire, mik a kereszttyén vallás karján mindjárt az István százada kezdetén szállottak be hazánkba. Elseje ezeknek az *építészet* volt, melynek mestereit Gyéza fejedelem úgy látszik a német földről, de István a görög birodalomból, hívta be. Az első a pannonhegyi monostor és egyház szerzője volt, az utóbbi béfejezte ezt, s többi közt Esztergamban a Szűz Mária székesegyházát s a szent Adalbert templomát, Fejérváratt egy nagyszerű basilikát, Óbudán szent Péter és Pál templomát építette, melyeknek képeit bírjuk még, de az idő fogával e napig csak a börzsönyi Istvánkápolna(?) dacolt. Mind ezek román stílben épültek. Péter király a pécsi, I. Endre a tihanyi egyházakat rakatá, I. Béla a szögszárdi monostort, sz. László a váradi pompás székesegyházat, Álmos herceg a dömösi káptalani templomot stb. A XII-d. század, miután az elébbiben

annyi történt, már kevesebbet építkezett; de nevezetesen III. Béla alatt Jób érsek művei, ki az esztergami székesegyházat nagyobbította, és számos faragványokkal s egy nagy mozaik művel díszesítette fel. Új művek leginkább a tatárjárás után emelkedtek a műszerető IV. Béla alatt, részint az országba beszállított új gyarmatosok, részint az új szerzetek által: így a fejevári sz. Anna kápolnája, a löcsei és budai nagytemplomok, a kassai sz. Mihály kápolnája; ő maga Esztergamban a ferencieknek építte egyházat, a Margit szigetén pedig a dömés apácáknak monostort s egy ékes basilikát, melynek romjai csak kevés év előtt ásattak fel; V. István alatt kezdett épülni a kassai dóm, Kún László alatt a pozsonyi ferenciek hármastemplomának legrégebbike készült s egyebek, már most többnyire gót stílusban: melyek közül a maig fennálló kassai dóm s a pozsonyi ferenci-egyház a legnemesebb művek közé tartoznak.

Az építés zethoz közvetlenül a *szobrászat* csatlakozott, melynek mind az oltárok, mind a sírok díszítése körül nyílt mező. A fejevári és esztergami egyházak valóságos kincstárai voltak a hazai szobrászatnak; de az utóbbinak néhány töredékén kívül az egész árpádi időszakból semmink sem maradt fenn. Még emlékezetét is e műveknek eltörlötte az idő, csak a Margitlegendában találjuk említését egy síremléknek, a szent Margiténak, melyen fejér márványban e szentnek egy egész csodatétele volt előadva. A művészek, Lombardiai Albert és Péter mesterek, neveit is e le-

genda tartotta fenn, kik, úgy látszik, Béla és István királyok udvari szobrászai voltak.

Az *ötvösség* is ide tartozik. Ennek mezeje mind a szent edények voltak, melyekkel számos régi egyház nagy mennyiségben bírt; mind a nagyok fegyverei, különféle ékességei és asztali edényei, mikben azon időbeli történeti tanuságok szerint őseink hihetetlen fényt üztek. Felebb láttuk, hogy már sz. István alatt léteztek a klastromok mellett ötvösök; de név szerint csak egyet ismerünk: Máté mestert, V. István udvari ötvösét, kit e király jószággal is megajándékozott. A *vésés* leginkább pecsétek és pénzminták körül forogódott: s ha ebbeli fennlevő emlékeinket a külföldével összevetjük, meggyőződünk, hogy azokkal a mi vésőink a hasonlítást szégyen nélkül kiállják.

A *festészet* kezdete nálunk a *hímvarrás* volt, mely lobogókra, díszruhákra, templomi öltönyökre magától ajánlkozott. Ily művek egyike a koronázási palást, melyet Gizela királyné a fejevári főegyház számára műtudós kezekkel maga hímzett, s melyen Krisztus, szűz Mária, számos szent, apostol és proféta, István király, Gizela királyné és Imre herceg képei láthatók, öszvesen harmincnyolc alak. Az egyházak oltárai, a klastromok folyosói sem voltak festmények nélkül. A Margitlegendában említettnek az üdvözítő, sz. Mária és más szentek képei, „kik irattanak az kapitulum-házban”: mely hozzátételből egyszersmind azt tanuljuk, hogy képiróink akkor is alkalmasint papok voltak, mint azt az utóbbi időkről határozottan tudjuk. Mind ezen műveket megemészté az idő; de

még a XVI. században láthatók voltak az esztergami szent Adalbert templomát ékesített, külön színű márványdarabokból összerakott, musív festmények, melyeken sz. István király, sz. Adalbert stb, sőt magának az egyháznak külső tekintete is, eléadatott. Egyetlen kéziratjaink a Pray-codexben maradtak fenn (XII. század).

HARMADIK FEJEZET.

TUDOMÁNYOS ÁLLAPOTOK.

27. §.

Tanügy.

A közoktatás áldásai is a keresztyénség kíséretében látogatták meg nemzetünket. Említettük, hogy az egyházak, fárák és klastromokkal együtt *tanodák* is állítottak fel mindjárt a sz. király alatt. Ezek, kétség kívül a külföldi akkori iskolák mintája szerint szervezve, az úgy nevezett *szabad művészeteket* (*artes liberales*) tárgyalták, melyeknek teljes körét tették 1. a *grammatika*; melyhez a nyelvtanon kívül a metrika, azaz a deák költészet, és a vallástan tartozott. Kalaúz könyvül nálunk Priscián szolgált. Ezen osztályban tanítottak az egyházi énekek, ú. m. a zsoltárok és hymnusok, s az egész liturgia, melyek

megértésére a szentírás illető részei is magyaráztattak; ezekre következett a deák keresztyén, sőt némely classicai költők ismertetése és magyarázata is. 2. A *rhetorika*, melynek fő célja hitszónokok képzése volt; az oktatás nem csak *alaki*, miben főkép a szent atyák szolgáltak példányúl, hanem *tárgyas* is, mihez képest a jogi, erkölcsi és történeti ismék, mint az életre mulhatatlanok, ezen osztályhoz tartoztak. 3. A *dialektika*, melyben a bölcsészet elemei tanítottak, a logika t. i. s az aristotelesi kategoriák, mikhez vitázó gyakorlatok járultak. Úgy látszik, hogy ez osztály sem volt nálunk jelentéktelen, miután Hartvik tanutétele szerint sz. István király a szentmártoni tanodában, melyet különösen kedvelt, többszöri látogatásai alkalmával magais ily tudományos vitázásokba szokott ereszkedni mind a tanárok, mind a nevendékekkel. 4. Az *arithmetika*, különös vonatkozással az időszámlálásra, és alapjáúl a muzsikának, geometriának és astronomiának. Kalaúzul Boethius szolgált. 5. A *muzsika*, mely a kor szelleme szerint a tanultságnak és műveltségnek mulhatatlankellékeül tekintetett, és elméletileg is tanítatott, mert mióta a kari zene nagy Gergely által szabályoztatott s az isteni szolgálatnál oly jelentékeny lett, a szerzetesek arra voltak hivatva, hogy ne csak az egyházi zenekönyveket másolják, hanem az éneket és hangszereket magok üzzék, sőt zenemódokat készítsenek is. Egyébiránt az iskolákban a zeneelméletnek csak elemei tanítottak, szinte Boethius szerint, s fő gond a gyakorlatra fordított. 6. A *geometria*, mely azonban mind a betüvetés nem léte, mind az

eszközök tökéletlensége miatt igen tökéletlen levén, a hossz-, lap- és térmérést kevés pontossággal tanította, s a hittudomány segédtanául tekintetett. 7. Az *astronomia*, melynek akkor még csekély köre lényeges kiegészítő részét tette a műveltségnek, s alapját az időjárástannak s a csillagjóslatnak.

Mily terjedelemben tanítottak hazai iskoláinkban e külön szakjai a szabad művészeteknek, arról az ilyesekre nem figyelmes koríróink bennünket nem tudósítanak; azonban nincs okunk kételkedni, hogy a magyar keresztyénség fő szerzője, kinek minden intézkedései a nagyság jellemét viselik, legalább az általa alapított főbb tanodáknak nem vont szűkebb kört, mint amelyben a XI-d. század külföldi intézetei forogtak. Egyébiránt természetes, hogy iskoláink, valamint külön rendeltetésűek, úgy a tantárgyra nézve is külön kiterjedésűek voltak. Ehez képest voltak *fárai iskolák*, melyekben a pap az egyházához tartozó kisdedeket a hit elemeiben oktatta; *közép iskolák*, melyeknek köre a grammatikára és muzsikára szorított: az elsőbbit osztály mestere az olvasó kanonok (*canonicus lector*), emezé az éneklő kanonok (*canonicus cantor*) volt; *felsőbbek*, melyekben a grammatika, theologia és logika taníttatott, végre az *egyetem*. Mindezekről már most külön szólunk.

28. §.

Közép és felső iskolák.

A *közepetanodák* sorát a *székesfejervári* nyitja meg, melyet a szent király hihetőleg egy időben az ottani káptalannal alapítván, az hazánk valóságos anyaiskolájának tekinthető, s még a XIII-dik században is virágzott. Ilyen volt a *győri*, szinte egykorú a székestemplommal; ilyen a *csanádi*, melyet szent Gellérd püspök alkotott, melyről e szentnek életében több tekintetből tanulságos tudósításunk levén, azt egészen ide iktatjuk: „Egy időben harminc megkeresztelkedett férfit járult a püspök elébe, kérvén őt hogy venné át fiaikat, s a tudományokba avatván szentelné papokká. Kiket elfogadván a püspök, Valter mesterre bízta őket, s házat mutatva ki neki, arra alkalmatost, hogy a *grammatikai és muzsikai tanulmányokban* őket oktathá, kik is rövid idő alatt nem közönséges előmenetelt tévénék. Ezt látván a nemesek és nagyok, ők is fiaikat a nevezett Valterhez adák oktatás végett, hogy a *szabad művészetek* gyümölcseiben részesülnének. Ezek szenteltettek föl első kánonokul Sz. György monostorában . . . A püspök pedig nagy gondnal volt a *szegény tanulókra*, szerzetesekre s az idegenekre, kinek házához vezettettek a *kisdedek*, s ezek beadattak az iskolába s *oly gondosan taníttattak*, hogy az *éj is nappallá tétetnék*. Amaz első harminc tanítvány pedig olvasásban és éneklésben ki levén tanítva, a püspök úr őket felszentelte és kánonokokká tette. És küldött követeket a *dunántuli részekre*, és

gyűjtetett tanulókat Valter mester pedig *nagyon el látván szaporodni a tanulókat*, a munka terhétől nyomatva szóla a püspöknek : nem győzőm, úgy mond, e sokaságot mind a két osztályban, az ének s az olvasásában : küldj tehát, és hozass akár olvasó akár éneklő mestert. Küldé tehát a püspök fráter Mórt a király üdvözlétére, meghagyván neki egyszersmind hogy az *iskolákba* is bémenne, *melyek akkor Székesfejérváratt híresek valának, s találna a tanulók közt tanítót* vagyis oktatót, és hozna egy olyat. Ki Fejérvárra érvén, s elvégezvén a királynál dolgát, bémene az iskolákba, hol egy német, bizonyos Henrik nevezetű, volt a növendékek alimestere, kit midőn megszólita, az bele egyezvén, könyveivel együtt ment vele a püspökhöz, ki őt kedvesen fogadván, olvasó mesterré tette a tanítványok közt, Valter pedig az éneklésben tanítgatja vala őket“. Ezekből látjuk azon buzgóságot, melylyel a nép *magyar* tanítás után sóvárgott, azt a hevet melylyel az üzetett, a tanítás tárgyait, valamint azt, hogy a külföldről betelepülők is megtanulták a nép nyelvét, különben a német Henrik a magyar tanítványoknak csukugyan siker nélkül beszélt volna. Ilyenek voltak akkor a középtanodák, s ilyek kétség kívül léteztek minden monostorokban, székes és főtemplomok mellett, habár a nevezettekén kívül csak a *budainak* maradt még fenn vékony nyoma, mely, úgy látszik, sz. László idejében állt fel, s a bencések *tapolcai* klastromi iskolájok Miskolc mellett, mely még a XIII-dik században is virágzott.

Felsőbb iskolák voltak úgy látszik : a szentmár-

toni főmonostoré, mely István által alapíttatott, s kegye és figyelmének választott tárgya, nem csak tanítókat és térítőket nevelt, hanem ezek közt egy író is (33. §.); továbbá az esztergami érsekség *hittani iskolája*, melynek főleg a XIII-dik századból maradt fenn emlékezete, s hol a kánoni jog is taníttatott! Egy más *hittani képezde* (studium theologicum) fentartására Kún László adományozta az esztergami ágostoniakat.

Új gyarapodást vett a magyar iskolaügy a különben oly szomorú XIII-dik században az akkor nagy számmal mindenfelé támadozó új szerzetek és klastromok által. T. i. nem kételkedhetni, hogy különösen a dömések és pálosok felsőbb tanintézetei, melyekkel az utóbbi időkben ismerkedünk meg, e rendek kezdetével egykorúak; de világos nyomokat csak az elsőbbeckről találunk a Margitlegendában s a rendi gyűlések határozataiban: kik egyenesen az elhatalmazni kezdő eretnekek ellen szereztetvén, tagjaik számára minden klastromban tanítókat rendeltek mind a bölcészeti mind a hittanulmányok számára, és kikhez a szerzeteseken kívül világi tanítványok is jártak. A híresbek egyike a *győri* dömés iskola volt, mely 1221-ben állt fel, s még Kún László alatt virágzott.

Az *apácák* klastromaiban is folyt a tanítás, és pedig nem csak magyar, hanem a fogékonyabbakra nézve deák nyelven is, de ez az írásra, a hittudomány eleire s az éneklésre szorítkozott.

29. §.

A veszprémi egyetem. Külföldi iskolázás.

Hogy tudományos tekintetben semmit ne nélkülözzön a haza, jókor gondoskodtak királyaink egy, a külföldet pótló *egyetemről*: ennek széke *Veszprém* volt, régi középpontja a magyarok bejövetele előtt már keresztyén Pannóniának. Alapítóját határozottan nem tudjuk, de hogy sz. István volt, alig kételkedhetni, miután Kún László 1276-ki adományozó oklevelében világosan így szól: „Tudja mindenki, miszerint Veszprém városában *azon időtől fogva, hogy Magyarországon* isten jóvoltából *a katholika hit virágzik, a szabad mesterségek tanulmányai*, melyek által az isteni parancsok is legvilágosabban megmagyaráztatnak, *valamint Párizsban Franciaországban*, a tanítók kitűnő tudományával s a tanulók nagy seregével Magyarország egyházai között növekedő hírrel fénylettek, s a *törvénytudomány* az ország jogai fenntartására ottfő rangot foglal el.“ Volt-e ez egyetemnek („studium generale“) hittudományi osztálya, nem tudjuk; s alig valószínű, mert a pápák a hittudori koszorú osztása jogával, az eretneki tanoktól féltőkben, csak kevés egyetemet ruháztak fel; de hogy a szabad művészetek s a jogtudományok osztályai gazdagon ellátva léteztek, a nevezett királynak egy másik okleveléből is kitűnik, mely szerint csak az utóbbi osztály, t. i. a kánoni s a romai jog karja (capitulum doctorum iuris vtriusque) tizenöt tanárból állott; valamint abból, hogy királyaink leginkább ezek közül választák or-

szágos ügyekben a pápához, császárokhoz s egyéb fejedelmekhez küldött követeiket. Ezeken kívül tanúsítja ez egyetem nagyszerűségét azon a korhoz képest tetemes könyvkincs, melyet az intézet s annak tanítói bírtak: úgy hogy csak az idők pusztító viharaiból magyarázható, mikép annak semmi más emléke nem maradt fenn az említett okleveleknél, melyek annak elpusztíttatását írják le. László király némely adományzások által fel akará ismét segélni a veszprémi egyetemet, de ezek elégtelenek lévén, az a bekövetkezett belső háborúságok közepett végkép elenyészett.

Nem hiányzott tehát a mindennapi szükség által követelt tudományos kimívelődés alkalmá a hazában; a felsőbb kiképzés tekintetéből azonban függő maradt nemzetünk a külföldtől. Tehetősebbek kirándultak néha a külföld híresebb főiskolaiba; képességgel bíró szegény deákok számára a XIII-dik század vége felé Esztergamban „Krisztus társasága“ név alatt létesült egy gyámintézet, mely azokat külföldi egyetemeken iskoláztatta; a szerzetek pedig, hogy időről időre új szellemi erőkkkel láttassanak el, s a külföld haladásaitól el ne maradjanak, saját tagjaik közül küldék ki a képesebbeket. III. Béla óta, kinek hitvese francia királyleány volt, Párizsba gyülekeztek számosan a magyar tanulók, hol 1251. óta az egyetemnél létezett aleman nemzethez voltak csatolva; a XII-d. században Vicenzába, Páduába, Rómába, de leginkább Bologna, hol különösen a jogosztály virágzott; míg a mohammed-hitű magyar izmaeliták papjai csoportosan Aleppót látogatták egyházi joguk tanulásavégett.

30. §.

Könyvek. Könyvtárak.

A tudományos kimiveltetés fő eszközeinek, a *könyveknek*, hiánya vagy kevésléte a középkorban egyik legnagyobb akadálya volt a haladásnak s az ismeretek elterjedésének. Az ókor nagy könyvtárai háborúk, égések, s leginkább a barbár népek pusztításai által meg voltak semmisítve, mi által a könyvek annyira megritkultak, hogy áruk a biztos közlekedés s elegendő ügyes leíró kéz hía miatt a X. és XI. századokban hihetetlen magasságra emelkedék külföldön is. Nálunk ugyan törvény által is a püspökök gondjaivá tétetett a fárakat a legszükségesebb könyvekkel ellátni: de ezeken eleinte alig álltak egyébből, mint egy-egy missáléból s agendából. A maga által alapított monostorokat hihetőleg már István látta el a legszükségesebbekkel: a *pécsváradiról* legalább tudjuk a király saját okleveléből, hogy azt mintegy negyven kötetnyi *könyvtárral* adományozta meg: mely akkor időben tetemes volt, de korántsem elégséges, hogy tudósokat képezzen. Az iskolák szükségéről is a püspöknek kelle gondoskodni. Mely nehéz volt a megkívántatókat beszerezni, Bonipert pécsi püspök példája mutatja, ki egy Prisciánust Franciaországból volt kénytelen hozatni (1008. évben), szent Gellérd pedig többi közt szent Jeromos munkái megszerezhetése végett is készült Jeruzsálembe zarándoklani. E szertelen ritkaság idővel megszűnt, midőn a szerzetesek nem levén többé

térítéssel elfoglalva, jobban képesültek kéziratok másolására, s e csendes munkának több időt szánhattak; mihez a külfölddeli sűrűbb közlekedés, különösen az utazó kalmárok, keresztesek, zarándokok, követségek, tanulók stb által is járult. Ez úton keletről és nyugatról szivárogtak be kézzel írt könyvek, s így lehetett, hogy péld. az új-corveyi monostor annálisaiban 1094. évre ezt olvassuk: „Joannes de Montorp *librum* in fol. *arabicum e Pannonia allatum* intulit bibliothecae nostrae;“ így lehettek Bernát spalatói érseknek és a tatárjárás leírója Rogérnek számosabb könyveik; így növekedhetett a *veszprémi egyetem könyvtára* is Kún László idejéig oly becsre, mikép a királyi oklevél szerint háromezer márkára becsül tetnék; így bírhatott a veszprémi prépost ugyanakkor egy, ezer márkára becsült könyvtárt; így említetik, hogy ugyanazon egyetem jogtanárai is bírtak kánoni és római jogra tartozó könyveket; s fennvan László esztergami nagyprépost végintézete 1277-ből, melyben könyvtárának, mely tizenhét munkából állt, egész lajstroma bennfoglaltatik. Csak a biblia tartotta meg, mind terjedelme, mind a leírói szigor igénye tekintetéből, majdnem a nyomtatás feltaláltatásaig, nagy árát, úgy hogy Ugron spalatói érsek 1244-ben azt „nagy somma pénzen“ szerzene, Gútkeledi Vid pedig 1263-ban a csatári monostort, melynek bibliája általa elveszett, másfél faluval kártalanítaná. Végül hogy már az Árpádok alatt létezett az udvarnál egy *királyi könyvtár*, kétség nem lehet. A szent király maga Siciliani Deodát által oktattatván a szabad művészetekben, Imre herceg

szent Gellérd által, Péter a míveltebb Velencéből jöven be, *Könyves* Kálmán a maga (eredetileg gúnyos) melléknevét épen könyvkedvelésének köszönvén: királyaink udvarában kellett összegyűlni egy könyvgyűjteménynek, mely mind szent, mind némely világi, különösen történeti munkákból állott; s hihető, hogy Anonymus, ki véleményünk szerint I. Béla király alkancellárja volt, egyenesen a kir. könyvtárral élt története megírásában. Dares Phrygiust s egyéb (rég) szerzőket iskolai korából ismert ugyan már; de nem hihető, hogy a középkori történetírókat, melyeket használt, úgymint Regino, béna Hermann, Luitprand, Witichind munkáikat, s tán egyebeket is, ön-maga bírta volna; sőt igen valószínű, hogy mind ezek *így együtt* leginkább csak a királyi udvarnál lehettek, hol a honi történeti feljegyzések is (*rerum gestarum commentarii*) és pedig, mint azt bizonyosan tudjuk, a *tárnok őrizete* alatt, tartattak. Egyetlenegy ereklyéje a királyi könyvtárnak ez időből egy Dávid zsoltárja, mely az egykorú bejegyzés szerint (valamelyik) Béla királyé volt, s jelenleg a nemz. muzeum legbecsesebb kincsei közzé tartozik.

De mind ez mi kevés volt, hogy csak a külföld akkori tudományossága színvonalára is emelhesse a nemzetet! S mi volt könyveink s könyvtáraink tartalma? Ama két lajstrom után ítélve, melyet bírunk, s melyek egyike a sz. István által 1015-ben a pécsváradi monostornak adományozott —, másika a László nagyprépost által végintézetileg többeknek hagyott könyveket foglalja magában, azok na-

gyobb részt egyházi használatra rendelt vagy a legelső vallástani szükségeknek megfelelő könyvek voltak, s nem tudományos hittani munkák: mert egy sz. atya sincs köztök, annál kevesbbé classicusok vagy csak a középkornak ismeretesb világi, különösen történeti, irói. Az iskolákban legfelebb Priscián, talán Donát és Boetius, találtattak. II. András egy oklevelebe egy *horátiusi* helyet szö be. A klastromokban buzgalmi könyveken kívül szentek életei találattak; Margit a legenda szerint Cassiánust is olvasta. Anonymus, Kalán és Kézai Simon bírtak terjedtebb olvasással: de az első, úgy látszik, külföldön iskolázott, s a régi irodalommal ott ismerkedett meg; a második Dalmátiában hivatalkodván, mely Olaszországgal folytonos közlekedésben levén, könyvekben akkor jóval gazdagabb volt az anyaországnál, hihetőleg ott szerzé meg az általa használt írókat; Kézai Simon pedig az udvarnál lelhetette az általa idézett segédszereket. Az egy veszprémi főtanoda, úgy látszik, bőven el volt látva, de szinte nem az általános, képző tudományokban, hanem a romai és kánoni jog szakában, melyeket különösen ápolt. És így az Árpádok alatt oly irány, mely tudományos irodalmat alapíthat, fel nem kaphatott.

31. §.

A tanultság elterjedése az Árpádok korában.

Említettett már (30. §.) hogy többen királyaink közül írni tudtak s a deák nyelvet értették, de mindnyájokról azt állítani nem lehet (ez külföldön sem volt különben). A nagyok és nemesek tanultsága azonban csak a vallás elemei, a törvények és hazai történetek némi ismeretéből állott, melyet többnyire házi papjaiktól nyertek. Csak a papi rendnek hivatásához tartozott akkor időben az írástudás, ők voltak a hitszónokok, vallástanítók, orvosok, ügyvédek, titkárok, követek, s az oklevelek és törvények fogalmazói. Sz. István alatt tanulásuk gonddal és sikerrel folyt; a halála után következett háborúságok következtén azonban oda jutott a dolog, hogy Kálmán alatt azt szigorú szabályokkal kelle ismét föléleszteni, s ugyanazt a pápák is koronként kénytelenek valának sürgetni. III. Béla alatt minden ügyeket írásban kellén fölterjeszteni, mely rendelet IV. Béla által is megújíttatott, a fogalmazási ügyességnek szélesb kör nyíttatott. Ez óta az oklevelekben a *jogtudorok* (decretorum doctores) száma növekedni tapasztaltatik. A külföldi iskolák gyakrabbar látogatása is gyümölcsözni kezdett, és csakugyan a XIII. században már több tudós püspök hírét olvassuk; másfelül a főpapok zsarolásai által a lelkészek elszegényedvén, s e rend annyira meg kezdvén fogyni, hogy pórok gyermekei is felvétetnének, a papi rend ez által is új, nem megvetendő erőkkel szaporodott. Ezekhez járúlván az új

szerzetek, s azoknál új iskolák felállítása, majd oly buzgóságot és tanulási vágyat látunk ébredni, mely az 1279-ki budai zsinattal azon tilalmat hozatta, hogy a szerzetesek főnökeik engedelmé nélkül ne iskolázzanak, s a grammatikán, theológián és logikán kívül az iskolákban egyebet tanulni ne merészeljenek; mely rendszabály, összeköttetésben a szerfeletti klastromi buzgóság sürgetésével, a tudományos kiképeztetést inkább hátráltatta mint előmozdította.

32. §.

Deák irodalom.

Ily körülmények közt a tudományok művelésére külső szükség és ösztön nem lévén, az új tanok elkelezhetésétüli félelem miatt pedig a tanvágy is elfojtatván, végre a kimíveltebb főpapok országos és törvényhozói körben foglaltatván el, irodalmi önálló mozgalom nem támadhatott, minél fogva minden, mi e hosszú időszakból fennmaradt, leginkább néhány történeti iratban határozódik. Fel szoktak ugyan hozatni szent *Gellérd*, *Bernát* Imre király nevelője a XII. században, s *Ragúzai Ger gely* a XIII. század végéről theologiai munkáikkal, de ezek mind idegenek voltak, s munkáikat is valószínűleg külföldön írták; egyedül *Pál* és *Herbord* dömések (mindkettő *de Hungaria* melléknévvel) tartoznak ide amaz a szüzeség-s a világ megvetéséről irtelmélkedéseivel, ez az eretnek-ségek elleni könyvével, a hét bűnbánó zsoltár magyarázatával s egyházi beszédeivel (sermones de tempore):

de ezek is Olaszországban dolgoztak. Felhozatnak mint jogtudományi szerzők törvényeink és zsinati-végzéseink szerkesztői, úgy a „*Ritus explorandae veritatis*“ (a váradi tűzpróbaitélőszék jegyzőkönyvének) összeírója; de bármennyi törvényismeijártasságot, törvényhozói és országlási bölcseséget tanusítanak amazok, s bármely nevezetes történeti emlék ez: a tudomány és irodalom körébe azokat bevonni nem lehet. Ugyanezt kell mondanunk a régi *királyi könyvről* (*liber regius*), mely István alatt kezdvén vezetetni, még nagy Lajos idején is „*Legenda S. Stephani*“ nevet viselt, és szinte nem volt egyéb mint a nevezetesb szabadalmak és adományzások jegyzőkönyve, mely I. Károlyig a székesfejérvári káptalannál, azután a visegrádi várban tartatott. Az egy *szent István királyt* nevezheti itt a magyar méltó büszkeséggel, kinek *Imre fiához intézett Atyai Intései* e király bölcshatárpolitikájának örök emléke. E könyv némelyek által ugyan Gellérdek vagy valamely udvari papnak tulajdonítatik, mások Vazul görög császár hason irányú munkája utánzatának tartják: de amazokat megcáfolja Hartvik tekintélye, s az egész irat szelleme, mely csak atyáé, magyaré és különösen Istváné lehet; ezeket a görög munkávali összehasonlítás.

Ezek után csak *történeti irodalomról* lehet szó, mely, ha részint elenyészett is, részint pedig néhány a mi korunkra jutott legendára és krónikára szorítkozik: de már ezek mint a nemzeti történet, hon-, jog- és nyelvismére szolgáló források oly fontosak,

hogy fennmaradásokért a gondviselésnek buzgó hálával tartozunk!

33. §.

Legrégibb hazai történetírás.

Régi történetírásunk mivoltának és fejlődésének tisztább felfogására annak négyféle stádiumát kell megkülönböztetnünk.

Az elsőhöz számíthatni azon *történeti feljegyzéseket*, melyek a megesett dolgokat, részben egykorúlag, válogatás és összefüggés, részletek és okadás nélkül közlik. Ily feljegyzések mind az *udvarnál*, hihetőleg az alkancellár által, mind *klastromokban* a barátok által tétettek. Amazok a tárnok őrizete alatt állottak, ki hihetőleg az egész kir. könyvtárra is, mint a kincstárnak azon időben bizonynyal nem lényegtelen részére, ügyelt, és azokat érti hihetőleg Béla király jegyzője az „*annales chronici*“ néven, melyeket ugyan a magyarok bejövételére, s így a rendezett kormányt jóval megelőző időre hoz fel, de igen hihető, miszerint a Gyéza fejedelem alatt beszivárgott külföldi papok kezdék meg történetírásunkat, sz. István pedig, az új országlat rendezője, ama *királyi évkönyveket* minden esetre a történeti hagyomány följegyeztetésével kezdette meg. Klastromi ily évkönyveteket többi közt a *Pray-codex* (39. §.) *krónikájában* bírunk (*kisebb pozsonyi krónika*), mely 997-től 1145-ig egy kéztől származik, s utóbb 1203-ig folytatott; ilyek voltak azon évkönyzetek is, melyek I. Lajosig foly-

tatva, a váradi és zágrábi káptalanok régi statutumos könyveibe iktatva találtatnak (*váradi krónika*).

A második stádiumhoz tartoznak a *koriratok*, melyek egykorú vagy közel-egykorú dolgokat összefüggő elbeszélésekben terjesztenek elő. Ide tartoznak különösen: 1. *Szent Gellérd nagyobb legendája*, mely oly eleven és részletes, hogy méltán kevéssel e vértanu halála után irottnak tartathatik. 2. *Sz. Zoe-rárd és Benedek élete*, melynek szerzője Mór, a szentmártoni bencés iskola tanítványa s 1036 — 70. pécsi püspök volt. 3. *Rogér váradi kanonok Siralmas írata Magyarország romlásáról a tatárok által*, nagy fontosságú és teljes hitelű szerző, mint ki egykorú dolgokról ír, miknek maga is részese volt. 4. *Spalatói Tamás salonai-egyház története*, melynek része régibb, része egykorú dolgokat tartalmaz, s akkori históriáinkra szinte nevezetes forrásul szolgál. 5. *Szűz szent Margit élete*, melyet a pápa (magyar) követei (biztosai), midőn az elhunynak szentségéről adatokat gyűjtének, Budán szerkesztettek, de az idő ránk jutni nem engedett.

A harmadik stádiumba tartoznak azon írók, kik történetírásukat az említett eredeti feljegyzésekből, a mondából és népdalokból szerkeszték, s e mellett a külföldi írókat is használták. Ezek elseje, s *nemzetünknek*, mint maga is állítja magáról, *első történetírója*, *Béla király jegyzője* (Anonymus Belae regis notarius, közönségesen csak *Anonymus*), ki *A magyarok viselt dolgai* (Gesta hungarorum) című könyvében az ország meghódítását részletesen és teljes földrajzi tájékozattal, úgy a fejedelmek alatt történeteket be-

szélli el. Eldöntetlen vita foly a tudósok közt, melyik Bélának jegyzője volt legyen ez írónk : a többség II. vagy III. Bélának tulajdonítja őt, s így munkáját a XII-dik századba teszi : de ha némely csekély becsű, inkább látszatos, védok mellőztével, a munka egész belső jellemét tekintjük, szerzőjét bátran a XI-dik századba tehetjük, mikor a régi magyar hősmonda, melyet ő gazdagon felhasznált, a nép emlékezetében még teljes friseséggel élt. — Utána következnek : 2. *Hartvik püspök*, ki Kálmán kir. megbízásából bővebben írta meg sz. *István király életét* ; és 3. *Imre herceg élet-irója*, kit némelyek szinte Hartviknak gondolnak, de elégséges ok nélkül. 4. Az elveszett *hún krónika névtelen írója*, ki azt leginkább a magyarok húnmondájából (17. §.) szerkeszté ; s melyből mind Kézai, mind Róbert-Károly krónikása (Képes Krónika) írták által a hún történeteket. Ez szerzője talán 5. a *vezérek krónikájának* is, melyben a magyarok kijövetelét s hadi tetteiket azoknak utolsó görög hadjáratáig (970-ben) a hagyomány és népénekék nyomán (19. §.) írta meg ; valamint 6. a *királykrónikának*, hol a királyok dolgai a mondából, az említett történeti feljegyzések és legendákból, úgy látszik 1161-ig, azaz II. Gyéza haláláig, s így hihetőleg III. István alatt, szerkeszté. E két munka szinte elveszett ; sőt már a XIII-dik században is léteztek csonka codexeik, melyekkel Kézai Simon is élt a magyarok dolgai leírásában ; sokkal teljesbet használt a Képes Krónika szerkesztője, s e codexeket érti kétség kívül az utóbbi, „codices quidam, alii scriptores, antiqui libri de gestis hungarorum“

nevezetek alatt. — 7. *Sz. László király* legendájának írója 1192. körül, midőn a pápa követei a dicső király szentsége adatait gyűjték. A bollandisták (az *Acta Sanctorum* belga kiadói) által közzé tett rövidebb legendának alapul ez szolgált.

Negyedik stádiumát végre hazai történetírásunknak, melyben a régi történetek már kész szerkesztményekből kölcsönöztettek, s aztán folytatottak, *Kézai Simon* nyitja meg, ki Kún László kir. papja, a hún s a régibb magyar történeteket I. Gyézáig, s részben Kálmánéit az imént említett névtelenektől kölcsönözte, s rólok „*liber cronicarum*“ cím alatt emlékezik is; továbbá saját királya dolgait öntudomásból írta meg, a közbe eső igen sovány adatokat pedig holmi évjegyzetekből pótlotta.

Még néhány írók kell itt megneveznünk, kik az elsorolt osztályokon kívül állanak; ezek: 1. ismét *Béla kir. névtelen jegyzője*, ki magát előszavában egy Trójai Veszedelem szerzőjének vallja (melyet nem ismerünk.); 2. *Kalán* (Juvencus Coelius Calanus, Dalmata melléknévvel hihetőleg azért, mert több ideig Dalmátországkormányzója volt), 1188—1218-ig pécsi püspök, ki *Atila történetét* írta meg röviden, főleg Priskus, Jornandes és Paullus Diaconus után, a monda ismeretének néhány vékony nyomaival. 3. *Rikárd* dömés, ki Julián magyar dömésnek és társainak nagy-magyarországi útjokat írta le. 4. *András mester*, IV. Béla és V. István királynak káplánja, ki Károly sicíliai királynak Manfred ellen viselt háborúját írta le.

A *Pray-codex* krónikáját Koller adta ki a *Hist. Ep. Quin-*

queeccl. (Pozs. 1782.) I. köt. II-d. függelékében, és Endlicher „Chronicon Posoniense“ néven: *Rerum Hung. Monumenta Arpadiana* című gyűjteménye 55. s köv. II. — *A váradi krónikát* gr. Batthányi Ignác püspök: (*Leges Eccl. Regni Hung.* Tom. III. Kolosv. 1827. p. 220—6.).

Sz. Gellérd életét ugyanaz: S. Gerardi Scripta et Acta, Gyulafejérv. 1790. s Endlicher az idézett gyűjt. — *Zoerárd és Benedek élete* először jelent meg in *Legendis SS. Hung. in Lombardica historia non contentorum*; a bollandistáknál, s legújabbán Endlichernél az id. gyűjteményb. — *Rogerii Miser. Carmen* először Turóci brünni kiadásában 1488., azóta többször, Bongars, Schwandtner és Endlichernél. — *Spalatói Tamást* először Lucius adta ki in *Rer. Dalm. Scriptoribus* (Amsterd. 1666.), aztán Schwandtner: *Scriptores Rer. Hung.* (Viennae. 1748. a III. kötetben). Rogért, és Spalatói Tamásból a Tatárjárást magyarul Szabó Károly adta (Pest, 1861.).

Anonymust először Schwandtner adta ki 1746. (*Script. I. köt.*), legújabbán Endlicher az id. gyűjtem. Legjobb kiadása jegyzésekkel Endlicheré (Bécs, 1827.) Magyarra ford. Lethenyei János (Pest, 1790.), Mándi Istv. (Debr. 1799.), Szabó Károly. (Pest, 1860.). — *Hartvik* először az eml. *Legendae SS. Hung.*-ban jelent meg, aztán változtatva Suriusnál in *Vitis SS.* (Köln, 1570.), utóbb Bongars, Schwandtner, Endlicher id. gyűjteményeikben; Stilling mellett (Győr, 1747.), Praynál in *Diss. de dextra S. Steph.* (Bécs, 1771), legjobban és bő jegyzetekkel Podhraczktyól (Buda, 1836.). — *Sz. Imre legendája* először in *Legendis SS. Hung.*, aztán Surius, Bongars, Schwandtner, Endlicher gyűjt. — *Sz. László leg.* először in *Legendis SS. Hung.*, legújabbán Endlichernél.

Kézait Horányi (Bécs, 1782. és Pest. szinte 1782), Podhraczký (Buda, 1833.) és Endlicher (az id. gyűjt. Sz. Gál 1849.) adták ki, más más codexek szerint.

Kalán Atilája először Plutarch életrajzai mellett (Venance, 1502.) jelent meg; újabban Bél Adparatusában (Pozs. 1735.) Szászky bő jegyzéseivel. — *Rikárdot* De facto Vngariae Magnae egy vaticáni codexből először Dezericky Ince adta ki (De initiis et maioribus Hung. I. k. Budapest, 1748.), utána Pray (in Annal. Hunn. Bécs, 1761.), legújabbán Endlicher az eml. gyűjt. és Theiner (Monum. Hist. Hung. Róma 1859.) Magyarúl Szabó Károly (Pest 1861.). — *András* mester történetirata először Duchesne francia írói közt jelent meg a párizsi kir. könyvtár codexéből (Hist. Fr. Scriptores, V. köt. Paris, 1649. p. 820—851.), s újabban Budán 1779 (in Opusculis fugientibus Scriptt. et Rer. Hung. P. I.)

34. §.

Idegen nyelvek divata s írott emlékei.

Az élő idegen nyelvek közül a szlávnak több ágai, úgy a német s az oláh, akadály nélkül divatoztak a haza más ajkú lakói közt. A *déli* tartományokban székelő *szlávok* mind nyilvános írásaikat, mind az egyházi szertartásokat szlavón nyelven intézték. *Okleveleik* cyrillféle írással vannak szerkesztve; ellenben katholikus szent könyveik, melyek a XII-dik században Dalmáthonban fordítottak szlavónra, név szerint a *romai misekönyv*, a *romai breviárium* s a *zsoltárok*, az akkor és ott feltalált glagol betűkkel íratlak. A legrégibb glagol emlék, mely eddig ismertetik,

a zsoltárokat foglalja magában, és Arbei Miklós által íratott le 1222-ben. A dalmátokat, különösen a vegliai bencéseket, a szlavón nyelvnek egyházi használatában IV. Ince pápa még 1252-ben is megerősítvén, ez által irodalmuk korai felvirágzását s régi emlékeinek egész a jelenkorig fennmaradását biztosította. A világi dalmát irodalom is e korba szolgál vissza; legrégibb emléke egy *diokleai névtelen* papnak déliszláv históriája, melyet honosai kívánságára 1161. körül anyai nyelven és deák betűkkel írt. A *tótok* ez időszakban békés tűzhelyeiknél dallották eddig elenyészett énekeiket, egyéb szellemi mozgalmaknak jelét nem adták, sem nyelvöknek legkisebb emlékét fenn nem tartották. Szinte így az oroszok, a horvátok *) s a birodalom keleti részeiben az *oláhok*. — A flandrok Erdélyben, a szászok Magyarország felső részeiben, a *németek* a nyugoti határokon hasonlókép gátlan élvezetében éltek nyelvöknek, de annak is ez időszaktól semmi emléke nem maradt. Erdélyi németnek tartatik ugyan azon *Klingsor Miklós*, ki az úgynevezett „wartburgidalnokharc“ban szerepel, de míg Zeune őt a német Niebelungen-ének szerzőjének hinni kész, mások költött személynek nézik: minden esetre oly rejtélyes alak, mely, ha létezett is, a hazában hatásának semmi nyomát nem hagyta.

*) Kercselich Notit. p. 133. egy XII. századbeli (?) horvát dalt ad fordítva deákra.

NEGYEDIK FEJEZET.

A MAGYAR NYELV KÜLSŐ TÖRTÉNETE.

35. §.

A magyar nyelv az udvarnál és az államban.

Rómából kapván nemzetünk a keresztyénséget, nyúgotról az országlás európai formáit, a deák nyelv lett az oltár és törvényhozás, a külhatalmakkali közlekedés s az oklevelek nyelve; de azért a nemzeti nyelv nem szűnt meg *az udvar, a nagyok, az országos*, általában *a nyilvános élet nyelve* lenni. A királyok hitvesei mindig idegenek ugyan, de lehet-e kétleni hogy a nő, férje, gyermekei s azon nemzet nyelvét megtanulta, melyhez sorsa által csatoltatott? Ha egy pár német születésű királynéval, mint azt többekről tudjuk, jöttek is be német urak, az udvar nyelve épen úgy nem lett német, mint mások alatt nem görög, szerb, vagy francia: oly nemzet közepett t. i., mely makacsúl ragaszkodott nyelvéhez s a külföldieket féltékeny indulattal látta fejedelmei körül, az udvar csak magyar lehetett: Péter rövid országlatát kivéve, de ki külföldieskedéseért végre is életével lakolt. Még kizáróbbilag divatozott a nemzeti nyelv a főrendek udvaraiban, kik, ha idegen származatúak is, csakhamar beolvadtak; s szinte így az egész nemességnél, melyhez semmi idegen nyelv még akkor be nem férkezett, sőt feltehető hogy a nemzeti nyelv ez időben,

mint a hódító, országló s bajnokabb népé, hatalmas olvasztó erőt gyakorlott a többi népiségek felett is: különben annak számbeli túlsúlyát az itt lakott népek felett megmagyarázni nehéz volna. Országos használatát illetőleg, a királyi tanácsban nem csak papok ülven, kik szinte csak eleinte voltak külföldiek, hanem a nemzet nagyai is; így az országos és zsinati gyűlésekben, több királyok s a világi rendűek általános deáktalansága ez időszakban még nem tűrt idegen tanácskozási nyelvet. Az István törvényei és oklevelei kétségkívül deákul voltakszerkesztve, de hirdetésök csak köz nyelven eshetett meg. De I. András úgy nevezett edictuma, mely egyenesen a pogány magyarokat illette, eredetileg más mint magyar nem lehetett: a törvénykönyvben álló szöveg annak csak elbeszélése, melyet Mosóci, Bonfini után szerkesztett. Sz. László I. törvényében nyilván mondatván, hogy ez a főpapok s *valamennyi országnagyok* zsinataiban, az egész clerus és *nép* jelenlétében hozatott, még ennek végzései sem jegyeztethettek fel más mint a tanácskozás nyelvén, habár aztán szerkesztésök, a kor szokásához képest, deákul esett is meg. László II. és III. törvénykönyvei későbbi összeállítás, s inkább egyes edictumok gyűjteményei, melyek többnyire a közbátorságot illetők levén, szükségkép nemzeti nyelven hirdettettek ki. *Kálmán* első törvénye mind nyelvvel árulja el a szolgai fordítást, mind fordítójának Albricusnak előszava tanúsítja, hogy szövegét tulajdonképen a tanácskozás közbeni magyar feljegyzésekből szerkeszté össze. *Kálmán* úgynevezett másó-

dik törvénye e király többféle s különböző eredetű végzéseiből sokkal később állíttatott össze. Ezekből látszik, hogy valamint a törvényhozó gyülekezeteknek, úgy végzéseiknek alakja is a XII-dik századig nem volt még bizonyos rendszerbe hozva, s azokban a nemzeti nyelv, mint végzések nyelve, a deák kidolgozott szerkezet eredetieképen tűnik fel. Azontúl, midőn III. Béla a kancellariát rendezte, s a törvények „királyi kegylevelek“ alakját vevék fel, a törvények szerkezete eredetileg is deák lett ugyan; de nyilvánosnak maradt a magyar mind a gyűléseken, mind az ítélőszékeken, melyek szabad ég alatt, nyilvános és szóbeli perfolyam mellett, tartattak.

36. §.

A nemzeti nyelv az egyházban.

Új fejlődési szakba lépett a nemzeti nyelv a keresztyén hittanításra s ajtatосkodásra alkalmaztatás által. Sz. Gellérd legendájából tudjuk, hogy az első idegen térítők deákul hirdették ugyan a csodálkozó nép előtt az evangéliomot, de tolmácsok kíséretében, kik neki az így előadottakat hevenyében megmagyarázták. E gyakorlat mutatja, hogy az első apostolok kezdetben mindjárt külföldi férfiaknak a magyar nyelvben, magyaroknak pedig a deákban kiképezteséről gondoskodtak, s hogy, midőn ezek a keresztyén vallástanba s a hittanításba magok is bővebben be voltak avatva s papokká felszentelve, mint nemzeti térítők önállóan léptek fel. Ezen első magyar

hitszónokok neveit, amennyiben fennmaradtak, méltó följegyeznünk, habár szónoklataikat nem bírjuk is. Voltak ezek: *István* Váradról, *Konrád* és *Albert* Szalából, *Krátó* és *Taszló* Bakonybélből, *Fülöp* és *Henrik* Pannonhegyéről: mind „*virī literatī et vngarica lingua interpretes expeditī*“ a legenda szavai szerint, s mind a bencés szerzet tagjai, melyé kirekesztőleg a nemzet megtérítésének dicsősége. Utóbb is lehettek, kik mint jeles egyházi szónokok elhíresedtek; így különösen a dömés *Bánfi Bocsd* II. András kir. idejében, ki 1241-ben Pesten a dömés egyház oltára előtt legyilkoltatott a tatárok által. S nem csak hitszónoklás és élő tanításra használtatott a nemzeti nyelv, hanem legott egyházi iratok szerkesztésére is, úgy hogy, valamint öszves új műveltségünk, akép irodalmunk is az egyházból vette kiindulását.

ÖTÖDIK FEJEZET.

KÖLTÉSZET.

37. §.

Történeti énekek. A királymondakör. Dalnoki kar.

Mimusok. Egyházi s népköltészet.

A költészet ez időszakban is nem papok és tudósok szobáiban készült művekből, hanem az öszves nemzetnek az isten nyílt ege alatt zengedező énekeiből állt. T. i. minden mi a nép kebelét izgatja, az

egyén szívügye s az ország sorsa, fejedelmei ország-lásának s bajnokai hőstetteinek emlékezete, azokban tükröződött vissza; sőt az *egész történet* azon időkben, mikor fejdelem és országlás közvetlenebb viszonyban álltak még a nemzettel, s kormány és bíró szerte járva a hazában felkereste a nemzetet, s ügyeit nyilván és élő szóval végezte: nem codexekben, hanem a nép ajkain, hagyományban és énekekben élt, mint azt a régibb időkben is láttuk (18. §.). Hogy pedig a nép utóbb is még élénk részvéttel volt a köz dolgok iránt, bizonyítják a történetek lapjai; így péld. a Képes Krónika, hol azt beszéli, mikép sz. István király meghalálozván, „*egész Magyarország citarája gyászba öltözött*, s hogy három évig a hegedősök mindennemű édes zenéi elhallgattak, s fölötte hű szívvel keseregtek;“ egy külföldi író pedig azt tanúsítja, mikép a dalnokok a cserhalmi diadal éneklésében László és Gyéza hercegeket oly lelkesedve magasztalták, miszerint ez által Salamon király féltékenységét nagy mértékben felköltötték.

Kiemeltük feljebb a hún és régi-magyar hősmondakör nevezetesb tagjait, melyek ez időszakban a nemzet énekeiben éltek. Itt azt kell még felemlítenünk, hogy ezek időről időre felvették magokba a királyok alatt történeteket is, melyeket a XII-d. században készült, eredeti alakjokban ugyan elveszett, de Kézai és a Képes Krónika szerkesztői által kiírt, krónikák csakugyan fenntartottak. E *királymondakör*nek azon nevezetesb tagjai, melyek a krónikások által vagy említetnek, vagy felhasználtattak, körülbelül ezek:

1. István kir. halála. *Tur. II. c. XXXIV.*
2. Béla herceg párviadala a pomerániai herceggel. *U. ott, c. XXXVIII.*
3. Endre és Béla Várkonyban. *U. ott, c. XLIV.*
4. A cserhalmi ütközet. *U. ott, XLIX.*
5. Salamon király háborúi és vége. *U. ott, L-LVI.* Soktagú, gazdag monda.
6. László és Charitas. *Hartvic. 22.*
7. Kálmán és Álmos. *Tur. II. c. LXI, LXII.*
8. Kálmán Oroszországban. *U. ott, LX.*
9. Második Istvánról. *U. ott, LXIII.*
10. Vak Béla és Borics. *U. ott, LXIV.*

A történeti énekek ily sokáig fenntartatása egy saját *dalnoki kar* nélkül nem gondolható. Hogy ilyen az egész középkorban volt is, mely a királyok és főurak udvarainak kiegészítő részét tette, biztos tudósításokból tanuljuk; III. Endre királynak, egy 1292-ben költ okleveléből pedig azt is, hogy valamint régenten a királyi vadászok, halászok, lovászok stb, úgy a *királyi dalnokok* (középkori néven nálunk is *joculatores* [jongleurs], *trufatores* [troubadours]) *igricsek*, eltartására külön földek voltak kirendelve.

Van nyoma Kún László idejéből *mímusoknak*, *histrióknak* is a *joculátorok* mellett. E kitételek értelmét ez időre vonatkoztatva nehéz bizonyossággal meghatározni; de csakugyan hihető, miképen alattok *mysteriumok*, azaz beszélgetésekbe öltözött bibliai s más szent történetek előadóit kell értenünk, kik piacon és csárdákban mulattatták efélével a népet, s ilyenkor holmi bohó kicsapongásoktól sem tartózkodtak.

Mind ezeken kívül, valamint ma, úgy a régi időkben is voltak egyéb, az egyéni állapotokból ke-

letkezett *népdalok*, de melyeknek említésén kívül egyéb nyomuk nem maradt.

Szinte így nem bírunk semmit a XI. században még fennvolt *pogány* magyarok *vallási énekeikből* sem, kikhez táltosaik versekben szóltak, mint ezt a régi krónikák az I. Béla alatt tartott fejezévi gyűlés elbeszélésében felemlítik (*praedicabant nefanda carmina contra fidem*).

Végre gyakrabban említettnek *egyházi énekek*, melyek papok által készítettven, zsinati helybenhagyás mellett használtattak; minél fogva e részben szabad szellemi munkálkodás azon időkben nem nyilatkozhatott.

HATODIK FEJEZET.

NEMZETI IRODALOM.

38. §.

Vallási iratok. Szentek élete.

Az anyanyelv iratása minden újabb népeknél egykorú a keresztyénség behozatalával: ehez képest a magyar nyelv is *legott a magyar egyház felálltával használtatott egyházi iratok szerkesztésében*. A zsinatok végzéseiből tudván, miféle iratoknak a nép előtti felolvasása és magyarázása volt elrendelve; valamint azt is, hogy semmi oly iratnak nem vala szabad olvastatni, mely előleg helyben nem hagyatott a megyés

püspök által: biztosan állíthatjuk, miszerint már *szent István alatt született meg a keresztyén magyar irodalom*, s hogy annak egyházi befolyással készült első művei a *Miatyánk*, *Hiszekegy*, az *Evangéliomok*, *Epistolák*, *Zsoltárok*, sz. énekek, s végül egy *Szerkönyv* (rituale) voltak. De fájdalom, mind abból, minek akkor létezni kellett, nem maradt fenn egyéb *egy halotti beszéd és könyörgésnél*, mely hihetőleg az említett *Szerkönyv* maradványa; s így a magyar egyház szervezésével egykorú*).

A Margitlegenda *szent Margit* idejéről szóltában (meghalt 1271.) a margitszigeti dömés apácaklastromban létezett következő iratokat említ: *Szent István király élete*; *szent Imre hercegnek élete*; sz. *László királynak élete*; *szent Erzsébet asszonynak élete*; *szent Dávid Zsoltára*, melyeket *szent Margit* olvasott; továbbá hallgatá (úgy mond a legenda) *szent atyák életét* (sz. Jeromoséit), és *egyéb szenteknek legendájokat*, *Példákat*, jelesül *Asszonyonk Mária példáit*, *csodatételeit*, *szent Jakab mártirnak kínját*; említettik még az *Evangéliom*; és *Guarininál*, ki a XIV. század elején írta *Margit életét* deákul, a *Passio (historiam passionis sibi legi vulgariter faciebat*; s ismét: *dum passio in ecclesia legebatur*). De mind ezek elvesztek, valaminth e kornak magyar predikációi is, amennyiben t. i. azok leirattak.

*) Ide volna sorozható ama *hátyára írott két imádság* „hogy *András király* a keresztyén hitben állandóan megmaradjon,“ melyet legelőször *Jerney János* ismertetett meg az akademiában, és 1049. és 1054. között készültnek tart. ha fontos okok azokat gyanússá nem tennék.

39. §.

A halotti beszéd és könyörgés története.

Ezek után e helyt érdemleg csak az említett halotti beszéddel foglalkodhatunk. A magyar nemzeti muzeum könyvtárában találtatik egy, a XII-d. században írt deák codex, melyben misekönyvön, némi korjegyzeteken (33. §.), naptáron, mely 1192-ön. innen készült, és kótás énekeken kívül a 154-dik levélen, egy *halottak felett mondandó beszéd és könyörgés* találtatik, s melyet e magyar nyelvmaradvány első fölfedezőjének emlékezetére *Pray-codex* néven fogunk nevezni. E beszéd minden megmaradt magyar iratok közt legrégibb; kézírata tudósaink által hol 1171-ben, hol 1182 vagy 83-ban írottnak tartatik; a helyesírásban és nyelvtani tulajdonságokban észrevehető egyenetlenségek oda mutatnak, hogy az egy, több leíró kéz alatt idővel elváltozott aggrégi szöveg mása; végre részint helyesírásának a legrégibb oklevelekben talál-tató magyar nevek és szók helyesírásával találkozása, részint azon nagy köz, mely ennek és a Révai-codexben foglalt ótestamentomi fordításoknak nyelve közt észrevehető, azt teszik több mint hihetővé, hogy az egyenesen amaz István király idejében szerkesztett egyházi szerkönyvnek maradványa.

Pray e beszédet 1770-ben említette fel először, s adott ki belőle néhány sort (Vita S. Elisabethae pag. 249.); az ő közléséből nyomatta ki az egész beszédet szinte azon évben Sajnovics János (Demon-

stratio idioma vngarorum et lapponum idem esse; a nagyszombati kiadás 4. l.) Faludi olvasásával; majd Koller József a könyörgéssel együtt az eredetiből adta ki 1782-ben (Hist. Episcopatus Quinqueecl. T. I. a 414. lapon), s azóta többen; legjobban Révai Miklós 1803-ban, ki azt egy a magyar nyelvtudományt megalapító remek commentáriussal világosította fel (Antiqu. Literaturae Hung. Vol. I.); utólszor a magyar akademia a Régi Magyar Nyelvmélekek I. kötetében, hasonmással és Döbrentének becses jegyzéseivel mind a Pray-codextről, mind a halotti beszéd nyelvének a korhoz, egyéb nyelvmaradványokhoz s a nyelvjárásokhoz való viszonyairól. T. i. Batthyányi Ignác gróf után Horvát István és mások a Pray-codexet egy a Boldva vize mellett, különösen Jászón a régi időkben állítólag létezett bencés monostornak tulajdoni-

40.

A halotti beszéd

SERMO SUP. SEPULCHRUM.

1. Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc.
2. ysa pur es chomuv uogmoc.
3. Menyi milostben teremteve eleve miv isemucut adamut.
4. es odutta vola neki paradisumut hazóá.
5. Es mend paradisumben uolov gimilcítul munda neki elnie.
6. Heon tilutoa vvt ig fa gimilce tvl.
7. Ge mundoa neki meret num eneyc.

tották, miért azt rendszerint „Boldvai codexnek“ nevezték; a halotti beszédet pedig Horvát a jász nyelv maradványának tekintette. Döbrentei e nézetet alkalmasint megrendítette, úgy hogy sem a boldvai név meg nem állhat, sem Jászó vidékét ez emlék honának tekinteni nem lehet: határozott választ azonban egyik kérdésre sem vagyunk képesek adni.

Egyébiránt, noha az egész emlék nem terjed több mint 274 szóra, az még is oly fontos, sőt nélkülözhetlen alapja a magyar nyelvtudománynak, hogy annak mind szövege, mind nyelvészeti magyarázata a magyar nyelv és irodalom történetének múlhatatlan kiegészítő része. Minél fogva azt egész terjedelmében közöljük saját olvasásunkkal és magyarázatainkkal együtt.

§.

és könyörgés szövege.

A SZERZŐ OLVASÁSA.

1. Látjátok, feleim, szömtökhel mik vágymók:
2. isa! pör es hāmu^v vágymók.
3. Menyi milāstben terömtē^ve éle^ve (isten)
mi isemüköt Ádámöt,
4. Es ádotta vāla neki Paradicsōmöt házā,
5. Es mend Paradicsōmban vālou gyimilcsiktől
mōnda neki élnie.
6. Heān tilōtāa vōt igy fa gyimilcsétől.
7. Gye mōndāa neki mérett nōm ennéik.

8. ysa ki nopun emdul oz gimilstvvl. halalnec halalál holz.

9. Hadlava choltat teremteve istentvl. ge feledeve:

10. Engede urdung intetvinek. es evec oz ti-luvt gimilstvvl.

11. es oz gimilsben halalut evec.

12. Es oz gimilsnek vvl keseruv uola vize: hug turchucat mige zocoztia vola.

13. Num heon muganek. ge mend vv foianec halalut evec.

14. Horoguvec isten. es veteve vvt ez munkas vilagbele: es levn halalnec es puculnec feze. es mend vv nemenec.

15. Kic ozvc. miv vogmuc. Huc es tiv latiatuc szumtuchel.

16. isa es num igg ember mulchotia ez vermut.

17. ysa mend ozchuz iarov vogmuc.

18. Wimagguc 'uromc isten kegilmel ez lelic ert.

19. hug iorgossun vv neki. es kegiggen. es bul-scassa mend vv bunet.

20. Es vimagguc szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut. huc uimag-gonoc erette.

21. Es uimagguc szent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. es ketnie. hug ovga mend vv bunet.

22. Es vimagguc mend szentucut. hug legenec neki seged uromc scine eleut. hug isten ív uimadsa-guc mia bulsassa vv bunet.

8. Isa! ki nâpôn endöl âz gyimilestöl, halálnek halalál hâlsz.

9. Halla^va choltát terönte^ve istentöl, gye felede^ve;

10. Engede ördöng intet^vinek, es evék âz tilött gyimilestöl,

11. es âz gyimilcsben haláöt evék.

12. Es âz gyimilcsnek oly keserü^v vála ^vize, hogy tórk^bókat mige szákasztja vála.

13. Nöm heân mágának, gye mend ^vö fajának halálót evék.

14. Hârâguvék isten, es vete^ve ^vöt ez munkás világbele, es leön halálnek es pókólnék fésze es mend ^vö nemének!

15. Kik âzok, mi^v vâgymók: hōgy-es ti^v látjátók szömtökhel.

16. Isa! es nöm így ember mul^hâtja ez vermöt:

17. isa! mend âz^hōz járou vâgymók.

18. ^vImâdjók uromk isten kegyilmét ez lélikert,

19. hōgy iorgássōn ^vōneki, es kegyidjen, es bölcsássa mend ^vö bűnét;

20. es ^vimâdjók szent a^hsziny Máriát, es bou dōg Michael archangyelt, es mend angyelköt, hogy ^vimâdjának erette;

21. es ^vimâdjók szent Péter urát, kinek âdött hátâlm oudânia es ketnie, hogy oudja mend ^vö bűnét;

22. es ^vimâdjók mend szentököt; hogy legyenec neki segéd uromk szine eleött, hogy isten i^v ^vimâdságók miâ bölcsássa ^vö bűnét,

23. Es zoboducha vvt urdung ildetuitvl. es pucul kinzotviatvvl. es vezesse vvt paradisum nugulmabeli.

24. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es mend iovben rezet.

25. Es keassatuc uromchuz charmul. Kirl.

(KÖNYÖRGÉS).

26. Scerelmes bratym uimagguc (*kijavítva: uimaggomuc*) ez scegin ember lilkiert.

27. Kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.

28. Kinec ez nopun testet tumetivk.

29. hug ur uvt kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie.

30. hug birsagnop ívtua mend vv szentii es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt. Es tiv bennetuc, clamate in. K.

41. §.

A halotti beszéd helyesírása.

E régi emlék nem fog oly fölötte elütőnek találtatni a mai magyar beszéd-től, ha írásmódjával közelebbről megismerkedünk.

Lássuk elébb az *önhangzókat*.

1. Az *a* benne 1) rövid nyílt *a* hanggal áll a *szók végén*, péld.: *vola*, *munda* (*våla*, *mõnda*). 2) Hosszú *á* helyett van: *latiatuc*, *mia* (*látjátók*, *miá*). Az ékezett *á* háromszor fordul elő, u. m. *hazóá*, *halalál* (*házáá*, *halálál*); a kettőzött pedig egyszer *ysaac*.

23. es szâbâdó^cha vót ördöng ildet^vitól es pókól
kínzat^vjától, es vezesse vót Paradicsóm nyugólmabeli,

24. es ádjón neki mönyⁱ öröszágbele utát, es
mend jouben részt!

25. es keássatók uromkhöz^c hármul Kyrie eleison.

(KÖNYÖRGÉS).

26. Szerelmes brátim! vímádjámók ez szeginy
ember lilkiert,

27. kit úr ez nâpôn ez hâmos világ timnöcebe-
leöl mente,

28. kinek ez nâpôn testét tömetjök :

29. hôgy úr vót kegylméhel Ábraám, Izsák, Já-
kob kebelében helyhezje,

30. hôgy birságnâp jutva mend vö szenti es
önöttei közikön jou feleöl jok^htâtνια íleszje vót es ti^v
bennetök. Clamate ter : Kyrie eleison.

2. Az *e* mind a rövid nyílt és a közép *e*-t, mind
az éles *é*-t jegyzi : ember, evec (ember, évék).

3. Az *i* (ama kor szokásához képest majd pont
nélkül, majd ékkel) rövid *i*-t fejez ki : mic, isten ; 2)
j helyett áll mind gyökökben, péld. iarov, iövben
(járóu, jouben), mind ragokban : latiatuc, helhezie
(látjátók, helyhezje).

4. Az *y* 1) *i* helyett : feleym, ysa (feleim, isa);
2) a menyí (mennyi) szóban mint lágyító jel.

5. Az *o* 1) rövid homályos *a* azaz *â* helyett áll;
zocoztia, nopun, oz, vogmuc, odutta (szákásztja, nâpôn,
âz, vâgymók, âdôtta ; 2) rövid nyílt *o* hanggal : ior-
gossun, iacob, iochtotnia (jorgássôn, Jákob, jok^htâtνια).

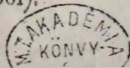
Egyszer elvételeket kapott a 4-d. pontban: hazóá (házáá).

6. Az *u* 1) rövid homályos *o*-t fejez ki: *pur*, *odutta*, *hug*, *paradisumut*, *adamut*, (*pôr*, *ádôtta*, *hôgy*, *Paradicsômôt*, *Ádámôt*); 2) hosszú ékeztet *ó*-t: *zoboducha* (szábádócha); 3) rövid *u* és hosszú *ú* hanggal: *horoguvec*, *urot* (háraguvék, urát); 4) rövid *ö* helyett áll: *urdung*, *zumtuchel*, *vermut*, *emdul* (ördöng, zöm-tökhel, vermöt, endöl); 5) *ü* helyett: *bunet* (bünét). Végre *v* ajakszellet (*spiritus lenis*) helyett: *uimaggomuc* (ímádjámók): söt félhangzó *v* helyett is: *uola* (vâla).

7. A *v* mint hangzó 1) *u* hanggal áll: *iutva* (jutva); 2) hosszú *ú* hanggal: *vr* (úr); 3) *ö* és *ő*, vagy *tán ü* és *ü* helyett is: *gimilcetul*, *istentul*, *tumetivk* (gyimilcsétöl, istentöl, tömetjök); 4) egy nemét a vékony szelletnek (*spiritus lenis*) képviseli a szót megkezdő *i* előtt, így: *vimagguc*, *vize* (ímádjók, vize); valamint az *i* és *u* után is: *miu tiv*, *iv*, *chomu*, *keseruv* (mi^v, ti^v, i^v, hâmu^v). Végre 5) a félhangzó *v*-t is kifejezi: *világ* (világ).

8. A *vv* (néhol *w*-vé összerántva) *ó* *ö*-t, vagy *tán ü* és *ü*-t is jelent, péld. *gimilstrel*, *kinzotviatrel* (gyimilcsétöl, kinzât^vjától); az *vv* személyes névmásban pedig *ö*, (*ü*?) de az azt megelőző gyenge ajakszellettel, így: *vö*. — Az *vvl* (öly helyett), valamint a *tiluut*, *tilut* (ilött) helyett kétségtelenül íráshibák.

9. Az *eu* vagy *ev* *eö* diphthongus helyett áll, melyből idővel *ö* lett; péld. *leu*, *eleut*, *feleul*, *timnucebeleul* (leön, lön; eleött, elött; feleöl, felöl; timnöcebeleöl: -belöl, azaz -ből).

10. Az *ou* kétségkívül a palóc *ou*-t fejezi ki: *boudug*, *ovga*, *iouben* (*boudôg*, *oudja*, *jouben*).

A *mássalhangzók* közül

1. A *ch* 1 többször *h* helyett áll, de erősb toroklehellettel: *chomuv*, *choltat*, *ozchuz*, *zoboducha* (*ˈhãmuː*, *ˈholtát*, *ãzˈhõz*, *szãbãdõˈha*); 2) *k* helyett, kemény toroklehellettel: *turchucat* (*tõrkˈõkat*).

2. A *c* 1) mély hangzók előtt és mint végbetű *k* hangot fejez ki: *szentucut*, *kinec* (*szentõkõt*, *kinek*); 2) *cs* helyett is áll a *gimilc* (*gyimilcs*) szóban többször

3. Az *s* saját hangján kívül szinte *cs* hanggal is áll: *bulsassa*, *paradisumben*, *s* kétszer szinte a *gimils* szóban (*bõlcsássá*, *Paradicsõmben*, *gyimilcs*).

4. Az *sc* majd *cs*, majd *sz* helyett áll: *bulscassa* (*bõlcsássá*); *scine* (*szine*).

5. Az *sz*, úgy a *z*, *sz*-nek ejtetik; *szent*, *rezet* (*rész*et); az utóbbi vékony sziszegő hanggal is: *vezesse*.

6. A *g*, *l*, *n*, eredeti hangjokon kívül a lágyultakat is kifejezik; csak egyszer fordul elő az *ny*: *menyi* (*mennyi*).

E magyarázatokból kitűnik, hogy ez írásmód tökéletlenségét a leíró gyarlóságai még nevelték, s hogy annak ingatagságai részben a szöveg többszöri másoltatásának következményei.

42. §.

Hangtani eredmények.

A halotti beszéd írásmódja mélyebb vizsgálatából a magyar hangtanra nézve érdekes tanulságokat meríthetünk.

1. Kitűnik ezen emlékből, hogy régi nyelvünk mind önhangzókbán, mind mássalhangzókbán gazdagabb volt a mainál. Már Révai észrevette, hogy a rövid *a*-nak kétféle árnyéklata van, t. i. hol nyíltabban, hol homályosban hangzik, s ehez képest a halotti beszéd azt majd *a*, majd *o*-val fejezi ki (mely utóbbit mi itt *å* betűüdommal adunk vissza). E különbség nyelvjárásilag még ma is észrevehető, különösen Erdélyben, hol kivált a nevek többesében ok helyett *åk*, a magyarországi *å* helyett *o* ejtetik. Így az *o* is, hol nyíltabban, hol homályosabban hangzott, mihez képest emlékünknél azt vagy *o*-val vagy *u*-val fejezvé ki, szorgosan megkülönbözteti (mi itt is a másodiknak számára *õ* formát használunk): *iorgossun*, olvasom: *jorgæssõn*. Ezen árnyéklatokat a figyelmes fül a mai beszédből is kiérezheti, ámbár nem tagadhatni, hogy mióta írásunk azok megkülönböztetését elhanyagolta, az élő nyelvből is jóformán kienyésztek.

2. A közép *e*, melyet az akademia egy ponttal jegyez, többnyire, habár nem állandóan, *ö*-vel cseréltetik fel, így zumtuchel, teremteve, isemucut, num, szentucut, tumetivk stb (szömtökhel, terömtelve, isemüköt, nöm, szentüköt, tömetjök); míg neki máshelyt, sőt a nyílt *e*-nek is néhányszor, az *i* felel meg; így közép *e* helyett áll: *mige*, *igg*, (meg, egy), a nyílt *e* helyett: *lilkiert*, *kegilmet*, *kegilmehele*, *kegiggen* (lelkiért, kegyelmet, kegyelméhele, kegyedjen); végre az éles *é* helyett is, de bizonyosan nyújtott kiejtéssel: *ilezie* (illeszje), *scegin* (szegíny).

3. Az *i* és *ü* közti csere, mely sok gyökérben

mind maig fennmaradt, itt is észrevehető; így olvassuk: ildetv, gimils: üldet, gyümölcs helyett. Így szinte az *i* és az *e*, *o*, *ö* közti cserére is, mely némely esetekben hasonlókép mind maig fenmaradt (mondatik: eránt, lapis, köris, tövis: iránt, lapos, körös, töves helyett), több példa van ez emléken; t. i. olvassuk mend, achscin, homus, gimils, isemucut: ezek helyett: mind, asszony, hamis, gyümölcs, ösünket; így II. Béla 1138-ki oklevelében Samsin, Petir, Egid, ezek helyett: Sámson, Pétör, Egyöd stb.

4. Fontosb a *v* ajakszellel gyakor előfordúlta, mely később mind inkább nyúgodni kezdett. Hallható volt az nem csak az *i*, *o*, *u*, *ü* után, hol az most már állandóan nyugszik, hanem még mássalhangzó után, sőt az *i* előtt is, a szók elején. Az igen érdekes példák: miv, tiv, iv, chomuv, keseruv: hol később az ajakszellel (*v*) hangzóvá levén, az anya hangzóval egybeolvadt, s ez által ann ak megkettőzését, utóbb megnyújtását eszközölte. Ehez képest a fennkiirt szók már ma így hallatnak: mí, tí, (ök), hamú, keserü: sőt nyelvjárásilag az *i*, *ú*, *ü* meg is rövidül. Továbbá olvassuk: ildetuitvl, kinzotvialtvl: mely utóbbi példában az ajakszellel oly szívósnak mutatkozik, hogy a rá következő birtokrugi *j* sem némithatta el, innen ez érdekes forma: kínzat^v-ja *). A *o* után a *v* kétségkívül *u*-nak hangoz-

*) Egyébiránt a mai nyelvben is vannak még példái az ajakszellelnek majd mint olyannak, majd a neki megfelelő hangzó alakjában: enyv: enyü, könyv: könyü, hamv: hamu; hol pedig a tiszta alanyesetben a *v* *u*-nak ejtetik is, hangzó ragok előtt ismét előlép: daru: darvak, falu: falvat stb.

tatott, mi szerint $ov=ou$, tehát *iarov*, *boudog*, *iouben* egészen úgy ejtendő, mint a palócos ajak mainap is ejti: *járou*, *boudog*, *jouben*. Végre olvassuk: *vize* és *vimagguc* (az utóbbit ötször), mik közül az első szóban az *i* hosszan s röviden, a másodikban csak röviden hangzik, ekép: *ize*, *ize*, *imád*. — E példák által a nyugvó *v*-ről való tan helyessége azok ellenében, kik a *v*-ben segédbetűt láttak, be van bizonyítva.

5. Fontos végre a kemény torokszellet (*ch*) többszöri előfordúlta; olvassuk t. i: *chomuv*, *chamul*, *turchukat*, *achscin*, *munhi*, *choltat* (*chamu*^v, *chärmul*, *törk^hokat*, *a^{ch}sziny*, *möny^hi* vagy mennyi azaz mennybeli, *choltát*); de olvassuk: *halalnec* *halalálál* *holz* is, *mi* oda mutat, hogy midőn e régi beszéd a XII. század hajló korán ki tudja hanyadszor lemásoltatott, a kemény torokszellet már ki kezdett avúlni.

6. Érdekes az ajak- s a gyenge torokszellet többszöri feleserélése is, mert olvassuk: *zumtuc-hel* (kétszer), és *kegilmehel*: tehát mind három esetben *h-t v* helyett.

Végre 7. A *ge* (olv. *gye*) *de* helyett a palóc nyelvjárásra emlékeztet.

43. §.

Szóképzés.

Fordúlnak elő ezen emlékből némely szóalkotások, mik különös kiemeltetést kívánnak. Lássuk:

I. a *képzők* általi alkotást. 1. az *a*, *e*, mint képző nem, hanem csak mint kihangzás fordul elő, mely mai nap épen nem, vagy e példákban nem él többé:

isa és *mige*. Az utóbbit, mely igehatározóként áll, már régtől fogva véghangzó nélkül használjuk: *meg*; az elsőnek, mely kétségkívül indulatszó, erősítő, bizonyító jelentéssel, („bizony!”) a gyökere még nincs kinyomozva.

2. A *ság* (ség) névképző itt is (uruzag: ország) mint számtalanszor egész a XVII. századig, vékony sziszegővel *szág* formában jö elő, s a példaszóban csakugyan mai napig is így hangzik (ország).

3. Az *alom* (elem) névképző, mint az egész régiségben számtalanszor, második hangzója nélkül és homályos *â*-val találtatik a hotolm (hâtalm) főnévben.

4. Az *os* (as; es, ös; is) névképző szinte homályos hangzóval van: homus (hâmös, ma élessel: hamis).

5. Az *at*, *et* névképző megfelelő kihangzás helyett ajakszellettel, az alhangú azonkívül homályos *â*-val áll: *kinzotv*, *intetv* (kínzât^v, intet^v).

6. Az *ad* (ed) igeképző éles hangzóval fordul elő a *kegiggen* (kegyidjen) igében.

7. Az *at*, *tat* (et. tet) igeképző szinte homályos *â*-val fejeztetik ki: *iorgossun*, *iochtotnia* (jorgâssôn, jogtâtⁿia).

8. Az *ajt*, *ejt* (aj^t, ej^t) elavúlt igeképző már *ôt* formában is jö elő, de a parancsolóban elvesztve a *t*-t. (l. 45. §. I. 3. a jegyzést): *zoboducha* (szâbâdó^{ch}a).

9. Az *an*, *on* (en, ön) határozót-képző szinte homályos hangzókkal fordul elő: *heon* (heân), *nopun* (nâpôn).

10. Az *ül* (ül) határozót-képző számnévhez ragad e példában: *charmul* (hârmûl), *szer* értelemben, a maias háromszor helyett.

11. Az *ett* (ött; att, ott) határozót-képző nem csak ragozva fordul elő (erette), hanem tisztán is: meret (mérétt, maiasan mért), mely forma e szó származását szépen felvilágosítja.

II. A *hangváltozás* általi alkotásra érdekes példát találunk a beszéd e helyében: *hug es tiv latiatuc*, hol az *is* kötszónak az *es*-ből elváltozott átmeneti alakját találjuk, mely azonban egész a XVII. századig nem ritka.

III. *Kölcsönzés* útján nyert fő és tulajdonnevek: *milost*, *bratym*, *timnuc* a tótból, *angel*, *archangel*, *michael* közvetlenül a deákból: melyek még sokkal újabb nyeresemények voltak, mint hogy a magyar ajak által meghódítottak volna; ahonnan ez emésztetlen formák, t. i. a két mássalhangzó a *bratym* elején, s a külön osztályú hangzók vegyülete az utóbbi háromban.

44. §.

Névszók és névragozás.

Nem kevesebbé tanulságos a szótani viszonyok gondos kinyomozása. Könnyebb áttekinthetés végett a beszédrészek sorát követve, a névszókka kezdjük azt.

I. A *névelő* az 1. mássalhangzó előtt is teljes, és sehol nem csonkult alakjában (*a*) fordul elő, mihez képest ragozáskor sem olvasztatik át: péld. *oz gimils*, *ozchuz* (áz gyimiles, áz^choz). 2. Mutató-névmási eredetéhez képest csak ott használtatik, hol valamely egyéni tárgyra különösen rámutat: ki nopun emdul *oz gimilstvvl*, es evec *oz tiluvt gimilstvvl* (t. i. *azon*

tudva levő gyümölcstől, mely megtiltatott), *oz* gimil-snek. Személynév előtt elhagyatik: *horoguvec isten*, kit *vr* ez nopun . . , hug *ur*, engede *urđung* intetvinek; így személyragos nevek előtt szinte, akár van előttök személyes névmás, akár nincs; például *zumtuchel*, *testet*, *turchucat*, *vv bunet* stb.

II. A névragozást illetőleg:

1. A *többesnek* raga több helyen hangzó nélkül fordul elő; olvassuk t. i.: *angelcut* (angyel-*k*-öt, ma: angyal-*ok*-at), s ennek megfelelőleg háromszor: *uromc* (ur-*âm*-*k*, ma: ur-un-*k*). — Egyszer a *többesrag* hangzója *ö* helyett *i*-nek hangzik, a régi hangcserék rendszeréhez képest (42. §. 3. pt.): *gimilcictul* (gyimilcsiktől, ma: gyümölcs-*ök*-től).

2. A *személyragos* nevekben a) az *egy birtok egyes számú*, harmadik személyi, felhangú raga párszor ugyan *i*, de többször *e*; az alhangú: *a*, de már egyszer *ja* is; így *scine*, *vize*, *lilki-ert*, *nugulmabeli*, *kinzotvia-tvvl*. A *többes számú* első személy még közvetlenül az egyes számú első személyből képeztetik a *k* *többesraggal*, hol hangzós, hol hangzóhagyott alakjában: *is-emuc*, *ur-omc* (*is-em-ök*, *ur-âm-k*)*). A második személy kétszer fordul elő azonegy szóban, s mind kétszer hangzó-hagyott raggal: *-tök*; péld. *zumtuchel*, *szumtuchel* (*szöm-tök-hel*). A harmadik személy kétszer találtatik alhangú szókban, *ök*-kal ké-

*) Érdekes analogiát nyújt e hangváltoztatásra az *imeg* név, mely tájilag most is él, s a műveltebb nyelvben *ing*-nek ejtetik.

pezve: *turchucat*, *uimadsaguc*. — b) A több *birtok egyes számú* első személyében, felhangú szóban *eim*, sőt mássalhangzó után *im* is fordul már elő; péld. *feleym*, *bratym* (fel-eim, brát-im). A harmadik személy *ei*-vel képeztetik: *unuttei*, *szentii* (önött-e-i, szenti-i. t. i. az egyesben szent-i, e helyett). A többes számra csak egy példa fordul elő a *cuzicun* szóban (köz-ik-ön, mely formával ma is élünk még, péld. közikbe menni stb).

3. A *belviszonyragok* közül a következők fordulnak elő: a) *Sajátító: nek*, mind al-, mind felhangú nevekhez ragadva: *halalnec*, *puculnec*, *nemenec*, *gimilsnec* (halálnék, pókólnék, nemének, gymilcsnek). — b) *Tulajdonító: nek*, szinte változatlanúl ragad alhangú nevekhez is: *muganec*, *foianec* (mágának, fájánék). — c) *Tárgyeset at, ot, et, öt*, homályos hangzóval: *utot*, *Adamut*, *paradisumut*, *vermut* (utát, Ádámöt, Paradicsómöt, vermöt); sőt folyó és sziszegő mássalhangzók után is így: *halalut*, *rezet* (halálöt, részet); többes számban: *turchucat*, *angelcut*, *isemucut*, *szentucut* (törk^hök-at, angyelk-öt, isemük-öt, szentök-öt). Így olvassuk a váradi regesztromban is: *Tadeusut*, *Zamacziomut* (Tadeusöt, Zamáciomöt). — d) *Helyviszonyragok*, és pedig α) marasztaló *ben* alhangú nevek után is: *paradisumben*, *iovben* (Paradicsóm-ben, jou-ben). — β) állapító *on, ön, -n*: *nopun*, *cuzikun* (náp-ön, közik-ön). — γ) beható szinte *ben* (a mai be ba helyett): *kebeleben* (kebelé-ben), és *bele*, *beli*: *vilagbele*, *uruzagbele*, *nugulmabeli* (világ-bele, öröszágbele, nyugólma-beli). — δ) közelítő *hoz*, és pedig erős torokhanggal is és homályos *ö*-val: *ozchuz*, *uromc-huz* (áz-

hoz, urám-k-höz). — ε) a kiható ből helyett beleöl: világ timnucebelevl (timnöce-beleöl). ζ) a távolítótól, től, vagy talán túl, túll: kinzotviatvvl; gimilstvvl, istentvvl, ildetuitvvl (kinzât'já-tól, gymilcs-től, isten-től, ildet'í-től).

e) Az *okadó ért*, melyet *ertnek* olvasok (mint ejtjük ma is a *mert*-ben, quia): *lelicert*, *lilciert* (lélikert, lilki-ert).

f) A *segítő val vel* részint szellet nélkül áll: halalál (halálál-al), részint gyenge torokszellettal: zumtuchel, kegilmehel (szömtök-hel, kegylimé-hel).

g) A *fordító vá* szinte szellet nélkül fordul elő e példában: hazóá (házá-á azaz házavá).

4. A *névutók* közül előfordúlnak *mia* (miá, maglan így a tiszai nyelvjárásban) „mívével“ vagy *által* értelemben; továbbá: *eleut*, *felevl*, és ragképen *ből* helyett *belevl*, melyeket így olvasok: ele-öl, fele-öl, bele-öl, mire az etymologia (ele, fele, bele v. elé, felé, belé) s a palóc nyelvjárás is mutat, melyben hol ele-ött, hol (vidékileg) elüött mind maig divatos.

5. A *névmások* közül legnevezetesebb a *személyes* névmások hangzási alakja. T. i. az egyes számú harmadik személy mindig így íratik: *vv* (alanyeset), *vvt* (tárgyeset), *vneki* (tulajdonító), miket Révai szerint ö-vel olvasok, elül gyenge ajakszelletet ejtve, melyet helyesen ekép gondolok leírhatni: 'ö, 'öt, 'öneki. Ez olvasást tudományosan megalapítja Révai, kimutatván, hogy nem csak a rokon finn, sőt a sémi nyelvek személynévmásaiban is megvan az elő-szellet, hanem a régi magyarban is ott, hol e névmás igékhez forrad-

ván személyraggá, nevekhez pedig birtokraggá leszen (terumteve, vetevé; intetvi, ildetui); mikhez mi még a palóc nyelvjárásból ezen most is élő formát sorolhatjuk: "ö, melyben az előhangzó még nem keményült ajakszelletté; valamint szóban forgó emlékünkből e két hasonpéldát: vize, uimadsag (íze, íze helyett, és 'imádság): mely előszellet hogy sok szavainkban mind maig megvan, és még többekben megvolt, szinte Révai győződelmesen megmutatta. A többesben a *miv*, *tiv* és *iv* formák, mint az előbbieik, ős régiségre mutatnak, melyekben a szellet most már régen nyugszik. — Végre a *ben* már rég hiányos (a törökben, sőt kis változásokkal a többi scytha nyelvekben is még meglevő) névmásnak többes tárgyesete: bennetuc (bennetők') is eléfordúl.

A *visszatérő* muganec (mágának); a *tárgymutató* oz (ozchuz, ozvc: âz^ehöz, âzók) csak homályosb hangoztatásukkal tűnnek fel. A mutató ez mássalhangzó előtt is megtartja z-jét.

A *milységmutató* vvl (öly) csak hibás leírásával vonja figyelmünket magára.

A *visszahozó* névmás szerepét még kizárólag a *ki* viszi: *ki* nopun emdul (maiasan: amely napon eendöl).

A *szám-névmásokból* csak a *mend* (mind) fordul elő; egyszer *minden* helyett is.

45. §.

Ígeragozás.

Az ígéknek következő formáira találunk példákat a halotti beszédben :

I. Cselekvő és közép ígék: A *mutató mód jelen idejében* fordulnak elő: *vogmuc*, *latiatuc*, *tumet-ívk*, melyeket így olvasok: *vagymők*, *látjátók*, *tömet-jők*. Tanulságos a határozatlan formában a többes első személy képzése, mely az alhangú ígéknél a *műk* személyes névmást (hangvonzatilag *mőkra* változtatva) még világosan elétünteti.

2. A *félmúlt* egyes harmadik személye a) a határozott formában egészen ősi alakban jelenik meg, s máskép nem is: *hadlaua*, *tilutoa*, *mondoa*; *teremteve*, *feledeve*, *veteve*, (*halla^a*, *tilót^{aa}*, *mõnd^{aa}*; *terõmte^e*, *felede^e*, *vete^e*). T. i. a határozott forma törzsökét a megfelelő határozatlan forma teszi, melyhez a harmadik személy képzésére az *õ* névmás járul alkalmasan elváltozva (*a*, *e*); ekép lett: *halla-a*, *tilót^a-a*, *mõnd^a-a*, *terõmte-e*, *felede-e*, *vete-e*, ezen két hason hangzót az őskor *v* ajakszellellettel közvetítette: *hallava*, *terõmteve*; a középkor a gyengébb *j* ínyszellellettel: *hallaja*, *terõmteje*; az újabb kor végre összeolvasztotta és megnyújtotta: *hallá*, *terõmté*. A *tilót^{aa}* és *mõnd^{aa}* formák szellet nélkül fordulnak elő, mi tán az első *â*-nak homályosabb voltában keresendő, s a két *a* és két *e* utóbbi összeolvadásának nyitott útát.

b) A *félmúlt* egyes harmadik személye a határozatlan formában: munda (mônda), engede, mente; evec, horogüvec (evék, hâragüvék), semmi különöst nem mutat. A rendhagyó *levn-t* nem *lönnek* olvasom, mit az emlék írója alkalmasint *lvn* vagy *lvn-nel* fejezett volna ki, hanem *le-ön*-nek, melyben a gyökér (le) még nem olvadt be a harmadik személy ragába.

c) A második (v. segédigés) félmúltnak is maradt fel a halotti beszédben példája: amaz: zocoztia vola, ez: odudda vola (szákásztja vâla, âdôtta vâla); mely utóbbiban az *âdôtta* az, „adott“ szabályos törzsöknek akkor még szabályos ragozását mutatja fel.

3. A *parancsoló mód* hat, a *foglaló* tizenkét eset által van képviselve. Parancsoló módban állanak: *vimagguc* (határozott forma), *uimaggomuc* (határozatlan forma), *keassatuk* (ímádjôk, ímádjâmök, keás-satôk). A foglaló módra megjegyzendő: a) hogy a jelen idő harmadik személye a határozatlan formában, alhangú igéknél homályos hangzóval, felhangúaknál közép é-vel (nem ö-vel) képeztetik; így: *oggun*, *ior-gossun*, *uimaggonoc* (âdjôn, jorgâssôn, ímádjânâk); és viszont: *kegiggen*, *legenec* (kegyidjên, legyének). b) Ugyanazon mód, idő és személy a határozott formában következő érdekes észrevételekre nyújt alkalmat: a vastag sziszegők a foglaló mód jellemhangját (j) már áthasonlítják: vezesse; de az éles sziszegők még nem: *helhezie*, *ilezie* (helyhezje, éleszje); a hosszú végtag *t*-je, ugyanazon *j*-vel együtt, mint ma is divatos, már *s*-sé változik: *bulsassa*, *keassatuc* (bölcsássza, keássatok); végre az *ôt* (ojt) képzővel

alakult zoboducha (szābādo^hcha) a *t* elhallgatásával a képzőben rejlő inyszelletet (ojt) torokszellellettel, és pedig kemény torokszellellettel (^h) váltja fel *).

4. A *feltételes* módnak a) *jelen ideje* harmadik személyében áll: eneyc (enne-ik), mely a mai *ennék* formát elemei teljes épségével (enne-ik), összeolvadás által még el nem homályosodott ős eredetiségében tünteti fel. A középkorban gyenge szellet választotta el az érintkező két hangzót (ennejek); az újabb kor összeolvasztja és megnyújtja (*ennék*). — b) A *jövő idő* egyes második személye *emdul* (endöl, tán endöl az eendöl-ből) tehát a gyökér s a rag érintkező két e-jének összeolvadását mutatva: minek példáját még a XIV. században is találni.

5. A *határtalan mód* négyszer, s mindig ragozva jő elő: iochtotnia, ovdania, ketnie, elnie (jogtātunia, oudania, ketnie, élnie), s mindig a „hogy“ kihagyását fejezve ki.

6. A *részesülő mód*nak három ideje fordul elé: a) *jelenben* áll: uolov, iarov (vålou, járrou); b) *félmúlt*-ban: eleve, teremteve (éle^v-e, teremte^v-e): mindkettő „isten“ előtt melléknévül áll (az első mellől hihető hogy a leíró feledé ki a főnevet), s végkép kiavúlt forma, ily értelemben: isten ki teremte: mit a hasonlat támogat, mert mondjuk: az említettem sza-

*) A későbbi időkben is még gyakran fordul elő parancsoló es foglaló módban a torokszellet, sőt mai napiglan divatos a közéletben, tájilag legalább, a *t* elhagyásával alakítani e formát, péld. szakí-j merí-j, hol a hosszú í a diphthong (aj, ej) helyett áll.

vak, a megmondtam nevek stb. Egyébiránt az éle^v-e e magyarázata, melyet Révai is vall, ha „istent“-t olvasunk is a szó után, meg nem szünteti az e szó körüli nehézségeket, épen azért mert istennek az élet nem mint elmúlt, hanem mint örökké benlevő saját tulajdoníttathatik csak). c) *Múltban áll tiluvt* (tilótt), a *til* avúlt közép igéből.

7. A *tehető igének* egy esetét találjuk: *mulchotia* (múl'hátja), mely a *hat* képzőnek egykor torokszellettel és homályosb a-val kimondatását mutatja.

II. A *szenvedő igének* is csak egy példája fordul elő: kinec *odut* hotolm (kinek ádozott hátálm). A mondat szerkezete tilt bennünket a formában Révai-val részesülőt látnunk; mely nem lehet nem írási hiba: odotut (ádatótt) helyett.

46. §.

Szókötés. A halotti beszéd irányának széptani méltatása.

Szókötési tekintetben szokatlanabb formák az effélék: *legenec neki seged*, *mend ozchuz iarov* vogmuc: melyekben többes ige a nevet egyesben vonzza, mint ma is: *legyetek üdvöz*; *birsagnop ivtua*, mely szinte igehatározót képvisel; *terumteve istentvl*, hol a félmúlt részesülöként használtatik; az *él, eszik, tilt* igéknek *től* távolító raghoz vonzata: *gimilciktul elnie, ki nopun emdul oz gimilstvvl, tilutoa vvt ig fa gimilce tvl* stb. Gazdagabb azonban e rövid beszéd az ékes szókötésnek meglepőleg szép csínjaiban. Ilyek mindenek előtt a *hogy* kötszó kihagyásának példái. Olvas-

suk : Es mend paradisumben uolov gimilciťul *munda nekí elnie* ; Es uinag-guc szent peter urot, kinec odut (-ut) hotolm *ovdania es ketnie* ; hug . . . mend vv szentii es unuttei cuzicun *iov felevl iochtatnia ilezie wt es tiv bennetuc* : mely mondatok kétség kívül a deák nyelv mintájára, és pedig szerencsésen, képezvék, s a fordító részéről mind bátorságot, mind szép ízlést tanusítanak. Nevezetes az is, hogy tíz esetben a sajátító (nek) a birtokos név mellől, hol ez közvetlenül a birtoknév előtt áll, széphangzás és rövidség kedvéért elhagyatott ; fa gimilce, isten kegilmel, uromc scine, urdung ildetuitvl, pucul kinzotviatvvl, paradisum nugulmabeli, ember lilkiert, világ timnucebelevl, iacob kebeleben ; és csak egyszer tétetett ki : halalnec halalál holz. A név-elő (az) az egészben csak háromszor fordul elő, s ott is inkább mutató névmas erejével. Az igék is még több önerőt mutatnak, mert többnyire elvannak határozóik nélkül (holz, mente, ilezie stb) : mind ez hatályosb benső életére mutat a nyelvnek amaz őskorban ; míg a rövid, tömött, egyszersmind kerek és hangzatos irány azt érezteti, mikép a magyar keresztyénség első századában egyházi és vallási iratok készítése sokakat foglalt el, s az ősök erőteljes nyelve az új tárgy és szellemhez csakhamar engedőleg simúlt : valamint, hogy első papjaink, kik ez iratokon a hatályon kívül ily szépséget is el tudtak önteni : a szent irodalomban derekasan ki voltak képezve.

47. §.

Avúlt szók magyarázata.

Hátra van még némely avúlt szó megfejtése. Első, melylyel találkozunk, a

Feleym (feleim). Törzsöke nem a „fél“ főnév, mely valamely egésznek két egyenlő részét teszi, hanem, mint Révai a rokon éjszaki nyelvekből is bebizonyította, külön gyökér, mely ugyanannyit teszen, mint a belőle utóbb összetett „*felebarát*“, s ily értelemben az egész középkorban, sőt az újabbnál is, egész a XVI. század végeig, előfordúl.

Ysa vagy *isa*! indulatszó, állító, bizonyító értelemmel, mely a rokon (török és finn) nyelvekben is eléjő, de vékony sziszegővel; ma a hasonló esetekben gyakori *b* előtéttel, de már kihangzás nélkül: *biz*! honnan a *bizony*!

Eleve, nyelvtudósaink által Révai után így olvastatik: *Éléve*, ki e szót félmúlt részesülőnek tartja, mely itt jelen idő helyett áll, „*ki éle*“, majd „*élő*“ helyett, mely utóbbi jelentésben „*istennek*“ első elnevezése volt volna. E megfejtést erőltetettnek tartom, s készebb vagyok feltenni hogy a jámbor leíró szundikált s az „*isten*“ szót kifelejtette; mihez képest a hely kiegészítve így olvasandó: *éle^e isten*“, mint alább: *terumte^e isten*“: amaz és ez ma *élő istennek*, *teremtő istennek* hangzik.

Heon (heän), ígehatározó, megszorító, fosztó ér-

telemmel, részintezekkel összevágó: *csak, hídn, híával,* de vonzat nélkül *).

Tilutoa. tiluvt (tilótáa, tilótt): ezeknek gyökere a *tílt* igének hangzóbb formája: *tilat*. Így lesz a *kel, tel, vál,* és sok más, folyékony mássalhangzóval végződő törzsökből *kel-et, tel-et, válat* helyett *kelt, telt (költ, tölt), vált*.

Hadlava. Miután ez ige gyökérének, más nyelvek hasonlatára is, sokkal előbb vehető a *hal* hangutánzó, mint a *had*, melynek itt semmi értelme, nem tartózkodom itt is inkább írói botlást latni.

Urdung (ördög), az „ördögös“ melléknév törzsöke. Viszont

Muncas (munkás) a régi tisztább *muka* helyett fordul elő, mely bajt, sanyarúságot is jelent.

Fez (es levn halalnec es puculnek feze, es mend w nemenece). E szó sokáig siker nélkül fárasztotta nyelvbuvárainkat. Révai „expansus“-sal fordítja, de ez semmi helyes értelmet nem ad; Sándornak prédát, nyereséget jelent; Döbrenteinek áldozatot, vagy vészt: de ama három csak a halálra és pokolra, az utolsó az emberi nemre vonatkozhatnék: *mind a háromra* egyik sem. Hunfalvy Pál, szerencsésben, a finn *peszä* után *fész* (fészek)nek ismerte fel, de így is a szó mint kapcsolható össze az emberi nemmel, nem tudom.

Mulchotia (num igg ember mulchotia ez vermut): „nem teheti hogy elmúlják“ azaz: el nem ke-

*) Hogy mindenestől *hecon* ne tértének meg (Sz. Domokos Életében a 83. l.): mindentől üresen, minden nélkül.

rülheti, át nem ugorhatja ez vermöt. Révai fordítása szerint „non unus homo *praeterire* potest hanc scrobem.“

Iorgossun és *iochtotnia* (iorgássön és iogtâtnia), az irgalmazzon, igtatnia régibb formái. *Két felette érdekes maradványa a régi diphthongizáló nyelvnek.* T. i. számos helyen ejtetett a régi nyelvszokás szerint az *i* után *a*, *o*, *u*, *ö*, hol az utóbbi idők azt vagy *j*-nek, vagy egyszerű hangoztatással *i*-nek mondják: ilyek *iar*-gal, (azaz *jargal*, *nyargal*): most *ir*-eg; *ia*-ar azaz *jár*: *i*-r(-amik): *io* (jo), innen: *iog*, *jog* is, mi az *ig*-az-ban egyszerű hangzóval maradt fenn. Így létezett kétség kívül az ős korban *io*-ga is (azonegy gyökér a *Joch* és *iugum* indoeurópai szókkal), ma: *i*-ga; ilyen a jelen emlékből levő *io*-gtat (jogtat), ma: *i*-gtat, s az *io*-rgat, melynek egyszerű hangzójú gyökere: *i*-rg az irgalom szóban maradt fenn. Iyek még: *io*-nkább (mely régi forma az *io* azaz *jó* gyökérre utasít), ma: *i*-nkább; *iuh*, *juh*: *ih*; *iuhar*, *juhar*: *ihar*; *io*^v (jö), melynek egyszerű hangzójú gyökere az *i*-degen (azaz *jödegen*, *peregrinus*, *advena*) szóban maradt fenn. Sőt még *iottatok*, *hiottam*, *viottanak* is olvastatik a régiek-nél, hol ma már *ittatok*, *híttam*, *víttanak* ejtetik.

Kegiggen (kegyidjen), maiasan volna: kegyed (kegyedni), kegyet ad, kegyelmez értelemmel. Az *i*-nek gyakor felcseréléséről *i*-vel már emlékeztünk (42. §.).

Iutva (jutva): jöve. Ily értelemben előfordúl a *jut* ige egész a XVI. századig.

Unuttei (önötte): boldogúltjai (a deák egyházi

nyelvben: electi, választottjai) múlt részesülője az *önik* (boldogúl) elavult közép igének, melyet Révai oly szépen fejtett ki a rokon nyelvek segedelmével, s mely tájilag még most is él e formában: meg nem *önött*, azaz nem boldogult (vele).

HETEDIK FEJEZET.

A MAGYAR NYELV BELSŐ TÖRTÉNETE.

48. §.

A magyar nyelv állapota és változásai.

Nyelvünk állapotját ez első időszak alatt részben az imént tárgyalt halotti beszéd tükrözteti vissza. Más emlékünknél, összefüggő beszédben, még nem levén közzé téve, nyelvünk ragozási sajátosságaira nézve az arról mondottakra kell hivatkoznom; de egyes személy- és helyneveknek, valamint egyéb szónak is elég bő forrásai törvényeink, okleveleink, Béla névtelen jegyzője, s krónikáink, továbbá a váradi regestrom (1201—1235, ismertebb címe szerint: *Ritus explorandae veritatis*) s a turóci regestrom, mely, bár 1391-ben íratott, számos, 1230—90. közt kelt okleveleken alapszik *). Mind ezek a halotti beszédből

*) Újabban összegyűjtve Jerney János becses munkájában: *Magyar Nyelvkincesek Árpádék korszakából*. Pest, 1854. (I. kötet).

elvont hangtani eredményeket részint megállapítják, részint kiegészítik. T. i. összevevén azokat, nyelvünk ez időszaki állapotját a következőkben rajzolhatjuk.

1. *Nyelvünk hangzóiban nagyobb változatossággal bírt*, amennyiben az *a* és *o* hol nyiltabban, hol homályosban hangzott: mire számtalan példát nyújtanak az említett iratokban elszórt nevek és szók is. Minthogy azonban a homályos hangzók túlsúlylál fordultak elő, *nyelvünk hangzása egészben tompább volt*.

2. A *kettős hangzók* (diphthongusok) *gyakoribbak* voltak, mint utóbb. A halotti beszédben olvastuk: *uolov*, *iarov*, *bovdog*, *iov*, *ovdonia*, *ovga*, azaz: *vâlou*, *jârou*, *bôudog*, *jou*, *oudania*, *oudja*; ismét: *levn*, *belevl*, *felevl*, *eleut*, azaz *leön*, *beleöl*, *felöl*, *eleött*; Anonymusnál: *Ethey*, *Marout*, *Moglout*, *Soyou*, *Miscoucy* stb; *Geuru*, *Emeud*, *Ferteu*; a Képes Krónikában: *Bechey*, *Chour*, *Pouch*; oklevelekben (1055 évből): *Monoraukerekü*, *Halastou*, *Sarustou*, *Sorlous*, *Jousa* stb; ma már ezek így hangzanak: *Ete*, *Marót*, *Maglód*, *Sajó*, *Miskóc*, *Györ*, *Emöd*, *Fertő*; *Becse*, *Csór*, *Pócs*; *Monyorókerék*, *Halastó*, *Sárostó*, *Sarlós*, *Józsa* stb. S ama két hangzó írását nem kell pusztá írásmódnak tekinteni, az híven lefestette az ejtést, mely most is sok helyen így hallatik. Hogy végre az *ajt*, *ojt*, *ejt* diphthongicus igeképző is ez időszakban *uralkodó* volt, bár az elégtelen maradványok arra példát nem szolgáltatnak, nem szenved kétséget, ha e formának még a XIV. és XV. századbéli emlékekben is oly gyakori előfordultát tekintjük. Hogy azonban

már ez első időszakban egyszerű hangzóvá *kezde*t olvadni e kényes hangú diphthong, mutatni látszanak a halotti beszédben e formák: bulsassa, zoboducha (bôcsássa, szábadócha) bocsájtsa, szabadojtsa helyett, mely utóbbi alak az elsőt utóbb elnyomta, míg maga az *o*jt, *e*jt is az *í*t forma által nyomtatott el. Mai nap ezek közül csak néhány van fenn: hullajt, sóhajt, veszejt, felejt, szakajt, óhajt, bocsajt (bocsu-ajt), a szakít, ohít v. ahít, bocsát mellett; a XVI. században még alajt, Molnár Albertnél már alít is.

3. A *torokszelletek* (h és ch), melyek a scytha nyelvekben meglehetősen szerepelnek, szinte gyakoriak. Olvassuk oklevelekben (1055—1113. évkörben) Tichon, Bychor, Surchuer (Sarku-, azaz Sarok-ér), Aruch (árok) stb. Így: Lookfeu (lófejő, 1096-ban), Anonymusnál Páztuh (Pásztó) stb, s az oklevelekben oly gyakran, kivált a *g* és *t*-hez járuló *h*, különösen pedig a szók végén, mely, ha erejét mai nap nem ismerjük is többé, ok nélkül bizonyosan nem íratott Idővel megritkult az, míg végkép kienyészett. Így az *ajakszellet* (v) is, mely az *i* és *í* előtt, s az *i*, *u*, *ü* után oly gyakran hallatott.

4. *Hangzó végzésekben is nyelvünk gazdag rolt* mi a rokon nyelvek közül a finnre emlékeztet, s a *nyelvet folyóbbá tette*. E végzéseket *kihangzásoknak* vagy *véghangzásoknak* (Auslaut) lehetne nevezni, s hihetőleg gyengén ejtettek, míg végre nagyobb részt kivesztek. Ily hangzások voltak 1) az *a*, *e*, *i*, péld. Zulta (Anonymus és Képes Krónika), Obada (1108-ki oklev.), Ete, Zerenche, Scerü (Anonym.), Sagy, Sapi, Sarj (1124. évi oklev.), mönyhi: mönny, menny (Ha-

lotti B.), Mochy (váradi reg.) stb; most: Zsolt, Abád, Et (az Etfalva helynévben), Szerencs, Szer, Ság, Sáp, Sár, Mocs. E három nyílt kihangzás mind maig fenn-tar'otta magát sok köz és tulajdon nevekben, péld. apa, ipa, napa, anya, bátya, néne, öcse*), mája, béke; így Sepsi, Kezdi, Orbai (mik egy 1096-ki oklevél szerint így is hangzottak: Sepus azaz Sepös, Kecsd, Orbou). — 2) Az *u* és *ü*; így még összetételekben is Anon.: Rabucea: Rábuca (Rábca), Zobolsu: Szábolcsu, Zeremchu: Szerencsü, Zuardu: Szőárdu, Pacoztu: Pákozdu, Zeguholmu: Szegühálmu, Surcusar: Sárkusár, Lelu: Lélü, Zilukut: Szilükút, Saturholmu: Sátorhálmu, Zenuholmu: Színühálmu, Turu: Túru, Saru: Sáru, Tasu, Kadusa: Kádōsa, Borsu: Bårsu, stb, mik ma így ejtetnek: Szaboles, Szerencs, Szoárd, Pákozd, Szeghalom, Soroksár, Lél, Szilkút, Sátorhalom, Színhalom, Túr, Sár, Tas, Kádas, Bars. Ily példákban II. Bélának 1138-ki oklevele is gazdag. Anonymusnál is: almu, („somnia in lingua hungarica dicitur almu“ III. fej.), mi a Képes Krónikában a kihangzás elhanyaglásával már csak álm, Turócinál már álom; így Anonymusnál: zerelmu, a régi bibliában szerelm, utóbb szerelem. A cserhalmi vezér neve a Képes Krónikában Oslu, Turócinál már Osul. Anonymusnál Győr városa Geuru, egy 1111. évi oklevélben már Geur, a budai krónikában is Gewr; sőt Anonymusnál magánál Saroltu már Sarolt is: mikből látszik

*) Hogy régenten e formák is léteztek: ap, aty, any, báty stb, mutatják e ragozások: ap-ja, any-ja báty-ja stb.

hogy a kihangzás már a XI. században *kezdet*t kie-
enyészni, a XIV-ben pedig már ritka. Némely szók-
ban mindazáltal maig fennmaradt, mint péld. ezekben :
fiu (a tiszta gyökér: fi), boszu (a tiszta gyökér: bosz, in-
nen bosz-ankodik), gyanu (gyan-akszik), továbbá a *j*
képzőjüeknél: gyapju, sarju, varju, borju, melyek rago-
záskor a kihangzást épen úgy veszti el, mint a falu,
daru, odu, hamu stb azt v-vé keményítik: falvak,
darvak, odvak stb.

5. Az *önhangzók összejövételét is igen jól tűrte*
nyelvünk, hol utóbb a *v* és *j* lépett elő. Sz. István
1009-ki oklevelében áll: Thapeon (Tápé-on, azaz
Tápé helységben, maiasan: Tápén, mint Terjén, Bu-
dán stb). A halotti beszédben olvastuk: halalálál; I.
András kir. tihanyi oklevelében 1055-ből: Keuristue,
Aruktue, Arukfee, Bagatmezee, Cues humuk, Kues-
kut; László királyéban 1082-ből: villa Kuesd, mik
ma így hangzanak: Köristöve, Ároktöve, Bogátme-
zeje, Köveshomok, Köveskút, Kövesd; Anonymusnál:
Zuardu, Turócinál már Zoward; István kir. pécsvá-
radi oklevelében 1015-ből: Nagu-Aruk azaz Nagy-
Árök; II. István 1124-ki oklevelében, melyben I. Gyéza
1075-ki oklevele íratik által: Surchuer azaz Sárku-ér;
így jóval utóbbi iratokban is: *mielni* stb., mik maiasan
Nagyárok, Sarokér, *mívelni*, *ejtetnek*. A XIV. század
e részben is már ellenkező megállapodást mutat.

6. Azon állítás, mintha a *hangvonzati rendszer*
a későbbi idő fejleménye volna, s azt az úgy neve-
zett etymologiai hangrendszer előzte volna meg, mely
szerint minden rag és képző a maga eredeti önhang-

zójával változatlanúl járult volna bármely hangzójú gyökér és törzsökhez, alaptalannak mutatkozik: mert annak mind a többi scytha nyelvek hasonlata mind nyelvmaradványaink ellent mondanak. T. i. a hangvonzat különösen a mongol, török és finn nyelvekben is nagyobb-kisebb kiterjedésben ki van fejlődve; s emlékeink egy tiszta magyar szót sem mutatnak, melyben a *képző* önhangzója ne alkalmazkodott volna a gyökér hangzójához. Igaz, hogy a halotti beszédben a marasztaló *ben*, ebben és Anonymusnál a sajátító és tulajdonító *nek* soha hangvonzatilag nem változik; hogy a kiható ragúl alkalmazott *balól* (ból helyett) még a XIV-dik században, a sokszorozó *szer* a XVI-dikig, a segítő *vel* nyelvjárásilag, a *kor* időrag pedig országosan, mind maig, megörzötték eredeti hangzójokat más hangosztályú törzsökhöz ragadtokban is: de ez csak oda mutat, hogy az említett *ragok* előkelőleg bírtak önálló szó természetével. A törzsökökben, akár világos akár homályos képzésűek legyenek, a hangvonzati rendszert a legrégibb időktől fogva teljes következetességében találjuk fel.

7. A ragozás még számos régi formákat, a szókötés több eredetiséget őrzött meg, mint ezeket a halotti beszéd magyarázatában adtuk elő (44—46. §§.); s mikhez a *j nélküli személyragozást* sorolhatjuk még, mely oklevelekben elszórt számos helynevekből tűnik ki, melyek Retelpotoca, Wrhida, Kerenfelde, Nandorlaca, Kadarkuta stb.

8. Némely *ősi szók* éltek még, mik mai nap már

csak a rokon nyelvekből megfejthetők, és így a nyelv legrégibb korából valók.

49. §.

A magyar írás belső mibenléte.

A magyar a romai keresztyénséggel együtt a latin betűket is bevette: kettős szerencsével, ledöntvén ez által a közfalat maga s a nyugoti mívelt népek között, melyet ősi írásának megtartása képzengett, és melyet a keleti egyház hívei a magok eltérő alphabetumaikkal emeltek; egyszersmind pedig oly írást fogadván el, mely a magyar nyelv szükségeinek, hol az önhangzók oly fontos szerepet viselnek, megfelelőleg, az önhangzókat kifejező önálló idomokkal bír. Minden nehézség nélkül azonban a latin alphabetum alkalmazása nem járt. Abban csak hat önhangzónak és tizenhat egyszerű mássalhangzónak van betűje; a magyar nyelv pedig, eltekintve az időmértéktől, úgy a diphthongoktól, kilenc egyszerű önhangzót és huszonhat mássalhangzót számlált: azonkívül az *a*, *e* és *o*, valamint a *h* is két-kétféle árnyéklattal bírt *). E hiányokat azonban leleményesb elmék, mint első íróink valának, a többi közé illő új jegyekkel könnyen pótolhaták: mi nem történvén, ennek elmulasztásában fekszik azon baj oka, mely mai nap sincs teljesen meggyógyulva. Eleinte ugyan is egy

*) Az önhangzóknak régenten teljes sora volt: *a, â, á, e, é, i, í, o, ô, ó, u, ú, ü, ű*; — a mássalhangzóké: *b, c, cs, d, ds, f, g, gyj, h, ch, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs*.

azon betű többféle hang vagy hangárnyéklat kifejezésére használtatott, mint a halotti beszéd magyarázatában láttuk; némelyek pedig utóbb sem kaptak külön vagy legalább nem elég alkalmas jegyeket: minek következtén írásunk mai napig sem vergődhetett ki soknemű ingadozásaiból egészen. Írásunk utóbbi viszontagságait időszakról időszakra fogjuk kísérni: itt az első kísérleteket kell áttekintenünk.

I. Az *önhangzóknál* a nyújtottakat és rövideket, ezek közt pedig a nyíltabb és zártabb ejtést kell megkülönböztetnünk.

1. Az *á* és a nyíltabb rövid *a*, többnyire egyformán, és pedig *a*-val, íratott. Vannak azonban példái a kettős *a*-nak (*aa*) ékkel is, a nélkül is. Így szent László 1082-ki oklevelében találjuk: Siwegfaam (Sivegfám), Anonymusnál Saac, Gaad (olv. Csák, Gád), Kálmán király 1109-diki oklevelében Zaarberin (olv. Szárberény); így a Képes Krónikában is: zaar (azaz kopasz); Farkas alcancellár 1263-ki oklevelében Báás (helynév). A halotti beszédben kétszer helyén áll az *á*: hazóá, halaláál; egyszer, mint szinte az utóbbi példában, tévedésből, mint tévedésből az *ó* is a hazóában. — A zárt (homályos) *a* o-val íratott: Hovos, Olpar (hávás, álpár).

2. A nyílt rövid *o* is o-val, ellenben a zárt o, akár rövid akár hosszú legyen, tehát *ô* vagy *ó*, legtöbbször egyformán u-val fejeztetett ki: Bursud (Börsöd), Morus (Mårös), Sulmos (Sólymos). A halotti beszédben a távolító rag *tól* twl-nak íratik, mint Óbuda a Képes Krónikában Wbudának; és alig csa-

lódunk, ha e két v mögött az *ó* eredeti elemeit, melyek az *au* diphthongusban összeolvadnak, keressük, s az említett példákat így oldjuk fel: *ta-ul* (a *ta* gyökér a távulban ma is megvan), *au* (mely az *av-úl*, *av-as-ban* találtatik fel). Legtöbbször *ou-t* olvasunk az íróknál s az oklevelekben, de itt óvakodjunk *ó-t* *hangoztatni*: az egyenesen a palócoknál ma is fennlévő diphthongust adja vissza. Oklevelekben, bár ritkán, *oo* is fordul elő.

3. Az *u* és az *ú* többnyire különbség nélkül *u*-val, vagy mi ezzel a középkorban egy volt, *v*-vel íratott; néha, bár ritkán, az *ú*: *w*-vel, vagy, mi ezzel szinte egy, *uu*-val is. Így sz. László 1082-ki oklevelében íratik: Tuur; másutt Wrhida; Anonymusnál: Ursuur, Bulsuu.

4. Az *e* és *é* majd kizárólag csak *e*-vel íratott. Anonymusnál az Eusee és Keuee nevekben, Farkas alcancellár 1263-ki oklevelében az Andréé névben, a kettős *ee* *éé* csak rövid *e*-t jelent; ellenben sz. István egyik oklevelében, úgy Hartviknál, Kézainál, s a Képes Krónikában a *Beel* helynévben (ma Bél), és Kézainál a *Leel* személynévben, aligha mindakét rövid *e* külön nem hangzott, így: Be-el, Le-el, mire a származás, az *é* sokkal későbbi elhatalmazása, a palóc nyelvjárás, s az utóbbi névnek Lehel alakja látszanak mutatni.

5. Az *i* és *í* különbség nélkül *i* és *y*-nal, végül *j*-vel is, íratott.

6. Az *ö*, *u* vagy *v*-vel íratott, Anonymusnál *eu*-vel is; az *ő* szinte így, de *v*, *w*, *ev*, *ew* és *eu*vel is.

Vége 7. Az *ü* szinte *u* vagy *v*-vel; az *ű* pedig *uv*, *w* vagy *uw*-vel.

II. A *mássalhangzók* körül nem csekélyebb ingadozás tapasztaltatik. Melyek a mai szokástól eltérőleg íratlak, a következők:

c helyett íratott: *ce*, *ch*, *cy*, *z*.

cs leggyakrabban *ch*, *s*; de *ċ*, *che*, [*chi*, *cz*, *z*, *sc* és *th* is.

s: *s*, de néha *sc* és *sch* is.

sz: *s*, *sc*, *sz*, *z*.

z és *zs* egyformán majd *z*, majd *zs*.

gy, *ly*, *ny*, többnyire *g*, *l*, *n*; az első *ge* és *gh* is, ezek *ly*, *ny*, de ritkán, mintegy elvéte csak.

ty: *ti*.

j: *i*, *y*.

k: *k*, *c*: az utóbbi leginkább a szók végén, de elül és közepett is; önhangzó előtt *qu* is is fordul elő.

v: *u*, *v*, *w*.

Mely ingadozás! miután toldott vagy új jegyek eltalálására hiányzott a lelékenység vagy a bátorság. Számos régi szó és név olvasása fel fog derítettetni, ha majd a régi magyar földirat, hasonlítva az újjal lelkesebben fog műveltetni; de *valamennyinek* kulcsa többé fel nem található.

Mi a *helyesírás elvét* illeti, miután a magyar szófejtegetés még ismeretlen volt, az írás természetesen csak a *hangzást* követhette. Mely élesen fogták ezt fel, mutatja a szellek (h, v) alkalmazása, a kettős hangzók s a kettőzött mássalhangzók leírása (az utóbbi tekintetben a halotti beszéd leírója csak két-

szer botlott, e szókat: *tiluvt*, *eleut* egy *t*-vel írván), mutatják a nyílt és homályos hangzók megkülönböztetésére célzó törekvések, jeléül annak is, hogy ez árnyéklatok iránt a magyar fül még akkor igen érzékeny volt. Annál feltűnőbb a rövid és hosszú hangzóknak legtöbbször azaz egy betűvel visszaadása, habár, mint láttuk, erre is tétettek már ez első időszakban kísérletek.

50. §.

A magyar írás külső mibenléte.

Mi a magyar írás külső alakját illeti ez időszakban, az a deákkal tökéletesen egyenlő volt. Mutatja ezt a halotti beszéd írása is, mely a codex többi (deák) részeivel azonos. Egyéb nem csekély számú maradványaink deák oklevelekben (bár részint később átírva), és későbbi deák codexekben találhatók. Azért a magyar graphika ez időszakban a deákkal karöltve jár. Ami e helyt mondandó, ezekből áll :

A romai betűket a X. század végén első íróink és írnokaink, a sz. Benedek szerzetesei, azon alakban vették által, melyben leginkább Németországban divatoztak, tehát a nagy Károly császár után Károly-félének nevezett *rideg kisírást* (minuta). Ez a XIII-d. század közepéig uralkodott, hol kerekesebb, hol törött sarkokkal (fractura). Ily, igen szép, betűkkel íratott az egész Pray-codex, melyben t. i. a halotti beszéd is

foglaltatik (39. §.), így az oklevelek. IV. Béla idejétől fogva *kapcsoltatni* kezdett a rideg kisírás, alakjának egyideig jóformán megtartása mellett, míg a XIV. században csakugyan nagyobbára folyóvá (*cursiva*) lett.

Némely külön sajátosságai ez időszakbeli írásunknak a következők:

1. *A betűpontok és ékek* állapotjára nézve: az *i* a X. század végétől fogva már egész Európa-szerte, s így nálunk is, ékkel kezdett jegyeztetni (*í*), de nem állandóan, hanem vegyest a pont nélküli *i*-vel, még azon egy szóban is. Ezekhez járult a XIV. század elején a pontos *i*, mely azontúl a más két formával vegyest, de mind gyakrabban alkalmaztatott. Nálunk a pontnak már sz. László király óta van, bár szűk, nyoma az oklevelekben; de sürűbben csakugyan a XIV. században kapott fel. Az *y* a legrégebb idők óta kapott egy vagy két pontot vagy éket; nálunk Kálmán ideje óta fordulnak elő, de gyakrabban a XIII-d. század óta. Hogy kivételesen *á*, *ó* és *é* is fordult elő, feljebb (49. §.) láttuk. Az *é*-t kivéve valamennyi azimént említett pontos és ékezett betűkre vannak példák a halotti beszédben is.

2. *A mondatok pontozására nézve*: a halotti beszédben valamennyi pontozat helyét az egy végpont (.) pótolja, s általa a mondatok s azok egyes részei nagy gonddal megkülönböztetvék. — Ugyanitt csak egy esetben szakad meg sor végén a szó (a 22-dik sorban: *ui-madsaguk*), s itt is fel van a kötjel (-) téve.

3. *Számjel* a halotti könyörgés végén fordul

elő: III, azaz *háromszor*. Ez a romai rendszerhez tartozik. Az arab számjelek is elég korán lettek hazánkban ismereteseek, s a XIII. század közepe óta itt-amott, de csak pecséteken, felírásokban, láthatók.

Mi még ez időszakbeli irományaink anyagát illeti: azok kivétel nélkül *hártyán* készültek; így a halotti beszéd, valamennyi codex és oklevél. Melőzöm a turóci fakönyvet (fahéjtablákat), mely, ha valódi is, a ritka kivételek közé tartozik, és nem latin-magyar, hanem ómagyar, írást állít elő.

MÁSODIK IDŐSZAK.

LAJOS ÉS ZSIGMOND KORA.

ELSŐ FEJEZET.

ORSZÁGOS ÁLLAOPTOK.

51. §.

Magyarország az Anjouk alatt európai nagyhatalommá emelkedik.

Róbert-Károly királylyal a magyar kormánypolitikába egy új elv oltatott be: *a királyi ház érdeke*. Ez határozta az Anjoukat háborúikban, melyek többnyire személyes hatalmuk és fényök nevelésére viseltettek; ez vezérlette őket a külfölddel szőtt viszonyaik s az európai ügyekre gyakorlott avatkozásaikban, ez legtöbb intézményeikben, melyeknek célja szinte a királyi és családi hatalmat biztosító eszközök előteremtése volt. Ezen iránynak a húzamos fejtelenség és belzavarok után kétség kívül voltak kedvező eredményei a hazára is: a királyi hatalom szilárdításában a köz rend és bel béke is erős támaszt

lelt; a számos várszolgáknak várnemesekké emelése, a határőrök bomladozó intézvényének visszaállítása, a banderiumok nevelésére célzó kedvezmények, fényes királyi harcjátékok, nagy Lajosnak folytonos és majd mindig szerencsés hadai, végre a bajnoki erény jutalmazása által sikeresen ápoltatott a hadi szellem; minden kül megtámadás az országtól elfordított; sőt a magyar király fején ragyogott tíz korona, annak győzödelmei, nemzetségi összeköttetései, európai befolyása, Ádria fölötti felsősége, Velence adózása, s a birodalom első rangú terjedelme és tekintélye új dicsőséggel vevék körül a magyar nevet, s emelték s táplálták a nemzeti önérzetet és büszkeséget. Idegen országok gyakrabbi látása a nyugottali sűrűbb érintkezések, a királyi udvar műveltsége és fénye nevelték a nemzet tapasztalásai és műveltsége öszvegét; a mindinkább kifejtett ipar, gazdaság és bányászat gyarapították a köz vagyonosságot; a beligazgatás jobb szervezetet, a jogszolgáltatás Lajos alatt célszerű javításokat nyert. De ezek mellett az alkotmányos élet többenemű sérelmeket szenvedett, a törvényhozás, országgyűlések nélkül, a főpapok és zászlósok tanácsában a király által egyoldalúlag gyakoroltatott; a vármegyei élet a főispáni hatalomba olvadt be, megyei gyűlések csak királyi engedelemmel, Lajos alatt csak a főispán által elismert szükség esetén tartathattak: s a főurak legyezése mellett a köznemesség sokféleképp csonkult régi jogaiban. A nápolyi hadjáratok után Lajos király, engedve a nemzet kívánságainak, megerősíté ugyan az aranybullát (1351), sőt

a nemességet új cikkelyek által is biztosította jogai-
ban: mindazáltal a hatalmasban emelkedő oligarchia,
melyre az Anjoui királyok önérdéköknél fogva tá-
maszkodtak, nem hagyá azon törvényeket a közne-
messég irányában teljes valósággá lenni. A kir. csa-
láddal behonosult olasz urak azzal együtt csakhamar
megnemzetisedtek ugyan; de a hathatóságban fejlődő
városokban elhatalmazó idegen elem a magyar kéz-
műveseket kiszorította céheikből, és külön testüle-
tekbe szövetkezni kényszerítette, a nélkül hogy a fő-
hatalom nemzeti irányban közbenjárt volna. A ne-
mesi birtokjog az ősiség behozatása által legbecse-
sebb részétől, a rendelkezhetési szabadságtól fosztat-
ván meg, a nemzeti hitel jövődjén mély seb ejte-
tett; a papság pápai tizeddel, ez s a városi nép a
király által követelt ajándékokkal, a parasztság ki-
lenceddel terheltetett, sőt az utóbbira nézve az
úrisszék felállítása által a földesúri önkény úgyszól-
ván szerveztetett, a nélkül hogy a Lajostól védett
szabad költözésben elég pótlékot nyert volna. Más-
felül a déli tartományok száma növekedett ugyan, de
miután azoknak politikai és nemzetiségi intézvények
által az anyaországhoz bensőbb kapcsolása most is
elmulasztatott, sőt az azokban nagy részt uralkodó
keleti egyház Lajostól üldöztetett is: általok inkább
a birodalom fénye s diplomatiái nyomatéka, mint bel-
ereje növeltetett; Kúnország pedig (a régi Etelköz s
a későbbi Moldva), mely a IX. század óta magyarok,
besenyők és utóbb kúnoktól lakatott, a tatárok gyakor
beütései ellen nem elég erélylyel védetvén, lakói nagy

részből kipusztúlt, míg Bogdán oláh vajdától nem csak elfoglaltatott, de oláhokkal is megnépesített: mi által, bár e főnök a magyar felsőséget elismerte, e tartomány az ország keleti érdekei, úgy a magyar faj mondhatatlan kárára, visszahozhatatlanul elveszett.

52. §.

A birodalom hanyatlása Zsigmond alatt. A külföldiség ellen ébredő nemzeti visszahatás.

Nagy Lajos fi örökös nélkül halván meg, a fényes birodalom csakhamar összeroskadt. A lengyelek kiváltak a magyar egyesületből, magokkal ragadván az éjszaki tartományokat is; Mária és Erzsébet ingatag, Garai kemény kormánya, úgy Zsigmond haszontalan jelleme elidegeníték Lajos leányától a nemzet nemesebb részét: s ez a negyedik Anjounak, a bajnok nápolyi Károlynak fejébe tette a koronát. De miután ez a királynék által meggyilkoltatott, pártjának fejei pallossal kiirtattak, s Mária magtalanul halt el: a meghasonlott ország Zsigmondnak esett áldozatul, ki az Anjouk házi politikáját folytatta, de azoknak szilárdsága s Lajos tiszteletet parancsoló erényei nélkül. Nem csoda tehát, ha a sorban elvesztett s ismét visszaszerzett tartományok, a boldogtalan nikápolyi ütközet után, mely a magyar hadi erő virágjával az ország erkölcsi tekintélyét is tetemesen csökkenté, újra lefoszladoztak a magyar országtestről. De az anyaországban is balra fordultak a dolgok. A oroszul gazdálkodó, kegyetlen király szakadásokat és tá-

madást idézett elő, mire a nagyok köz megegyezéséből fogsággal bűnhődvén, a már megrendült királyi tekintély még inkább csökkent; ezekhez változékony-sága, gaz külföldiekhez szítása, kiket jószágok és fő méltóságokkal tüntetett ki, folytatott pazarlásai, a koronajószágok elzálogosítása s ez által a főuraktól függővé létele, a német védrendszer behozása, mely az úgy is már túlhatalmas oligarchákat mindannyi kis királyokká alkotta, külföldi elfoglaltatásai, gyakor távolléte az országtól, az ő és második hitvesének feslett élete, a Cilley-ház kebellázasztó avatkozásai stb járúlván, félszázados kormánya törvénytelen-ségek, meghasonlások, a státustestületek közt megzavart súlyegyen, végre a politikai erkölcsösség sülyedésének szomorú képét tüntette fel. Zsigmond országlata a Lajosénak fonákja volt. A nem szeretett s nem becsült agg király halálával megkezdődött azon nemzeti visszahatás, mely a közel másfél százados tapasztalás természetes következése volt. Zsigmond veje Albert választás útján fogadtatott el királyúl, s az 1439-ki emlékezetes országgyűlésen számos törvényt alkottatott, mely az idegen királyok önúri hajlamai, egyoldalú újításai s külföldieskedése ellenében a régi szabadság s a nemzetiség biztosítására célzott: szóló tanúi egyszersmind azon sebeknek, miket a nemzet ez egész időszakban sínlett, s ünnepélyes eltagadása azon kormánypolitikának, melyet az Anjouk és utódaik fényök és külhatalmok érdekében, de a nemzeti élet rovására, folytattak.

MÁSODIK FEJEZET.

VALLÁSI ÉS MÍVELTSÉGI ÁLLAPOTOK.

53. §.

A keresztyénség folytonos terjedése, s a vallásosságnak, az egyház sok bajai közt is, virágzása.

A XIV. század az előbbtől fejtelenséget, pártosságot s a köz erkölcsiség megvesztegetését öröklötte. Az udvardi és kalocsai zsinatok (1309. 1318.) végzése a magyar egyház akkori szomorú állapotjait tükrözik vissza; egyfelül a világi urak sértegették széltyiben a papságot birtokai s kétségbe vehetetlen világi, sőt egyházi jogaiban is; másfelül a nagy részben pápai befolyással trónra jutott Károly nem oltalmazta saját apostoli, s a magyar egyház jogait a curia közvetlen kormányja és sarcolásai ellen, sőt a zsákmányban maga is osztozott. T. i. az újra választott püspököknek nagy pénzen kellett a pápai erősítést megvásárolniok, első évi jövedelmeiket Romába küldeni, s az alsó papságnak is javadalmai tizedét az országban körüljáró pápai pénzszedőnek beadni, melynek harmadát ismét Károly tulajdonította magának; a káptalanok szabad választási joga dacára a megürült püspöki székekbe a pápa kezdett helytartókat iktatni, néha külföldieket, sőt püspököket is a káptalani választás mellőztével nevezni, azoknak jogait javadalmak osztása körül megszorítani stb. Károly király, ki mindig szorult pénzre, az elhalt püspökök javait elszedette; főispánok, nemesek, községek sok-

féle fosztást és sérelmeket vittek véghez a papok vagyónán stb, a nélkül hogy Károly király, midőn már biztosan ült királyi székében, készséggel védte volna az egyházat igazaiban. Hogy mindamellett ez a maga méltóságát fenntartotta, azt számos jeles főpapjainak köszönheté, kik mind a papi erkölcsök, mind az ország jogai fölött erélyesen örködtek. Nem gátolhaták ugyan, hogy a világi papságnál, mely gyakran teljesen lerázta megyei főnökeik iránti engedelmességét, úgy az időközben felettébb meggazdagodott úri szerzetesek között a fenyíték meg ne táguljon: dicséretes kivételt tett mindazáltal ezek közt a pápai lag csak most megerősített s ez óta kir. pártolásban is részesült *pálosok* nemzeti szerzete, melybe nem a világi nyomás és szegénység elől futó pórfi vette magát, hanem többnyire nemes és főnemes házak vagyónos fiai, hivatás és belső szükség érzetéből. De kivételt tettek a kolduló szerzetek is, különösen a *ferenciek* és *dömések*, kik roppant elterjedést vevén az országban, s részint itthoni saját iskoláikban, némelyek Páris és Bolognában is, jelesen kiképeztetvén, tudomány, keresztyén buzgóság és példás élet által a népre üdvösen hatottak. Leginkább ezeknek míve volt a Mohammed hitéhez ragaszkodó s azért gyakran szaracénok vagy *izmaelitáknak* nevezett jászok, továbbá a XIII. században bételepült *kúnok*, *tatárok* és *neugarok* megtérítése is, úgy, hogy a tatárok kis számát vevén ki, kik Mátyás király alatt is még ősi hitökben éltek, többi pogány atyámfiai úgy látszik még a XIV. század folytatában teljesen meg-

keresztyénedtek. Sőt némelyeket az említett rendek tagjai közül buzgóságok újra kivezetett a volgai Magyarországra (1329), hol akkor Árpádnak egy utódja uralkodott a mongolok miatt már fogyatékon levő magyarok és alánok felett; mások Kis-Tatárországban vallási hevők vértanúi lettek, egyebek több szerencsével működtek Kipcsák, sőt Indiában meg Chinában is. A déli tartományokban Lajos térítő buzgósága a keleti egyház hívei ellen erőszakos eszközökkel élt, s azért múló sikerrel: míg egy pár derék bosznia püspök a *patarénok* egy részét tanítás és példa által vezette vissza a romai egyházba. Az *egyesült görög hitűek* végre Koriatovics Tivador litvai főember által a derék *vazuli* barátokban nyertek lelki tanítókat. Az 1349. évi csapások, dögvész, és ijesztő földrengések által megrémült nép között ismét eléállt az önostorozók ábrándos felekezete, mint látszik inkább a németek és tótok mint az ép felfogású magyarok közt: de ez a köz gondolkodásra hatással nem volt, s Avignonba a pápához költözvén, csakhamar kipusztult. Ez időszakban vett az isten anyjának tisztelete is skóciai Duns János tanítása s az azt nálunk is terjesztő ferenciek által új emelkedést; a pápák és püspökök által sűrűbben hirdetett bucsúk, némely új ünnepek, az új szentesítések s ezek következtén is széltiben emelkedő díszes istenházak mindannyi új eszközei lőnek még most a nép vallási bensősége öregbedésének: míg másfelül a főbb rendűeknél az egély mind inkább csak külső cselekedetekből állt, igazi belső melegség nélkül.

Nem sokban javult az egyház állapota a XV. század közepeig. A curia, a király, a főurak egyaránt fogyasztották vagyonában, jogaiban. Zsigmond soká betöltetlen hagyta a püspöki székeket, hogy jövedelmeiket húzhassa, vagyonos szerzetek fölött a kir. véderságot sokszor bizonyos családokra ruházta át, örökösen is, melyek azoknak inkább fosztói mint védei lettek; apátságokat néha világiaknak engedményezett, kik a vallással nem sokat gondoltak; s tán innen is a XV. század elejétől észrevehető elterjedése a világiságnak a szerzetekben; itt-ott külföldi főpapok tukmáltattak be stb., mindannyi sérelmével a nemzeti hierarchiának, s kárára többnyire a köz vallásosságnak is. De e században sem szűkölködött a haza számos kitűnő püspökökben, s mit a romladozott középpapság mulasztott, azt a szerzetek, amennyiben rendeltetésökhöz hívek maradtak, teljesítették, s így a közép és alrendekben az erkölcsös és vallási érzet megőriztetett. Másfelül a Hussz J. cseh hitújító tana, mely nem csak a hitágozatokban tért el a közönséges egyháztól, hanem a szertartások és egyházkormányban elterjedett balságok ellen is visszahatott, nevezetes mozgalmat s új vallásos buzgóságot idézett elő. T. i. számos magyarok látogatván a prágai egyetemet, nem kételkedhetni, hogy ez új hittani mozgalom őket is elfogá, miután a bázeli zsinat és Zsigmond közös engedvénye, mely szerint azon csehek, kik a közönséges anyaszentegyház minden tanait vallják, s az úrvacsoráját kettős szín alatt veszik, az egyház igazfiainak ismertettek el, a prágai Corpus-Christi-temp-

lomban 1437-ben ünnepélyesen nem csak deákul, csehül és németül, hanem *magyarul* is kihirdettetett. És a kelyhesek felekezete csakugyan nem egyedül a felső megyéki tótok közé hatott be, hanem titkos küldöncök azt a kalocsai, pécsi, bácsi és szerémi, egészben vagy részben magyar egyházmegyékben is terjesztették, honnan, bár romai hittérítők által a polgári hatalom segedelmével kiirtattak, de részök, s úgy látszik nem jelentéktelen számú, Moldvába vándorolt, hol magyar irodalmi szorgalmának is hagyta emlékét, miről alább bővebben lesz szó.

54. §.

A műveltség újabb emelkedése.

A műveltség ez időszakban az anyagi jólét gyarapodtával egyenlépést tartott. Különösen a pórok sűrűbb felszabadulása, a népességnek bel béke melletti szaporodása, sok új helység keletkezése a parlag földek művelés alá vétele, a földbirtoknak gyakor és kisebb tagokbani adományzások által több kézre került, az okszerűbb gazdaszat példái, miket a vagyonos szerzetek adtak s a világiak követtek, némely termékeknek a hazában kezdődő feldolgozása, a bortermesztésre ható lengyel szövetség stb. a *gazdaságnak* mindannyi hatalmas emeltyüivé lettek; még a parasztságra vetett adók is, mert nem voltak szertelenek, a szorgalom élesztésére szolgáltak. Másik forrása a köz jólétnek, a *kézipar*, a kézműveseknek jeles jogokkal gyarapodása, a céhek elterjedése és cél-

szerübb szervezése, a beszivárgó külföldi mivesek példái (Zsigmond Franciaországból hívott be fényűzési eikkekét készítő mestereket), s a magyarnak tárgult világélete következtén felébredt kényelem-kedvelés és fényűzés által szinte hatalmasban fejlődött: úgy hogy a XIV. század közepén alig volt már ága a kézművességnek, mely az országban derekasan ne üzetett volna, némikben pedig (kocsik, bőrök, ércművek stb.) külföldre is kereskedhettek. Emelék az ipart még azon kedvezmények, melyekben a szaporodott városok részesültek ez egész időszakban; úgy az újra élénkülő *kereskedés* is. Ezt t. i. a királyok oltalma, a vámok kevesbítése, a bátorságosb utazás, a kir. hatalomnak több és több tartományokra terjedése, a szomszéd országokkal kötött kereskedelmi szerződések, addig ismeretlen virágzásra hozták. Nem csak a külföldiek járták be a hont áruikkal, mik az élet kényelmeit nevelték, de hazai kereskedők is kezdék hazai cikkekkel a külföldivásárokat látogatni; s mind ezen, mind a török-velencei bonyolodások folytán ismét Magyarországon átcsapó *keleti kereskedés* által, melynek itt több fő rakhelyei voltak, a meggazdagság új forrásai nyíltak meg. Mind ezen érdekeket végre tartósan megalapítá a városoknak körfalakkal biztosítása, s a *polgári osztálynak* az Anjouk korában oly jelentességre vergődése, hogy Zsigmond alatt már országrendi állást nyerhetett. Nevelték az így megsokasodott békés munkásság, szerzett ügyesség, és sokféle új érintéseken kívül az új ismeretek, eszmék és szellemi szükségek öszveget az udvar mívelt-

sége, mely, kivált az Anjouk alatt, valóságos iskolája lett a felsőbb rendeknek: számos főnemes ifjak és szüzek, sőt külföldi fejedelmek gyermekei is, mint díszszolgái a magyar főkirálynak, ott neveltetvén; továbbá a külfölddel fejlődött új viszonyok; kül fejedelmek elfogadtatása, velök sűrűbben váltott követ-ségek, mívelt idegenek bételepülése, kül tanodák gyakoribb látogatása, utazások, külföldöni hadjáratok stb, a művészetek felvirágzása, tudományos intézetek gyarapodása stb. Végre a céh-intézkedés fejlődése az iparos osztály erkölcsösségére is hatott üdvösen, amennyiben annak tagjai közt szoros rendet és erkölcsi fenyítéket alapított, köz szellemet ápolt, s jobbfele társas életet fejtett ki. Általában ez időszak erkölcsre pirulás nélkül tekinthet vissza a magyar: becsületesség, törvénytisztelés, vendégszeretet, szemérem, szóval valódiság bélyegezte különösen a köz és közép rendeket, amiért a vétkek száma is kisebb volt ezeknél, mint más népeknél azon időben. Fájdalom, hogy ez nem maradt így: az Anjouk jellemzett kormánypolitikája készítette elé, Zsigmond nevelte nagyra, az oligarchiát, mely utódjai alatt az országot fejtelenségbe döntötte, s erkölcsi elsilányodás magvait hintett a derék nemzet földébe.

55. §.

Képző művészetek.

A képző művészetek is mind a köz vagyonosság növekedtével megszaporodott építkezés, mind az új

dynastia által Olaszországgal szövődött szorosb érintkezések következtén, nagyobb virágzásnak indultak. Páratlan szépségben emelkedett Károly király palotája a visegrádi vár alatt; diszes palotát épített Lajos az óbudai határban, Zsigmond a maga híres „Frispalotáját“ a budai várban, mely azon időben Európa valamennyi királylakait meghaladta nem csak nagyságra, de az építészet fenségére nézve is. A fejedelmek példáit egyházi s világi főemberek követték. Nem egy diszesb istenháza szinte ez időszakban épült: a szász-szebeni, brassai, kolosvári nagytemplomok, a nevezetes magasságú leleszi torony, sz. Adalbert kápolnája Esztergamban, sz. Annáé Fejérvárt; a kassai főegyház legnemesebb részei is, az éjszaki és nyugoti kapuk, Erzsébet királyné pártolásából a XIV. század első felében emelkedtek különös gazdagságban. A *szobrászat* új téren lépett fel, t. i. nem csak az építészet segédeként paloták és egyházaknál, úgy síremlékek körül, mint az előbbi időszakban, hanem önálló szoborművekkel, kőben, sőt ércben is. Melőzve tehát azon szép szentségházakat, keresztelő medencéket, síremlékeket, mik részint még ma is fennvannak; említést érdemelnek a Csák Máté érclemez mellszobrának vélt ereklyetartó, a legújabb időkig a trencsényi városházban (most a nemzeti muzeumban), Váradon a négy evangelista mellképei, ugyanott a három sz. fejedelem, István, Imre és László gyalog szobrai (1340) ércből, melyek a XVII. századig állottak, míg annak másod felében a törökök azokból ágyúkat öntöttek; Kassán I. Károly, Erzsébet és

Lajos köszobrai, miket a hazafi mai napiglan tisztelettel szemlél a főegyház éjszaki kapuja felett; sz. László nagyszerű lovag szobra (1390), mely ércben és aranyozva szinte Váradon pompázott, míg 1660. említett társai sorsában osztozott; Zsigmond király szobra a Frisपालotában, mely a török időben enyészett el; nyílt téreken álló szentek állványai stb. Név szerint csak néhány akkori szobrászunkat ismerjük: Demeter mestert, ki a pécsi főegyházat ékesítette fel faragványaiával (1303), és Kolosvári Márton és György testvéreket, kik egyszersmind rézöntők, a váradi művek szerzői voltak. — Az *ötvösség* és *vésés* az elhatalmazó fényüzés mellett szinte tág mezővel birt, mint annak és több mestereinek krónikáink és oklevelek megőrzötték emlékezetöket. — A *festészet* szinte nagyobb elterjedést vett a címerek által, melyeket Károly bővebben osztogatván, pajzsokon, lobogókon mindenfelé láthatók voltak; a codexek, különösen mise és imakönyvek által, melyekben a kor fényszeretete szinte mutatkozott; az új templomok által, melyekben az oltárképeken kívül a *frescók* is divatba jöttek, stb. Ez időből való festők Kolosvári Miklós, a szobrászok atyja, a XIV. sz. elején, H. mester, Lajos kir. udvari festője, kiéi talán a Képes Krónika képecsei; a Miskolci László miséskönyve képének festője (1394); Kolosvári Tamás (1427), Pozsonyi Gáspár és Lajos (1439); a himnarrásban Erzsébet, Lajos kir. anyja. A különféle művészek nagy számmal voltak a városokban elterjedve, azért a középkor szelleméhez képest céhekbe állának, úgy hogy a képirók, szobrászok, öt-

vösök és műüvegesek, mely utóbbiak az üvegfestést is űzték, egy közös *művészi céhet* képezének; sőt lehet, mikép a buda-szentlőrinci pálos főmonostor *műiskolája*, mely a XV. század közepén túl virágzott, még ez időszakban keletkezett.

HARMADIK FEJEZET.

TUDOMANYOS ÁLLAPOTOK.

56. §.

Tanügy. Közép és felsőbb iskolák.

A XIV. században XII. Benedek pápának különösen a bencések reformjára célzó, de az egész szerzetes világra kiható rendelkezései, a tudományosságnak új emeltyűkül szolgáltak. Sürgette t. i. e derék pápa, hogy minden klastromban a grammatikán' kívül a logika és philosophia, mint minden tudományosság szükséges alapjai előadassanak, a hittudomány és kánoni jog tanulására pedig csak a kitünőbb szerzetes növendékek bocsáttassanak. Ez intézkedést megelőzte több évvel V. Kelemené, mely szerint a fő és klastromi tanodákba a keleti nyelveknek, különösen a héber, arab és syriainak, tanítása hozatott be. A Gentili bíbornok alatt Budán még 1309. tartott nemzeti zsinat az anarchia alatt szenvedett sérelmek tekintetéből azt végezte, hogy ezentúl minden püspöki egyház mellett a kánoni jog taníttassék; egyszersmind az ugyanakkor helyenként elenyészett főegyházi tanodák-

ban az illetőknek a grammatikai vagyis logikai karban alkalmas tanár rendelés hagyatott meg, ki ne csak a megyei növendékeket s a szegény tanulókat, hanem másokat is ingyen oktasson: fizetését az illető főpaptól és káptalantól veendő. Mindezen intézvények a fejetlenség alatt hanyatlásnak indult tanítás bel- s külterjére szükségkép üdvösen hatottak; úgy hogy, ha az akkori időkben a szerzetek közt mindenfelé fölébredt tudományos versenyt, s a nálunk egyszersmind rendkívül megszaporodott klastromokat, mint megannyi tanulmányi székhelyet, számba vesszük, nem kételkedhetünk: mikép a tanügy ez időszakban nevezetesen gyarapodott. Egykorú forrásokból tudjuk hogy, a mondottakhoz képest, a káptalani tanodákan a *grammatikai* és *logikai* tanulmányok, ideértve a *szavaló gyakorlatokat*, rendesen, a *költészeti* és *philosophiai* sőt egyéb *tudományok* is *rendkívül* taníttattak; hogy tanárok, kik a káptalani tanodákban többnyire kanoonokok voltak, illő javadalmakkal láttattak el; s hogy már jöttek szokásba magán tanítók („instructorok“) is.

Ami ez idő egyes iskoláit illeti; ahány klastrom, káptalan s püspöki egyház volt, annyi monostori, káptalani és püspöki iskola létezett. De a legérdekesebb dolgokat feljegyezni hanyag történetírás mélyen hallgat rólok: csak esetleg fenmaradt egyes oklevelek őrzötték meg néhánynak emlékezetét, mint péld. a *visegrádi* és *pápóci* szerzetes, a *pozsonyi*, *szepesi*, *óbudai*, *váradi* és *esztergami* káptalani iskolákét a XIV. századból, a *bártfaiét* a XV-ből (1435); a *szászsebesiről* egy közelkorú névtelen szász író emlékezik,

Különböző volt kétségkívül ezeknek kiterjedése, de melyet most már meg nem határozhatunk: annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy valamint az óbudai káptalanéről tudjuk, mikép abban az egyházi törvény is taníttatott (1311-ben annak tanára Budavári György kanonok lévén), úgy alig kételkedhetni, hogy e tudomány valamennyi püsp. tanodákban előadatott szinte úgy, mint a hittudományok is: különben megfejtetetlen volna, hogyan győzték a püspökök az e korban tetemesen megszorodott fárákat arra kiképzett papokkal ellátni. Az *esztergami káptalani tanoda* nem a tanulmányok szűkebb köre, mint inkább csak név, előjogok s a tudori rangosztásjog hiányával különbözött az egyetemektől: mert az nem csak *szabadművészeti és törvényi*, hanem *orvosi osztálylyal* is bírt. Hittudományi kara nem említették, s nehezen is volt, mert szinte Esztergamban kivüle úgyis létezett az előbbi időszakból egy érseki s egy ágostoni képezde. A káptalani és püspöki iskolák igazgatója és főtanára hol az olvasó kanonok, hol az iskolai kanonok (*canonicus lector és scholasticus*) volt, segédek pedig az al-olvasók és mesterek (professorok), kiket nekik volt joguk megerősítés végett a püspöknek vagy káptalannak bemutatni.

Említettett, hogy nem egyedül növendék papok, hanem *világiak* is befogadtattak még a monostori iskolákba is. Tegyük hozzá, hogy némely apácaklastromokban viszont *nőiskolák* voltak, mint azt a váradi Klára-szüzekéről határozottan tudjuk.

57. §.

A pécsi és óbudai egyetemek. Külföldi iskolázás. Könyvtárak.

A XIV. század Európában az egyetem-alapítá sok százada volt. Több mint tizenkét főtanoda állt fel abban; a két legrégebb német egyetem, Prága és Bécs (1348 és 1365) csak kevés évvel előzte meg a *pécsit*, mely 1367-ben erősített meg V. Orbán pápa által Alapítója Lajos király, a tudományok buzgó kedvelője volt, ki kétséggel az elenyészett veszprémi egyetem helyét pótlandó, azt Pécssett, mint nagy birodalmának középpontján állította fel. Kiterjedt ez minden tudományokra, a theologia kivételével, melyre nézve, nehogy eretnek tanok keletkezésére nyílják út, a pápák a főtanodákat, hol az nagyobb készüllettel szokott taníttatni mint a közönséges püspöki s egyéb iskolákban, mennyire lehetett, szívesen megszorították. Különben a pécsi főiskolát mind azon jogokkal ruházta fel Orbán, melyekkel bármely más egyetemek tanárai, tudorai és tanítványai bírtak, különösen a tudori koszorú oszthatásaival is, melynek nyertese újabb vizsgálat nélkül, bárhol foglalhatott el tanszéket; továbbá a királyt a tanárok díjazására kötelezte, s cancellárul a mindenkori pécsi püspököt jelelte ki. Mily lelkesen járult egyébiránt az új intézet pártolásához Vilmos püspök is, ki a felállításban hihetőleg fő tanácsadója volt a királynak, tanusítja azon fényes adományzás, melylyel bolognai eredetű Bethini Galvánt,

a kánoni jog tanárát, jeles működéseért jutalmazta. Hasonló buzgósággal pártolák azt Vilmos utódai is, kiknek IX. Bonifác (1389—1404) megengedte, hogy az egyházi vagy polgári jogok tanárainak egyszer-egyszer három prépostságot engedményezhessenek. Egyébiránt úgy látszik, hogy csakugyan Pécsen is, mint hajdan Veszprémben, *leginkább a törvénytudományok üzentek*; azon „Ars notarialis“ című kézikönyv is, melyről alább leszen szó (59. §.), hihetőleg pécsi tanár munkája volt: s észrevehető, mikép különösen ez idő óta hazánkban a *decretalium doctorok* száma szaporodott. Az iskola virágzását növendékeinek ropant, néha négy ezerre menő száma mutatja, kik közt kanonokok, esperestek, lelkészek és egyéb áldorok találtattak, kiknek az egyetem jótétei használhatása végett XI. Gergely megengedé, hogy állomásuktól, ezek elvesztésének veszedelme nélkül, öt évre eltávozhassanak. E fényes intézetnek, mely a magyar nemzet gyakorlati irányához képest, inkább az állodalomnak mint az irodalomnak gyümölcsözőtt, a törökidő vetett véget 1547., miután száz nyolevan évig virágzott, s a mohácsi napon háromszáz pécsi deák vérzett el a hazáért.

Még e században nyert a Lajos főiskolája versenytársat az *óbudai egyetemben*, melyet a szinte tudománykedvelő Zsigmond állított fel. Sem alapító, sem pápai megerősítő levelét nem bírjuk, s így szerkezetéről mitsem tudunk. A kosztnici fő egyházgyűlésben (1414—17) hatan viselték ez egyetemnek képét, köztök két jogtudor, egy hittudor, egy orvos, hi-

hetőleg a főiskola mindannyi osztályának tanára is. Cancellárja az óbudai prépost volt; neve *Sunda* (Sigismundea), címere a mostani egyetemével majd egyenlően. Ebből áll, mit az igazán soha nem virágzott intézetről tudunk, mely ha Zsigmond alatt nem, úgy hihetőleg elegendő alapítvány és népszerűség hía miatt, és mert gazdag egyházra nem támaszkodott, öutána bizonyosan mindjárt elenyészett.

Hogy egyébiránt Lajos fiatal egyeteme, bár a honi tudományos műveltség jeles előmozdítója volt, a külföldnek sok és válogatott tanárokkal, úgy gazdag könyvtárakkal ékeskedett egyetemeit nem pótolhatta természetes. Általa tehát nem szűnt meg a külföldi iskolázás, sőt a kor növekedő szükségei szerint ez is öregbedett. Mentek ki vagyontalan tanulók is az esztergami Krisztus társasága segedelmével, de jobbára mégis áldorok, sőt választott püspökök is bővebb tudományszerzés végett; koronként a monostorok is ön költségökön küldötték ki jelesebb tagjaikat. Most is *Párizs* volt a theologusok, *Bologna* a törvénytanulók célpontja. Némelyek a *páduai*, *kölni*, sőt *angol* egyetemekre is kirándultak; leginkább mégis Olaszország közelebb eső egyetemei kerestettek fel, ho azért külön akadémiai „magyar nemzet“ is létezett mely azok társas viszonyai és jogai kormányzásába szinte, mint a többi nemzetek, befolyt. Lajos idejében különösen a Magyarország határain keletkezett *prágai* (1348.), *bécsi* (1365.) és *krakai* (1401.) egyetemek édesgeték hazánkfiait, s úgy látszik mindjárt kezdetben elég népesek voltak magyar tanulókbán, kik fő-

leg az ország éjszaki részeiből vonultak oda. Mióta Prágában, hol a magyarok a cseh nemzet testületéhez tartoztak, Hussz János tanai uralkodókká lettek, ennek is nagy részt Bécs pótlotta helyét, hol VI. Orbán engedményéből 1384. óta a hittudomány is taníttatott, s a magyar egyikét tette az egyetemi négy nemzetnek a legújabb időkig.

Könyvek dolgában is javult az állapot. Szaporodtak azok a hazában mind a gyakor utazók szerzései, mind honi leírók által, melyek szerte a klastromokban, nagyobb számmal pedig az egyetemi városokban, Pécsen és Óbudán, voltak. A számos új klastromok alapításakor is különös gondot fordítottak jötevőik arra, hogy ezeket a szükséges tanulási eszközökkel ellássák. A sok tudós püspökök, tanárok, sőt *világiak*, még tanulók is, gyűjtöttek könyveket: az új *könyvtárak* közül azonban csak a *budaszentlőrinci pálosoké* s a *látókövi carthausiakénak* (1352.) maradt fenn emlékezetök; a *királyi könyvtárnak* pedig egyetlenegy becses maradványát bírjuk (Orationes XVIII M. T. Ciceronis, az Anjou-magyar címerrel ékesítve, a nemz. muzeumban). Akkori könyvkészleteink tartalmát illetőleg, szent könyveken, scholastica theologián, törvénytani munkákon s a legszükségesebb tankönyveken kívül nem fordul még elé semmi a fennmaradt lajstromokban. A romai *breviarium* ez időszakban a világiak közt is nagyon elterjedett. Classicusoknak, Aristoteles, Horatius, Vegetius s az említett Cicero kivételével, semmi híre, történetkönyveknek alig.

58. §.

A tanultság elterjedése.

Az eddigiek szerint is, az előbbi időszakhoz vetve tetemes haladást mutat a tanultság elterjedése. A kir. udvar műveltségéről szóltunk. Lajost Küküllei János tudományosságáról is magasztalja. Zsigmond is ez oldalról ismertetik. Az egyház számos főpappal és szerzetessel dicsekedett, kiket egykorú írók kitűnő tanultságról magasztalnak, s kik, részint mint státus-férfiak, a kor színvonalán állottak. Nem csekély lökést adott a tanultságnak az Anjouk alatt a közigazgatás és jogszolgáltatás új alakja, mely szerint ez ügyek (mit III. és IV. Béla is annyira sürgettek) most már többnyire írásban tárgyalattak; továbbá a kir. cancellaria bővítése, az udvari levéltár új szervezése minek szükséges következése az olvasásnak és deák nyelvnek (so kkal kevesebb az írástudásnak) a világiak közt elterjedése volt, mi viszont a tudományos eszközök használhatását is megnyitotta előttök. Mindamelllett a tanultság, mint másutt úgy nálunk, most is csak a nemzet kicsiny részére és ennél is többnyire vallási, törvényi és történeti ismeretekre, szorítkozott.

59. §.

Deák irodalom.

Ámbár hazánk tudományos szükségeinek a szerencsésb előzményű külföld teljesen eleget tett; itt-ott még is volt egy-egy magyar, ki önálló elmélke-

désnek eredvén, ennek gyümölcseit papirosra tette. Így az *iskolás hittan* mivelői közt Pozsonyi János pálos barát jelenik meg, ki 1384-ben a székely földön Sz. Mihályt virágzott, s mint a szeplötelen fogantatás lelkes védője idéztetik külföldi hittudósok által is; továbbá Bőröck váradí prépost s utóbb (1444) pálosfőnök, kinek magasztalt irásai (De conformitate servanda, De studio vano vitando, De cavenda longa locutione, De humili sentire sui ipsius) még a XVII. században is fennvoltak. A *politikai szónoklat* mezején tragúri *Gazotti Ágoston*, a XIV. század elején zágrábi püspök, híresült el († 1323): *Telegdi Csanád* esztergami érseket a Képes Krónika dicséri mint Károly király síri szónokát (1342). Az *első törvénytani kísérlet* az „Ars notarialis“, rendszeres kézikönyv, melyet, mint kiadója Kovachich Márton vélekszik, kevéssel a XIV. század közepén túl egy egri megyei áldor és pécsi egyetemi tanár szerkesztett hallgatói számára. Egy más „Formulae iudiciariae Regni Hung.“ Denis szerint szinte az Anjou-korból való. *Magyar László*, Lajos király fősolymásza, a *súlyomvadászatról* írt, mely könyvét Hicfelt Eberhárd használta a maga „Aucupatorium“ című munkájához.

Figyelmet érdemel, hogy némi *bölcsészeti mozgalom* is jelentkezett már ez időszakban. T. i. a. *magyar bölcsészek* sorának megnyitója *Erdélyi Boetius* dömés Lajos király alatt virágzott (1345), s nem csak mint híres istenész, mélyelmű philosoph és sokoldalú tudós magasztaltatik szerzetének évkönyveiben, hanem egy önálló bölcsészeti munkáján kívül (De mundi

aeternitate), melynek már címe egyenesen philosophiai, és nem hittani álláspontra mutat, mint *Aristoteles magyarázója* is fellépett (*De sensu et sensibili, De vita et morte, De somno et vigilantia*), s azt hagyja hinnünk, hogy valamint másfelé, úgy nálunk is a középkorban felsőbb iskoláink philosophiája alatt egyenesen Aristoteles fejtegetését kell értenünk. Az *Ars notarialis* szerzője, úgy Küküllei János is, e görög bölcsre vonatkoznak több helyen. E scholasticus philosophusunkkal ellentétben áll, mint a bírálati irány képviselője, ama *névtelen bölcsészünk*, kinek emlékezetét kinzásai története tartotta fenn (Ferrariusnál). Ez, miután a bécsi egyetemen triviumát és hittani pályáját elvégezvén, áldor, s a szabad művészetek koszorúsa lett (*artium liberalium baccalaureus*), a hazába tért, hol eretnekségről vádoltatván, lelki s testi gyötretések után nézeteiről lemondott, s a pálosok közé vonúlt. E névtelen annyiban érdemel itt említetést, amennyiben az akkor kelendő eretnek nézektől függetlenül, *rationalismust* vallott, a tiszta ész törvényei szerint fejtven ki az isten eszméjét, s a keresztyén vallás tanaiból csak azokat ismervén el, melyek philosophiai bizonyítás útján megállapíthatók. Írásokat vagy nem hagyott, vagy megsemmisítették.

Gazotti beszédei láthatók Kercselichnél: *Historia cath. eccl. Zagrab. Zágr. 1770. I. k. 106 — 122. l. —* Az *Ars notarialis* kiadta Kovachich Márton György *Formulae solennes styli*, Pest, 1799. 1—154. l. — A „*Formulae iudiciariae*“ és Hicfelt Aucupatoriuma a cs. k. könyvtár kéziratai közt őriztetnek.

60. §.

Hazai történetírás.

Történetírásunk ez időszakban nem egyéb mint az előbbeninek folytatása. A felebb (33. §.) említett hivatalos *történeti feljegyzéseket* (libri annales regum Hungariae), mint II. Ulászló kir. bizonyítja, a királyi udvarnál „a legnagyobb szorgalommal és hitelességgel folytatták“; a klastromokban is folytatták széltilben a rég óta divatos évjegyzeteket, habár most is elég soványul. — A *koriratok* közé tartoznak: 1. *János görcsei esperest históriája*, melyben László zágrábi püspök felszólítására egykorú és közel-egykorú hazai dolgokat írt össze, különös figyelemmel egyházi megyéjére (meghalt 1352). 2. *Lajos király dolgai* 1345 — 55-ik egy névtelentől, Endlicher gyanítása szerint azon *János baráttól*, ki a királyt Nápolyba kísérte. 3. *Lajos király krónikája*, koronáztatásától fogva egészen halálaig, melyet *János kükküllei esperest*, ki hajdan e király titkára volt, Mária királyné alatt írt. (Ugyane tizenhat éves királyné kérésére Monacis Lörinc, velencei követ Mária udvarában, II. Károly kir. történetét írta meg deák hatosokban, valamint a *két királyné siralmas esetét is*, mely utóbbi elveszett). Végre 4. *Szalkai Balázs* ferenci-főnöké 1420-ban, ki szerzetének egykorú dolgait jegyezte össze. — Ide tartoznak még azon korbéli dalmáthoni történetíratink is, u. m. spalatói *Michas Madius* rövid históriája, mely nagyobbára sovány korjegyzetekből áll, s fenn lévő

töredékében 1290—1330. évekbeli tárgyakat foglal magában; továbbá Zára ostroma 1345—6-ban egy *zárai névtelentől*: részletes dolgozat némely oklevelekkel is bővítve; egy más, *spalatói, névtelen* korirata („*Historia a Cutheis*“), mely 1348—66-ki *spalatói* dolgokat tárgyal; végre *Paulói Pál* zárai patricius *emlékkönyve* (memoriale), mely 1371—1408-ki tárgyakat tartalmaz, s bár jobbára apróbb feljegyzésekből, áll, még is Magyar, Horvát és Dalmátországok történeteit Mária és Zsigmond korában derekasan pótolja.

A harmad rendbeli történeti iratokhoz, melyek t. i. eredeti feljegyzések nyomán szerkesztettek, tartozik a Margitlegenda, de melyről később a magyar emlékek közt leszen szó. — A negyedik osztályhoz végre, mely régibb, kész szerkesztmények bővített és folytatott kiadásait foglalja magában, tartozik *Károly kir. névtelen krónikásának* szerkesztménye, mely úgy látszik 1330-ban készült el, és első kiadásában csak is ez évig terjedt. Innen van, hogy a *Pozsonyi Krónika*, mely annak kivonata, de szélitiben a kivonó saját adataival bővítettett, 1330-cal végződik. *Károly kir.* halála után folytatva adta azt ki a szerző, csakugyan e király halálaig: s e szerkesztménynek festésekkel ékes, de vége felé megcsonkult másolata a híres bécsi *Képes Krónika*, melyet utóbb Turóci szinte egészen beiktatott a maga krónikái közé. Ide tartozik a *Csepregi-krónika* is, mely szinte 1330-cal végződik, de mind eddig megismertetve nincsen. Ezen és hasonló ez időszakban kétségkívül szerte elterjedt történetköny-

veinket értette Zsigmond király, második törvénykönyve előszavában (1404) mondván: *retroactis temporibus, prout in chronicis legitur ungarorum* stb.

Soron kívül áll azon *rímes krónika*, melyet Lajos kir. idejében egy fiatal udvari pap, az akkor kézen forgott krónikák nyomán, középkori monasticus szellemben, de nem lelketlenül készített; kezdi a húnmondával és, csonka levén, megszakad Salamon király uralkodása alatt.

Végre van még néhány emlék, mint péld. a zágrábi káptalan rendszabásai 1334-ből, a váradiak 1370-ből, az 1397-ki esztergami püspöki látogatás leírása stb., melyek becses történeti kútforrások ugyan, de nem levén irodalmi művek, itt mellőztetnek.

Görcei János mindeddig kiadatlan; erősen használták több horvátországi írók, mint Levakovies Ráfael, Vitezovics Pál, kik magok is kiadatlanok, és Kercselich, ez leginkább zágrábi egyháztörténetében (*Historiarum cath. eccl. Zagrab. Partis I. tomus I. Zagr. 1770. fol.*), hol Görcei Jánosnak gyakran saját szavai is idéztetnek. — *Lajos kir. dolgai* leírását egy névtelentől a nemzeti muzeumban levő *dubnici krónika* tartotta fenn, s kiadatott először ugyan, de hibásan, Endlicher által (*Jahrbücher d. Literatur*, 34-d. köt. Bécs. 1826. Anzeigebblatt, 1—18. l.), hívebben általam (*Analecta Monum. Hung. I. Pest, 1862*). — *Küküllői János* krónikáját Turóci adta ki szerkesztménye harmadik részében (íeg-kézénforgóbb kiadása Schwandtnernél: *Scriptores Rerum Hung. I. köt.*). Magyar fordítását Orosz József pálos barát adta Budán, 1760. 8r., — *Laurentius de Monacis* verses históriáját elő-

ször Flaminius Cornelius velencei senator tette közzé annak „*Cronicon de rebus venetis*“ munkája mellett, Velence, 1758. 4r. 320—338. l. s én az *Analecták* I. köt. Feldolgozta bővítve Turóci, krónikája harmadik részében. — *Szalkai* könyvét folytatták a ferenciek időrül időre egész a XVII. századig; ebből Döbrentei közölt egy fontos töredéket a *Régi M. Nyelvmélekek* I. köt. 2. oszt. XXII. s. köv. l., egészen én az *Analecták* I. köt.

A *Chronicon Posoniense* legrégebb (XV. századbeli) mása a pozsonyi káptalan könyvtárában őriztetik; ennek viszont leirata Pray kezétől az egyetemi könyvtárban. Első én adtam ki Budán, 1852. kettős kiadásb., fol. és 4r. s újra a pozsonyi codexből az *Analecták* I. köt. — A *Károly kir. névtelenének krónikája* valódi királyi díszszel, hihetőleg I. Lajos számára leírva, vagy általa leiratva (Képes Krónika), V. Károly francia királynak küldetett ajándéku. Közel száz évvel utóbb VII. Károly francia király azzal Brankovics István deszpotának kedveskedvén, a becses kézirat, de márutolsó levelei hiával, visszakérült a hazába; míg innen a cs. udv. könyvtárba vándorolt. Kiadatlan. — A *Csepregi Krónika* codexe 1431-ben készült; másolata a marosvásárhelyi könyvtárban, s ezé az akademiánál.

A *rimes krónikát* a cs. k. udv. könyvtárban levő codexből Engel adta ki *Monumenta Ungrica*, Bécs, 1809. 1—54. l. (sok hibával). Hogy írója német lett volna, alaptalan gyanítás.

61. §.

Idegen nyelvek divata, és írott emlékeik.

Déli szlávjainknál a szlavón nyelv egyházi hasz-

nálata folyvást fenntartotta magát. Küküllei János tanutétele szerint Lajos király a kevei és krassai vidékeken lakozó óhitű szlávokat kitérítettén, a szentségek „szent Jeromos fordításaszerint” szolgáltattak ki: mely, hibásan jeromosinak nevezett fordítás nem egyéb mint a glagol írással készült szlavón evangeliomok. Utóbb a romai hitű délnyúgoti szlávoknál a deák betű a köz életből kitolta a glagol írást. Ez új irodalom bölcsőjének Ragúzátk tekinthetni, mely kis állodalom a magyar korona oltalma alatt épen ez időszakban virágzott fel. A tudományosság fejlődésére olasz derék tanítókkal ellátott iskolája, utóbb az elénymúló törökök elől futó s a ragúzai tanács által szívesen fogadott görög tudósok folytak be. S az ekép ott meggyökerezett deák nyelv és *írás* vezette a ragúzaiakat a deák betűnek a dalmát nyelvre alkalmazásában is: de jelentőségre ez irodalom csak később vergődhetett. Annál hathatósbb fejlődésnek indult a cyrilli (*óhitű szerb*) irodalom Szerbiában, főleg Dusán cár alatt (1336—56), úgy hogy azon időben még Oroszországba is onnan hívtak írástudókat s hozattak kéziratokat. Nem csak egyházi, de történeti iratokban, sőt az igazgatás körében is megszólalt ott a szerb nyelv, s e fejdelem alatt készült az első szerb törvénykönyv is (1349), mely a műveltségi történetre nézve nem csekély fontosságú. E népi irányt a szerbek a keleti egyházhoz tartozásuknak köszönheték, mely az anyanyelv kora művelésére utalta őket, s a deák nyelv igájától megóvta, de másfelül ennek jótéteményeitől is megfosztotta. A nemzeti szellemnek e mozgalmait is eltemette a XV. szá-

zad közepe után bekövetkezett török uralom. — Ezen kívül az idegen fajok közül egyedül a *német* és *olasz* azok, melyek a magyar korona alatt élve, ez időből saját nyelvökön hagytak írott emlékeket. Azon kedvezések t. i. melyekkel királyaink az ipar s a városok iránt voltak, többfelé idéztek elő az anyaországban úgynevezett *jogkönyveket*, melyeknek forrásai részint királyi oklevelek, részint községi végzések voltak, s mik jobbra a tanács és község használatára szerkesztettek, majd hivatalos alakban, majd nem. E törvénykönyvek közül eddig megjelent Selmec városáé (XIV. század elej.), a szepesi szászoké (1370) és Buda városáé, mely utóbbi 1405—21. közt íratott. Sőt egyes céhcikkek is vannak Zsigmond idejéből német nyelven. Másfelül a tengeri tartományokban, különösen a kisebb szigeteken, a helyhatósági végzések *olasz* nyelven szerkesztettek; ilyek a kiadottak közül Meleda (1345) és Lagosta (1310) szigeteké. A nagyobb községekéi ott is *deák* nyelven készültek, mely Magyarországon ez időszak alatt törvények, oklevelek s mindennemű világi és egyházi kormányiratokban kirekesztőleg uralkodott. Irodalmi emléket német nyelven csak egyet hozhatunk fel: *Dévényi Vincéét* († 1350), ki a „Geistl. Eulenspiegel“ szerzője, de ez is a hazán kívül, mint kahlenbergi plébános és Ottó stájer hg udvari bolondja, lakott.

Selmec régi jogkönyvét *Wenzel* adta ki: *Jahrbücher der Literatur*, CIV. köt. Bécs. 1840.; a szepesi szászokét újabban és hibátlanabbul *Michnay* és *Lichner*, Buda városának *Törvénykönyve* függelékében, Pozsony, 1845. 4r. —

Az olasz jogkönyveket ismét Wenzel: *Archiv. für Kunde oesterr. Geschichts-Quellen.* Wien, Jahrg. 1849. II. köt.

NEGYEDIK FEJEZET.

A MAGYAR NYELV KÜLSŐ TÖRTÉNETE.

62. §.

A magyar nyelv az udvarnál, az álladalmi és magán jogviszonyi életben, úgy az egyházban.

Az első idegen dynastia, az Anjouké volt. Róbert Károly, bár atyja Martell bitorlotta már a magyar királyi címet, a nemzet nyelvében járatlan volt, s olaszok is vették körül visegrádi palotájában; de a nemzetiség oly tisztelet-parancsló erőt fejtett ki az Árpádok négyszáz évi kormányja után, melynek neki is nem hódolnia nem lehetett. S ezért nem csak gyermekei nevelése folyt magyar szellemben Gyulafi vezérlete alatt; de leendő menyééről is gondoskodott; mihezképest Károly morva örgróf leánya Margit, Lajos első mátkája, a visegrádi udvarban neveltetett a magyar nyelv és szokásokba avattatás végett. Hasonlóképen Lajos is nem csak gyermekei nemzeties neveltetésére ügyelt, hanem a leendő királynénak Máriának mátkáját Zsigmondot is, a hazai krónika világos szavai szerint a magyar nyelv és erkölcsökben oktatás végett a *királyné udvarában* neveltette; így Vilmos osztrák herceget Hedvig jegyesét; így végre Zsigmond is Erzsébet leánya jegyesét, osztrák Albertet: mikből a nemzeti nyelvnek folyvást ingat-

lan országos tekintélye kitérnek. Az oklevelek és kormányrendeletek nyelve a deák volt ugyan, s hihető hogy a kir. tanács ez időben kezdett megdeákosodni, de mindennemű végzések s a bírói parancsok magyarul hirdették ki, s ez volt az országgyűlések és a megyei élet közege is.

De éppen a deák nyelv és írásnak a változott igazgatási folyamattal kétség kívül terjedése a nemzeti nyelv művelésére is hatott, mert a mely arányban terjedett az írástudás általában, a szerint íratott sűrűbben a nemzeti nyelv is, habár csak községi és magánjogi viszonyokban. Ily nyomai a nemzeti nyelv íratásának a következők:

1. *Sajó-Szentpéter városának végzése* borai áru-lása felől, 1403-ból, melynek hasonmását és egész szövegét Jászay Pál közlötte a Régi Magyar Nyelv- emlékek I. kötetében. Ez pedig bizonyosan nem az egyetlen községi statutum volt, mely magyar nyelven költ.

2. *Kazzai Karácsonnak a csornai prépostságból 1413-ban költ pecsétes végintézete*, melyről Weszprémi István önlátomás után értesített.

3. *Vér András menedéklevele* (nyugtatónya) 1423-ból, melynek eredetie eddig a széki gróf Teleki család gyömrői lévéltárában őriztetett, most már az akadémia kéziratárát díszesíti.

Ezeket kívül még a *Lajos kir. alatti tiszti eskü-mintája* maradt fenn a hazai törvénytárban, bár, mint fájlalni lehet, újabb helyesírással; és egy *Zsigmond* korabeli, *Weres Balázs* után *Döbrentei* által közölve a *Nyelveml. II. kötetében*.

Minden egyebet megemésztett az idő; kivéven még egy *gyógyszer-jegyzéket*, 1416. előtről, Nagy Gábor gyűjteményében (most a nemz. muz.), melyből azt ugyanott szinte Döbrentei tette közzé.

Valóban nem azt kell csodálnunk, hogy ideiglenes vagy épen magán használatra készült magyar íratnak csak ennyi nyoma maradt: sőt azt lehetne, ha több, miután az efélék különben is már romlékonyabb anyagon (papiroson) keltek.

Nyelvünk *külső elterjedésére* nézve sokkal későbbi idők állapotjai azt tanúsítják, hogy az egész középkorban az a nagyok s a nemesség házi nyelve volt, sőt az utóbb idegen elemek által elborított városokban is sokkal nagyobb divatnak örvendett.

Az *egyházban* is ez idétt, új, bár múltó, foglalatokat tett a nemzeti nyelv. Mert nem csak a magyar kelyhesek iktatták azt beisteni szolgálatuknál a deáknak helyébe, hanem az erdélyi egyház is bevette Demeter püspök alatt agendájába *). E téren virágzása azonban tartós nem volt.

*) Ily nevű püspökre Geréb László hivatkozik 1478-ki oklevelében. I. Demeter 1344., II. Demeter 1368., a III-dik 1391—95. fejdelemkedett az erdélyi egyházban, s így akár-melyik alatt létesült ezen agenda, az a XIV. század magyar nyelvét állította elő.

ÖTÖDIK FEJEZET.

NÉPKÖLTÉSZET.

63. §.

Történeti és regés énekek.

Hogy a nép ez időszakban is folytatta a nevezetesb és kedélyét élénkebben érintő események énekbe szövését, néhány, későbbi írónál találató, mellesleg fölemlítések tanúsítják. Így egy névtelen (Istvánfi Miklós?) kézirati jegyzésében emlékezik, mikép *Klára esete* bírta atyját, Záh Feliciánt, a királyi családon veendő bosszúra, s hozzá teszi, hogy azt a hegedősök is így éneklik lant mellett. Kis Károly meggyilkoltatása is úgy látszik többféle énekben tárgyaltatott, mint ezt azoknak két különböző töredéke mutatja, melyek egyike így szólaltatja meg Erzsébet királynét:

Vágd csak, fiam, vágd, Forgács!

Tied leszen Gimes és Gács.

Másika Liszti János feljegyzése szerint így:

Balázs, öld meg a királyt!

Neked adom Gimes várát.

Így beszél Turóci, hogy Hedervári *Kont István* fővételét az ő kora is, mely erőben és vitézségben nem kevesebbé jeles, nem csak beszél, hanem hangzó citara mellett énekli is. „Így vallja Tinódi a *harminckét nemes kivégeztetéséről*: „Vitézek ott harmincketten valának, kiket sokszor hegedősek csácsogtak.“ Egyenesen a

népénekre ismernénk a Tinódi-féle Zsigmond-krónika ama nevezetes részében is, mely *Tar Lőrinc* pokoljárát és Zsigmondnak elmondott látványait adja, ha a költő a forrást világosan nem idézné is, így kezdvén e regét: „Énekbe hallottam, vagy volt vagy nem volt...“. A *Hunyadi-monda* egy igen érdekes töredéke ismerünk Bánkai Nagy Mátyás Hunyadi-krónikájában, hol V. László Hunyadi Jánosnak címet ad, és azt jóslatosan magyarázza. Hogy a *Toldi-monda*, mely úgy látszik a nemzet őskorából maradt fenn, a XIV. században új változáson ment keresztül, Károly és Lajos király történeteikbe szövetvén be, tartalmán kívül Ilosvai szavai bizonyítják, ki a maga Toldiában egyenesen énekekre hivatkozik. Mind ezen és egyéb példák kétségtelen tanúi annak, mikép a történeti és költői érzék s bizonyos mély és komoly, erkölcsi és nemzeti érzemény ez időszak alatt is alkotólag élt még a magyar népben, s hogy nemzeti életünk ismerete tekintetéből alig fájlalhatni valamit inkább, mint hogy e becses gyöngyei a népköltészetnek jókori feljegyzések által meg nem mentettek.

HATODIK FEJEZET.

NEMZETI IRODALOM.

64. §.

Általános nézet.

Régi vallási irodalmunk, a kor elterjedt és mély vallásos érzülete következtében, ez időszak alatt élt

arany korát : akár a termékek számát, akár nyelvbeli érdemöket tekintjük. Mert a szükség élénk volt, a munkás kéz sok, a tanultság a megszorodott szerzetekben elterjedett, a nemzet nyelve pedig folyvást megőrizte még azon eredetiséget, melyből a húzamosb irodalmi alkalmazás, kivált fordításokban, minden nyelvet idővel többé-kevesbbé kiveszen. Az Árpádok korában a magyar nyelv saját lényegének érzése szükségkép oly eleven volt még, a hallgatók az egyházban, az olvasók a klastromokban oly követelőleg igényelték a világosságot, mely egyrészt szinte a nyelv természetének tisztelésétől függött, miszerint amaz első írók a gondolkodás és kifejezés alakjaira nézve még testestül lelkestül magyarok, kénytelenek voltak azt mindenek felett szem előtt tartani, ha, az eredetinek befolyásától helyenként meggyőzve, gyakran botlottak is. Már a XIV. és XV. század emlékei gyakran éreztetik ugyan a deák nyelv meghódító erejét; de egyes valódi, s néha valóban megakasztó elbotlásokon kívül, az idegen szólásokban is nem ritkán annyi erő és szépség van, hogy bennök inkább nyelvünk gazdagodását üdvözeljük, mint sérelmeit fálaljuk. És ekép irodalmi nyelvünk e korban két egymást kizárni látszó tulajdönt egyesített: a deák kifejezési formák követését és eredetiséget.

Ez időszak öszves irodalma, *egy történeti költemény kivételével*, vallási. Ehez tartoznak "a *szentírás régi fordítása*; némely *vallásos elmélkedések és tanítások*; *predikációk, könyörgések, szent énekek*; *szentek életei*; a *szerzetes* életet illető oktatások; mik többnyire

későbbkori másolatokban maradtak fenn, s melyeknek korára nem évszám, deigen a nyelv mibenléte, néha históriai nyomok is, utalnak.

65. §.

A Margitlegenda.

A bebizonyíthatólag legrégebbi irodalmi maradvány ez időszakból *szűz szent Margitnak*, IV. Béla király leányának és dömés apácának, *Élete*. Fennmaradt ez egy a XVI. század elején a nyúlzigeti klostrom számára íratott, elül hátul csonka codexben, mely a török dúló hadak elől Nagyszombatba futott apácák által először oda, utóbb Pozsonyba mentetett. Első említette és használta azt a magyar dömés szerzet történetírója Ferrarius Zsigmond, 1637.; a múlt században Pray György birtokába jutott, s e halhatatlan érdemű férfiúnak köszöni a magyar irodalom, e második emlékének is még 1770-ben megjelentét. Praytól azt gróf Wiczay Mihály vette meg, ettől Jankowich Miklós, kinek gyűjteményével e kincs végre a magyar nemzeti muzeum sajátjává lett.

A codex nyolcadrétben, kemény papirosra íratott, s ugyanazon leíró kezét mutatja, mely a Példák könyvét 1510-ben, a Cornides-codexet 1514—19-ben, szent Domonkos életét 1517-ben és a Máriai elmékedéseket 1522-ben másolta, miből a Margitlegenda codexének leiratási kora is egész bizonyossággal a XVI. század első negyedébe tehető. Egyébiránt hogy e codex *régebbi szöveg másolatát* foglalja magában, mind Pray és Révai észrevették, mind régebbi és újabb

formákkal vegyes nyelve, úgy a legendának egyes helyei mutatják: mikből kitetszik hogy az nem ugyan mindjárt a királyi szüz halála után, mint Horvát István követelte, hanem legalább egy nemzedékkel utóbb, leghihetőbben azon idétt, mikor Károly király Margit szentesíttetését a pápánál sürgette, s így a XIV. század első harmadában, készült. A kétség kívül dömés barát szerzőnek amaz első szentségvizsgáló küldöttség hivatalos irományai s az ez által deákul szerkesztett legenda szolgáltak forrásul, melyeket az 1276 körül készített s a pápának megküldött. Ezekből nem fordíttatott, hanem szabadon szerkesztetett e magyar legenda, mint azt tartalma s a deák rokon legendákali összehasonlítás bizonyítja, melyek szinte ama küldöttségi munkálatokon alapszanak, de a magyar-tól némiben különböznek, általában pedig nálánál sokkal rövidebbek és soványabbak.

A legenda, elül csonka lévén, Margit életét ott kezdi, hol őt Béla neje Mária királyné a veszprémi klostrom fejdelem-asszonyának általadta beöltöztetés végett; elbeszéli aztán gyermek ekkori foglalkodásait, a Nyulakszigetére áthozatását, itteni szemlélődő, a kor szellemében viselt önsanyargató életét, halálát, éltében és elhúnyta után tett csodáit; értesítéseket ad negyven apácáról kik Margittal együtt lakoztak, úgy a szentségvizsgáló küldöttség előtt tett vallomásaikról; végre megkezdí a világi és papi emberek vallomásait, de e fejezet mindjárt Fülöp érseké után megszakad! A legenda örömtelen tartalmától megválva, annak még is kitünő történeti és nyelvészeti érdemei vannak.

Mély pillantást hágy vetnünk amaz elfogúlt kor valósi felfogásaiba, a nöklastromi életbe, a műveltségi viszonyokba, sőt mellesleg az ország történeteibe, a nemzeti irodalom állapotjába IV. Béla kir. alatt, s a haza műtörténetébe. Előadása egyszerű, cifráltan és őszinte; nyelve szabályos, könnyű folyású, idegenségektől ment nem csak a mondatok alkotásában, de a kifejezésben is, úgy hogy a szerző gyakran magyar szót vet magyarázólag a deák után, hol ilyet kiejteni talált. De bizonyos egyenetlenség terjed el a nyelvtani formákon, mely az újabb meg újabb másolóknak, vagy épen egy későbbi átdolgozónak az eredetit kora színéből kivévő változtatásaira mutat; a helyesírás pedig határozottan a következő időszakéhoz idomíttatott.

Kiadta Pray: *Vita S. Elisabethae viduae . . nec non B. Margaritae Virg. ex MSS. codd. eruta. Tyrnav. 1770. 4r.*; a codex helyesírásával, de sok hibával s egész lapok felforgatott rendével; szerinte, és nem a codexből, adott egy második kiadást Vajda Sámuel tihanyi apát: *Szűz sz. Margit asszonynak IV. Béla kir. leányának, szent Domonkos szerzetébéli apácnak, régi magyarsággal íratott Élete. Buda, 1782. 8r.* Vajda a maga kora helyesírásával adta, értelmesen, a hibákat néha sejtés után is helyesen kiigazítva, ittott azonban változtatva vagy eredetiét félreértve. A codexből, ennek zilált rendjét helyre állítva s új írásmóddal, de híven az ejtés szerint én adtam a *Régi M. Legendák Tára* I. kötetében Pest, 1862.

66. §.

A legrégibb biblia-fordítások codexei.

Hogy a szentírás némely részei, mint az egyházban olvastatni szokott *evangéliomok*, *epistolák*, úgy a *zsoltárok*, már rég le voltak fordítva, felebb említettük (38. §.). A jelen időszakra nézve már bizonyos történeti tudomásunk van hogy az eretnekvizsgáló pápai küldönc elől, Zsigmond alatt, a Szerémségből Moldvába kivonult magyar hussziták két papja, *Tamás és Bálint*, az ó és újtestamentomot magyarra fordították; sőt vannak codexeink is, melyek részint a XV. század első felében irattak, részint kevéssel utóbb ugyan, de nyelvök jellemét tekintve, ősz régiséget árulnak el, s kétségtelenül a második időszak elejére tartoznak. Ilyek a következők:

1. A cs. kir. udvari könyvtárnak *ótestamentomi töredékeket* magában foglaló kézírata, mely közönségesen bécsi codexnek neveztetik, s melyet mi, a magyar történelmi nyelvészet dicső megkezdője Révai Miklós emlékezetére, *Révai-codexnek* nevezünk. Első lajstromzója, Forlosia Miklós udvari könyvtár-őr, a múlt század közepe körül, azt a XIV. századba helyezte. Utána Denis Mihály említette fel (Codices MSS. theol. biblioth. palat. vol. II. p. I. pag. 68.) 1793-ban; ki által *Révai* jutott ismeretébe, s ez annak nem csak hű másolatát vette (háromszor is), hanem ahhoz tudományos magyarázatokat is írt (az Antiquit. Lit. Hung. II. kötetében); azonban költség hiánya miatt világot nem láthatott (jelenen a nemzeti muzeumban), míg

a szöveget az akademia, Döbrentei becses bévezetése és jegyzeteivel, az eredeti codexből 1838-ban végre közzé tette, én pedig Révai bevezetését és jegyzéseit a Nyelveml. IV. kötetében adtam. Azon sokszor ismételt állítás, mintha e fordítás Mária királyné parancsára, ferenciek által, és pedig 1382. vagy 83-ban készült volna, Döbrentei és Jászay által tökéletesen le van rontva; s magam is, e kézirat külső jellemeit gyakran vizsgálván, azt számos, a XV. század első felében írt (deák) codexekkel egyezőnek találtam. De másfelül Döbrentei véleményével, ki azt az említett Tamás és Bálint papok önkezű fordításának állítja, viszont a *nyelv mivolta* ellenkezik, melynél fogva én e töredékeket a *legrégibb magyar biblia maradványainak tekintem*, de melyek a XV. század elején, s nem minden változtatások nélkül (nem bánom: Tamás és Bálint papok által) a XV. század első felében másoltattak.

2. Ilyen volt a *Káldi-codex*, melyet annak egyetlen főlemlítője után nevezek így, s mely a *biblia nagyobb részét* tartalmazta. Ugyanis Káldi György 1626-ban ezeket tanúsítja „Oktató Intése 4. l.: „Nékem bizonyos és hitelre méltó ember mondotta, hogy látta az írott magyar bibliának nagyobb részét, mely kétszáz eszt. előtt (tehát 1426 körül) fordíttatott.“ Nagy kísértetben vagyok hinni, hogy e codex szinte „a legrégebb magyar szentírást“ tartalmazta, s hogy ama hiteles férfi maga Káldi volt, miután az ő fordításának, (melyről az V. Időszakban leszen szó) összehasonlítása a bécsi és müncheni bibliával feltűnő rokonságot, azaz az övének ama régi szöveg haszná-

latával készültét, mutatja; s e szerint az 1426 év nem a fordítás, hanem csak a másolás idejét állítja elő.

Ilyen volt 3. a *Rákóci-codex* 1463-ból, melyet Medgyesi Pál 1639-ben forgatott Lórántfi Zsuzsanna erdélyi fejedelemnőnél, s úgy látszik a teljes szentírást tartalmazta, írván róla: „Hozatá elő asszonyunk az Urunk ő Nagysága régi bibliáját, mely 176 esztendő, s adák kezembe.“ *) Az évszám könnyen azon gyanításra vezethet, hogy e codex, mint a következő, a husszita Tamás és Bálint papok által átdolgozva leírt régi bibliát foglalta magában. — Három évvel utóbbi másolat:

4. az úgynevezett *müncheni* v. *Jászay-codex*, mely *anégy evangelistát* tartalmazza, s Tatrosban (Moldváb.) Németi György által 1466-ban íratott le. E codex az I. Ferdinánd idejében Magyarországon is megfordult Widmanstädt Albert ismeretes orientalista sajátja volt, kinek könyvtárával az, még Widmanstädt életében, Albert bajor herceg birtokába jutott, s az óta a müncheni udv. könyvtár kincsei egyikét teszi. Ott Fejérváry Miklós látta e becses maradványt 1834-ben, s tudósítván róla az akademiát, s ez megküldetését eszközölvén, *Jászay Pál* másolta le s készítette sajtó

*) L. Magyar Tört. és Irodalmi Berek, II. köt. 196. l. — Bizonyosan nem valamely kézzel írt *deák vulgáta* codex volt az, melyben a protestáns fejedelemnő magának sz. Pál azon helyeit mutattatá meg Pater Vásárhelyi Dániellel, melyekben az az úr vacsorájának két szín alatt osztogatásáról szól.

alá, egy jeles bévezetéssel és magyarázó szótárral együtt; úgy, hogy a nemzet azt minden szükséges készülettel együtt Jászay kezéből vevén, méltán *Jászay-codex* nevet viselhet. E fordítás nyelve és írásmódja annyira egyezik a Révai-codexben foglalt ótestamentomi könyvekével, hogy *a kettőt azonegy bibliafordítás kétségtelen részeinek* kell tekintenünk; s bár Döbrentei okai Tamás és Bálint szerzőségök mellett e codexnek Moldvában iratása által még csábítóbbak lesznek; nem kételkedhetünk, hogy ez is egy, bár a magyar hussziták csatornáján Németi György kezébe került, *sokkal régiebb szöveg másolata*.

5. A *zsoltárokat, Énekek énekét, Jób könyvét* bár hiányosan, és az egész éven át az egyházban olvasgatni szokott *evangéliomokat* és *epistolákat* tartalmazó *gyulafejevári codex*, melyet nyelvemlékeink újabb buzgógyűjtője iránti elismerésből újabban az akadémia is *Döbrentei-codexnek* nevezett el. Összeirattak e bibliai fordítások némely egyéb egyházi tárgyakkal együtt Halabori Bertalan pap által 1508-ban; s a múlt század vége óta a gyulafejevári püspöki könyvtárban őriztetnek. Először Kazinczy Ferenc Erdélyi Leveleiből értesült léteztökről a nemzet 1817-ben; két évvel utóbb bővebben Cseresznyés András könyvtárnok által (Tud. Gyűjt. 1819. III. köt.); míg Döbrentei szorgalmazására az akadémiai könyvtár részére lemásoltattak.

Annak könnyebb áttekinthetésére, mely részei maradtak fenn a bibliának e korból, s mely codexek: ben; szolgáljon e lajstromzat.

*A sz. könyvek sora a Vulgáta
szerint.*

*Fordításai
codexei.*

Ó t e s t a m e n t o m.

Mózsés öt könyve

Józsue könyve

Bírák könyve

Ruth könyve

Bécsi biblia v. Révai-cod.

Királyok könyve

Királyok krónikája

Ezdrás könyve

Nehemiás könyve

Tóbiás könyve

Judit könyve

Bécsi biblia v. Révai-cod.

Eszter könyve

Döbrentei-cod. (csonka.)

Jób könyve

Döbrentei-cod.

Dávid zsoltárai

Döbrentei-cod.

Példabeszédek

Predikátor könyve

Énekek éneke

Döbrentei-cod.

Bölcsesség könyve

Jézus Sírak

Ézsaiás próféta

Jeremiás

Bárak

Ezékiel

Dániel

Bécsi biblia v. Révai-cod.

Hozéás

Bécsi biblia v. Révai-cod.

Joel

Bécsi biblia v. Révai-cod.

Ámos

Bécsi biblia v. Révai-cod.

A b d i á s	Bécsi biblia v. Révai-cod.
J ó n á s	Bécsi biblia v. Révai-cod.
M i k é á s	Bécsi biblia v. Révai-cod.
N á h u m	Bécsi biblia v. Révai-cod.
H a b a k u k	Bécsi biblia v. Révai-cod.
S z o f ó n i á s	Bécsi biblia v. Révai-cod.
A g g é u s	Bécsi biblia v. Révai-cod.
Z a k á r i á s	Bécsi biblia v. Révai-cod.
M a l á k i á s	Bécsi biblia v. Révai-cod.
M a k a b é u s o k I.	Bécsi biblia v. Révai-cod.
Makabéusok II.	<i>Bécsi Biblia</i>

Ú j t e s t a m e n t o m.

M á t é e v a n g é l i o m a	Müncheni biblia v. Jászay-cod.
M á r k é	Müncheni biblia v. Jászay-cod.
L u k á c s é	Müncheni biblia v. Jászay-cod.
J á n o s é	Müncheni biblia v. Jászay-cod.
Apostolok cselekedeti	
Pál levelei	
Jakab levele	
Péter levelei	
János levelei	
Júdás levele	
János jelenése.	

Ha történeti tanubizonyosságunk nem volna is hogy Tamás és Bálint az egész szentírást lefordították, egy tekintet e lajstromra meggyőzhetne bennünket, hogy miután az ótestamentom kevesebb jelentés könyvei lefordítottak, a fontosbak *kétségtelenül* szinte meg-

voltak. Az újtestamentomról nem kevesbbé bizonyos, hogy egészen megvolt, ha az epistolák mindennapi szükségét tekintjük: s valóban ezek nagyobb részéről, a sz. Páléiról, Komjáti Benedek teszen is tanubizonyságot, mint utóbb látni fogjuk.

A *bécsi biblia* egyik másolata, a Révaié, Horvát István könyvtárával most már a nemzeti muzeumban; másika, a Gévayé, az akademiáéban. Megjelent pedig emennek Régi Magyar. Nyelvemlékei I. kötetében. Buda, 1838. 4r.

A *müncheni biblia* másolata és hasonmásai Jászay Páltól az akad. könyvtárában. Megjel. a Régi Magyar Nyelvemlékek III. kötetében. Buda, 1842.

A *Döbrentei-codex* másolata Elekes Jánostól az akadémia könyvtárában van. — A benne levő *Zsoltárok* szövege a Régi M. Nyelvemlékek VI. kötetében fog megjelenni.

67. §.

Azok kora és jellemzése.

Biztosabban, mint a codexek kora, mutat e fordítások századára nyelvök belső mibenléte. T. i. régi nyelvünk időszakai megállapítására Bátori László bibliafordítása, mely a XV. század közepén készülvén, a nyelv akkori álláspontjával határozottan megismertet, oly zsinórmértéket nyújt, mely szerint számos emlékeink régibbsége vagy újabbságáról meg lehetős biztossággal hozhatunk ítéletet. Ha ehez képest ama régibb bibliafordítást, melynek töredékeit a Révai- és Jászay-codexek tartották fenn, a Bátoriéval összevetjük, úgy találni, hogy annak korában még

számos *nyelvtani formák* voltak kelendők, melyek a XV. század közepén vagy egészen kivesztek már, vagy teljes kihaló félben voltak: melyek a személyragozott részesülők és határtalan mód, melyek Bátorinál tiszta határtalan móddal s részint körülírva adatnak vissza, a jelentő múltnak főnévként alkalmazása, a jövő múlt (futur. exactum), mely nyomtalanul kiveszett stb.; továbbá hogy némely *képzések* amott még közönségesek, mik itt nem, vagy alig használtatnak; hogy sok *szók* ott még egyszerű *ősi alakjokban* divatoztak, mik utóbb csak származékaikban használtattak; hogy számos *régi szó* fordul ott elő, melyeket Bátori vagy nem ismert már, vagy használni többé nem mert; végre, hogy amazokon a szórend és kifejezőmódnak saját *őszerű typusa* ömlik el, míg emeből egészen más, a mienkhez közelgető, szellem érzik ki. E tekintetek összesége oly lényeges különbséget alapít meg e két biblia közt, mely nem lehet egy pár ivadék műve, oly időben kivált, mikor az írók közt azon egymásra-hatás még nem létezhetett, mely a sajtó által megalapított közlekedés útján a könyvnyelvre néha fél század alatt is egészen új bélyeget képes nyomni. Ha még azon szívósságot is tekintetbe vesszük, mely, valamint az okleveli, úgy az egyházi nyelvben is a hagyományilag kifejtett kifejezőmódot jellemzi: azon időköz, mely az említett két fordítást egymástól elválasztja, csak tetemes lehet, annyira, hogy én ugyan a bécs-müncheni codexek tartalmát legalább egy századdal tartom régiebbnek másolatánál, s így azt minden habozás nélkül *legalább is a*

XIV. század első felébe helyezem: nem kételkedve egyébiránt, hogy az többszöri leírás által helyenként hol szándéktalanul, hol szándékosan is változott, mire az e kéziratokban eléforduló némely javítások is mutatnak, s amily változtatásokon a classicai régiség, úgy a középkor más nemzeteinek írott művei is köz tudomás szerint általmentek.

A Döbrentei-codexben foglalt Zsoltárok, Énekek éneke és Jób könyve, úgy látszik, szinte közös eredetűek az imént tárgyalt bibliai fordításokkal, de sokkal újabb másolatban maradván reánk, tetemesb változásokon is mentek keresztül, nem annyira a szöveg nyelvanyagára, mint annak nyelvszínére, vagyis a nyelvjárásra, úgy a helyesírásra nézve is, mely egészen a másolat korával (1508) egyező. De ezeken is, bár bennök sokkal szűkebb fogalomkörben mozog a nyelv mint az ó és újtestamentum historiai és erkölestani könyveiben, s így sem a nyelvtani formákban, sem a szó-készletben oly gazdagságot s ezzel annyi eltérő sajátyságot ki nem fejthetett: mindazáltal a kifejezésmód szinte ős régiséget éreztet. Az egyházban olvastatni szokott epistolai és evangéliomi darabok mindazonáltal a Jászay-codex evangéliomai-nál újabbaknak látszanak, bár a Bátoriénál kétségtelesenül régibbek.

Mindezen fordítások szerzői az eredeti szövegek ismerete vagy legalább használata nélkül, csupán a vulgáta szerint dolgoztak, s itt is néha félreértésbe estek, többször kelletlenül aggodalmasban tapadtak a deákhoz, nem ritkán a magyar nyelv valóságos sé-

relmével. De mindemellett egészben oly ősi belerő, a kifejezésben oly sajátzerűség, a nyelvtani formákban oly gazdagság, és — főleg a különben kevesebb önállással dolgozott Döbrentei-codexbeli darabokban — oly hatályos rövidség tapasztalható, melyek e tisztelendő emlékeknek nyelvtudományi és nyelvtörténeti becökön túl bizonyos bájt is kölcsönöznek. Ezeken kívül a nyelv biztos és egy nyomon járó kezelése nyilván oda mutat, hogy, midőn e fordítások készültek, a nyelv hosszasb irodalmi használás által immár bizonyos megállapodásra jutott.

Még a *Passio* felemlítése tartozik ide, amennyiben az egyenesen az evangéliomokból vonatott ki. Ily szerkesztményt szinte a Döbrentei-codexben foglalt *Passio* állít elé, mely a négy evangéliom-iróból van összeállítva, s nem csak a régi ferenci biblián alapszik, mint azt a Jászay-codex evangéliomai illető helyeivel való értelmes összevetés mutatja, hanem egyenesen ez időszakbeli kéz átdolgozata. Innen e szöveg gazdagsága régi s elavúlt szókban, fordulatokban és szófüzésben, s másfelül a sok idegen formák eltávolztatása, mely a régi bibliában gyakran bántó, sőt homályt okozó.

A *Passio* e legrégibb szerkezete a Döbrentei-codexből kiadva látható e könyvemben: *Régi Magyar Passió rajzokkal*, Pest, 1856. a 1—60. lapokon.

Úgy látszik, e régi fordításnak tette részét szent Pál Leveleinek azon áttétele, melyet *Komjáti Benedek* 1533. előtt Frangepán Katalinnál látott, melynek, úgy mond „nem csak az értelme, de még az olvasása is neheznek tetszik vala,” s

melyet, hogy ő a maga fordításában követett, ennek az átdolgozás dacára is *ódon színe* mutatja.

68. §.

Vegyes egyházi és vallási iratok. — Vallásos költészet.

Pótolhatatlan veszteség a magyar irodalom és nyelv történetére nézve, hogy a Demeter erdélyi püspök alatt divott *magyar agenda* (62. §.), úgy *András* maria-nostrai pálos perjelnek, kora híres *magyar hitszónokának* (virágz. 1373. körül) eredeti beszédei ránk nem jutottak. Azok nem csak a kor erkölceiről, hanem, meg levén koruk állapítva, a XIV. század nyelvéről is határozott tanuságot tennének, s többi régi maradványaink kora megállapításában biztos zsinórmértékül szolgálnának. Ezek nélkül a régi bibliára vagyunk szorítkozva, melynek korát szinte csak hasonlítás útján határozhattuk meg. Egyébiránt ennek nyelvvidomával vetvén össze régi iratainkat, közölök többeket, mik a jövő időszakbeli codexekben, nagyobb-kisebb mértékben megújítva, maradtak fenn, a jelen másodikba tartozóknak ismerünk fel. Ilyenek kétség kívül az egész *Döbrentei-* és a *Czech-codex*, ilyenek nagyobb-kisebb részt a *Guary*, *Virginia*, *Winkler-* és *Nádor-codexek* darabjai, mik a harmadik időszaki maradványok közt el fognak soroltatni, s melyek közül különösen ezek emelhetők ki: a *legendák* közül: szent Ferenc terjedelmes élete a még kiadatlan *Ehrenreich-codex*ben, egy más a *Virginia*-, s néhány más szenté a *Nádor-codex*ben; a vallásos *elmélkedések*

és *tanítások* közül: 1. „Néminemű jegyök, kikből embör vélheti es némiképpen megösmerheti, hogy ha idvözülendő avagy ha elveszendő, és ha nagy felségös szentségre méltó?“ (Guary-cod.); 2. „Az szent imádságnak dicséreti, és üneki nagy használatja“ (u. ott); 3. „A közönséggel való gyónásnak ábrázatjáról“ (azaz formája-, módjáról; Virg.-cod.) stb. Továbbá méltán e korba helyezendők: *Urunk kénszenvedésének* leírása a Winkler-, és csekély variánsokkal a Nádor-codexben: a két szöveg egymást kiegészíti s kijavítja, a Winkler-codexé még is jóval régibb példányon látszik alapúlni; *Mária siralma* ugyan-ott s ugyan-úgy, régi irodalmunk egyik legszebb darabja, alkalmasint sz. Bernát Lamentációja után dolgozva, de teljes szabadsággal, s érzésben és formában költői kebel műve; végre a „*Szent apácáknak életekre röviden való regula*“ sz. Jeromosból, a Virg.-codexben; s két legrégibb *imakönyvünk*, melyek Kinizsi Pálné számára vázsonyi pálosok által hártýára másolva, az enyészetet szerencsésen elkerülték. Legnevezetesb emléke azonban ez időszaknak, a biblia után, a többször említett Döbrentei-codex, mely némileg *breviáriumot* is állít elő, a zsoltárokat, a szokott epistolai és evangéliomi perikopákat, s a deák breviár több énekeit s imáit tartalmazván, melyekben a többszöri leírások változtatásain keresztül is valóságos ősi nyelvidom világlik át.

A vallásos *költészet*, amennyiben kevés emlékei a Döbrentei, Winkler és Nádor-codexekben sejtetik, templomi és házi ajtatosságra készült breviá-

riumi *hymnusokra* szorítkozott. Tartalmilag tehát nem egyebek deák eredetiek tökéletlen fordításainál, szerkezetök, melyre még visszatérünk, nagy ügyetlenséget árul el a verselésben, sőt gyakran merő folyó beszéd, az egyházi dallamokhoz mért szótagszámmal. Nem minden szépség nélküli azonban a Czech-codex-féle imakönyvben foglalt *sz. Bernát hymnusa a felfeszített Krisztushoz*, melynek a régi biblia-fordításával egyező nyelvére már Döbrentei ráismert; s mely szabad utánzás inkább mint fordítás, a magyar szerző költői érzésének eleven tanúja.

69. §.

A legrégebb históriás ének.

A halhatatlan Pray György volt első, ki bennünket a *Pannónia megvétele*t tárgyzó énekről tudósított (1774.), s azt Cornidessal közlőtte, kitől másolatot nyervén Révai, azt 1787-ben meglehetősen híven kiadta. Pray, ki azt egy barát betűkkel írott, de közelebbről meg nem ismertett codexből másolta, ennek külső jelleméből, úgy az ének írásmódja és nyelvéből ítélve, azt némi kézirati jegyzésében a XIV. század végére, vagy a XV-nek elejére, utóbb határozottan a XIV. századba tette, Mailáth a XII-be, Sándor a régi halotti beszéd korába, Horvát István a XVI. századba. Mi a nyelv tekintetéből, különösen több, régen kiavúlt s amennyiben átvizsgáltuk, kézirati irodalmunkban sem található szók és formákból, Prayval egyezőleg, tétova nélkül a második időszakba

helyezzük. Abban mindazáltal téved e jeles férfiú, s utána Révai, Dugonics, Sándor és mások, ha ezen éneket a régi hegedősök (37. 63. §§.) valamelyikének tulajdonítja: miután más helyt bebizonyítottam, mikép az egyenesen ama régi krónikánk után készült, melynek szövegét az úgy nevezett bécsi Képes Krónika tartotta fenn; sőt azon etymológiai szójáték is, mely a 34. és 35. versszakban látható, világosan a középkori barát ízlésről tesz tanúságot: úgy hogy az egyáltalában nem a történeti népköltészet, hanem a barátirodalom körébe tudandó. Egyébiránt írója, nem ismervén még a későbbi kor azon szokását, mely szerint a versszerzők a versfőkben vagy a vég szakban megnevezték magokat, rejtekben maradt. Mailáth állítása, ki az éneket egyenesen Béla kir. névtelen jegyzőjének, s Horvát Istváné, ki azt Csáti Demeternek tulajdonítja, szintoly alap nélküli, mint képtelen. Áll pedig ez ének 39 négysoros szakból, s foglalatja azon hajdankori nemzeti mondát tárgyalja, mely szerint Árpád egy fehér lovon, aranyos féken és nyergen vette meg Szvatopolktól a dunai tartományokat; híven, mikép említettett, a bécsi krónika szerint (v. ö. Mugleinnal is XI. XII. XIII. és Turócival: II: 3.), s nincs benne a magyar verselőnek egyéb sajátja a szinte már érintett azon érdekes (34. 35.) szakoknál, hol Árpád átkelése a Dunán és Szvatopolk ellen menelete teljes helyismerettel nyomról nyomra, s hihetőleg nem élő népmondai alap nélkül, habár névfejtető vonatkozásokkal, adja elő. Nyelv tekintetében is, mint mondatott, becses; költői érdemmel azonban

nem bír. Szárazon, minden cifrázat nélkül, mi dicséretére legyen mondva, de nagyon is józanul beszéli azt, mit a krónikairó, kiből merített, helyenként csakugyan fölmelegedve adott.

Pray sajátkezű másolata ily megjegyzéssel: „Ex codice MS. cuius character est monastico-gothicus, itaque (ez nem ok) seculi XV. inchoantis, aut XIV. exeuntis“ az egyetemi könyvtárban van, a *Pray* kéziratai 53. kötetében, 213. s köv. ll. Ezzel mindenben megegyezik a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár kézirata, mely e könyvtár lajstromában (III. köt. 16. l.) ily cím alatt hozatik fel: „*Cantilena hungarorum de VII ducum sub Arpadi auspiciis legationibus ac rebus gestis. 8. MS. ez antiquo cod. sec. XIV. circiter, characteribus monastico-gothicis scripto desumta per Protonot. R. H. Subich,*“ s nálam hasonmásszerű párban vagyon meg. E közös forrásból vett két másolattal, pár csekély hibán kívül, egyezik *Révai kiadása is* (az *Elegyes Versei* mellé adott Régiségek közt, 273—88. Pozsony, 1787.) ki róla Schedius folyóiratában (*Zeitschrift von und für Ungern*, II. Bd. 1803. 370—78.) nyelvészileg is értekezett (l. azt általam magyarul közölve, jegyzetekkel, a kassai *Minerva* 1828-ki I. füzetében); ellenben különbözik tőle a *Dugonics* 1788-ki kiadása (Etelkája II. kötetében, 310. s köv. ll.), s ettől ismét az 1805-ki (Etelka harmadik kiadásában. II. köt. 386 s köv. ll.); mindkettő a szöveg és írásmódban *Dugonics* átdolgozó kezét s egyszersmind teljes járatlanságát árulja el a régi nyelv tudományos ismeretében. Az első kiadásban nem nevezi meg forrását: „kezemhez jött“ úgy mond; a harmadikban hozzá teszi: „Erdélyben létömkor“; Révai faggatásaira pedig úgy nyilatkozott, hogy

azt egy öszvehajtott, hajlásaiban elnyűtt papiroson kapván Erdélyben Gyalakúti Lázár Jánostól, nem kevés hiánynyal, azzal tökéletesen szabadon bánt (Révai: Magyar Literatura. Tud. Gy. 1833. II. 90. l.). Amiért a régi szöveg felvilágosítására Dugonics variánsai nem használhatók.

70. §.

A versalkat mibenléte.

Régi nemzeti költészetünk pár vers hián (63. §.) elenyészvén, annak külső alakjáról egyáltalában nem szólhatunk. Annyit azonban joggal feltehetünk, hogy éneklésre levén rendelve, sőt *akkor még* nagyobb részt együtt teremvén a dallamokkal (nótákkal), nem lehetett hangzatosság nélkül. Ha tehát jámbor szerzeteseink azt veszik vala előképül, ha eredeti vallásos költemények írására bátorságok ébred: a külső forma jókor bizonyos fokát éri el a fejlettségnek. De így ők a világi élettől elrekesztve, és divatozó deák egyházi énekek fordítására szorítkozva, melyek a versalkatot tekintve rendszerint felette tökéletlenek: megelégedtek az eredetinek, mennyire tőlök telt, hív visszaadása mellett, a szótagok számát a dallamok hangjegyeihez alkalmazni: ahonnan legrégibb egyházi énekeink tökéletes formátlanságokban kötetlen beszédet állítanak elő, legfeljebb némi trochaeusi lejtést éreztetnek, minden rimelő kísérlet nélkül; s így a versalkat legalsóbb fokát mutatják. Példái a teljes formátlanságnak a „Miserorum pia adiutrix,” mely így hangzik:

Bínösöknek kegyös segítség,
 Es mindön nyomorúltaknak vigasztalója,
 Megújítója!
 Légy enneköm, asszonyom, jó segítségöm,
 Es jó urvosom stb.

(*Nádor-cod. 703. l.*)

Az „Aue maris stella“ így:

Ó istennek kegyelmes anyja!
 Ki vagy tengöri csillag,
 Es mindönkoron szíz,
 Es mennyországnak bódog kapuja stb.

(*Czech-cod. 156. l.*)

Jóval feljebb állanak azon énekek, melyekben a verssorok tagjai már számlálvák, hol pedig az író szerencsésben forgolódott, némi lejtés is észrevehető. Példa a „Conditor“ fordítása:

Húgyak *) felséges szerzője,
 Hivőknek örök világa,
 Krisztus, mindennek váltója!
 Halljad könyörgők kérelmét.

(*Döbr.-cod. 221 l.*)

Harmadik fokot állítanak elő némely arímelésnek, bár igen tökéletlen vajudását mutató versek, de hol a lábak egyenetlen felosztása hátráltatja még a szabályos strópha-képződést:

*) Teljesen és méltán elavult szó: sidus, csillag értelemben.

Szeretetnek rózsája
 Tegöd ékösejte,
 Szent alázatosságnak
 Violája szépejte,
 Tisztaságnak lilioma
 Igen tegöd tisztöle,
 Es mindön jószágnak *),
 Jámborságnak, szentségnek
 Édösségös illatja
 Tegöd mind elhata stb.

(*Winkler-cod. 340. l.*)

Több ügyességet tanusított a „*Patris sapientia*“ fordítója, kinél a strópha-képződés s a vég tagok egyeztetése már sikerülni kezdett, de szinte nem gyakori szabálytalanságok nélkül, mert a tizenhárom és tizennégy tag rendetlenül váltakozik, s helyenként a rím egészen is hiányzik; péld.

Atyának bölcsesége, isteni bizonság **):
 Veternyének idején Krisztus megfogattaték,
 Az ő tanejtványitul éjjel elhagyattaték,
 Zsidóknak árultaték, adaték és kénzaték stb.

(*Winkl.-cod. 118. l.*)

Ezen osztályba tartozik a Pannónia megvételének (69. §.) szerzője is, kinél a négysoros stróphának alapformája nyolctagos, de mely szinte gyakori eltéréseket mutat.

*) Virtus értelemben. Sokkal később a szinte helytelen „jószágos cselekedet“ lépett e szó helyébe.

**) „*Veritas divina.*“

A versszerzői pálma, nem csak a költői érzést, de, miről itt szó van, a verselés hangzatosságát illetőleg is, a sz. Bernát-féle hymnusé (68. §.). Rendszerint nyolctagos verspárjainak trochaeusi lejtése nagy részt elég tiszta és folyékony; de szövege gyakori másolás közben kétség kívül sok helyt megromlott, mi által a verssorok is hol megrövidültek, hol meghosszabbultak, mikép azt Jászay is észrevette, s az eredeti olvasást több helyen visszaállítani szerencsésen megkísérelte.

HETEDIK FEJEZET.

A MAGYAR NYELV BELSŐ TÖRTÉNETE.

71. §.

A magyar nyelv állapota és változásai.

A nyelv régi állapotjai megítélése körül soha sem kell felednünk, hogy a nyelv egy volt ugyan mindenkor természetében, de megjelenésében a külön magyar törzsek sajátosságai szerint különböző (ahonnan fejlődtek a külön tájbeszédok, helyesben nyelvjárások); s hogy amit a fennmaradt emlékekből reá nézve elvonhatunk, sok részben nem volt általános érvényességű, miután csak valamennyi törzsek nyelvmódjainak a húzamosan mívelt irodalom terén összetörődése és simúlása által kezdett egy általános, egyetemes könyv- v. irodalmi nyelv képződni. Ezenkívül a régi irodalom az emberi ismerő s érző

tehetségnek csak egy pár körére szorítkozván: minden amit a nyelv belső történetére tartozót mondhatunk, töredékes adatokból áll, mik sem szervezetének, sem alkalmazása módjának teljes képét nem adhatják. Az említett különbségek azon mértékben szaporodva jutnak tudomásunkra, melyben a nyelvmaradványok magok is szaporodnak; s azon mértékben fognak néptörzsöki összefüggések szerint rendeztethetni, melyben gondos észlelés és hasonlítás útján, de minden esetre a történelem és népisme világa mellett, a nyelvjárások ismeretében is gyarapodunk. Ez is föltötte elégtelen levén mindeddig, az észreveendő különbségeket a magok helyén megérintjük, a nélkül, hogy osztályozásukat megkisértenők.

Mi I. h a n g t a n i állapotjait illeti nyelvünknek:

1. Az egyszerű *hangzókra* nézve, ha ez időszakbeli emlékeink írásmódját a múlt időszakéval összevetjük, úgy látszik, mikép idő folytán a zárt *a* és *o* mindinkább elvesztette tompaságát; csak az *os* melléknév-képzőt leljük, zárt hangja jeléül vagy tán csak a régi megszokás maradványaúl, gyakran *us* nak írva. Ellenben a zárt vagy *közép e*-t az akkori magyar fül élesen megkülönböztette a nyílt *e*-től, mit a bécsi és müncheni codexek írásmódja bizonyít (72. §.), melyből Jászay annak törvényeit oly szerencsésen elvonta (az utóbbihoz írt jeles bevezetésében). Az *éles é* úgy látszik még nem szerepelt oly mértékben, mint utóbb; számos szókbán, nem csak a képzőben hangzott az nyílt *e*-nek, péld. köver, nehez, közep stb., hanem a gyökérben is, mint: kes, szek, kez, nev, szel, lelek,

terd, kerd stb.; így hangzottak az *en*, *teged* névmások, az *es* (ma: is) a szók végéhez kapcsolva, sőt önállólag is (ma: és); így a közép *e* az *ek* (ik) név- és ige-képzőben, és másutt is *i* helyett: ett, ede (itt, ide). Másutt az *é*, de csak tájilag, *i*-nek hangzott, a közép *e* viszont *ö*-nek, mi által a nyelv hangzásán több kellem és változatosság volt érezhető. Ismét az *i* és *í*, *o* és *ü*-vel váltakozott (gyolkos: gyilkos; bín, bön, bün; gyimölcs, gyömölcs, gyümölcs; mi, мүк; kivet, követ); az *o* *u*-val (kolcs: kulcs, or: ur stb) stb.

2. A *hangzó végzések* (48. §. 4.) nagyobb részt eltompultak; csak kevés igeikben észrevehetők még a maig divatban maradt példákon kívül; így olvassuk: sari (ma saru), nemberi, aszi-u, hoszi-u. Különösen érdekesek e részben némely különben is rendhagyó igeik, mint: hio v. hiu, vio, iu (hi v. hív, ví v. vív, iszik) stb., melyek véghangzójukat még ragozáskor sem vették el, mihez képest olvassuk széltiliben: hioni és hiuni, hiotok, hioniok, hiutt; vioni, viován; iunak, iutok (hívni, hívtok, hítt; vívni, víván; ivának, ittak) stb.

3. A *kettős hangzókat* szinte fogyó félben látjuk; névszerint az *ou*, *eö* tiszta és hosszú *ó* *ö*-vé olvadtak össze; ellenben az *ajt*, *ojt*, *ejt*, igeképző még folyvást uralkodott, bár gyakran már *ít*-be, s nyelvjárásiilag *itt* v. *ét*-be ment által, péld.: óhajt, ajojt, v. ajt, fordojt v. fordejt, szabadojt vagy szabadejt (t. i. közév *é*-vel), feszejt, merejt stb.

4. Az *önhangzók-összejövetele* néha inyszellet (j) által közvetítettik, péld.: országajért, rejá; néha a nyugvó *v* lép elő: dicsö-v-ejt (ma: dicsőít), hütö-v-ek

(ma: hitü-ek); de még sem mindig, t. i. olvassuk széltiben: mü-ed, mi-elkedik, semmi-ejtetik (ma: semmi-s-ittetik), ide-étöl, szüle-ével, mi-é stb.

5. A *hangvonzati rendszer* azon pár kivételt is, melyet a *ben* és *nek* a régibb időkben tettek, meggyőzte; sőt a *nálkül*-ben, bár ez valóságos összetétel, már ekkor kezdett a *nál* hangzója a *kül* mint önállóbb szó rendszeréhez alkalmazkodni (nélkül, nekül); s némely ma a hangvonzatot mellőző szók is híven követték azt, mint gyortya, hívradag, tahát, sohol (sehol), sonha (semha=soha) stb. A *ség* főnévképző némely mélyhangú szókban (tisztaség, magasság stb), miután különben is annak eredeti formája alkalmazott, valóságos aberratio.

6. A szók *véghangzója* ragozás esetén úgy látszik csak ez időszakban *kezdt* megnyújtatni, mert többnyire ilyeket olvasunk: pinceje, szüleje, figeket, igéjeert, anera, menere (ma: annyira, mennyire, tájilag: annyéra, mennyére) stb. Végre

7. A *szelletek* felette megritkultak. Az ajakszellet (v) már mai korlátai közé vonult; a kemény torokszellet (ch) egészen kiveszett; a gyenge torokszellet (h) csak nyelvjárásiag divatozott, így olvassuk (a Winkler-codexben): ^hörök, ^hige, ^hölel, ^hérettenk, ^hériz (öriz) stb., (a Virginia-cod.): soporla^h, (s a Jászay-codexben) soporlá^ha, visz^ha, s széltiben szome^hság (honnan a régi szome^h-oz s az új szomju^hoz), szederj^h, s a parancsoló mód határozatlan formájában: örizj^h, irlalmazj^h, akarj^h, öldöklj^h stb. Az ínyszellet

(j), segédhangí tisztén túl, csak némely szók elején: jip, jime stb találtatik.

II. A s z ó k é p z é s t illetőleg:

1. Az *am em főnévképző* még gyakori; olvassuk: siram, nyugodam, fejedem, veszedem, félem, stb. Az evvel összetét által származott *alom elem, dalom delem* többnyire másod hangzója nélkül fordul elé: siralm, sie-telm, fedelm, sőt még mássalhangzó előtt is: szidalmság, fejedelmkednek. Az okozat *at et*-tel képzett igenévvvel fejeztetik ki, mely helyett újabban rendszerint a cselekvést jelentő *ás és*-sel képzett igenevek használtatnak, péld. romlat: ruina, gyászolat: planctus, elfeledet: oblivio, teremtet: creatura stb. E kornak írói, kik új szót mertek alkotni, legszívesebben az *l* képzővel éltek, s ebből aztán részint az okozat-képzővel, részint a részesülő jelenjének ragjával ily szók készültek: hangoslat: symphonia, császárlat: imperium, tündérlet: phantasma, címerlet: titulus stb, negyedlő: tetrarcha, ezerlő: tribunus stb.

2. A *melléknév-képző ú ü* többnyire *ó ő*-vel hangzott, péld.: becső, nyakó. Hol az *ú ü* előtt a ki-hangzás (*i*) még ki nem avúlt, ez *sz* után is megmaradt, péld. asziu, hosziu (ma a *j*-vé keményedett *i* a sziszegővel összehasonlítottatik: asszú, hosszú). A kicsinyítő képzők közt főleg az egyszerű *csa* kedvelte-tett: nyalábcsa, tolvajcsa, oroszláncsa stb.

3. Az *ígeképzők* legtermékenyebbike, cselekvő és közép értelemmel, az *l* hangzó közbenjárása nélkül is: országl, betegl: infirmatur, károml, hasonl, az az hasonlít, jogl: defert, azaz jogot igazságot tesz

stb., és pedig mássalhangzó előtt is, mert olvassuk: öldöklj^h, jogljanak, megforbatlhassák: retribuunt. Az így képzett *cselekvőkből atik etik*-kel formáltatik a szenvedő: énekl-etik, ostorl-atik, boldogl-atik, forbatl-atik, tékozl-atik stb. (ide való a kell-etik is, sajátkép kejl-etik, ke, kei-ből, mi ma: kéj, mely gyakran előfordúl, s épen nem törvénytelen származat); és csak ritkán a kettőzött képzővel: országlattatik, káromlattatik. Ikes középigéket is formál *e* képző, és pedig hol pusztán főnevekből, mint: szózatlik, hol melléknevekből, szívesen *os* *ös*-sel közvetítve: szü-kös-lik, balgatagos-lik, (hangos-lat). Figyelmet és bővebb magyarázatot igényel, hogy szenvedők nem csak cselekvőkből, hanem közép igékből is alkottatnak, mint az *ozik, odik, ódik, kedik*, sőt az *ad ed*, leggyakrabban pedig az *ól öl* (ma ül ül) képzőkkel formált középigékből; példák: kárhoz-tatol, elváltoz-taték, megszomorod-taték, megrázód-tatik, művelked-tetnek; marad-tatik: relinquitur, és széltiben: megposztól-tatik, ékesől-tetik stb.; míg másfelül a kettőzött képzővel alakított szenvedők sem ritkák, mint lel-ettetik. A miveltető és szenvedő igeképzők két formája (at, tat stb) vegyesen használtatik egy s több tagú törzsökök után: így láttuk már az egyszerű *atik etik*-nek több tagúakhoz járúltát; de olvasunk ilyeneket is: elmen-tet-lek, fű-tat-ik, mér-tet-ik, fog-tat-ik; másfelül: feket, mi ma fektet, al-ot, mi ma altat stb.

4. A *határozók* képzésében a régi nyelv szeszélyes bőséget fejtett ki, részint képzők, részint összetételek által. *T*-vel gyakran képeztettek ígehatározók

kivált os-ös-sel formált melléknevekből: sebest, engedelmest, ajétatost, emberségest; de az állapító *n* helyviszonyrag után is: vérént, szivént, mint ma is: részént, szerént; majd véghangzó járult a *t*-hez, ehez pedig az *l* (ugyanaz mely hangzóval ül ül módjelen-tő ígehatározókat alakít): ifjanta, elevente, talánta-*l*; *en*: jelenn-*en* (a törzsök vég *n*-je nyomosság okáért kettőzve); de ez *en* pusztá toldalékkép is: így*en*, úgy*an*, teget*en* (minap); névhatározóknál: onnaton, inneten, nélkülön; a határképző *eg ig* majd mindig *lan len* toldalékot vett: holvalig-*lan*, napesetig*len*, ed-deg*len*, s ez még *ta te*-vel is szaporodott: teteig*lente*; egy más határképző *ne* ígehatározóból: kevesen-*ne* az-az kevésig; sőt előfordúl kevesen*neiglen* is. Az *ag og* határképzőre a viszont*ag-on* kívül csak egy példa van, s ez is *l*-lel toldva: ott-*og-ol*.

III. NÉVSZÓKAT, S NÉVRAGOZÁST ILLETOLEG:

1. A *név-elő* (az) valamint a halotti beszédben állandóan, úgy e második időszak emlékei egy részében, mássalhangzó előtt is, jobbra nem csonkult alakjában használtatott, így a Guary, a Virginia, Winkler, Döbrentei és Czech-codexekben; a Nádor-codexben vegyesen hol csonkítatlanul fordul elő, hol a következő mássalhangzóval összeolvadva (annap, ammeg-elégődött, atte), némely darabjában mindazáltal, valamint a bécsi és müncheni codexekben szinte állandóan *z* nélkül mássalhangzó előtt, s ekkor a két utóbbi codexben *a* *z* már kihagyásjellel (oldalponttal: *a'*) pótoltatik. Használata a régi bibliai fordításokban igen mérsékelt: névmások és személyragos nevek előtt majd soha sem

áll, főnév előtt leginkább csak ha valamely tárgyra egyenesen rámutat.

2. A *főneveket* illetőleg a) legáthatóbb sajátságul a *személyragozás* tűnik elé. E szerint az egy birtok ragai: am v. om, ad v. od, a; *onk*, tok, ok; em, ed, e v. i, vagy, leginkább kerekhangú szók után: öm, öd, ö; *önk*, tök v. tek, ök v. ek. Példák: uta, barlanga, haba, uronk, világtok; lölköm, mesteröd, fedelme, dicsőségi, öröme, szüvö; kezönk, büntök, istentek, hütök, vidékek. A több birtok: im, id, i: tagim, bünid, husi, hali. — b) A többi sajátságok kevesbbé fontosak, és csak a nyelvrendszer vajadásainak maradványai; így: a tárgyeset s a többes hangzója (at ak, ot ok) sokszor szeszélyesen ingadoz; a segítő *val vel* hol áthasonlik a név vég mássalhangzójává, mint a bibliai fordításokban többnyire, hol kevesbbé. A fordító *vá* (néha *va*) és *vé* többnyire áthasonlik; hangzó után azonban a *v* nem ritkán *j*-vé lágyul: feketéjé, fiájá, barátjája, rejá, még mássalhangzó után is: *hozjá*; sőt néha egészen is elnémul: halásziá, barlangiá, miá (ma mondanók: míve által), alá, felé stb. A beható *ba be* s a marasztaló *ban ben* a bibliai fordításokban egy pár hely kivételével mindenütt híven meg vannak különböztetve; azonkívül a *ban ben* széltiben a kiható *ból ből* helyett használtatik, péld.: „vennének a szőlőnek gyümölcse-ben (épen nem hibásan, miután az *an en* képző helyből mozdulást is jelent: innen, onnan). Helyenként egy más ős formája is előfordul a kiható ragnak ez időszakbeli emlékeinkben, ú. m.: *balól belől*: falubalól, terembelől, épen úgy mint mond-

juk : falu *alól*, *felől*, *mellől*. A *bólból* a *baol*, *beöl-ből* van összerántva.

3. A *melléknevek* ragozása mindenben a főnevekét követi. A *ó-ö*-vel (ma : *ú-ü*) képzettek abban sajátosak, hogy az ajakszellet közbejöttével teljesen veszik fel a tárgyeset *s* a többes ragait, péld.: sokak *kedeg elővek* lesznek *utóvak*, vagy : *bódogok* tiszta *jonhóvak*, késő *szüvővek*, keves *hütővek*, *nemővet* stb. Több különösséget tüntet fel a melléknevek *fokozása*. T. i. a fokozó *rag b* legtöbbször hangzó nélkül ragasztatik a melléknévhez ; *s* a hasonlítás másod foka a veszteglő *nál nél* rag helyett a távolító *tóltól*-lel közvetítettik, péld.: de más *töllemtől* rokom *b* vagyon (Káldi : de más vagyon nálamnál közelb való rokonod), jó *kedeg* enutánnam *töllemtől* erősb ; a harmadik fok pedig mindenkor a *mend*, *menden*-nel képezetik így : *menden* emberektől *bünösb*, megölöm ő *méheknek* *mendől* szerelmesbét, azaz : mindeneknél szerelmesbjét. A *leg* melléknevekben még nem fordul elő.

4. A *számnevek*, és pedig a) a *tőszámok* közt kevés eltérő forma van : a „két, hét“ nyílt rövid *e*-vel hangzott : *ket*, *het* ; a harminc ekép : *harmic*. Csak az *egy* és *kettő* vett fel többest : Jánosnál olvassuk : „hogy legyenek *egyek* miképpen-es mű“ ; ugyanannál (XXI. rész) a „kettők.“ Előfordúl még szélitiben ez a kettős számot összefoglaló névmás : *monnó* (mindkét, mind kettő, utrique, ambo) : nevezetes maradványa az ősmagyar nyelvnek, a lapp nyelvvel is közös. Úgy kezelte mint melléknév, péld. *monnó* hajót, *monnó* szülei, *monnó* fél, *monnó* keziddel ; hagyjátok *monnót*

nőni; sőt mint a „kettő“ többest is felveszen: való-
nak kedeg monnók igazak; továbbá személyragozta-
tik is: a bécsi bibliában áll: monnaik; a Virg.-codex-
ben: monnótoknak orcáját; e felett igehatározót ad
monnón a verembe esnek. — b) A *sorszámok*, mint
az osztók, *ik* nélkül is fordulnak elő: másod, harmad.
Az „első“ rendszerint: *elő*; előfordúl mellette: „elő-
ső,“ valamint van *utó* és *utolsó*. — c) A *sor-osztók*
még gyakran *szer* főnévvel képezvék mély hangú tör-
zsök után is: *hányszer*, *háromszer*.

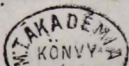
5. A *névmások*at illetőleg a) a *személyes* névmások
ok egyes számú első és negyed személye mindig nyílt
e-vel hangzik: *en* (én), *engem*; a második minden formái-
ban közép e-vel: *te*, *teged*, *tegedet*; a harmadik személy
ő, csak tájilag: *ű*, tárgyesete *ötet*, *ütet*, többesben *műk*,
tű áll, (ritkán *mí tí*), *münket*, *tütöket*, *öket*. Személyra-
gozva: *enem*, *eneim*, *tietek*, *mienk*. Személyragos ne-
vek előtt nyomosítás végett széltiliben használtatik:
en anyám, *te orcád*, *ő tetemek* stb. b) A *visszatérő*
névmások így írvák: *enen*, *tenen*, *önön*, *minön*, *tün*,
tünön; s előfordulnak helyragozva így: *enentöllem*,
önöntöllö, *tünöntölletek*; főnévül is, így: „tulajdon
önnében jött, es *önnei* nem fogadták“ (Ján. 1.). — c)
A *mutató* névmás: *az ez* a *z-re* nézve a *név-elővel*
egyformán kezeltetett; s nem csak ragozva (*ennek*,
arra), de néha összetételekben is összeolvadt a követ-
kező mássalhangzóval: *ennép*, *ennemzet*; más esetek-
ben a *z* egyszerűen kimaradt: aként, avagy. Tárgy-
esete sohasem kettőzve, mindig egyszerűen: *azt ezt*.
Az *azon* önállólag áll: „kérdék *ötet azonról*.“ — d)

A *visszamatató* névmások közül a *ki* személyről és dologról egyformán használtatik, a *mely* (hol egy hol két ly-lyel) dologról csak mintegy elvétve; ellenben a határozatlan *mi* helyett állandóan, és pedig névelő nélkül: „ki elveszi, *mely* (azaz: *mi*) tied.“ A személyragozott *kitek* az illető személyes névmás által nyomosítva találtatik, péld. *tü kitek* (Káldi: kicsoda közöletek?), *tü kiteknek* számara avagy tehene a kútba esendik, es nem legottan kivonzja-e? (Káldi: *kinek közzületek* számara vagy ökre esik a kútba) stb. A *mi* visszamatató névmás nem fordul elé, csak összetételben: mielőtt, miután. — e) A *kérdő* névmások közül a *ki*? vegyest használtatik személyről és dologról: péld.: ki az ember? ki teneked neved? *Mi*? határozatlan dologról kérdez, péld. mi ez? mit akarok? *Kicsoda és micsoda* nem jö elé a régiségben; az utóbbi helyett *mely*? vagy *minemő* használtatik. A *mennyi* számkérő formái: *mene* (honnan: meneszer, menevel, menere, menejeket; valamene), *menne* és *mennye* (honnan: mennyet, mennyeket): s erre felelnek: *ane, anne, annye, azánnye*, és *ene, enne, ennye, ezennye*: a vég közép *e* rövidnek maradván ragozáskor is, mint a későbbkori formának (*mennyi, annyi*) vég i-je.

6. A *névutók*, amennyiben némi sajátosságot tüntetnek elé: a) a *helyjelentők* közül azok, melyek *e* kérdésre: *hol*? felelőleg *ma* ül ül-lel képeztetnek, (kétségkívül helytelenül, mert a kérdés nem *hul*?) helyesben *ol* ül-lel formálvák; így olvassuk: *feljöl, környöl, küvöl* (*ma*: felül, alul, kívül), s ezek elsejét név után is személyragozva találjuk, így: egyink te

jog-felölled es másink te balod felől ülünk; a *küvöl* pedig tiszta alanyeset után is áll: a zsinagóga *küvöl* lenne, ma: zsinagógán. E rendbeliek közül kizárólag a két első időszak sajátja az *elvöl* (túl), péld.: mikor meglették volna ötet *tenger elvöl* (Káldinál: a tengeren túl...). Meg kell e névutókat jól különböztetni a nyújtott *ól öl*-lel (mint összetett képzővel) formált, s e kérdésre: *honnan?* felelő, s így helyhagyást jelentő névutóktól, melyek közül ismét csak az első két időszaké az *elvöl* „túlról,” jelentéssel; példa: sok gyölekezet követé ötet.... Jordán *elvöl* (Károlynál: a Jordánon túl való tartományból). — Az e kérdésre *hová?* felelő névutók közül szinte az *elv* gyökérből *) származó *elve* (elvé) a legérdekesebb; példák: es jutának Judeának vidékébe Jordán *elve* (Káldi: jöve a Jordánon *által*, Károlyi: a Jordánon *által* kelvén), mene.. Cedronnak áradatja *elve* (Káldi: a Cedron patakán *által*). Egészen így használtatik a régi bibliában az *által* is: parancsola ő tanejtványinak *tenger által* menniek (Káldi: hogy a tengeren *túl* mennének. b) A *vegyes névutók* közül a mai *nélkül* néha két alkotó része világos előtüntével külön íratott, péld. a Révai-codexben: es valahova bementenek, *íjnél* es *nyílnál* *kül* es *vértnél* es *törnél* *köl* viott ő istenek *őérték*; a Jászay-codexben pedig: *íjnél* es *nyílnál* es *vértnél* *kül*; többnyire azonban egészen a maga nevéhez ra-

*) Innen e régi nevek: Erde-*el*, Erd-*elő*, Erd-*elü* krónikáinkban; innen Havas-*el* földé, Havas-*elve*, Havas-*elvö*, Duna-*elvö* (Heltainál) stb.

gadt, s ehez és eredetéhez képest első része hangvonzatilag el is változott: pirongásnálkül, okanálkül, nálamnálkül, nemberieknélkül, sőt *ön*-nel toldva is előfordúl: gyölekezetnélkülön. Jászay *nal* és *nelkülnek* olvassa, mely utóbbiból lehetett a különben is igen mozgó *l* kisikoltával ezen, a régiségben oly gyakori, két hangformája: *nekil* és *neköl*. Az *együtt* helyett állandóan az *öszvö*, *öszve* használtatott, az *öszve* helyett pedig: *egybe*, *egyembe*.

7. A *kötszók* közül sajátságosak mindenek előtt a kapcsoló „és“, mely ez időszakban állandóan nyílt rövid *es*-nek hangzott; ugyanez hátultéve is állott az utóbb belőle elváltozott *is* helyett; újabb (azaz harmadik időszakbeli) másolatokban nem mindig ugyan, de gyakran *ees*-nek (és) fordul elő mind más szók előtt, mind *utánok*. Ebből származott az *esmeg* v. *esmeg* (ma: ismét), és *esmegent*. E kor sajátjai: *kedeg*, *kedeglen*, *kegyig*, *kegyiglen*: pedig; *demaga*: mindazáltal; *monnal*: mintegy; *tahát*: akkor; *mioltol* is eléfordúl miolta helyett stb.

IV. Az *igeragozás*, a nyelv életének fő vívője, nevezetes eltéréseket s a formákban az utóbbi időknél sokkal nagyobb gazdagságot mutat.

1. *Idők*. a) A *jelenben*, úgy a jelentő, mint a foglалó és parancsoló módban, s mind a határozott, mind a határozatlan alakban, a többes első személyraga közönségesen *o ö*-vel hangzott, tehát: *jok*, *jök*; *onk*, *önk* (a mai *juk*, *jük*, *unk*, *ünk* helyett): péld. látjok, lássok, dicsérjök; futamonk, öttönk (öntünk). A *szi szegő* végű iktelen igék a határozatlan forma másod

személyében ennek jellemragát (sz) állandóan felveszik: léssz, téssz, keressz, valamint a határozott forma harmad személyében sziszegő vég után is változatlanúl a *j*-t, péld.: átkozják, keresjük, iszja stb. — b) A *félmúlt jelen* és *múlt jelen*: amaz a *volni* létige félmúltjával képeztetett: mond vala, keröli vala, huzattatol vala; tartatik volt. Sőt van példa reá, hogy a segédige is hajlított (en tartom *valék*), mi hihetőleg ez összetett időnek, a nemzet európai életkorában enyészni indult legrégibb formájának nyomdoka. — c) A *tartamos múlt* kiterjedett alkalmazatú ez időszakban, s a bibliai fordításokban a múlt helyett is szinte rendesen áll. A többes első személyben a határozott s határozatlan alak külön ragai (ók, ök;ánk, énk) szabályosan használatnak; a Révai-codexben amaz néha: *ónk, önk*. — d) A *múlt idő* jóval ritkább használatú. A második személy raga a határozatlan alakban, épen mint a határozottban, rövid hangzóval járt, péld. *lát-tal, vigasztaltal, jöttel, emtel, himtettel* (emtel: szoptál, hintettél) t. i. úgy mint: *láttad, vigasztaltad, emted* stb. A többes harmadik személy, szinte a határozatlan alakban, többnyire bővebb ragját veszi fel: *adtanak, mentenek*. — e) A *múlt-múlt* időnek leginkább első formája dívott, melyben a segédige félmúltban áll: *hallotta vala, választott vala*. — f) A *jövő múltnak* (futurum exactum), melyben a fő ige múltban, a segédige a feltételes mód jövőjében áll, csak egy helyt maradt nyoma a régiségben, Lukács XX. rész: „ha valakinek atyjafia meghaland, es ez feleséget *vallott lend*“; s bár ez szorosan a vulgáta nyomát

követi, mégis nyelvünk eleven hajlékonyságáról nevezetes tanuságot tesz. — g) A jelentő mód hiányzó *jövőjét* mindig a jelen pótolja; ellenben a feltételes és foglalo módban állandóan az *and end* rag használta-tik. Az összetett (segédigés) jövőnek még semmi híre.

2. *Módok.* a) A *foglalo* mód *jelen* harmadik személye a cselekvő igék határozott alakjában, és pedig mind az egyes, mind a többesben, szerette a toldott ragot: adnája, mondanája, viselnéje, látnájak, ébresztenéjek; így az ikes közép és szenvedő igéknél, tehát a határozatlanalakban is: telnéjek, születnéjek, lelettetnéjek stb. Sőt van példa az első személyre is: hallanéjek (hallanék). A múlt időben, mely *legyen* segédigével képeztetik, e segédige néha szinte felvette a megfelelő személyragot, mint p. a régi bibliában: mert mondotam *legyek*, hogy bírtam *legyek*, hogy jöttem *legyek*, hogy ide jöttem *légy*, hogy meghattad *légy* stb. — b) A *parancsoló* mód tekintetében különös figyelmet igénylenek a) az *ajt*, *ojt*, *ujt*, *öjt*, *ejt*-tel képzett igék. Ezeknek ugyanis mai akadémikus formáját; *sakajts* *veszejts*, s a határozott alakban: *ohajtsd*, *ejtsd*, a régiek finomabb hallása nem tűrte, s a képző első hangzóját megnyújtván s a *jt*-t elnyomván, a parancsoló szokott jellemragja (j) helyében *h* torokszelletet éreztetett. Példák: az *ajt*-tal képzettek közül az egy *alajt* fordul elő a parancsolóban: *aláhad*; *ojt* végűek: *bátoróh*, *fordóh*, *világosóh*, *vakóh*; határozott alakban: *indóhad*, *alóhad*, *szabadóha**), *tanóhátok*; *világoséha*;

*) A halotti beszédben a toroklehellet e szóban még *keménynek* fordul elő: *szabadócha*.

ejt végűek: *ordéh*, *szomoréh*, *készéh*, *segéh*; határozott alakban: *szabadéha*, *elfordéha*, *világoséhon*; *elevenéhed*, *bövíhök*, *tisztéhátok*. Sőt az egytagú diphthongusos igék is e szabályt követték: *nyóhad*, *gyúha*, *ehed*, *fehétek*, *elrehék*, *győhétek* (ezek helyett: *nyójtsad*, *gyújtsa*, *ejtsed*, *fejtsétek*, *elrejtsék*, *győjtsétek*). Csak néhány példára emlékezem, hol a torokszellet helyett a parancsoló jellemragja szerepel: *feszejd*, *világosíjad*, *nyójd ki**; és egyre, hol a sziszegő *ts* jelenik meg: *szabadóts* (*szabadojtból*). — β) A sziszegő végű igék változatlanul felveszik a parancsoló mód jellemragát (*j*); péld. *támaszjad*, *keresjük*, *öltözzél*, *őrizj^h*, *irgalmazj^h* stb: sőt a határozatlan forma ezen másod személyében a *j* után a gyenge torokszellet (^h) is többnyire hallatszott. — Érdekes még γ) egy sajátosságos összetett formája a parancsoló mód másod személyének, mely a *deák* után képezve bár, de bizonyos hathatósággal bírván, a középkor utóbbi időszakában is igen el volt terjedve; s melynek az „*akar*“ szolgált segédigéjeül, míg a fő ige ragozott határtalan módba tétetett; így: *ne akarj^h félned*, *ne akarjatok itélnetek*, *adnotok* stb. — c) Legnevezetesebb azonban a formákban dús, és régi nyelvünk hajlékonysága egyik fő vivője, a *részesülő* mód, több rendbeli ragozott igenévszavaival. Az első rendet *fő* és *mellék igenévszók* teszik, melyek mind a három fő időn, személyen, a két számon, szokott néveseteken s egyéb mellék ragozásokon keresztül

*) E forma a népnyelvben mindmaig sokfelé dívik: *mondják*: *szakídd*, *szorídd*, *hasíja*, *fordíja* stb.

vitetnek, úgymint: *a) jelenben*: mondóm van; ki Am-lehet ő erejébe bizót leejté; legyetek megemlekezők; es ő igéjét nem valljátok tübennetek lakozó-*v-ol* (et verbum eius non *habetis* in vobis *manens*); ő orcája vala Jeruzsálembe mene-*v-öl* (facies ejus erat *euntis* . . .). Egyébiránt e részesülő jelen (mint az iménti példában: mene = menő is láttuk) a magas hangú igékből nem csak *ö-vel*, hanem igen gyakran *e-vel* is képeztetett: *idvezejte*, *teremte*, *szerete* stb., s e szerint személyragoztatott is: *idvezejténk*, *teremtétek*, *szere-tejék*, mint ma is még a szülő-*vel* gyakran e régi forma szerint bánunk ekép: *szülém*, *szüléd*, *szülénk* stb.; sőt az elhomályosult részesülőket is így leljük: *ide*, *meze*, *ere* stb. (*idő*, *mező*, *erő*), melyeknek régi szabályos harmad személye ma is divatos: *ideje*, *meze-je*, *ere-je*. — *β) múltban*: megemlekeztemet, emléköztedért, bírólkodtának, lakoztát, kívántára, stb. — *γ) jövőben*: léssz embereket fogandó; hallandók vattok hadakat es hadaknak hírét; eltemetendőnek tött engemet; *vendők* valának stb. — A második rendet a *határozó ige-nevek* teszik, melyek egyáltalán a régi nyelv kritérionai közé tartoznak, amennyiben a második időszakon innen teljesen kiavúltak, sőt abban is részint már csak mint maradványai a régibb kornak fordulnak elő. Az első és legritkább forma itt a *jelen* időbeli; példák: *jöved* ajándékozzad te ajándokodat; azt *veved* adjad nekie; te *kedeg* alamizsna *teved* ne tudja te balod, mit teszen te *jogod*: ezek helyett: *midőn* jössz, *véssz*, *téssz*. Ellenben gyakori a *személyragozott félmúlt*: *kit en te szolgáló lyányod megesmervém*; amely föld

tegedet *meghalvád* fogadand; hogy immár tarthassam ötet *meghalvája*; eltávozvánk tetölled; bemenvéjek; ezek helyett: *miután* megesmerém, meghalál stb. E formák mindazáltal gyakran *jelen helyett* is használtattak; péld.: mü *aluvánk* elurozták ötet; imádkozvátok kedeg ne akarjatok sokat szólnotok; ha azért tii gonoszok *valvátok*; az egyes harmadik személyben pedig ön képzővel: imádkozván leejté: ezek helyett: *mi aluván*, imádkozván *ti*, *valván* (ma: lévén) *ti*, imádkozva *ő*. E részesülő félmúltnak ragja (va, ve) ön képzővel összeolvadva s a létigéhez járúlva megtökéltett cselekvényt is fejezett ki; péld.: *vagyon írván*, *vagyon rakatván*, *vala íratván*; sőt ugyane forma mint *nyomosító ígehatározó* is fordul elő, a nyomosított igéből képezve, s ez előtt vagy után állva; péld.: ha *maradván* megmaradandotok, *elfut elfutván*. — Nem kevesebbé sajátságos még az *at et* cselekvést jelentő raggal képzett részesülő, mely ma már csak pár magos hangú igéből képezve személytelenül használtatik (péld. jövet, menet), az ősz régiségben pedig széltiben s minden személyeken és számokon keresztül divatozott, s a bibliai íratokban mindenkor a *deák ans ens* végű hajtogatott részesülőknak felel meg; a mai nyelvben, hol a részesülő félmúltjának ragával (va ve), hol egyébként fejeztetik ki, de többnyire kevesebb határozottsággal és hathatósággal. Példák: *Él kedeg mü uronk istenünk*, mert ő angyala megőrizött engemet *innet elmenettem es*, ott *lakattam es*, es onnat ide *fordolattam*; mikor láttonk tegedet *ehezetted*, es etettönk tegedet? *szomjastad*, es *veneréket adtonk te*

neked? látá ő napát *fekette* es *hideglelette*; mert látám a szelletet *leszállatta* mennyből; lelék Dánielt *imádkozotta* es *onszollotta* ő istenét; tü a városba *bemenettetek*; minemő fa alatt láttad őket egybe-*beszélletetek*; látta azokat *alattok* (alva); es látván azokat *munkálkodattok* stb.; miket ma majd így majd úgy igyekeznénk adni: midőn *elmenék*, ott *lakám*, ide *fordulék*, vagy *elmentemben*, ott *laktomban*, ide *fordoltomban*; mikor láttunk *ehezni*, *szomjazni*, v. *ehezve*, *szomjazva*; *fekve* es *hideglelésben* stb. — d) A *határtalan* mód, midőn személyre vitetik, szinte állandóan személyragot veszen fel, például: kitől en magamat örömet vallom *megválnom*; menj ki *aratnod*; a nem akarókat *innia* *készerejtené*; jó nekünk itt *lennünk*; ne akarjatok *megtiltanotok*, kezdének *sírniok*.

3. A *birtokige* *vall* (val-l: *habet*), mely a harmadik időszakban is, mint ma, már csak töredékesen létezett, az itt tárgyalt másodikban még sokkal teljesebb volt. T. i. ezen *átható birtokige* (= *bir*, *habet*, jelentéssel) tárgyesettel eléfordúl a jelentő mód *jelen idejében*: *ördögöt vall* (*habet daemonium*), *vall* hálálatot (*gratiam habet*), *vallja* ő kellemetességét (*eum necessarium habet*), *világot vallotok* (*lucem habetis*), *menekedet* nem *vallnak* (*excusationem non habent*); a *múltban*, *igenév* gyanánt ragozva, péld.: mondják *fertezetes szellet* *vallatát* (mint p. *kértét*, *tudtával* stb.: *dicebant spiritum immundum habet*); a *parancsoló* módban: *vallj*, *valljatok* (*habeas, habeatis*); a *részesülő* mód *jelen idejében* főnévként: *valálokat valló* (*possessiones habens*); ugyanabban ígehatározóként

(*va-on=ván*): *vallván* (habens), sőt személyragozva is: nem *vallvád* menyekző ruhát (azaz nem bírvád: non habenstu vestem nuptialem). — Ide tartozik a *fog* birtokige is, melyet Jászay egynek bizonyít lenni a *vall* birtokigével, s mely ma már csak mint segédige él; példa: de tū látvátok *ingyen* penitenciát sem *fogatatok* (*nec... habuistis*). — *Létigéül*, hol ma a *lenni* (*fieri*) ige által pótoltatik, a *valni* v. *volni* (*esse*) alkalmaztatott nevező esettel; péld. te zsidó *valvád*; tū gonoszok *valvátok*; jobb teneked egy szemed *valván* bemenned az örök életbe (maiasan: *lévén*); kik mondják a felkeletet nem *volni* (*qui dicunt resurrectionem non esse*); minden gonoszról *valók* (azaz *lévők*) stb. — A *tagadó létige* is (nincs) helyenként még őseredeti alakjában: *incs*, *incsen* (*in=hiány*, *szükség*, *honnan: in-ség*) fordul elé.

4. A *tiszta* és az *ikes* igék oly szabályosan hajlítottak, hogy az egész régiségben ellene legkisebb hibát sem találunk. Az *ik*-nek régi (közép *é-s*) formája *ék* széltiben előfordul még, mint ezekben: *eszék*, *iszék*, *aloszék*, *eskeszék*, *nyogoszék*, stb. De nem minden igék használtattak *ikesen*, melyek ma általában: vagy helyenként így. Olvassuk: *asz*, *es* (*pluit értelemben*), *omol*, *oszol* stb.; olvassuk: *haraguszon*, *aloszon* *fekszen* is, mint ma is vidékileg: *eszen*, s ehez képest iktelenül is hajlítottak, péld.: *aloszsz*, *alogy*, *fekjön* stb. Az *sz-szel* képzett pusztá törzsökű különben rendhagyók a *jelen* egyes harmadik személyében állandóan *en* képzővel toldvák: *leszen*, *teszen*, *veszen*, *hiszen*, *viszen*; mely a *félmúltban* is fenntartja jogát

lén v. lön, tön, vön, hün, vün; sőt a másod személyt is *v* közbenjárulta nélkül képzik: lél v. löl, töl, völ, vék; a határozott formában is: víd (vivéd): így az ide tartozó ikések is kihangzással: ööm, ióm (evém, ivám), ön és önek (az eszenből); *múltban* a törzsök hangzója *ö*: vött, lött stb., mi azonban inkább az író nyelvjárásától függ; végre a feltételes és foglalo mód *jövő* idejében a rag hangzója hol kiugrattatik, s lesz: vend, tend, lend, stb., hol az ínyszellet közbenjártával ragad a tiszta gyökhöz: vejend, tejend, lejend, ejendik. — A *t*-vel képzett egytagú igék múltjokat a pusztá rag hozzájárultával formálták: vettem, köttem, nyittam, futtál, meghatta: a vet, köt, nyit, fut, hat törzsökökből.

5. A *tehető* igék egészen úgy képeztettek már ekkor, sőt már az első idöszakban, mint ma; annál nevezeteseb, hogy a régi biblia a *segédigés tehető igének* példáját is fenntartotta; így Máté V. rész. olvassuk: se eskedjél te fédre, mert nem *hatsz* egy fürtöt fejérré *tennel* avagy feketéjé. Másutt (Luk. X.) a *hat* ige önállólag „bír“ (possidet) jelentéssel fordul elő („mi tevéen *hatom* az örök életet?“): de a *kettőnek* azonságát épen a *hat* valóságos synonymának a „bír“-nak azonos két értelme bizonyítja; mert míg a Lukács említett helye másutt (XVIII.) így adatik: „mit tevéen *bírom* az örök életet?“, a köz életben mind maig gyakran így szólunk: nem bírom tenni, nem bírom megérteni, e helyett: nem *tehetem*, meg nem *érthetem*, stb.

V. A *s z ó k ö t é s t* illetöleg kiemelendő, miképp a) a *birtokos és birtok* számban hol van egyeztetve,

hol nincs, mihez képest olvassuk: *médusoknak királya*, és: *assirosoknak kémek*; de a megállapodás érezhetőleg már az első mód felé hajlik, mely szerint az egy birtok, ha több birtokosra vonatkozik is, egyes számú ragot kap. — b) Az „*egyik*“ névmás mint birtok igen gyakran mellőzi a birtokragot (-e), péld., „*egyenlő te szolgáló lányodnak egyikkel nem vagyok*“, „*a napok egyikben*“, „*úgyan szólál mint hitt (bolond) asszonyembereknek egyik*“: *egyike, egyikében, egyikével*, helyett; mi világos tanuságot teszen az *ik* képzőnek eredetileg személyes névmási minőségéről, mint azt Jászay élesen megjegyzette. — c) Az *alanyeset* szélitiben vádeset helyett áll, s ekép ha nem nyelvtani, de logikai összetételt tüntet elé: pl. *pápának áldomása* megnyervén, a *palást* felfedvén, *e* mondván, *víz* merejteni, *ajtók-tartók*, hét kapitánok emelének stb.: minnek nyomai ma már csak a nép nyelvében vannak (fa vágni, háztűz nézni stb.).

72. §.

A magyar írás belső mihenléte.

Az oklevelekben, krónikákban s egyéb e korbeli emlékekben (főleg a pápai dézmalajstromzatban előforduló magyar személy-, hely- és köznevek helyesírása ez időszakban jobbra a múltnak nyomán folyt, sőt még nagyobb tarkaságot és ingadozást mutat, minthogy minden hagyományos írásmódokat követett, s azokat újabakkal szaporította, de elv és következetesség nélkül. Az első helyesírási öntudatos és elvszerű kísérletet, nem Horvát Istvánként Erdösi

1541-ben, hanem két századdal előbb, a régi bibliafordítók tették, s azt (az elcsusszanasokat jóval későbbi másolóiknak kellvén tulajdonítani) meglepő következetességgel vitték keresztül. Ezen, egyszerűsége és határozottságánál fogva jeles és nevezetes helyesírás főbb vonalai ezek:

I. Az *önhangzók* közül 1. legnagyobb gond az *e*-nek jutott, melynek hármias hangalakját a bibliafordítók élesen megkülönböztették; ugyanis a közép *e*, melyet Verseghy két, az akademia a maga Nyelvrendszerében egy ponttal jelelnek, mint alaphang tiszta *e*-vel íratott, a nyílt *e* balról jobbra, az éles *é* jobbról balra lehajló ékkel vagy egy ponttal jegyeztetett. Amily fontos és nyelvtudományi tekintetben becses is e határozottság: nem tagadhatni még is némi alkalmatlanságát; ennek tulajdonítandók a Jászay-codex másolója ritkább, a Révai-codex másolójának pedig gyakoribb tévovázásai: melyek azonban az eredeti szerzők szabatos rendszerét legkevésbé sem teszik kétségesé.

2. Az *ö* (*ö*) és *ü* (*ü*) is saját jegyekkel s nem betűösszetétel által fejeztettek ki: amaz az *o* alatt kapott egy jobbról balra hajló éket (*o*), ez az *u* felett ékezetet (*ü*).

3. Másfelül valamint az *ö* *ü*-nél, úgy az *a*, *o*, *u* és *i*-nél is, akár nyújtva, akár röviden hangzanak, hiányzik minden megkülönböztetés, és csak *e* hiány az, mely a sebes, sőt helyes olvasást is nehezíti, vagy helyenként épen kétséssé teszi.

II. A *mássalhangzó*kban minden ingadozást meg-

szüntetve, a betüösszetételt teljesen kizárva találjuk; így:

A *c* hang, az idegen szók kivételével (hol *c* áll) ékezetes *c*-vel (*ċ*), a *cs* egészen új egyszerű betűalakkal (*L*) adatott.

Az *s* hang elül és középett hosszú *f*-sel, végül kerek *s*-sel fejeztetett ki.

Az *sz*, *z* és *zs* a Révai-codexben mindig csak *z*; a Jászay-codexben az *sz* ékezetes *z*-vel (*ž*), a *z* hang tiszta *z*-vel fejeztetett ki, a *zs* hosszú *f*-sel, melynek felső bal oldalán ékezet (*ʹf*). E szó: *szent*, mindig *sc*entnek íratott származatival együtt.

A *g* ékezettel jeletetett (*g̃*), a *gy* tiszta *g*-vel íratott.

Az *ly*, *ny*, *ty* hangok, hol vonással, hol ponttal: *ʹl*, *ʹt*, *ʹn*.

A *j* mindenkor *i*-vel íratott, s ehez képest az *i*-ből képzett diphthongok is így: *ai*, *ei*, *oi*, *oi*.

A *k* magos önhangzók előtt s a szótagok elején (az idegen szók kivételével) rendszeren *k*-val tétetett ki, azok végén *c*-vel.

Végre a *v* deákosan a szók elején *v*, azok közepén *u*-val íratott.

Néha *y* is fordul elő két ponttal (*ÿ*) *i*, *ij* és *j* helyett.

A ponttal és ékezettel jegyzett mássalhangzók írásában is fordulnak elő hiányok, de melyek egyedül a másolók feledékenységének tulajdonítandók.

III. A szók végén soha betű meg nem kettőztetett, csak ritkán jelenti a *h* a *t* kettőséget, péld. *ith*

oth; ellenben a szók közepén a kettős kiejtés mindig híven adatott vissza.

IV. Az *összetételek* egy szóba íratlak, péld. kőszirt, törvénytörő; a Révai-codexben néha a melléknév is főnévével (nagyszél, nagyszóval); továbbá az egytagú ígehatározók: fel, le, el, ki, be, meg, elül igéikhez forrtak, hátul nem rendesen; úgy a személyes hely- s egyéb ragok, és névutók előtt álló személyes névmások is rendszerint egybeíratlak ezekkel (entöllem, tünektek, öellene stb), sőt néha (kivált a Révai-cod.) az utánok álló személyragos névvel is: (enlelkem, ökirályát). Így a segédigék, névutók, a kérdő *e*, a névelő *s* a mutató névmások is (akarjávala, angyalmiatt, oltárnálkül, adolgot, eföld).

V. A sorok végén a szók megszakasztása híven a szótagos kiejtést követte.

Egyébiránt a *helyesírás* elve itt is tisztán a hangzás; ahonnan péld. a képzésben és ragozásban összetetalálkozó *dj lj nj* stb, *összetett* hang létök dacára *egyszerű* betűj egyekkel festettek; s megszakasztás esetén is egyszerű betűk gyanánt kezeltettek; péld.: mon-ga mond-ja helyett; így a kiejtés miatti áthasonlások (assimilációk) is; íratott tehát: vattok, hattok, oggad azaz óggyad, mi a halotti beszédben ougyad, a mai könyvnyelvben: oldjad; az összetett *dsz, tsz*: *c*, *é* vagy *cz*-vel festetett: vec, arac, tagacz, tecczik, ecécer, kécczer: vetsz, aratsz, tagadsz, tetszik, egyszer, kétszer helyett. Csak ritkán tette magát a származat érvényessé, mint ezekben: barátlag, szabadlag, özleg (özség).

A Fejér György oklevéltárában előforduló ékezett hangzók úgy látszik többnyire a kiadó gondatlanságának tulajdoníthatók: a megjelent hasonmásokban, úgy az általam látott e korbeli eredeti oklevelekben sehol azoknak nyomát nem találtam. — Az í fölötti ék pont helyett áll, helyesírási érvény nélkül.

73. §.

A magyar írás külső mibenléte.

A XIII. század vége óta a *folyó* írás uralkodni kezdett Magyarországon is, s az Anjouk okleveleiben észrevehető olasz befolyás a hazai írásnak általában egyszerűbb és kerekesebb lételére hatott. A codexek rendszerint nagyobb betűkkel írvák, ezek jellege hegyes és kerek, úgynevezett árnyékvonásaik rendszerint felette kövérek. Ilyen a Révai-codex mind a három keze, melyek némely betűinek a törött sarkokra (*fractura*) hajlandóságán már a német befolyás érezhető. Mi némely külön *sajátságait* illeti ez időszaki írásunknak: 1. a pontatlan, ékezett és pontos *i*, valamennyi okleveleink és codexekben vegyítve találtnak, így a pusztá, s az egy és két pontú és ékezetű *y* is; 2. a mondatok *pontozása* csak pontokkal eszközöltetett, úgy hogy ha az a sor felső vonalán állott, végpontot, közepén kettőspontot, alsó vonalán vesszőt jelentett; kezelése azonban egyenetlen és gondatlan. 3. A sor végén megszakadó szók hol ponttal, hol egyenes v. görbe, többnyire mégis kettős kötjel-lel választattak el. 4. Ez időszakban nagyon el kezd-

tek hatalmazni a *rövidítések* nem csak az oklevelekben és deák codexekben, hanem ilyeket mutat a Révai-codex is, de gyéribben még is, mint amazok. Ebben az *es* kötszó egy a mai arab kettőshöz hasonló jeggyel fejeztetett ki, a kihagyott *m* és *n*, néha az *e* vagy egész szótag is, egy a legközelebbi betű felibe tett vízirányos vonalkával, a *kedeg* kihagyott két vég betűje egy a *d* alá vetett ponttal, az *ak ek* az ígék végén a sor felső vonalán álló *c*-vel stb. 5. A *számjeleket* illetőleg: okleveleinkben még kirekesztőleg a romai számok uralkodtak, de feliratokban, sőt magán levelek és írott könyvekben fordulnak már elő arab számok, különösen a Révai-codexben is.

Vége az e korbeli irományok *anyagát* illetőleg: a királyi oklevelekben állandóan, egyebekben, úgy a codexekben, főleg, a *hártya* uralkodott. Mindazáltal a *rongypapirosnak* használata is felette régi hazánkban: Dalmátiában már 1274. fordul elő; a legrégibb Magyarországon költ papiros levél 1303-ból való; a század közepe felé s azon innen már vajdai, megyei, káptalani, bírói stb oklevelekben, főleg még is magán irományokban és *codex*ekben használtatott. Így a Révai-codex is papirosan íratott, melynek vízjegyei német gyárra (Nürnbergre?) s 1427—1433 közti vagy kevéssel utóbbi időre, s így Zsigmond korára mutatnak, midőn a Németországgali közlekedés immár az Olaszhonival versenyzett.

P É L D A T Á R.

ELSŐ IDŐSZAK.

A Z Á R P Á D O K K O R A.

I.

Halotti beszéd és könyörgés.

Lásd ezt a 40-dik §-ban, olvasásommal együtt lenyomtatva.

MÁSODIK IDŐSZAK.

L A J O S É S Z S I G M O N D K O R A.

II.

Tiszti eskü Lajos kir. idejéből.

(A magyar törvénytárból, Nagyszomb. 1584.*)

Isten teged úgy segéljen, Szűz Mária melletted te vég napodon szent fiának előtte úgy támadjon, is-

*) A Corp. Juris 1751-ki kiadója, és Weszprémi, II. 2. p. 90. álnak tartják. Megújítva van igen, Mosóci által, de sem koholva, sem újra fordítva nincs.

tennek mind szenti teérted úgy imádjának, isten teste te vég napodon méltán neked úgy méltóztassék, szörnyű halállal úgy ne veszz el, föld tetemedet úgy ki ne vesse, isten szénjét ¹⁾ te vég napodon úgy láthas-sad, örök pokolban úgy ne temetessél, és magúl magod úgy ne szakadjon: hogy urunknak Lajos királynak és szent koronájának való hívségtartásodra minden orvot, tolvajt, gyilkost, kacért, ember-etetőket, büösöket, bájosokat, házégetőket, szentegyház-törőket, fél hiten valót, és ki ország veszedelmére, pogányoknak segítséggel avagy tanácscsal volt, állevél-költőket, álpecsétlikasztókat, és kik ezekkel él-nének, és mindeneket azokat, kik urunk Lajos királynak és országának és szent koronájának el-lene és veszedelmére törekedők volnának, igazán megmondod, megnevezed, és kiadod, és meg nem ta-gadod, és irigységben avagy gyűlölségben senkit el nem vesztesz, és igazat nem hamissítasz, és hamissat nem igazítasz ²⁾. Ezeket meg nem hagyod sem ked-vért, sem adományért, sem gyűlölségért, sem félele-mért, sem barátságért, semmiért is. És ami beszéd közöttetek lenne, ezt titkon tartod, és ok nélkül senkinek meg nem jelented, meg sem mondod. Isten té-ged úgy segítsen, és ez szent kereszt.

¹⁾ Színét.

²⁾ Hamisít, igazít: hamisnak, igaznak mond.

III.

Mutatványok a Margitlegendából.

(A nemzeti muzeum codexéből.)

1. A cseh király Margitot feleségül kéri.

Mikoron mind ezek es ezekhez (h)asonlók mielkedtetnének ¹⁾ ez szent szüzben az isteni irgalmas-ság miá²⁾, látá az agg ellenség, pokolbeli ³⁾ erdőg ez szent szüznek ő jó mielkedtetit es megirillé ⁴⁾, es az ő szokott álnokságival az szent szüznek ellene hadat indéta. Mert mikoron Béla királ es ő fia István királ, es cseh királ sok háborúságoknak utánna Erdelnek határiban, holott vala az tatároknak nagy háborgatása, megbékéltenek volna es békességnek jegyére es barátságna jegyére cseh királ megajándokozá Béla királt, miképpen szokás tenni jó barátoknak; Béla királ kedeg királné asszonnal öszve vevék az cseh királt, es az Dunának szigetén elhozák mind az szigetig, hol ez megmondott Bódog-Asszonnak klastroma vagyón rakatván, mely klastromban akarák szent Margit asszont meglátni miképpen ő közelöket ⁵⁾: mikoron az cseh királ látta volna szent Margit asszont, legottan az cseh királ megfogattaték szent Margit asszonnak szépségében:

¹⁾ Mívelkedtetnének. ²⁾ Miatt, a régi nyelvben = által. ³⁾ A cod. bokolbely. ⁴⁾ Megirigylé. ⁵⁾ Azaz rokonukat.

mert vala igen szép szűz testtel, jóllehet condrás hitván öltözettel, de szebb vala hittel es ajtatossággal. Annera ragadtaték el ez cseh királ szent Margit asszonnak szépségében, hogy ő magát, es országát, es minden ő tehetségét országával-összve Béla királnak akaratja es szerzése ⁶⁾ alá hagyá, csakhogy szent Margit asszont öneki feleségöl adja.

Ez időben szent Margit asszon vala tizennyolc esztendő. Mikoron Béla királ mondanája az cseh királnak, hogy ez lehetetlen volna, hogy ő szent Margit asszont öneki feleségöl adnája, mert gyermekségétől fogva szent szerzetben úristennek szenteltetött, es immár predikátor szerzetnek professiót tött, beesködt; monda az cseh királ: „Ennek előtte-es mely feleségem volt, az predikátor szerzetbeli soror apáca volt; annak okaért en ezzel semmit nem gondolok.“ Demaga ⁷⁾ szent Margit asszonnak atyja Béla királ gondolván az békességnek javát, jószágát ⁸⁾, es háborúságoknak veszedelmének leehnyítését ⁹⁾, jelesöl kedeg az tatárok ellen való segítségért, mely tatároknak újonnan való megtérése az időben igen félelmes vala, es a sok ígéretőkkal meggyőzetvén, monda Béla királ az cseh királnak: „Ha az en leányom Margit engö dend ez házasságra, es pápának áldomássa megnyervén ¹⁰⁾, megteszöm amit kérsz.“

⁶⁾ Rendelése. ⁷⁾ Mindazonáltal. ⁸⁾ Jóságát. ⁹⁾ Leenyhítését. ¹⁰⁾ Nevező vádeset helyett.

Ez időben szent Margit asszon még meg nem vélomoztatott vala szent vélommal, azaz még nem vala feketie ¹¹⁾; tahát Béla királ az ő szüz lejányához mene, szent Margit asszonhoz, királné asszonnak jelen voltára avagy előtte (jóllehet hogy királné asszon kevéssé enged vala ez menyeköző-szerzésre), kezdé dicsirni Béla királ az menyeközőnek használatosságát, es kezdé mondani jelenteni pápának engedelmét, hogy szent Margit asszon akaratját adnája az házasságra. De ez szentséges szüz szent Margit asszon az mennyei jegyesnek szerelméért az földi jegyest immár másodszer utálá meg. Mert előszer, mikoron szent Margit asszon aleg volna hét avagy nyolc esztendő, nemőnemő lengyel hercegnek akarják vala adnia házasságra szent Margit asszonnak akaratja nekől: de az úristen ez szent szüzet megoltalmazá, kinek ő irgalmasságát e szent szüz kéri vala, hogy őtet megoltalmaznája, könyeregvén nagy kenvhullatással. Es semmiképpen ezt nem teheték, mert az ő gyermekségének első ideétől folva ¹²⁾ mindenkoron választott vala tisztaságnak megmaradásának jószágával, megválasztás nekől, az úristennek szolgálni.

Mikoron Béla királ szent Margit asszont ez menyeközőért igen gyakorta látogatnája, es sok beszédöket tött volna azért, hogy az ő szüz lejányát

¹¹⁾ Feketéje (veloma). ¹²⁾ A budai kiadás így változtatja, de ok nélkül: fogva.

ez házasságra hozhatnája : szent Margit asszon nagy tisztességgel es állhatatossággal, miképpen szüleinek, demaga ez dolgot megutálván, ezenképpen felele : „Mit fárasztjátok magatokat ez gyűlöseséges dolognak miatta ezenne időtől fogva. Állhatatossággal akarom hogy megtudjátok, hogy az en professiómat, az en fogadásomat, hitemet, melyet en töttem, es az en szüzeségemnek tisztaságát, melyet en az en uram Jézus Krisztusnak még kisdéd koromba, miképpen ti magatok jól tudjátok, szüvemből lelkemből úristennek megszenteltem, es az en szerzetemnek ¹³⁾ tisztaságát, nem csak ez világnak dicsőségeért, de még ezek felette sem életemért, sem halálomért avagy csak egy kevésben sem szegném meg, avagy meg nem szeplőseném.“

Tahát Béla királ akarván megtudnia az ő lejánynak állhatatosságát, monda : Nemde, szerető lejánym, te szüleid vagyonk-e ? es az isteni parancsolatból tartozol hogy engedelmes légy minekünk. ? Monda szent Margit asszon : „En tegedet atyámat es en uramat, es tegedet királné asszont, anyámat es en asszonyomat azokba, azaz oly dolgokba, melyek isten szerént es istennel vadnak, azokba esmerlek ; azokba kedeg, kik istennek ellene vadnak, sem tegedet, királ, atyámnak nem mondlak, sem tegedet, királné asszon, anyámnak nem mondlak : mert meg vagyon írván : Ki el nem hagyandja enérettem atyját

¹³⁾ Azaz : professiómnak.

anyját, nem méltó enreám, nem lehet en tanétványom. Látván Béla királ ő lejánának állhatatosságát, elmene ötöle.

2. Szent Margit asszony jóra inti Béla es István királyokat:

Mikoron ez szentséges szűz szól vala az ő atyjával es ő bátyjával István királval ¹⁴⁾, ő szüleével ¹⁵⁾ es egyeb atyjafiaival ¹⁶⁾, az ő beszéde alkalmas időben vala mindenkoron intő es könyergő beszéd; miképpen Béla király gyakorta megmondotta az uraknak, hogy ötet az ő lejánja szent Margit asszon azon kéri, hogy istennek egyházát az ő országában ne hadnája megnyomodni avagy megnyomórétani kemény fejedelmeknek ¹⁷⁾ miatta es egyeb fejedelmeknek vitézeknek miatta, es hogy szegényeket, özvegyeket, árvákat es ilyenféle nevolýásságos ¹⁸⁾ személyeket oltalmazna. Es sokakban meghallgattik vala szent Margit asszon az ő atyjától Béla királtul es atyjafiaitul; mert az ő életinek nyilván való szentségeért aleg hogy valaki az ő atyjafiai kezzől soha az ő akaratja ellen tött volna az időben. Jóllehet azután sokakat szenvede, de engednek vala az ő kérésének még azokért-es, kik méltók valának halálra, szabadulást vesznek vala.

¹⁴⁾ István akkor „ifjabb“ király volt. ¹⁵⁾ Anyjával. ¹⁶⁾ Testvéreivel. ¹⁷⁾ Főuraknak: Principes. ¹⁸⁾ Nyavalyásság; a budai kiadó névolýásnak olvassa.

3. Szent Margit asszony búsulása az ország háborúságán.

Támada háborúság szent Margit asszonnak szülei között es ő atyjafia között, István király között, es oly igen veszedelmes háborúság támada közöttük, hogy minden igazságnak szertartássa nekől es hátravetvén az isteni félelmet, mind érsekökben es pispékekben, es mind jobbágyokban nagysok ezer ártatlan emberek iteletnek egyenessége nekől elveszének. Mely nagy háborúságok között ez szentséges szűznek ő siralmi valának öneki éji¹⁹⁾ es napi kenyeri; mert meggondolja vala ez szentséges szűz, hogy ez ilyenféle háborúság semmiképpen nem lehet nagysok lelkeknek veszedelme nekől. Azt-es meggondolja vala ez szent szűz, hogy ezféle háborúság nem lehet az ő szüleinek, atyjának, anyjának lelkének veszedelme nekől, kik immár megvénhedtenek vala; es mind szüleinek, mind atyjafiainak utálatos fáradsága nekől nem lehetne. Eznek felette ez szent szűz félti vala az ő egy méhbe feködt atyjafiának István királynak halálát, kinek halálára igyeköznek vala, es igen keményen öldezik²⁰⁾ vala. Mind ezeknek felötte hallja vala es érti vala anyaszente gyházat nem csak Magyarországnak kölembkölemb részébe, de bizonynyal még ennek felette sok egyéb keresztyén országoknak részében-es, kemény fejedelmeknek pogánoknak miatta el-

¹⁹⁾ Cod.: „ey:“ ²⁰⁾ Üldözik.

nyomodtatni es szaggattatni, klastromokat esszerzetösségnek heleit megpuszté^htják annera, hogy az úristennek kik szolgálnak vala, az ő helyek, klastromok, benne lakozó nekől marad vala, szegényeket es ártatlanokat annera nyomoré^htnak vala meg, hogy az ő kiáltássok mind mennyországiglan felhallik vala. Miképpen ez szent szűznek beszillik vala, anne nagy háborúság, veszedelm vala, hogy senkinek nem kedveznek vala, sem véneknek, sem ifiaknak, sem férfiaknak, sem asszonyállatoknak, sem szűzeknek: hanem mindenek álnokól megnyomoré^httatnak minden okosság nekől. Mind ezeket hallván ez szent szűz, sir vala nagy bőséggel, es az ő testét ösztövére^hti vala bö^htökkal, es felöltözék ciliciomban, olyha ²¹⁾ siratván mindeneknek az ő álnokságokat, kiket az időben az úristennek tesznek vala, es siratja vala az megnyomorúltaknak az ő nagy háborúságokat; teljességgel ő magát ez szent szűz siralmakra kioldozá, es gyakorl-ván ²²⁾ siralmaknak bőséges siramit, árradásit, kéri vala ez szent szűz mind az fráteröket, mind az sóro-rokat ²³⁾ es minden egyeb szerzetössöket, es kéret-teti vala egyebekkel-es, hogy könyergenének az úristennek alázatos könyergéssel, hogy az úr menden-ható isten, az ő szent jogjának ²⁴⁾ hatalmával megszoréha ²⁵⁾ es megehnyítse az kegyetleneknek hatal-

²¹⁾ Mint néha, ezen és „oly“ értelemben. ²²⁾ Az első kiadó így: gyakorlván. ²³⁾ Apácatársak. ²⁴⁾ Jobbjának. ²⁵⁾ Szorítsa.

mokat, es megoltalmazja az ártatlanokat, es ezeknek felötte anyaszentegyházat, kit az ő drágalatos szent vérével öszvegyű^htett, mi urunk Jézus Krisztus pogánoknak, eretneköknek, hittől szakadtaknak miatta es kemény fejedelmeknek miatta, kik csak névvel keresztyének, kiknek ő sokasságok azkoron gonoszól bulcsuztatott ²⁶⁾, eléggé uralkodik vala, azaz hogy az időbeli gonosz keresztyén uraknak nagysok gonosz hatalmak adattanak vala ez ilyen gonosz dolgoknak tételére, hogy ez ilyen gonosz népeknek miatta ne hadnája urunk Jézus Krisztus ömagát káromlatni: ezeket kéri es kéretteti vala úristentől ez szent szüz. Mikoron az ő nagy keserőségét látnájak az sórorok, olyha őrajta könnyerölvén, úgy mondnak vala öneki: „Mi teneköd benne, mit gondolsz te vele, mire hogy minden történetért te tenen magadat gyötred?“ Tahát ez szentséges szüz szent Margit asszon az ő szüvének mélységéből vonván nagy fászkodást ²⁷⁾, ezenképpen felele: „Anyaszentegyház, minden hív keresztyének anyja, az ő drágalatos tagiban metéltetik, es ő igen keményen gyötretik: es tí azt mondjátok enneköm: „Mi teneköd benne?“ Nemdenem ő szült-e keresztvíznek miatta újonnan engemet tiveletök-öszve? Nemde-e az ő lejárnyi közzül való vagyok-e en?“ „Bizonynyal az vagyok“ Ezenképpen ez szent szüz az öneki szólóknak bosszontásit meggyőzván, őket-es mind ereje szerént ugyenezen féle könnyerületre hozza

²⁶⁾ A budai kiadó helyesen magyarázza átvitt értelmét így: egybesereglett. ²⁷⁾ Fohászkodást.

vala. Tahát látá ez szent szűz az böneknek árradási-ban az feljül megmondott nyomorúságoknak ő gonosz-ságit megnevekedni, azaz hogy az bönek, az kegyetlen-ségek naponként nevekednek vala, es bévölnek ²⁸⁾ va-la, úgy hogy az tatároknak kegyetlen járásoktól meg-válva ²⁹⁾, száz es több esztendőtől fogva sem láttatott, sem hallatott anne nagy sok kegyetlenség keresztyén népeken, miképpen ez időben.

IV.

Rúth könyve.

(A Révai-codexből.)

Egy bírónak napiban, midőn a bírák fejedelmkednek vala, lön ehség a földön. Azért elméne ember Júdának Betleheméből hogy szarándoklana Moabitidisnek vidékében ő feleségével es ket fiaival. Ő hivattatik Elimelehnek, es ő felesége Noeminek, es ő ket fiai egyik Maalonnak es másik Celionnak, Efratái, Júdának Betleheméből. Es bemenvéjek Moabitidisnek vidékébe, es lakoznak vala ott. Es meghala Eli-meleh Noeminek férje, es ő megmarada ő fiaival. Kik feleségeket vőnek moabitidiakat, kiknek egyik hivat-tatik vala Orfának es másik Rúthnak. Es lakozának

²⁸⁾ Bűvölnek. ²⁹⁾ Járásokat kivéve.

¹⁾ Mindketten, *ambo*.

ott tíz esztendeiglen, es monnón meghalának, Maalon tudnimert ²⁾ es Celion. Es marada a nemberi ³⁾ ő ket fiaitól es férjétől megvált. Es felkele hogy ő hazájába menne ő ket menyével Moabitidisnek vidékéből: mert hallotta vala hogy úr tekéntette volna ő népét, es adott volna őnekik étkeket. Es így kierede ő szarándoklatjának heléből ő ket menyével; es immár a megfordulásnak után ⁴⁾ vettetvén Júdának földébe, es monda őnekik: Menjetek tü anyátoknak házába: tegyen úr irgalmasságot tüveletek, mikent töttetek en halottimmal es envelem. Adjon tünektek nyugolmat lelenetek tü férjeiteknek házokban, kiket vendők vattok. Es megapolá ⁵⁾ őket, kik szavok ⁶⁾ felemelvén, kezdének sírniok, es mondának: Teveled megyünk te népeidhez. Kiknek az felele: Fordóljatok meg en leányim: mire jötök envelem? Minem ⁸⁾ vallok ⁹⁾ fiakat en méhembem továbbá ¹⁰⁾, hogy férjete enbelöllem reménlnhetnétek. Fordóljatok meg en leányim es menjetek el: mert immár vénséggel megfogyatkoztam, sem vagyok kész házasság kötelének. Es ha nappal es éjjel foghatnék ¹¹⁾ es fiakat szülhetnék; ha azokat akarnátok várnatok míglen felnőnek es ő ifioságoknak esztendejét betöltenék, mielőtt házaskodnátok ¹²⁾ meg-

²⁾ Tudniillik. ³⁾ Nemberi: nőember, nő. ⁴⁾ Útján; így olvasta Káldi György is (1606). ⁵⁾ Káldinál: megcsókolá.

⁶⁾ Szavokat. ⁸⁾ A *mi* itt felkiáltó alakot ad a mondatnak.

⁹⁾ Vallni: habere. A vulgátában is: habes. ¹⁰⁾ Többé.

¹¹⁾ Foganhatnék. ¹²⁾ Házasságban élnének.

aggatok ¹³⁾). Kérlek en lányim, ne akarjátok ezt tenetek, mert tü gyetrelmetek engemet inkább nehezejt ¹⁴⁾, es enellenem kiment úrnak keze. Azert ő szavok esmeg felemelvén kezdének sírniok: Orfa megapolá ő napát es megfordóla, Rúth egyesőle ő napával; kinek monda Noemi: Íme te rokonod megfordólt ő népéhez es ő istenihez: te menj el övele. Ki felele: Ne ellenkedjél ennekem, hogy meghagyjalak tegedet es elmenjek. Valahova menendesz, megyek, es valahol lakozandal, en-es lakozom. A te néped en népem, es te istened en istenem. Amely föld tegedet meghalvád ¹⁵⁾ fogadand, azon haljak meg es ott vegyem temetésnek helét. Ezeket tegye en nekem isten, es ezeket toldja ¹⁶⁾, hanem csak csupa halál választhat meg engemet es tegedet. Azert Noemi látván hogy Rúth állhatatos elmével szerzette ¹⁷⁾ volna övele mentét, nem akara ellenkedni, sem továbbá kiszlelé ¹⁸⁾ övéihez fordólni. Es egyembe ¹⁹⁾ eleredének, es jutának Betlehembe. Kik a városba bemenvén, mindeneknél ²⁰⁾ igen gyors hír gyakrólá ²¹⁾; es mondnak vala a nemberiek: Ez a Noemi. Kiknek az monda: Ne akarjátok engemet hionotok ²²⁾ Noeminak (azaz szépnek) de híjátok engemet Marának (azaz keserőnek), mert igen keserőséggel töltött be engemet a mindenható: Teljesen menék ki, es hejan ²³⁾ hozott meg engemet

¹³⁾ Megaggtok. ¹⁴⁾ Nehezít. ¹⁵⁾ Meghalván te. ¹⁶⁾ „Et haec addat.“ ¹⁷⁾ Rendelte volna el. ¹⁸⁾ Készteté. ¹⁹⁾ Egyetemben. ²⁰⁾ Minden. ²¹⁾ „Percrebuit.“ ²²⁾ Hínotok (vocare), t. i. a gyökér *hi* kihangzását még megtartotta (hi^o-notok). ²³⁾ Üresen.

úr. Azért mire hiotok engemet Noeminek, kit úr megalázott es a mendenható gyetrett. Azért jövő ²⁴⁾ Noemi moabitidiai Rúthtal ő menyével ő szarándoklatjának földéből, es megfordóla Betlehembe, midőn az árpák előszer arattatnak vala.

Capitulom ij. Vala kedeg Eliméleh férfiónak vérent ²⁵⁾ való rokona, hatalmas ember es nagy kazdagságbeli, Booz nevő. Es monda moabitidai Rúth ő napának: Ha parancsolsz, elmegyek a mezőre, es gabonafőket szedek, melyeket az aratónak kezei elhagyandnak, valahol a házi atyának kegyelmes malasztját lelendem enbennem. Kinek a felele: Menj el en leányom. Es úgy elmene, es szed vala gabonafőket az aratók hátok megett. Történék kedeg, hogy a szántóföld urat val vala Booz nevőt, ki vala Elimélehnek rokonságából. Es íme, ő jő vala Betlehemből, es monda az ara(tóknak *): Úr tüveletek. Kik felelének neki: Áldjon meg tegedet úr. Es monda Booz az ifjónak, ki az aratóknak előttök-járójok vala: Kié ez lány? Ki felele: Ez a moabitis, ki jött vala Noemival Moabitisnek vidékéből, es kére, hogy az elmara-dandó gabnafőket szedné meg, az aratók nyomokat követvén: es holváltól fogván mend maiglan ²⁶⁾ áll a mezőn, es, valóbizon, csak egy pillanatban fordólt haza. Es monda Booz Rúthnak: Hallgassad leányom:

²⁴⁾ Dunántuliasan jöve helyett. ²⁵⁾ Vér szerént. ²⁶⁾ De mane usque nunc.

*) A codexben a sor végén áll: ara; a többi szótagokat a jámbor leíró elfeledte leírni.

ne menj egyéb mezőre gabonafőket szedned, se menj el e helről, de egyesséhed ²⁷⁾ te magadat en lányimmal, es hol aratandnak, kövessed. Mert parancsoltam en gyermekimnek, hogy senki meg ne szomoróhon ²⁸⁾ tegedet: de es ²⁹⁾ ha szomjohazandol, menj el az edényekhez, es igyál vizeket, kiből-es az en gyermekim isznak. Ki leesvén ő orcájára, es imádván ³⁰⁾ a földön, monda őneki: Honnat az ennekem, hogy malasztot lelnék te szemeid előtt, es méltolnál engemet szarándok nemberiet esmerned? Kinek az felele: Meghirdettettek ennekem mendenek, melyeket töttel te napadnak te férjednek halála után, es hogy meghattad légy ³¹⁾ te szüleidet, és a földet kiben születel, es jöttel annéphez, kit az előtt nem tudsz vala. Forbatljon ³²⁾ úr teneked te művelkedésedért, es teljes érdemet végy Izrael u ra-istenétől kihez jöttel, es kinek szárnyai alá futtal. Ki monda: En uram, malasztot leltem te szemeid előtt, ki megvigasztaltal engemet, es beszéllettel te szolgáló lányodnak szüvébe, ki egyenlő te szolgáló lányodnak egyikkel ³³⁾ nem vagyok. Es monda őneki Booz: Midőn ételnek ideje lend, jőj ide, es egyél kenyeret, es mártsad te falatodat az ecetbe. Es úgy leülő ³⁴⁾ Rúth az aratók oldalához, es gyűjtő ³⁴⁾ ő magának kévét, es evék, es megelégedék ³⁵⁾, es felvevé a maradékát. Es onnat felkele, hogy gabonafőket gyűjtene ő szokása szerént. Pa-

²⁷⁾ Egyesítsed. ²⁸⁾ Szomorítsd. ²⁹⁾ Sed etiam. Es = is.

⁴⁰⁾ Imádkozván. ³¹⁾ „Reliqueris.“ ³²⁾ „Reddat.“ ³³⁾ Egyikével. ³⁴⁾ Leüle, gyűjte. ³⁵⁾ Jól lakott.

rancsola kedeg Booz ő gyermekinek, mondván: Ha veletek akarand aratni, ne akarjátok őtet megtiltano-
tok, es tū kévéitekből elvessetek elmésséggel es meg-
hagyjatok maradni, hogy pirongásnálkül ³⁶⁾ gyűhön³⁷⁾,
es a gyűjtőt senki meg ne poréha ³⁸⁾. Gyűjtő azért a
mezőben mend esteg ⁴⁰⁾, es kirázá, es lele árpának
monnal ⁴¹⁾ efi ⁴²⁾ mértéket azaz három köblöket, ki-
ket vivén megfordóla a városba, es megmutatá ő na-
pának; annak felette vevé es adá neki ő étkének ma-
radékát, kiből megelégedett vala. Es monda neki na-
pa: Hol szedegettel ma, es hol tőkélletted meg ⁴³⁾
műedet ⁴⁴⁾? legyen áldott, ki irgalmazott teneked.
Es megjelenté neki kinél művelt ⁴⁵⁾ volna, es a fér-
fiúnak nevét megmondá, hogy Booznak hivattatnék.
Kinek felele Noëmi: Áldott legyen úrtól, mert azon
malasztot, melyet tött vala az eleveneknek, tartotta a
megholtaknak es. Es esmeg monda: mü rokononk az
ember. Es Rúth: azt parancsolá ennekem, mondván,
hogy mend addeg ő aratóival egyesüljek, míg nem
menden vetemények megarattatnának. Kinek napá
monda: En lányom, jobb hogy ő lányival menj ki
aratnod, hogynem valaki idegennek mezején ellened
álljon teneked. Es úgy egyesülő ⁴⁶⁾ Booznak lányi-
val, es mend addeglan övelek arata, míglen az árpa
es a buza a csűrökbe vettetnének.

Harmad. Miután kedeg megfordólt volna ő na-

³⁶⁾ Nélkül. ³⁷⁾ Gyűjtsön. ³⁸⁾ Pirítsa. ⁴⁰⁾ Estig. ⁴¹⁾ Mint-
egy, quasi. ⁴²⁾ Egy mérték neve. ⁴³⁾ Operata est. ⁴⁴⁾ Műve-
det. ⁴⁵⁾ Dolgozott. ⁴⁶⁾ Egyesüle.

pához, hallá ötöllö ⁴⁷⁾): En lyeányom, nyugolmat keresek teneked, es megszerzem teneked, hogy jól legyen teneked. E Booz, kinek lyányival a mezőn egyesöltel, rokononk műnekönk, ez éjjel az árpának szőrőjét szó:ja. Azert mosdjál meg, es kenessél meg, es öltözzél te mentől jobb ruháidba, es szállj le a szőrőre. Ne lásson teced az ember míglen ételét es italát megvégezjendi. Műdön kedeg menend elalonní, jegyezd meg a helyt, kiben elaloszón; es jőj, es felfedjed ő palástát lába felől, kivel befedezett, es veszed te magadat, es ott fekedj: ő kedeg megmondja teneked mit művelkedned kellessék. Ki felele: Valamit parancsolandasz, teszem. Es leszálla a szőrőre, es tön mendeneket, melyeket őneki parancsolt vala. Es mikor Booz ött ⁴⁸⁾ volna es iutt ⁴⁹⁾ volna, es vígabb lött volna, es elalonní ment volna a kévéknek asztaga mellett, jövö es elrejté őmagát; a palást ⁵⁰⁾ felfedvén, es őmagát veté ő lábaihoz. Es íme, immár éfélikoron ohajtozék ⁵¹⁾ az ember, es megháborodék: es láta fekő ⁵²⁾ nemberiet ő lábainál, es monda annak: Ki vagy? Es az felele: En vagyok Rúth, te szolgáló leányod. Nyóhad ⁵³⁾ ki te palástodat te szolgáló lyányodra, mert rokonom vagy. Es az felele mondván: Leányom, áldott vagy te úrtól; es az elő ⁵⁴⁾ irgalmasságot fellől müljad az utolsóval: mert nem követ-

⁴⁷⁾ Ötöle. ⁴⁸⁾ Ett, evett. ⁴⁹⁾ I^utt (kihangzással): itt, azaz: ivott. ⁵⁰⁾ Alanyeset tárgyeset helyett, minek nyomai még ma is vannak a népnyelvben. ⁵¹⁾ „Megijedt“ helyett áll. ⁵²⁾ Fekvő. ⁵³⁾ Nyújtsad. ⁵⁴⁾ Első.

tel ifjakat, szegényeket avagy kazdagokat. Azért ne akarj félned, de valamit ennekem mondandasz, tesszem teneked. MEND annép, ki en városomnak kapuin belől lakozik, tud tegedet erős elméjő nemberinek lenned. Sem tagadom en magamat rokonságnak lennem, de más töllemtől rokomb vagyon. Nyúgodjál ez éjjel, es holval ⁵⁵⁾ levén, ha teged rokonságnak törvénye szerént akarand megtartani, jól lött művelkedet lészen e dolog; ha kedeg az nem akarandja, en tegedet mend kételkedet nélkül veszlek. Él úr, alodj holvaliglan. Es úgy alvék ő lábainál éjnek elmúlásaiglan. Es felkele mielőtt emberek egyembe egymást megesmernék, es monda Booz öneki: Ógyad ⁵⁶⁾, hogy valaki meg ne esmerje hogy ide jöttel légy. Es esmeg monda: Teréhed ⁵⁷⁾ ki te palástodat, kívül befedezél ⁵⁸⁾, es tart-sad monnó ⁵⁹⁾ kezedd. Ki tartván es kiterejtvén, mére hat köből árpát, es őrejája veté. Ki vivén, bemene a városba, es jövő ő napához. Ki monda neki: Mit művelkedél, leányom? Es megmonda neki mendeneket, melyeket neki az ember tött vala, es monda: Íme hat köből árpát ada ennekem, es monda: nem akarlak tegedet hevan ⁶⁰⁾ megfordólnod te napadhoz. Es monda Noemi: Várjad leányom, míglen meglássuk minemő kimenetet e dolog valjon. Sem szönt meg az ember, hanemha beteljesejtendi, melyeket beszéllett.

Capitulom negyed. Felmene azért Booz a kapuba es leüle ⁶¹⁾ ott. Es mikor látta volna ő rokonát elmu-

⁵⁵⁾ Reggel. ⁵⁶⁾ Ójad. ⁵⁷⁾ Terítsed. ⁵⁸⁾ Középigeképen.

⁵⁹⁾ Mindkét. ⁶⁰⁾ Üresen. ⁶¹⁾ Cod.: lele.

latta ⁶²⁾, kiről elesztebb a beszéd lött vala, monda öneki: Hajolj ide kevesenne ⁶³⁾, es ülj itt: híván ötet ő nevén. Ki oda hajla es leülö. Vevén kedeg Booz a városnak véni közzől tíz férfiakat, monda azoknak Üljetek itt. Kik leülvén, beszélle ő rokonának: Mü atyánkfiának Elimeleh mezejének felét eladja ⁶⁴⁾ Noemi, ki megfordólt Moabitidisnek vidékéből: kit akarom hogy hallj te, es teneked mondom minden ülök előtt en népemből születettel nagyobbak ⁶⁵⁾ (előtt). Ha akarod bírnod a mezőt rokonságnak törvényével, vegyed meg es bírjad; ha kedeg kelletlen teneked, azt ennekem megmondjad, hogy tudjam mit tennem kellessék: mert senki nincs rokona tölleedtől megválván ⁶⁶⁾ ki elő vagy, es töllemtől ki másod vagyok. Es az felele: En a mezőt megveszem. Kinek monda Booz: Müdön a mezőt megvended, a nemberi kezéből Moabitidiai Rúthot es venedd kell, ki a megholtnak volt felesége: hogy feltámaszjad te közelednek ⁶⁷⁾ nevét ő örökletében. Ki felele: Engedek rokonság törvényének, mert nem tartozom en nememnek utólját eltörlenem: te éltetessél en szabadságommal, kitől en magamat örömetst valloim megválnom. E vala kedeg szokás a régiéknél Izraelben rokonság között, es valaha ⁶⁸⁾ egyik a másiknak enged vala hogy erős lenne az adás, megódja vala az ember ő sariát, es ő rokonának adja vala: ez vala Izraelben az adásnak tano-

⁶²⁾ Elhaladta, régi személyragos részesülő, hogy elhaladt elhaladván helyett. ⁶³⁾ Kevéssé. ⁶⁴⁾ Iráshiba a cod.: eladta.

⁶⁵⁾ Idősbek. ⁶⁶⁾ Rajtad kívül. ⁶⁷⁾ Felebarátodnak. ⁶⁸⁾ Valamikor.

sága. Monda azért Booz ő rokonának: Vedd a sarut. Ki legottan megódá ő lábából. Es az monda a születtessel nagyobbaknak es mend a népnek: Tü tanók vattok ma, hogy bírtam legyek ⁶⁹⁾ mindeneket, melyek Elimelehé, es Célioné, es Maaloné voltanak Noemi eladásából: es moabitidiai Rúthot, Maalonnak feleségét, házasságba vöttem, hogy feltámaszjam a megholtnak nevét ő öröklétében, hogy ő nevezete ő neméből es ő atyjafiaiéből es annépből le ne törlessék. Bizony tü tanói vattok e dolognak. Felele mend annép es a születtessel nagyobbak, kik a kapuban valának: Mü tanók vagyunk: tegye úr e memberiet, ki bemegyen te házadba, mikent Ráheld es Liát, kik megrakták ⁷⁰⁾ Izraelnek házát: hogy legyen jószágnak példájában Effratában, es valljon nagy nevet Bethlehemben: es legyen te házad mikent Fáresnek háza, kit Támár szülő Júdának magvából, kit adand úr teneked e lyánytól. Es megvevé Booz Rúthot, es vevé feleséggé, es bemene őhozzája, es adá úr annak hogy fogna, es szülnő fiat. Es mondának a memberiek Noeminek: Áldott úr, ki nem szenvedte, hogy meg ne fogyatkoznék te nemednek maradéka, es üresen maradna ő neve Izraelben, es vallanád ⁷¹⁾, ki megvigasztalná te lelkedet es éltetné te vénségedet. Mert te menyedtől született ki tegedet szeret, es nagygyal jobb ⁷²⁾ teneked, hogynem ha het fiakat vallanál ⁷³⁾. Es vevén Noemi a gyerme-

⁶⁹⁾ A személyragozott segédigének érdekes példája!

⁷⁰⁾ Építették. ⁷¹⁾ Vulg.: et habeas. ⁷²⁾ Sokkal jobb. ⁷³⁾ Vulg.: haberes.

ket, es veté ő ölébe, es dajkának es viselőnek tisztével éltettetik vala. Szomszédságbeli nemberiek kedeg egybe örvendeznek vala vele, mondván : Fiu születt Noeminek. Es hívák ő nevét Obethnek ; ez Izsainak, Dávid atyjának atyja. Ezek Fáresnek nemzeti : Fáres szülé Ezdromot, Ezdrom szülé Árámot, Árámosz szülé Aminadábot, Aminadáb szülé Naasont, Naason szülé Salmont, Salmon szülé Boozt, Booz szülé Obethet, Obeth szülé Izsait, Izsai szülé Dávidot.

V.

Krisztus hegyi beszéde (Máté, 5. 6. 7.).

(A Jászay-codexből).

Es megkerengi ¹⁾ vala Jézus mend Galilaeát, tanejtván ő zsinagógájokban, es predikálván ország-nak evangyeliomát, es megvigasztván ²⁾ minden leletezeteket ³⁾ es minden betegséget a népben. Es kihírhevék ⁴⁾ ő híre mend Syriában, es hozának öneki minden gonoszól vallókat ⁵⁾ külömb-külobb leletezetekkel es gyetrelmekkel foglaltakat, es kik ördögöket vallnak vala ⁶⁾ es havasokat ⁷⁾ es köszvényeseket,

¹⁾ Bátorinál : kerüli vala, Káldinál : körüljárja vala.

²⁾ Bátori : gyógyótván. ³⁾ Bát. : kórokat. Ezzel összefügg a mai napig szokásos : *hideglelés*. ⁴⁾ A „hírheszik“ félmultja ; Bátori : kive terüle ő híre. ⁵⁾ A vulgátában : male habentes ; Bát. kik gonoszúl valának ; Káldi : betegeket. ⁶⁾ Vulg. : qui daemonia habebant. ⁷⁾ Vulg. : lunaticos ; Káldi : havikórokat.

es megvigasztá őket, es követék ötet sok gyölekeze-
tek Galilaeából es Dekapuliából es Jeruzsálemből es
Judaeából es Jordán elvöl ⁸⁾).

Cap. V. Látván kedeg Jézus a gyölekezeteket,
felmene a hegyre, es mikor leült volna, vépének a) ö-
hozzá ő tanejtványi, es ő szája megnyitván ⁹⁾), tanejtja
vala őket mondván: Bódogok lelki szegények, mert
övék mennyeknek országa. Bódogok kegyesek, mert
ők bírják a földet. Bódogok kik sírnak, mert ők meg-
vigasztaltatnak. Bódogok kik eheznek es szomjuhoz-
nak igazságot, mert ők megelégettetnek. Bódogok ir-
galmazók, mert ők irgalmasságot követnek ¹⁰⁾). Bó-
dogok tiszta jonhóvak ¹¹⁾), mert ők istent látják. Bó-
dogok békeségesek, mert ők isten fiainak hivattatnak.
Bódogok kik üldözetet szenvednek igazságért, mert
övék mennyeknek országa. Bódogok vattok mikor
emberek nektek gonoszt mondandnak es tütöket ül-
dözendnek, es mondandnak mend gonoszt tüellenetek
hazudván enértem: öröljetek es vigadjatok, mert bő
tü érdemtek mennyekben: mert így üldözték a pró-
fétákat, kik voltanak tüelőttetek. Tü vattok kedeg
földnek savi, hogy ha a só elenyészendik mibe sóza-
tik, semmire kellő továbbá ¹²⁾), hanem hogy kivettes-
sék es emberektől megnyomodtassék ¹³⁾). Tü vattok e

⁸⁾ Vulg.: de trans Jordanem; Bátori: Jordán vizének
túljáról. a) Lépének. ⁹⁾ Nevező vádeset helyett. ¹⁰⁾ Latínosan:
consequentur. ¹¹⁾ Vulg.: beati mundo corde; Bátorinál már:
tiszta szívűek. ¹²⁾ Vulg.: ad nihilum valet; Bátori: sem-
mire jó oztán. ¹³⁾ Káldi: eltapodtassék.

világnak világi, hegyen alkotott város el nem rejtezhetik. Es nem gyógytnak szövetneket, es vetik ötet a szapu ¹⁴⁾ alá, de a gyertyatartóra, hogy világoséhon ¹⁵⁾ mindeneknek kik a házban vadnak. Így világoséhon tü világtok emberek előtt, hogy lássák tü jó művelkedéseket, es dicsérjék tü atyátokat ki vagyon menyenyekben. Ne akarjátok alajtanotok ¹⁶⁾ hogy jöttem legyenek törvént fejtenem ¹⁷⁾ avagy prófétákat, mert nem jöttem törvént fejtenem, de beteljesejtenem. Bizony mondom tünektek: míglen menny es föld elmúlik, egy jóta avagy egy apex a törvényből el nem múlik, mígnem mindenek legyenek. Ki kedeg megfejtend egyet e küs parancsolatok közzöl es embereket így tanejtand, küssebbnek hívatik mennyeknek országában, ki kedeg beteljesejtendi es így tanejtand, ez nagyobbnek hívatik mennyeknek országában. Mondom kedeg tünektek, mert hanemha inkább bővölködendik tü igazságtok hogynem az írástudóké es a leváltaké ¹⁸⁾, nem mehettek be mennyeknek országába. Hallottátok mert mondván vagyon a véneknek ¹⁹⁾: Ne öldöklj^h: ki kedeg öldökend, méltó leszen ítéletnek ²⁰⁾. En kedeg mondom tünektek, mert mend ki

¹⁴⁾ Bátori.: kád; Káldi.: véka. ¹⁵⁾ Világosítsen. ¹⁶⁾ Vulg.: putare; Bátori.: Ne alótsátok vélni; Káldi.: ne véljétek. Molnár Albertnél ez igének négy formája áll: alaytom, aleytom, alétom, alítom: puto, existimo, arbitror. ¹⁷⁾ Bátori.: megfejtteni; Káldi.: bontani. ¹⁸⁾ Vulg.: pharisaei; Bátori.: szerzetes zsidók. ¹⁹⁾ Káldi helyesben: a régieknek. ²⁰⁾ Latínosság, mint a következő tulajdonító esetek.

haragoszek ő atyjafiának ²¹⁾), méltó leszen ítéletnek ; ki kedeg mondand ő atyjafiának : rakha ²²⁾ méltó leszen tanácsnak ; ki kedeg mondand ő atyjafiának : balgatag, méltó leszen pokol tüzének. Azért ha viszed te ajándokodat az oltárra, es ott megemlekezendel hogy te atyádfia vall ²³⁾ valamit teellened, hadd meg ott te ajándokodat az oltár előtt, es menj előszer, egyesölj meg ²⁴⁾ te atyádfiával, es tahát ²⁵⁾ jöved ²⁶⁾ ajándékozzad te ajándokodat. Légy megegyesölt te ellenségeddel hamar, míg vagy az útban övele : netalántal ²⁷⁾ ad tegedet te ellenséged a bírónak, es a bíró ad tegedet a szolgának, es a tömlöcbe eresztésél ²⁸⁾. Bizony mondom teneked : nem jösz ki innétén mignem megadod az utolsó akcsát ²⁹⁾ es. Hallótátok mert mondván vagyon a véneknek : ne paráználkodjál, mert minden ki látand nemberiet ³⁰⁾ ötet kevántára ³¹⁾, immár megparáználkodott ömiatta ő szüvében. Hogyha te jog ³²⁾ szemed meggonoszbejtand ³³⁾ tegedet, vedd ki ötet es vesd el tetölled, mert jobb teneked hogy egy elveszjen te tagid közzöl, hogynem mend te tested eresztés-

²¹⁾ Fratri. ²²⁾ Syrus szó : haszontalan, hiábavaló, banga, jelentéssel. ²³⁾ Vulg.: habet ; Bátorinál már : tart valamit ellened. ²⁴⁾ Bátori : megengesztelni. ²⁵⁾ Bátori : annak utánna. ²⁶⁾ Bátori : jövéen. ²⁷⁾ Netalántán. ²⁸⁾ Küldessél. ²⁹⁾ Vulg.: quadrantem ; Bátorinál már : fillér. ³⁰⁾ Másutt : nembert, azaz nőt ; Bátorinál már : asszonyállat. ³¹⁾ Vulg.: ad concupiscendum eam. ³²⁾ Jobbik. ³³⁾ Káldi : megbotránkoztat, scandalizat.

sék pokolba. Es ha te jog kezéd meggonoszbejtand tegedet, medd ³⁴⁾ el ötet es vesd el tetölled, mert jobb teneked hogy elveszjen egy te tagid közzöl, hogynem mend te tested menjen pokolba. Mondván vagyon kedeg a véneknek: Valaki elhagyandja ő feleségét, adja annak hagyománnak levelét ³⁵⁾. En kedeg mondom tünektek, mert mend, ki elhagyandja ő feleségét paráznaságnak okánálkül, a paráználkodtatja ötet, es ki az elhagyottat vendi, törvényt tör. Esmeg hallottátok mert mondván vagyon a véneknek: Ne eskedjél hamissan, de megadjad te esedet ³⁶⁾ úrnak. En kedeg mondom tünektek; ne eskedjetez mendkent ³⁷⁾ se mennyre, mert istennek széki, se földre, mert ő lábainak zsámolya, se Jeruzsálemre, mert nagy királynak városa, se eskedjél te fédre ³⁸⁾, mert nem hatsz ³⁹⁾ egy fürtöt fejérré tenned avagy feketéjé. Legyen kedeg tü beszédtek: vagyon, vagyon; nem, nem: mi kedeg ezektől bővöbben lend, a gonosztól vagyon. Hallottátok mert mondván vagyon a véneknek: szemet szemért, fogat fogért. En kedeg mondom tünektek: ne támadjatek gonosz ellen, de ha ki csapand tegedet jog tügyödre ⁴⁰⁾, tartsad annak a másikat es, es ki akarand teveled törvényben perleni, es te szoknyádat megvenni, adjad neki palástodat es, es ki kén-

³⁴⁾ Bátorinál: mesd. ³⁵⁾ Káldi: válaslevelet. ³⁶⁾ Es: tiszta gyökere az es-küszik igének; Bátorinál e helyt: fogadás. ³⁷⁾ Latinosság. Vulgátában: omnino. ³⁸⁾ Fe: fej. ³⁹⁾ A mai „hat het“ tehető-képző önállóság. Bátorinál már: nem tehetsz egy hajszálat fejért. ⁴⁰⁾ Bátorinál már: arc.

szerejtend tegedet ezer vépésre, menj avval más kettőt. Ki kér tölled, adj neki, es tölled kölcsön vevőtől el ne fordólj. Hallottátok mert mondván vagyon a véneknek: Szeressed te rokonodot es gyűlöljed te ellenségedet. En kedeg mondom tüneknek: Szeressétek tü ellenségeket, es jól tegyetek azoknak kik tütöket gyűlöltenek, es imádkozjatok tütöket üldözőkért es patvarozókért, hogy legyetek tü atyátoknak fiai ki vagyon mennyekben, ki felfényleti ő napját jókra es gonoszokra, es az igazakra es hamissakra. Ha kedeg szeretitek azokat kik tütöket szeretnek, mi érdemet vallatok ⁴¹⁾? nemde a jeles bűnös művelkedetbeliek es tesztek azt-e? Es ha csak tü atyátok fiait üdvözlenditek, mit tesztek többet, nemde az ethnikosok es tesztek azt-e? Legyetek azért tökéletesek, mikent es tü mennyei atyátok tökéletes.

Vj. FigyelmezjeteK hogy tü igazságtokat ne tegyéték emberek előtt, hogy láttassatok ötöllök, egyebkent érdemet nem vallatok ⁴²⁾ tü atyátoknál ki vagyon mennyekben. Mikor azért alamizsnát tendesz, ne akarjad teelőtted trombitával trombitáltatnod, miképpen a képmutatók ⁴³⁾ tesznek ő zsinagógájokban es utcájokban, hogy tiszteltessenek emberektől. Bizony mondom tüneknek, megvötteK ő érdemeK. Te kedeg alamizsna teved ne tudja te balod mit teszen te jögod: Hogy legyen te alamizsnád rejtekben, es te atyád, ki látja rejtekben, megadja *) teneked. Es mikor

⁴¹⁾ A codexben valljatok, kétségkívül írási hibából.

⁴²⁾ Ismét. ⁴³⁾ Káldi: Képmutatók. *) Visszaadja: reddet.

imádkozandotok, ne legyetek szomorók miként képmutalók, kik szeretik zsinagógájokban es utcák szegén állván imádkoztatok, hogy láttassanak emberek től. Bizony mondom tüneknek, megvötték ő érdemeiket. Te kedeg, mikor imádkozandol, bemenj te hajlakodba, es ajtó betévén imádjad te atyádat rejtekben, es te atyád, ki látja rejtekben, megadja teneked. Imádkozvátok kedeg, ne akarjatok azért azokhoz hasonlatnotok, mert tudja tü atyátok mi kellemetes ⁴⁴⁾ legyen tüneknek, mielőtt kérjétek ötet. Tü azért így imádkozjatok : Mi atyánk ki vagy mennyekben, szenteltessék te neved. Jöjön te országod. Legyen te akaratod, miként mennyen es azonkent földön. Mi testi kenyerönk felett való kenyeret adjad münekönk ma. Es bocsássad münekönk mü vétetönket, miként es mü bocsátonk nekönk vétetteknek. Es ne vígy münket késértetbe, de szabadóts münket gonosztól. Ámen. Mert ha megbocsátandjátok embereknek ő bünöket, megbocsátja es tüneknek tü mennyei atyátok tü vétkezetteket. Ha kedeg meg nem bocsátandjátok embereknek ő bünöket, tü mennyei atyátok sem bocsátja meg tüneknek tü büntöket. Mikor kedeg böjtölendetek, ne akarjatok lennetek szomorók miként képmutalók, mert kik ⁴⁵⁾ tettetik ő orcájokat hogy láttassanak embereknek böjtölők, bizony mondom tüneknek, mert megvötték ő érdemeiket. Te kedeg mikor böjtölendesz, te fédet megkenjed es te orcádat megmossad, hogy ne láttassál embereknek böjtölő, de te atyádnak, ki va-

) Azaz : mi kellő, szükséges. ⁴⁴⁾ A codexben : ki.

gyon rejtekben, es te atyád, ki látja rejtekben, megadja teneked. Ne akarjatok kencseznetek ⁴⁶⁾ tünmagatoknak kencseket földön, hol rozsdá es moly megsemmiejtik, es hol urrok ⁴⁷⁾ kiássák es elurozják. Kencseznetek kedeg magatoknak kencseket mennyben, hol sem rozsdá sem moly meg nem semmiejtik, es sem urrok ki nem ássák, sem el nem urozzák. Mert hol vagyon te kencsed, ott vagyon es te szüved. Te testednek szövetneke te szemed. Ha te szemed együgyő lend, mend te tested világos leszén. Ha kedeg te szemed álnok lend, mend te tested setét leszén. Azért ha a világ, ki tebened vagyon, setét lend, a setét mene ⁴⁸⁾ leszén? Senki nem szolgálhat két urat, mert avagy egyiket gyűlöli es a másikat szereti, avagy egyiket türi es a másikat utálja. Nem szolgálhattok istennek es Mammonnak. Azért mondom tünektek: Ne legyetek szorgalmazatosok ⁴⁹⁾ tü lelketeknek mit egyetek, vagy tü testeteknek mivel öltözzetek. Nemde tü lelketek nagyobb-e hogynem az étek, es a test hogynem a ruha? Lássátok a mennyei repesőket, mert nem vetnek, sem aratnak, sem győjtnek csűrökbe, es tü mennyei atyátok élteti azokat. Nemde tü inkább nagyobbak vattok azoknál-e tü? Kitek ⁵⁰⁾ kedeg gondolván toldhat ő állatjához ⁵¹⁾ egy sengnét ⁵²⁾? Es a ruháról mit szorgalmaztok? Lássátok a mezőnek líliomit, miképpen

⁴⁶⁾ A latin után: thesaurizare. ⁴⁷⁾ Bátorinál már: orv.

⁴⁸⁾ Mennyi. ⁴⁹⁾ Vulg.: solliciti; Batori: szorgalmazatosok. ⁵⁰⁾ Bátorinál már: ki közzölletek. ⁵¹⁾ Vulg.: statura; Káldi: magasságához. ⁵²⁾ Káldi: egy könyöknyit.

nőnek, nem munkálkodnak, sem fonnak: Mondom kedeg tünektek, mert Salamon mend ő dicsőségében nem fedeztetett úgyan, mikent ezek közzől egy. Ha kedeg a mezőnek szénáját, ki ma vagy, es holnap e clibanosba ⁵³⁾ eresztetik, isten így ruházja: ment inkább ⁵⁴⁾ tütöket keves hűtövek? Ne akarjatok azért szorgalmazatosok lennetek, mondvátok: Mit eszönk, avagy mit iszonk, vagy mivel fedezönk? Mert mend ezeket pogányok követik, mert tudja tü mennyei atyátok, hogy mend ezeknélkül szüköslötök. Keressétek azért előszer istennek országát, es ő igazságát, es mend ezek adatnak tünektek. Ne akarjatok azért szorgalmazatosok lennetek holnapra, mert a holnap nap szorgalmazatos leszen önmagának: elég napnak ő gonoszsága.

Cap. Vij. Ne akarjatok itélnetek, es nem itéltettek. Mert mely itélettel itélendetek, itéltettek: es mely mértékkal mérendetek, megmértetik tünektek. Mit látod kedeg a kalászt te atyádfia szemében: es a gerendát te szemedben nem látod? Avagy miképpen mondd te atyádfiának: Atyámfia, engedjed vessem ki a kalászt te szemedből, es: im gerenda vagy te szemedben. Képmutaló, vesd ki előszer a gerendát te szemedből, es oztán meglátod kivetned a kalászt te atyádfiának szeméből. Ne akarjatok adnotok szentet ebeknek, es ne ereszjétek tü gyöngyötöket disznók eleibe, netalántal megnyomodják azokat ő lábokkal, es az ebek megfordólván megszaggatnak tütöket. Kérjete, es adatik tünektek: keressetek, es meglelitek:

⁵³⁾ Kemencébe. ⁵⁴⁾ Káldi: mennyivel inkább.

koltagjakok ⁵⁵⁾, es megnyittatik tőnektek. Mert minden, ki kér, veszen: es ki keres, lel: es koltagónak megnyittatik. Avagy mely az ember tüközölletek, kitől, ha ő fia kenyeret kérend, minem ⁵⁶⁾ követ nyójt neki? Vagy ha halat kérend, minem kégyót nyójt neki? Ha azért tū gonoszok valvátok ⁵⁷⁾ tudtok jó adományokat adnotok tū fiaitoknak: ment inkább tū atyátok, ki vagyon mennyekben, ad jókat ötet kérőknek? Azért mendeket, valamelyeket akartok hogy tegyenek nektek emberek, tū es úgyan tegyetek azoknak. Mert e törvény es próféták. Menjetek be a szoros kapun; mert széles a kapu, es bő út, mely viszen a veszedelemre, es sokak vadnak, kik általmennek őrajta. Mely igen szoros a kapu, es keskeny az út, mely viszen az életre, es kevesen vadnak, kik megelilik ötet. Figyelmezjete a hamis prófétáktól, kik jönnek tūhozjátok juhoknak ruháiban, belől kedeg ragadozó farkasok: Ő gymölcsökről esmeritek meg őket. Minem szednek tūvissekről szőlőket, vagy kórókról figéket? Ígyen minden jó fa jó gymölcsöt teszen: gonosz fa kedeg gonosz gymölcsöt teszen. Gonosz fa nem tehet jó gymölcsöket, es jó fa nem tehet gonosz gymölcsöket: Minden fa azért, mely nem teszen jó gymölcsöt, kimettetik, es a tűzbe eresztetik. Azért ő gymölcsökről esmeritek meg őket. Nem minden, ki úgy mond ennekem: Uram, uram! megyen

⁵⁵⁾ Bátorinál már: Zergessetek. ⁵⁶⁾ Vajjon. Bátorinál már: nemde. ⁵⁷⁾ Valván tí, ma: lévén tí. Bátorinál is már: mikoron gonoszok vattok.

be mennyeknek országába. Sokak mondanak ennekem a ⁵⁸⁾ napon: Uram, nemde te nevedbe prófétálonk-e, es te nevedbe ördögöket kivettönk, es te nevedbe sok jószágokat ⁵⁹⁾ töttönk? Es tahát vallok azoknak: Mert sonha ⁶⁰⁾ nem esmertelek tütoket: távozzatok el entöllem mend, kik művelkedtek hamisságot. Azért minden ki hallja en igéimet, es teszi azokat, hasonlatik bölcs emberhez, ki rakja ő házát kőszirton, es szállott le es ⁶¹⁾, es jötenek folyók, es fúttanak szelek, es omlottanak a házra, es nem esett le: mert rakatott vala erős kőszirton. Es minden, ki hallja en igéimet, es nem teszi azokat, hasonlatik hejt ⁶²⁾ férfiúhoz, ki alkotta ő házát fövenyen: es szállott le es, es jötenek folyók, es fúttanak szelek, es omlottanak a házra, es leesett, es volt ő romlása nagy. Es úgy lön: mikor Jézus megvégezte volna e beszédeket, csudálkodnak vala a gyölekezetek ő tanóságán. Mert vala őket tanejtó ment hatalmas, es nem mikent ő írástudói ⁶³⁾ es a levalták.

⁵⁸⁾ Ama, azon. ⁵⁹⁾ Vulg.: virtutes. ⁶⁰⁾ Semha. Bátorinál már: soha. ⁶¹⁾ Bátorinál már: esső. ⁶²⁾ Stultus. Bátorinál itt: bolond. De több helyt e szó nála is megmaradt.

VI.

Jób könyvéből (1. 2. 3.).

(A Döbrentei-codexből.)

(I.). Egy ember vala Úz földében, es vala az ember egyenes, es igaz, es istenfilő, es gonosztól eltávozó: Es sziletének neki hét fiai es három leányi. Es vala ű birodalma ¹⁾ het ezer juh, három ezer teve, es öt száz iga ökör, es öt száz szamara, es valának igen sok szolgálói: es vala az ember nagy mind napkelettől valók között. Es elmennek vala ű fiai, es tesznek vala házonkéd vendégséget, ki ²⁾ mind ünön napján. Es elköldvén, oda hívatják vala három húgot, hogy ennének es innának üvelek. Es holott kihírhödtek volna az vendégségnek napi, Jób ühozzájok küld vala, es megszenteli vala őket, es holval ³⁾ felkelvén, mindenikért áldozik vala. Mert mondja vala: netalántan bünzöttek ⁴⁾ en fiaim, es ű szívökben istent áldották. Így teszen vala Jób mind ű napiban. Némely napon kedeg jöttek volna istennek fiai, hogy úr előtt állanának, Sátán es közöttök lön. Kinek monda úr: Honnéjet ⁵⁾ jössz? Ki felelvén monda: Földet megkerölém, es ütöt megjárám. Es úr monda neki: Nemde gondoltad-e en szolgálmat Jóbot, hogy ne legyen földön ühozzá hasonló, egyenes, igaz ember, es istent

¹⁾ Birtoka. ²⁾ Káldi: kiki. ³⁾ Vulg.: diluculo; Káldi: reggel. ⁴⁾ Káldi: vétkeztek; sőt egy helyt alább a leíró. Halabori is vétkezik-kel váltotta fel a „bünyöz“t. ⁵⁾ Honnét

félő, es gonosztól eltávozó? Kinek felelvén Sátán: Minem ⁶⁾ hejába féli Jób istent? Nemde te környöltted-e ütet, es ü házát, es ükörnyöle mind ü vagyát ⁷⁾, ü kezének munkáit megáldottad, es ü birodalma nevededett földön? De terjeszd meg kevéssé kezedet, hogy üssed minden vagyát, míg nem orcel ⁸⁾ áldjon teged. Monda azért úr Sátánnak: Ame ⁹⁾ valamie vagyon, mind kezedben legyen: csakhogy ühozjá ne nyólj. Kijöve azért Sátán úrnak orcája elől. Mikoron kedeg némely napon ü fiai es leányi ennének es innának bort ü elő ¹⁰⁾ atyjokfiának házában; követ juta Jóbhoz, ki mondanája: Ökrök szántnak vala, es mellettek számárok őriztetnek vala. Es toldulának sabaeosok, es mindent elvűnek, es legényeket törrel verék, es elszabadólék enön magam, hogy hirdetném neked ezt. Holott még az szólna, juta más, es monda: Mennyből istennek tüze szálla, es juhokat es legényeket megütvén, el-megemészté, en magam elszaladék, hogy hirdetném neked. De még az szoltában juta egyeb, es monda: Kaldaeosok három sereget tőnek, es tevékre sietvén, elvivék, es törrel verék az legényeket, es en magam elszaladék, hogy hirdetném neked. Még annak szoltában íme egyeb juta be, es monda: fiaid es leányid ettekben es bort ittokban ü elő atyjokfiának házában, hertelen nagy erős szél támada pusztá kietlen felől, az háznak négy szegeletét megtöré, ki ház ledülvén, megnyomá te gyermekidet, es

⁶⁾ Káldi: Vallyon. ⁷⁾ Vagyon, ⁸⁾ Ma: arcul. Káldinál: szemtől szembe. ⁹⁾ Vulg.: ecce; ime. ¹⁰⁾ Káldi: elsőszülött.

meghalának, es en magam elszaladék, hogy hirdetem meg neked. Tahát felkele Jób, es ő öltözetit megszaggatá, es fejét megnyírvén, földre esvén, imáda. Es monda: Mezejtelen jöttem ki en anyámnak hasából, es mezejtelen térek meg oda; Úr adta, úr elvötte: mikent úrnak kelletett ¹¹⁾, úgy lött legyen: áldott úrnak neve. Mind ezekben nem bűnzött Jób, sem valami hitságot ¹⁷⁾ isten ellen nem szóla.

(II.). Lőn kedeg, mikoron némely napon jöttek volna istennek fiai, es állanának úrnak előtte, es jött vala Sátán es üközöttök, es állana úrnak előtte, Hogy mondana úr Sátánnak: Honnéjet jösz? Ki felelvén, monda: Földet megkerölém, es ütöt megjárám. Es monda úr Sátánnak: Nemde gondoltad-e en szolgálmat Jóbot, hogy ne legyen földön hozjá hasonló egyenes, igaz ember, es istenfélő, es gonosztól távozó? Te kedeg engem üellene indejtál, hogy ütöt hejában gyetörvén. Kinek felelvén Sátán, monda: Bört bőrért, es valamie vagyon embernek, mindent elad ő lelkéért: Hanem kedeg bocsássad te kezedet, es üssed ő száját es testét, es tahát látod ha arcel áldjon teged? Monda azért úr Sátánnak: Amie, te kezekben vagyon, demaga ő lelkét tartsad meg. Kimenvén azért Sátán úrnak orcája elől, üti Jóbot igen gonosz fekélylyel, talpától fogván teteig: Ki az fekélynek sennyedékét ¹³⁾ cserépvel vakarja vala, ganajon ülven. Monda kedeg neki ő felesége Dyana: még es te egyenességben la-

¹¹⁾ Káldinál: tetszett. ¹²⁾ Káldinál: bolondság. ¹³⁾

Káldinál: genyedség.

kozol-e? Áldjad meg istent, es halj meg. Ki felelvén, monda: Úgyan szólál, mint hitt ¹⁴⁾ asszonyembereknek egyik ¹⁵⁾: ha jószágokat vöttünk úrnak kezéből, gonoszokat mire ne szenvedjünk? Mind ezekben Jób nem vétkezett ü ajakiban. Hallván azért Jóbnak három barátja minden gonoszt, mi történt volna üneki, ki mind ¹⁶⁾ eljőve ü helyéből, Tehmanból Elifás, Suizból Baldac, Námonból Cofár. Mert egymással beszéltek vala, hogy egyemben ¹⁷⁾ jöven meglátnájak ütet, es vigasztalnájak. Holott távol felemelték volna ü szemeket, nem esmerék meg ütet, es felüvöltvén sírának, es ruhájokat szaggatván ü fejek felire mennybe port hányának. Es földbe leülének üvele hét napon es hét éjjel, es senki üneki egy szót sem szól vala: Mert látnak vala lenni igen nagy bánatot.

(III.). Ezek után Jób megnyitá ü száját, es ü napját megátkozá, es szóla mondván: El-elveszjen az nap, kiben születtem, es az é ¹⁸⁾, kiben mondották: Ember fogant. Az nap setétségre fordóljon, felől ütet isten meg ne keresse, es ne legyen emlejtetben, es ne fényljék világok miá. Setétség elfedje ütet es halálnak árnyéka, foglalja ütet fekete felle, es boróljon keserőségbe. Az ét ¹⁹⁾ setét forgó szél foglalja, ne számláltassék esztendő napinak számába, sem hóban ²⁰⁾ ne számláltassék. Legyen az é egyedül, es méltatlan dicseretre: Átkozják ütet, kik készek Leviáthánt éb-

¹⁴⁾ A „hejt“nek újabb alakja. Káldinál: bolond. ¹⁵⁾ Birtokrag nélkül, mi a régi irodalomban gyakori. ¹⁶⁾ Káldinál: kiki. ¹⁷⁾ Egyetemben. ¹⁸⁾ Éj. ¹⁹⁾ Éjt. ²⁰⁾ Hónapban.

resztenéjek. Csillagok ü fekete fellegétől megsetétöljenek: fényességet várjon, es ne lássa sem feltámadó hajnalnak eredetét. Mert nem rekesztette be az hasnak ajtóit, ki engem viselt, sem el nem vett gonoszokot en szememből. Mire nem holtam meg anyámnak méhében, hasból kijöven mire nem veszttem el legottan? Mire fogtak térdre? mire emlettek ²¹⁾ csecsből? Mert immár mostan aluván veszteglenék, es en ál-mamban nyugodnám, királyokkal es földnek fejedelmivel, kik magoknak várakat raknak: avagy az fejedelmekkel, kik aranyat bírnak, es házakat ezüsttel töltik meg. Avagy nem volnék mikent elröjtett időtlen, avagy mikent világot látatlan fogantak. Kegyetlenek ott megszűntek zöngéstől, es ott megnyúgodtak erőkbén fogyottak. Es néha ²²⁾ egybe kötöztek nehezség nélkül, nem hallották ravónak ²³⁾ szavát. Nagy es ²⁴⁾ kisdéd hol vadnak, es urától szabad szolga. Mire adatott nyavalyásnak világ, es élet azoknak, kik lelkeknek keserőségekben vannak? Kik halált várnak es nem jő, es mikent kencset vájók: Igen ²⁵⁾ vígadnak, ha koporsót lelendnek. Embernek, úta kinek elröjtözött, es isten ütet setétséggel környékezte? Mielőtt enném, fohászkodom: es mikent árvíznek, ugyan en rívásom: Mert félelm, melyet félek vala, eljuta nekem: es kit szégyellek vala, történék nekem. Nemde

²¹⁾ Káldi: szoptattak. ²²⁾ Káldi: valaha; Vulg.: quondam. ²³⁾ Róvó. Káldi: sarcoltató; Vulg.: exactor. ²⁴⁾ A codexben: egy, hibásan. ²⁵⁾ A cod. hibásan: ingyen.

elhallgattam-e? nemde veszteglettem-e? nemde nyugom-e? ²⁶⁾ es nagy harag juta enrám.

VII.

A zsoltárok közül.

(A Döbrentei-codexből.)

1. P ü n k ö s d i h y m n u s (LXIV.).

Isten! szerzett ínek ¹⁾ teged illet Siomba, es Jeruzsálembe neked fogadás megfizettetik. En imaságom ²⁾ halljad meg: minden test tehozjád jövendő. Hamossaknak ³⁾ igéi meggyőzőének minket: es te kedeg mi kegyetlenségönkről kegyelmezz. Bódog kit választottál es felvöttél: te pitvarodban meglakozik ⁴⁾. Te házadnak jószágiból megtelönk: te templomod szent, egyenességbe ⁵⁾ csudálatos. Isten mi idvezítönk, hallj meg minket, minden föld véGINEK reménsége, es még messze vala ⁶⁾ tengerig. Ki hegyeket te erődbe megszerzesz, hatalmmal megővedzettel ⁷⁾: ki tengernek fenekét megháborgatod, es ű habinak hangosságát ⁸⁾. Nemzetek megháborólnak, es kik határt látnak, megfélelmnek ⁹⁾ holvalnak es dallestnek vé-

²⁶⁾ Nyugszom.

¹⁾ Azaz: hymnus. ²⁾ Káldi: imádságom. ³⁾ Hamis. ⁴⁾ Káldi: lakik. ⁵⁾ Káldi: igazságban. ⁶⁾ Névül használt ige: való helyett. ⁷⁾ Övedzve helyett, tájszólásilag, mint ma is sok helyt: adtal, vettel: adva, véve. ⁸⁾ A cod. hibásan: hangosságot. ⁹⁾ Félelmnek.

gezetén gyönyörködél. Földet meglátál ¹⁰⁾ es ütet megrészegejted : sokasejtál ütet megkazdagojtanod ¹¹⁾. Isten folyóvize vizekkel megtelék, megszerzed ű étkeket : mert úgy vagyon ű megszerzése. Ű csergetegit megböväjtvén, megsokaséhad ű termő gyükerit : teremtvény ¹²⁾ ű csepegésébe öröl. Te kegyességednek esztendőit megáldod : es te mezőid bőséggel betelnek. Pusztáknak szépi megkövérülnek : es dombok örvendéssel övedzenek. Juhoknak kosai megöltöztek, es völgyek gabonával bévölnek : kiáltnak, es bizonyával szerzett íneket mondonak.

2. Dávid zsoltára, midőn az ő földé visszaadatott (XCVI.).

Úr országla, föld örvendezjen : sok szigetek öröljenek. Kőd es setét felleg űkörnyöle : igazság es itilet ű székinék segedelme. Űneki tűz előtte megyen, es környöl ű ellenségit gerjeszti ¹³⁾. Ű villamási széles földnek fénylenek : látá föld, es megindóla. Hegyek úr színe előtt megolvadáának miként vijosz ¹⁴⁾: úr színe előtt minden föld. Mennyek kihirdetik ű igazságát, ű dicsőségét minden népek látták. Porejtassanak ¹⁵⁾ mind, kik bálványokat imádnak, es kik önön képekben dicsekednek. Űneki minden angyali imádjátok ütet : Sion hallá es öröle. Es Júda leányi

¹⁰⁾ Káldinál : meglátogattad a földet. ¹¹⁾ Vulgata : multiplicasti locupletare eam. ¹²⁾ Vulg.: germinans; Káldi: termő. ¹³⁾ Vulg.: inflammabit; Káldi: megégeti. ¹⁴⁾ Viasz.

¹⁵⁾ Piríttassanak. Káldi: szégyenüljenek meg.

örvendenek, uram, te itiletedért. Mert te felséges úr vagy minden földön: igen felemelkedtel minden isten fölött. Kik urat szeretitek, gonoszt gyűlöljétek: úr ű szentinek lelkeket őrizi, bínösöknek kezéből kimentí űket. Igaznak világ támada, es egyenes szívöknek öröm. Igazak, úrban öröljétek, es valljatok ¹⁶⁾ ű széntséges nevének emlejtetre.

3. Hymnus az irgalmasságról (CVI.).

Valljatok ¹⁶⁾ úrnak, mert jó; mert ű irgalma mind örökké. Mondják immár kik úr miá ¹⁷⁾ megváltottak ¹⁸⁾, kiket ellenségnek kezéből megváltott: es tartományokból meggyőjtötte űköt, Napkelettől fogva es napnyugattól; felszéről ¹⁹⁾ es tengerről. Kietlembe mocsároson tévelygének: lakozó városnak útát meg nem lilék. Ehezvén es szomehozván: ű lelkek űbennek megfogya. Es mikoron nyomorganának, úrra kiáltának: es ű szikségekből kiragadá űket. Es űket kivezeté egyenes útra, hogy lakozó városba mennének. Úrnak ű irgalmassági valljanak: es ű csudái ember fiainak. Mert hiú ²⁰⁾ lelket elegejte; es ehező lelket jószággal megtölte. Setétben es halálnak árnyékában űlőköt, koldolásba es vasba kötöztetek. Mert úrnak ű beszédét ingerlék: es felségnek tanácsát boszonták. Es ű szívök munkába megaláztaték: es megbetegölének, es nem vala, ki segejtenéje. Es úrra kiáltának,

¹⁶⁾ Dicséretet mondjatok. ¹⁷⁾ Által. ¹⁸⁾ Megváltattak. Vulgata: redemti sunt. ¹⁹⁾ Káldi: északról. ²⁰⁾ Káldi: üres.

mikoron nyomorganának : es ő szikségekből kimenté őket. Es az setétből es halálnak árnyékából kivezeté őket : es ű köteleket megszaggatá. Úrnak ű irgalmassági valljanak ; es ű csudái ember fiainak. Mert érc kapukot megtöré ; es vas ajtókat letöré. Es őket ű hamosságoknak utából felvevé : mert ű hamosságokért aláztattak. Ű lelkek minden étket megundoklott ²¹⁾ : es halálnak kapuihoz közelejtének. Es úrra kiáltának, mikoron nyomorganának : es ű szikségekből kimenté őket. Ű igéjét boesátá, es megvigasztá őket : es ű veszélyekből kiragadá őket. Úrnak ű irgalmassági valljanak , es ű csudái ember fiainak. Hogy dicséretnek áldomását áldozják : es ű dolgot örvendve hirdessék. Kik hajókon tengerbe szállonak, sok vizekben munkálkodnak. Úrnak űk látták mielkedetít, es ű csudáit fenéken. Monda, es az hab szelletje ²²⁾ előállá : es ű habi felemelkedének. Felhágnak mennyekig, es leszállonak örvényig : ű lelkek az gonoszba lankadoz vala. Megháborólának, es megindólának miként részeg : es benyeleték minden eszek. Es úrra kiáltának, mikoron nyomorganának : es ű szikségekben kivezeté őket. Es tengernek vészét szél-lélekké ²³⁾ állatá : es ű habi veszteglének. Es örölnének, hogy vesztegség vagyon : es őket kivezeté ű akarajtoknak partjára. Úrnak ű irgalmi vall-

²¹⁾ Káldi : megutált. ²²⁾ Vulg.: et stetit spiritus procellae ; Káldi : szélvész lön. ²³⁾ Azaz : lehelletté : Vulg.: statuit procellam eius in auram ; Káldi : És az ő szélvészét gyenge szellővé tévé.

janak, es ű csudái ember fiainak. Es népnek gyöle-
kezésekbe felmagasztalják űtet: es véneknek székiben
dicsérjék űtet. Folyóvizeket pusztává tön, es vi-
zeknek kifolyását szomehsággá ²⁴⁾). Gyömölcster-
mő földet soványnyá, benne lakozóknak gonosz-
ságokért. Pusztát vete állóvizekké, es vizetlen
földet kútfejékké. Es ott ehezöket helyhete: es lakozó
várost szerzenek. Es parlagokat bevetének, es szöllőt
ültetének; es szülő gyömölcsöt tőnek. Es megáldá
üket, es igen megsokasúlának: es ű barmokat nem
kevesbejté. Es megkevesölének: es gonoszoknak nyo-
morejtásától megkeserölének, es bántástól. Az feje-
delmekre vetélkedés öttlik ²⁵⁾): es tévelygeté űket az
útatlamban, es nem az útban. Es szegénységből sze-
gényt kisegélle: es társoságokat tön mikent johok-
ban. Az egyenesek látják ezt, es örölnek: es minden
hamosság bedugja ű száját. Ki az eszes, es őrizi eze-
ket? es megérti űrnak ű irgalmasságit?

VIII.

Az Énekek Énekéből (4. 5.).

(A Döbrentei-codexből).

(IV.) (*Salamon szól*) Mely szép vagy, en bará-
tom, mely szép vagy te! Szemeid galambaké, attól

²⁴⁾ Hogy a lehellet (h) a gyökérhez tartozik, mint e
codex is írja, a származékok: szomeh-oz, s a mai szomjuhoz
bizonyítják. ²⁵⁾ Öttlik: ömlik; mint ött: önt, honnan: öttvös.

megválva mi belől enyészik ¹⁾). Te fürtid mint Galád hegyéről hágó kecskéké. Te fogaid miként nyírett csordák, kik mosódóból hágának, es mindenik két ellővel, es közöttök nincsen meddő. Te ajakid miként erősből gyártott fűkötő, es édes te kedves beszéded. Miként pányikaalma-remek ²⁾ te tügyid ³⁾, attól megválva mi belől enyészik. Te nyakad, miként Dávid tornya, ki rakatott viadalhelyekkel ⁴⁾: belölle ezer pajzs függ, erőseknek minden fegyveri. Te ket emlőid miként ket gímborjó ⁵⁾ egy hastól, kiket őriznek líliomba, mígnem nap támad, es árnyékok elhajoljanak, menjek el myrrhának hegyére es temjénnek dombjára, es szóljak en jegyesemnek: En barátom, teljességgel szép vagy, tebenned szeplő nincsen. Jőj Libánról, en jegyesem, jőj Libánból, jőj, Amana fejéből koronáztatol, Sanir es Hermon tetejéből, oroszlánynak fészkekből, es párdicoknak hegyekből. En hugom, en jegyesem, megsebesejted en szívemet, megsebesejted en szívemet egyik szemedbe, es nyakadnak egyik hajába. En hugom, en jegyesem, mely szépek te emlőid: te csecsid bornál szepek, es te kenetnek illati minden írek előtt. Jegyesem, te ajakid csepegő mézszín: nyelved alatt méz es tej vagyon: es öltözetednek illatja, miként tömjénillat. En hugom, en jegyesem berekesztett kert, beszegezett kútfű. Te kifolyásid pányikaalmának paradicsoma almafának gyömölcseivel. Cyprus nardosval, nardos, es sáfrány,

¹⁾ Rejtezik, mintegy szem elől enyészik. ²⁾ Remek: dara b. ³⁾ Arcaid. ⁴⁾ Vulg.: propugnaculis. ⁵⁾ Káldi: vadkecske.

fistulát es cinamomost Libánnak minden fáival, myrrha aloessel, minden elő ⁶⁾ kenetekkel. Kerteknek kúta, eleven vizeknek folyása, kik Libán hegyiből nagy sebbel ⁷⁾ folynak. Kelj fel, felszél, es jőj alszél, fúdd meg en kertemet, es folynak ű darága illati.

(V.) (*Szulamith szól*). En szeretöm jőjön ünön kertébe, es egye ű almáinak gyömolcsét. „En hugom, en jegyesem, jőj en kertembe, en myrrhámot megarattam mind en aromáimval: meg színt en mézemvel ööm ⁸⁾: en boromot en tejemvel ióm ⁹⁾: En barátim, egyetek, es igyatok, es részegöljete meg.“ En alo szok, es en szívem vigyáz: en csergető ¹⁰⁾ szeretömnek szava ez: Hugom, nyissad meg ennekem, en barátom, en galambom, en szeplötelenem: mert en fejem teljes harmattal, es en fürtim éji csepegéssel. Szoknyámot levettem, hogy vegyem meg enreám? en lábaim megmostam, hogy fertőztessem meg űket? En szeretöm résen kezét nyójtá, es en hasam ű illetétől megrettene. Felkelék, hogy megnyitnám en szeretömnek: en kezem myrrhát hullata, es en ujjaim teljesek választott myrrhákkal. Ajtómnak küszöbét megnyitám en szeretömnek: tahát ű lehajlott, es elment vala. En lelkem ellankada, hogy szóla: Keresém, es űtet meg nem lelém, kajáltam, es nem felele ennekem. Város-örizők, kik az várost örizik vala, engem meglelének, verének engem, sebesejtének

⁶⁾ Első. ⁷⁾ Ma is mondjuk: sebbel lobbál. ⁸⁾ Vulgata: veni; azaz: jövék. ⁹⁾ és ⁹⁾: ööm, ióm: az öszik iszik határozott félmúltja kihangzással. ¹⁰⁾ Zórgető.

engem : megvevék palástomat az kűfal-örizők. Ó Jeruzsálemnek leányi, rátok eskeszem ¹¹⁾, ha meglelenditek szeretőmet, hirdessétek meg üneki, hogy szerelm miá lankadtam. „Szeretők közzől minemő az te szeretőd, mert miránk így esköl?” En szeretöm fejér, piros, ezer közöl választott. Ű feje igen jó arany. Ű fürti mikent pálma széles levelei, feketéjek mikent holló. Ű szemei mikent galambak ¹²⁾ víz-csergetegeken, kik tejbe ferődtek ¹³⁾, es teljes folyóvizekvel laknak. Ű hasa éburképő ¹⁴⁾, ű tügyi mikent patikáros-gyártott kedves illató kenetek. Ű ajaki elő myrrhát csepegetnek. Ű kezei völgyesek, teljesek jáciutos-sal ¹⁵⁾. Ű hasa éburképő, zafirkövekkel válogatott. Ű szárai márványkü lábak, kik állanak arany ékeken. Ű színe mikent Libán hegye, választott mikent cedros. Ű torka édességes, es teljességgel kívánatos : ilyen en szeretöm, es ő en barátom, ó Jeruzsálem leányi. „Asszony nép között szép ! es hova ment te szeretőd? hova hajlott te szeretőd ? es ütet mi teveled keresjük.”

(VI.) (*Salamon szól.*) En szeretöm alászállott ű kertébe, arómának ű kedvére, hogy az kertekben él-

¹¹⁾ Vulg.: adiuro vos ; Káldi : Kényszerítlek. ¹²⁾ A codexben hibásan : galambaknak. ¹³⁾ Fölibe e szó írva : mosódtak. ¹⁴⁾ E szavak, melyek alább, hol helyők van, következnek, ide a leíró hibájából csúsztak be, ki elfeledte azokat kitöríteni. Az *éburképő* felett magyarázatként áll : régi elefánttetem. A képő (képü) itt a később elhatalmazott „forma” (éburforma) helyett áll. ¹⁵⁾ E szók után áll : Ű fülei, mik az eredetiben nincsenek.

jen, es lilimokat szedjen. En en szeretőmnek, es en szeretőm ennekem, ki lilimok között él. En barátom, szép vagy, édes es ékes, mikent Jeruzsálem: ijedetes, mikent seregeknek szerzett ¹⁶⁾ árrok ¹⁷⁾. Fordejts el te szemeidet enrólam, még űk engem elrepejtenek. Te fürtid mikent kecskéek csordái, kik Galád hegyéből jelentek. Te fogaid mikent juhcsordák, kik mosóból hágnak, mindenik kettős ellővel ¹⁸⁾, es meddő nincsen közöttök. Mikent pányikaalma haja, úgyan te tügyid, titkodtól megválva. Hatvan királyné asszony vagyon, es nyolcvan szerető, es leányoknak nincsen száma. Egy en galambam, en tökéletesem, egy vagyon ű anyjának választotta, es ű szülejének. Es az leányok látták űtet, es hirdették űtet bódognak, királyné asszonyok, száz szeretők dicsérék űtet. Mely ez, ki elő megyen mikent feltámadó hajnal, szép mikent nap, iedetes mikent szerzett seregeknek árra? „Leszállék az dióskertbe, hogy völgyeknek almáit látnám, es megnézném, ha az szőlők virágoztak volna es ha pányikaalmák termettek volna. Es nem tudám: en lelkem Aminadab szekerejért megháborejta engem.“ Térj meg, térj meg, Szunamitis ¹⁹⁾, térj meg, térj meg, hogy lássonk ²⁰⁾ teged.

¹⁶⁾ Rendezett. ¹⁷⁾ A jámbor fordító itt a Vulg. e szavát: acies, acusnak olvasta. ¹⁸⁾ Káldinál: fajzattal. ¹⁹⁾ A codexben e név fölött áll: Istentől elidegenölt lelkek. ²⁰⁾ Szinte így: tekintsönk.

IX.

Vízkereszti lecke Ézsajásból (LX. 1—6.)

(A Döbrentei-codexből).

Jeruzsálem, kelj fel, világosúlj meg: mert eljött te világod, és úrnak dicsősége terajta támadott. Mert íme setétség földet befedi, és setét fellegek népeket: terajta kedeg úr támad, és ő dicsősége tebenned látatik. Es pogányok te világodban járnak, és királyok te támadásodnak fényességével. Emeld fel környöl te szemedet, és lássad: ezek mind meggyöltek, teneked jöttek: te fiaid messzöl jönnek, és te leányid mellőled kelnek fel. Tahát meglátod, és megbévölsz, és te szíved csudálkodik, és kiterjed, mikoron tengernék sokassága tehozjád forduland, és pogányoknak ereje neked jövend. Tevéknek sokassága befed teged, Mádiánnak és Effának dromedárosi: Sábából mind eljönnek, aranyat és temjént hozván, és úrnak dicséretet hirdetvén.

X.

Mária Simalmából.

(Nádor-cod.)

1.

Látván kedeg a keserves szíz anya Mária, hogy ez ő szent fia immár mindenöstől-fogva elfogyatkozott

volna, kezde leányi könyörgést a mindönható atya istenhez tenni mondván: „En mennyei szent atyám es uram! te választál engömet jelös szolgáló leányoddá, enhozjám angyalt küldvén. Azért, mire hagysz el engömet imma ¹⁾ en szikségömbe es en szikségömnek idején? Mire segedelmet enneköm nem téssz? Tehozjád keáltok, uram, teljes elmémmel es teljes szivemmel, tehozzád fohászkodom: kérlek, vedd el az anyát a fiúval! Ne szenvedjed, uram, meghalni ²⁾ a fiát anyja nekil ³⁾, hogy kiknek egy volt mindenkoron ez világba életök, ezönképpen legyen halálok es ⁴⁾ monnó ⁵⁾ félnek egy.“ — Es látván, hogy a mindönható atyától meg nem hallgattatnék, teritté magát ⁶⁾ az ő szent fiához mondván: „Ó enneköm szerető fiam! hol vagyon a vigasság, kit neköm hirdete Gábriel mondván: „Idvez légy malasztal teljes!“ Ez vigaság teljességgel eltávozott entölem; mert nem malasztal, de keserüséggel teljes az en lelköm.“ — Nézi vala az ő tiviskelt ⁷⁾ szentségös fejét, es sír vala, es ezt mondja vala: „Ó örök isten! miképpen ez, hogy a mindön szentöknek szentségös feje, ki mennybe drágalatos gyönggyel koronáztatik, ez ⁸⁾ földön tiviskkel általvervén koronáztatik? Ó tü keménségös tiviskek, nem arra valátok terömtvén, hogy attü ⁹⁾ uratoknak fejét általvernétök! Mire hogy attü keménségtöket el nem

¹⁾ Im-ma (mint im-már). ²⁾ Szép példa a „hogy“ kihagyására. ³⁾ Nélkül. ⁴⁾ is. ⁵⁾ mindkét (ambo, beide.) ⁶⁾ Terült. ⁷⁾ Tövisk-elt. ⁸⁾ A codexben hibásan es áll, ⁹⁾ a tü.

hattátok ti teremtetőknek ¹⁰⁾ félelméjért? Nem látjátok-e hogy a nap es a föld atti kegyötlen kénzástokat el nem szenvedhetik, es a kösziklák, kik nálatoknál természet szerént kemémbek ¹¹⁾, de az ő keserő kénján kenyerülvén meghasadoznak.“ — Es nézi valaaz ő szent orcáját ő szívének keserüségével, es ezt mondja vala : „Ó en szerető fiam! en tegödet adálak mindön embör fiainak fölötte szépségösben: mast kedeg látom te szent orcádat, ki vala szép piros színnel megékesilvén, halálos sárgasággal meghervadtnak lennie; es ki vala mindönöknél szebb: imma látom mindönöknél éktelembnek lenni; es szentségös szád, ki enneköm adott sok apolgatásokat es békélködésöket, imma látom hogy engömet vigasztalnia es neköm szólnia megtagad! es ime a szentségös kezek, kik földet mennyet bírják, látom hogy a vas szegekkel általvervén tartatnak! es ime az szentségös szív, kiben az istennek mindön bölcseségének es tudományának kencse ¹²⁾ el vagyon rejtven, immár egyebet nem tud, hanem csak halálnak keserüségét; es ime a szentségös lábak, kiknek a tenger, rajta járván, hátat vete, immár látom hogy ezöket es a kemény vas szegek bírják. Valyon miképpen szenvedhet anyai szív enne seböket ő fián látnia, hogy ő szüive meg nem hasad!“ — Es ennek utánna teritté magát a keresztfához, es ő szívének keserüségével ekképpen szól vala, mondván: „Ó keménségös keresztfa, ki löttel ez napon en fiamnak anyja: mire vötted el entölem ütet? En ütet

¹⁰⁾Teremtő-tők. ¹¹⁾Mint különb-ből külömb. ¹²⁾Kincse.

ölelgetöm vala en karaimmal, te kedeg szorétottad hozzád ütet a kemény vas szegekkel; en ütet takar-gatám lágy ruhában, te kedeg öltöztetted önnön vé-rének ruhájában; en ütet éltetém en emlőmnek tejével, te kedeg itatád ütet ecettel es epével! Ó keménségös keresztfa! Júdas bűnösnek vallá magát, mondván: Vétköztem elárulván az ártatlan vért: te kedeg e vér-rel szenvedöd magadat megvérösíteni! Ó keménsé-gös keresztfa! mit töttel: bizony nagyra bátorkodtal, Krisztost tereád elterittyén, ki mindönöket terömtött.“

— Ennek utánna teritté magát esmeg az ő szent fiá-hoz, monda neki nagy könyörületös szível: „Immár, en szerető fiam, látom hogy halálodnak utolsó hóráján idején vertengesz ¹³⁾: mondjad meg neköm, kinek hagyod atte anyádat? Nemde jól látod-é, hogy ez na-pón mindön reménségtől es mindön vigaságtól megfosz-tatom: mondjad meg azért szerető fiam, mit tegyen immár atte anyád? Neköm sem atyám, sem anyám, es olymely senki nincsen, ki enentova en gondomat viselje. Es ennek fölötte jól látod, hogy mind ez nép-től meg vagyok mövetvén ¹⁴⁾ es utálván: azért immár, irgalmazó fiam, mondjad akar csak azt, hogy haljak meg teveled: mert neköm nálad nekil halál, es teveled meghalnom élet. No szerető fiam, mit hallgatsz? mire neköm nem szólasz? Nemde jól tudod-e, hogy en tegő-det en szívemnek alatta hordoztalak, es nagy szegény-ségben neveltelek, szorgalmatossággal őriztelek, nagy

¹³⁾ A Nádor-codexben: vertengez; a Winkler-codexben: vertengheez: vergődöl.

édesden szolgáltalak, es en szívem szerént szerettelek. Imma kedeg a nagy keserűség en erőmet elvötte, es en lábamon immár állanom nem hagy, mert Simeonnak élös töre en szívemet mindönöstel meghatta ¹⁵⁾!“ — Es ezöket mondván, a földre magát lelocsátá, es ¹⁶⁾ kicsinded nyugodalmnak utánna esmeg egy kicsinded erőt vellejte ¹⁷⁾, es látván hogy az ő fiától meg nem hallgattatnék, hertelenködék nagy keserű könyhullatással a halálhoz, es monda: „Ó szemérömtelen halál! nám te mind ez napeg óriásokat es nagy erős vitézeket meggyöztel, es imma kelle tegöd meggyözni egy erötelen leánnak-é? Sok szíveket te megtörtel: szegjed meg imma az en szívemet-es, ki teljes nagy keserűséggel.“ Azért ezönképpen sírván es könnyörögvén, es látván hogy a haláltól meg nem vigasztaltatnék, teritté magát esmeg az ő szent fiához, monda: „Immár, en szerető fiam, en beszédömnek vége vagon, hogy sem teneköd nem szólhatok, sem enneköm te nem felelhetsz!“ — Ó édességös anya, vallyon mit szólhat vala az édességös fiad, ki immár csak aleg veszön vala lélögzetöt es?! Mikoron kedeg e kegyös Krisztus hallotta volna ő anyját sírván es neki könnyörögvén, es Jánost mellette állván, jóllehet teljességgel nem láthat vala, demaga ő szemeit, kik a vérrel es a sírással meghomályosodtak vala, megnyitá, es újonnan ő édes anyjával síra annera ¹⁸⁾, hogy megötözé ¹⁹⁾ ő szent orcáját es melyét a könnyörületös ²⁰⁾

¹⁵⁾ Meghatotta. ¹⁶⁾ Így a Winkler-codexben; a Nádor-codexben: egy. ¹⁷⁾ Veve. ¹⁸⁾ Annyira. ¹⁹⁾ Öntözé. ²⁰⁾ Könyörületre méltó.

könyhullatással, es környültekentvén monda: „Asszonyiállat! íme neköd fiu; János! íme neköd anya.“ — — — Mikoron kedeg hallotta volna e keserves szíz anya Mária ő fiát szólnia es Jánost neki ajánlania, monda szívének nagy keserűségével: „Jaj enneköm, szerető fiam! minemű váltságot ²¹⁾ től ez napon? mert íme adaték neköm szolgál az úrért, tanejtván a mestörért, Zebedeus fia az istennek fiáért, embör az istenért! Jaj enneköm, szerető fiam! mert soha nem akartalak en tegödet egyeb fion elváltanom, es egyeb anyát ennálamnál neköd adnom. Jaj enneköm, mert imma árvájá ²²⁾ leszek en atyámtól, özvegygyé leszek en jegyösömtől, megpusztulok en magzatomtól, es mindönöstől megfosztatom! Ó en szerető fiam! mit tegyek es hova menjek? kihöz fogjam fejemet, édös-ségös fiam, ki teszen enneköm ennektova segedelmet, es ki ad tanácsot es tanoságot?“ — Es mind ezöknek utánna teritté magát az asszonyi állatokhoz, es monda nekik ²³⁾: „Ó ti tisztölendő ²⁴⁾ asszonyok! vegyétök eszötökbe es lássátok, ha ez az en fiam, ki függ miképpen a tolvaj az akasztófán? Az en fiam dicsőségnek kerálya: mire hogy imma emböröknek taknával es nyálával vagyon megförtöztvén, es a tiviskkel koronázván; az en fiam angyaloknak szépsége, örök velágosságnak fenössége es szeplötelen tikör: mire

²¹⁾ Cserét. ²²⁾ Árvává. ²³⁾ A codexben hibásan: neki.

²⁴⁾ A codexben hibásan: tisztölendő. A 379. 386. lapokon „tisztölendő“ áll.

hogy imma megéktelenült, miképpen a poklos. Az en fiam mindön tisztaságnak tökéletössége es soha ő szájában ártandóság nem lelettetött: mire vagyon ez, hogy imma úgy mint igön genyedlt lator felakasztatott.“

— Es minden ez illetén kérdésekre az asszonyiállatok semmit nem felelhetnek vala, mert keserüséggel teljesők valának. Azért jól eszönkbe vegyők, mene ²⁵⁾ nagy keserüséggel vala teljes az angyaloknak asszonya es a dicsőségnek kerálya, ki függ vala a magas keresztfán. Mert nem csak ütet nehezíti vala a kénnek gyötrelme, de még az ő szilejének es keserüsége öregejti vala az ő kénját. Azért a fiúnak kénja vala az anyának keserüsége, es az anyának keserüsége vala a fiúnak kénja mind addeg, míglen ő szent lelkét kibocsátá

2.

(A temetkezés után).

Es hogy jutának a városnak kapujára, e kegyös anya Mária ott es megállá es ő szemeit a földre figeszté, es kezde gondolkodnia. Kit József látván es róla megértkezöznén, monda: „Tisztölendő asszonyom, ne gondolj semmit; menjönk be: az en házam te házad, es semmibe teneköd, míg ez velágba élök, meg nem fogyatkozik, es en mindenhezám tartozóval öszve szolgállok mint asszonyomat.“ Monda Nikodemos: „Atyámfia József, az nem illik hogy atte házadnál megmaradjon, miért e mastani idő félelmes, es atte házad

²⁵⁾ Mennyi.

vendégfogadó ház, es oda sok jövőjáró vagyon; de miért en törvénbe doctor vagyok, es a népnek bírája, azért engömet tisztölnek es tölem félelmök vagyon: azért úgy illik hogy en házamhoz jöjjön, holott nagyobb tisztösséggel es bátorsággal maradhat meg. Azért, asszonyom, térj be, mert az en házam te házad, es neköd semmibe meg nem fogyatkozik.“ — Ezöket hogy meghallá Magdalombeli Mária, monda: „En tisztölendő uraim! nektök az úristen meghálálja ez tü jóakarattokat; de enneköm úgy tetszik, hogy inkább illik az ő szokott szállására térnie az en házamhoz, es miképpen ekoráig en neki szolgáló leánya voltam es mindömbe en neki szeretettel es tisztösséggel szolgáltam, ezönképpen mátol fogva inkább erőködöm enmagamat, míg élök, neki szolgálatra adnom. Azért, en szerető asszonyom, ne utáljad meg te szolgáló leányodat! térj be házadhoz: mert az en házam te házad, es en tied vagyok, es valahova kikelendesz, mindönnütt utánnad es veled leszök mindön tisztösséggel es szolgálattal.“ — Es mind ezökre e keserves anya semmit nem felele, sem kedeg Józsefnek, es Nikodemosnak kérésökre: de csak könyves szömmel néz vala szent Jánosra, várván ő akaratját e dologba. János kedeg monda: „Istennek választottai! kell ²⁶⁾ enneköm mind attü jóakarattok es mondástok, de ennekem úgy tetszik es alkalmasbnak úgy láttatik, hogy menjönk azon helre, holott uronk tegnap estve velönk a vacsorát tevő, es ugyanott várjok uronknak

²⁶⁾ Azaz: kellő, az első értelemben

szent akarátját, mit továbbá akar velönk tennie.“ — E keserves anya mind addeg semmit nem felele; de Jánosnak ez akarátjára mondá: „Kell enneköm, szerető fiam, te jóakarated.“ Es e ²⁷⁾ mondván elindúla, es hogy a kapura jutának, az ő keserűséggel betölt szíve újonnan megkeseredék, es monda: „Ó Jézus, en édösségös fiam, ki vagy setétségben járóknak velágossága es mindönöknek bizon uta, es mindön tévölgöknek bizony vezére, mikoron en e kapun teutánad kimentem es bejöttem, járván minden tévölgés nekil bátorsággal es szívemnek mindön nagy vigaságával! Miért kedeg immár nem látlak es velem nem vagy; azért imma búdosom es tévölgök, mint a mezőben a pásztor nekil való bárány, ki fél a fene farkasnak szájától. Azért szerető fiam, hova menjek nálad nekil, es kihez fogjam en árva fejemet: íme nem tudom.“ — Mind ezöket es ezökhöz hasonló igéket oly nagy könyörületösséggel ²⁸⁾ es oly nagy keserűségös sírással mondja vala, hogy az utcának két felén, kik hallják vala, némelyek a palotának ablakára, némelyek a kapura kiállnak vala, es kívül kik látják vala, nem csak a könyörületös szívü asszonyi állatok, de még a kemény szívü férfiak es hozzá képest tesznek vala nagy keserűségös sírást, es az ajétatos asszonyi állatok ragadják vala ²⁹⁾ palástjokat, es hozzá egyesülnek vala, es ekképpen nagy sereggel es keserű sírással követék ütet mind a vacsoráló háziglan. Es be-

²⁸⁾ Könyörületre méltósággal. ²⁹⁾ Így a Winkler-codexben. A Nádor-codexben hibából; ragadják.

menvén a házba, kétfelé tekintve, es monda: „János, szerető fiam! melyik az szék, kin üle mestöröd az asztal mellett ez estve?“ Kit neki megmutatván, nem üle reája, de általesék rajta, es lön mint holt-eleven. Kit szent János látván, eleibe álla, es monda: „En tisztölendő asszonyom! íme neköd vagyok adván fiú vizett ³⁰⁾, ki nem vagyok méltó hivattatnom szolgáltnak: kérlek, tágóhad ³¹⁾ meg a keserüségöt, es szerezzönk valamit ennöd valót, hogy mindönöstöl a keserüségbe el ne fogyatkozzál!“ Ezönképpen mind! az ajétatos asszonyi állatok vígasztalják vala ötet. De mind ezekbe e keserves szíz anya Mária semmit eszébe nem veszön vala, mert a keserüségös sírásba elbágyadott vala: hogy beteljesödjék az szent írás, kit Jeremiás próféta így írt, mondván: „Sírván síra mind étszaka, es az ő könyve orcáján alá folya, es nem lön ki megvígasztalhassa ütet mind ő rokonsági közzül.“ Es sirtába így mond vala: „Ó Jézus, Jézus kit föld, menny, ég es a tengör nem foghat vala, azt ez napon a kő koporsó magába rekeszté! Ó Jézus, Jézus! kit a mindönható atya úristen ada enneköm, es en adám e velágnak: ez velág adá a kénnek, a kén adá a halálnak, es az ő halála ada minekönk emböröknek örök életöt. Ámen.

³⁰⁾Helyett. ³¹⁾Tágítsad.

XI.

Szent Bernát hymnusából a felfeszített Krisztushoz.

(A Czech-codexből).

I.

Ím en körösztfádhoz léptem,
Te légy neköm segödelmem.
Szent körösztfán ha gondollak,
Te kénodban en kívánlak.
Úgy imádlak mint látnálak,
Söt enelöttem tudlak.

Ó mely mezételen tegöd látlak,
Szent körösztfán ha imádlak!
Megveretve, meghúzlalva,
Megtöretve, megutálva
Kegyös pásztor! te kénodban
En ne legyek megutálván?

Esmerj engöm, édös váltóm!
Legyön te szent kénod gandom.
Keserüllek tiszta szível,
Kivánatos akaratval.
Nem fáradság, sem nehézség,
De vigaság és édösség
Ha kénodban őrizendlek,
Körösztfádon ölelendlek.

Kérlek, uram, meg ne útálj,
Méltóságost engöm meghallgass :
Közel vagyon te halálod,
Ím előtted te szolgálód ¹⁾ :
Szent fejedet hozzám hajtsad,
En ölembe megnyugoszsza.

Te bőségös malasztodba
Vonj tehozzád bizonságban,
Hogy lássalak, kívánjalak,
Szolgáljalak, nyugoszsza!

Ó mely kegyösségben látlak,
Mert kész vagy jónak és gonosznak,
Kegyötlennek és kegyösnek,
Te sebeidben mind helyt lelőök,
Mert szent vérődnek hullását
Te őnekik ingyen adád.

Kegyös uram, Jézus Krisztus !
Ki verettettel, sebősültettel,
Kesergettettel !
Betegőként betegültel,
Szegényőkön könyörültel :
Ím en magam hozzád vettem,
Kór voltomat hol esmertem :
Bínösőkön ki könyörűlsz,
Hiszöm, velem nem nehezűlsz.

¹⁾ A codexben hiányzik a vég *d*.

II.

Idvöz légy ez világnak jó megváltója,
Nehezültéknek kívánsága,
Ki körösztfára emeltetél,
Két kezeden figgesztetél.
Tű szent kezek idvöz legyetök,
Új rózsával megtöltetök :
Kiket elterjesztvén ágra keményön húztak,
Vas szegekkel meggyakdostak,
Kikből gyöngyelő véröd hullott,
Asszu földet harmatozott.

Látom, hogy foly mindönünnen
Te szép véröd nagy bőségvel :
Piros olymint mast nyílt rózsá
Mi lelkönknek váltságára.

Bárson színű vérös kezed
Szerelmekben megölelöm,
Szomehozott asszu számval
Iszom szent vérödet kívánságval.
Körösztfádat ha szorejtom,
Sírva mondom vígaságom.

Keménségös nagy kénodért,
Te szent véröd hullásáért
Adok hálát könyhullatva,
Szent kezedet megapolva.

Szent vérödben keserödvén,
 Reménségöm beléd vetöm :
 Te szent kezed oltalmazzon
 Halálomkoron,
 És te jogod engöm
 Hozzád fogadjon !

III.

Idvöz légy úrnak édös szíve,
 En johomnak ²⁾ jó öröme !
 Hozzád jutnom en örvendek,
 Hallgass meg engöm ha neköd beszéllök.

Mely az szerelm, ki teged győze,
 Mely az szerelm, ki így gyötre !
 Látom magad megfogyattad,
 Mindönöstül nekönk adtad,
 Te népedet ha ³⁾ megváltád,
 Hát magadat halálra adád.

Halálok között keservebb halál,
 Kemény halál, fösvény halál !
 Ki ez dicső mellbe méne
 Hol világnak élöte ⁴⁾ éle,

²⁾ Sz. Bernátnál „cor“ áll. ³⁾ Midőn. ⁴⁾ A Czech-co-dexben hibásan : előtte. T. i. az eredetiben : In qua mundi vita vivit.

Szent szívedet megszaggatá,
Drága véröd kihullatá.
Halálodért kit így vállal,
En szívemnek szeretője!
Ne legyenek nálad elfeledve.

Johomnak akaratját lássad,
Kemény szívem megsebhössed,
Keservvel keserőhed ⁵⁾).

Nyljék szíved mint szép rózsza,
Ki illatját távul adja.
En lelkömvel egygyé legyön,
Hogy en szívem megszépüljön.

Ki tegöd szeret,
Az nem eped ;
Ha ki keserg,
Akkor vigad.

Mert mit tegyön ő nem tudja,
Könyhullatás vígasága,
Attul magát nem tilthatja *),
Mert örömét nem mondhatja.
Ha halhatna, sokszor halna,
Az kit kíván, csak foghatná.

⁵⁾ Keserítsed. *) Cod. : tylhatya.

Ily szerelmedet neköm adjad,
 Es szívemet hozzád vongyad,
 Hogy tegödet kívánjalak,
 Ez világnak en meghaljak.

Örök élet! tegöd kívánlak,
 Édösségvel tegöd látlak!
 Te indóhad *) en johomat,
 Hogy kívánjon enne nagy jót.

Szivem éljön szerelmedben,
 Ne alodjon itt restségben,
 Hozzád fusson, hozzád sírjon,
 Es mindönkor tegöd tartson.

Szent szív, mely szép te nyílásod,
 Kívánságos te illatod:
 Méltóltassál neköm nyílnod,
 En szívemet hozjád vonnod.
 Nálad létét úgy szeresse,
 Hogy ő magát *) elfeledje.

Nálad legyön, ott nyugodjék,
 És tehozzád igyeközzék.
 Tegöd szívem akar tudni:
 Ne akarjad magad tőle elvonni.

*) Indítsad. *) Cod. : magad.

IV.

Idvöz légy, kegyös oldalnyílás,
Kiből jöve szent vízfolyás ;
Pirhonyodtal mint szép rózsza,
Menyországnak vagy ajtója,
Te illatod minden fölött,
Ki víz tölönk meréttetik :
Szomehoztak hozzád jönek,
Tenálad megszájosúlnak.

Pirós oldal ! neköm nyíljál,
En szivemtül el ne távozzál :
Ha en veled elmehetnék,
Ott magamnak nagy jót lelnék.
Szomju számval ha illetlek,
Görjedetöst ha öllelek,
Akkor vagyok minden jóban,
És en lelkömnek nyúgolmában.

Ó mely édös ez szent illat,
Krisztus Jézus ! ki tegöd lát,
Te édösségöd kiket meggyőznek,
Ha lehetne, halnának veled.
Edös uram, ez szent sebbe
Fekjön szívem ez vérben.
Ez világból ha kimúlom,
Legyön szent oldalad szállásom,

Hol en lelköm megnyúgodjék,
Pokol miá meg ne fogtassék.

V.

Idvözlégy, szentőknek idvössége,
Bínösöknek reménsége!
Szent körösztfán megvontatál,
Úgy mint bínös taglaltatál.
Bizony isten ha fenn figgél,
Bizony embör megöletél.

Ó mely szegényön, mely mezételen
Lám körösztfán mevettetél.
Nem kételen, de akarva
Zsidó népnek vagy játéka.

Ily halállal ha öletél,
Szent tagidban ha töretél,
Te sebidnek nem lén száma,
Te szent véröd vízzel hulla.
Három szeg közt ha tekergél,
Szép vérödben megfürödél.

Ó kazdagság és nagy bőség,
Löl nagy mondhatatlan szegénség.
Ha szolgáljonk neköd ezért,
Ha hullatonk vért vérödért?

Szent lábadnak keménségét,
Szent kezeidnek ő mél sebét
Ölelgetöm ajétatost,
Reszkettetöst, kívánatost.

Ó bínösöknek szeretője,
Essötteknek emelője,
Nem lén sohol oly jó atya,
Ki fiáért magát ilyre adja.

Mert en lelköm, megoszlatol,
Bínöm miá szaggattatol.
Édös Jézus! te meglássad,
Kegyös urvos megurvosoljad.
Körösztfádon kénod látom,
Idvösségöm tüled várom.
Szent vérödben ha megmosdom,
Megnyúgoszom és vígaszom.
Mél sebidet, kiket vallál,
Szép vérödet kit hullatál,
En szivemben te megirjad,
En lelkömet hozzád vongyad.
Valahányan hozzád jöttek,
Te szent lábaidhoz estek,
Ő bínöket mind ott hatták,
Kórságokból megtávoztak.

Ím en vagyok körösztfádnál,
Ím kesergök szent lábadnál,

Körösztfádról te meghallgass,
Könyörülj és engömet láss.
Te kénodban bírva állva *)
Láss, szívemnek kívánsága :
En szeretöm, hozzám hajolj,
Megvigasztalj és neköm szólj.
Kérlek, neköm az szót mondjad,
Hogy bínömet megbocsáttad.

Keményödött szegény johom :
Lám nem tudok hálát adnom,
Hogy imádjam teröntömet,
Hogy szeressem szeretömet,
Hogy fizessem szolgálatját,
Hogy háláljam szent halálát,
Ki magát értem nagyon adá,
Halálomért hogy meghala.

De ki látott oly szerelmet,
Szörnyü halál kit meggyözött.
Ó mely hasznos urvosság,
Hol betegnek véröd adád.
Ím öllelek szent kénodban,
Bínös valván és pirongván :
De ne bánjad ha így tészök,
Mert ez miá idvözülök.
Bínöm miá betegültem,
És teellenöd nagyot vettem,

*) Sz. Bernátnál : stans directe.

Te szent véröd enreám hulljon,
Megtisztóhon ⁷⁾ és vigasztson.

Idvözlégysz tisztölendő
Uram Jézus,
Mindön miá szeretendő,
Tekénts engöm szent szömödvel,
Szívént ⁸⁾ való szerelmedvel!
De ha te szívedet látom,
Bánatomat nem mondhatom.
Megfeketült nap lévő színöd,
Eltávozott ékösségöd,
Virágdiszöd változtaták,
Szép orcádat sár befogta.

Mindön világnak világossága,
Angyeloknak kívánsága!
Elváltozott te szépségöd,
Megfeketült hó lévő testöd,
Szép orcádon halál jelönt.
Lám epedtél utálatost,
Es megholtál keservetöst.
Ó mely nagy volt te szerelmed,
Hol magadat így ölessed.
Nem mondanám semmi kénom,
Sőt volna nagy vígaságom,
Ha kénodért ként vallhatnék,
Halálodért meghalhatnék.

⁷⁾ Megtisztítson. ⁸⁾ Szív szerint.

Kérlek, adjad amit kérök,
Tüled addég el nem megyök,
Ki enértem halálra menél,
Kérlek, tülem távol ne légy :
Halálomkor fogadj engöm,
Légy fegyveröm te enneköm.

Ha eljutand en halálom,
Ott jelönjél, en jó váltóm !
Mert az leszön szörnyű idő,
Igazaknak-és félendő.
Hát ne késsél engöm látnod,
En lelkömet oltalmaznod.

Ó szerető, szeretendő,
Mindön jónak nagy jótevője !
Az nagy útra ha eredök,
Egyeb társot nem lelhetők :
Kérlek, neköm hát jelönjél,
Szent kénodban ne enyészszél.
Engöm fődözz két karodval,
És oltalmaz te körösztfádval.
Hálá legyön halálodért,
Drágalatos szent kénodért,
En istenöm és en váltóm,
Mondhatatlan mindön nagy jóm !

XII.

Patris Sapientia.

(Winkler-cod.)

Atyának bölcsesége, isteni bizonság,
 Veternyének idején ²⁾ Krisztus megfogattaték,
 Az ő tanejtványitúl éjjel elhagyattaték,
 Zsidóknak árultaték, adaték, és kénzaték.

Napnak első idején Jézus elviteték,
 Pilátusnak előtte hamissan vádoltaték,
 Kezét ott megketezvé nyakon veretteté,
 Mint megprófétáltak volt arcúl hagyaptaték ¹⁾.

Napnak harmad idején feszejteni keáltak,
 Megmevetésnek utánna bársonynyal ruházák,
 Az ő szentséges fejét tevissel koronázák,
 Kénját vállán viseli a kénnak helire.

Napnak hatod idején Jézust megfeszejték,
 Kénjában megszomjúla, epével kénzaték,
 Két tolvajnak kezette bínesnek ítelteté,
 A kegyetlen zsidóktúl meg-megkárumlattaték.

Napnak kilenced idején kegyes Jézus meghala,
 Ő szent atyját kejalta, lelkét neki ajánlá,

¹⁾ Hora matutina. ²⁾ Hagyapni : köpni.

Egy vitéz ő szent szívét am ¹⁾ általöklelé,
Föld ottan megrémöle, nap megsetétöle.

Keresztfáról levevék vecseryének idején, ²⁾
Erősége megmarada ő istenségébe.
Elyen ³⁾ halált szenvedé életnek orvossága,
Ó mert am hanyatta fekszik dicsőségnek koronája.

Completának idején koporsóba helheték
Krisztusnak nemes testét, életnek reménségét;
Szent kenettel kenetik, irások telének,
Én szívemnek nagy gondja Krisztusnak halála.

Ez szent imádságokat ajojtatossággal
Kriszte, neköd ajánlom, és hálaadással,
Mert te nagy szerelmedből nagy ként értem szenvedél:
Légy nekem vigaságom halálomnak idején.

XIII.

Emlékeztető Krisztus kínszenvedésére.

(Winkler-cod.)

Emlekezzél, keresztyén, az áldott Jézusról,
Ártatlan haláláról, nagy kénvallásáról,
Szent vére hullásáról, nyomorúságáról,
Kit teérted szenvedé ő nagy szerelméből ⁴⁾.

¹⁾ Ím. ²⁾ Hora vespertina. ³⁾ Ilyen. ⁴⁾ A codexben a
vég l kimaradt.

Régen Paradicsomba valál méltóságba,
Istennek malasztjába, nagy ártatlanságba,
Azután teremtednek ⁵⁾ esél fogságába,
Mikor gonoszságodért essél haragjába.

Teged onnan kivete ez gyarló velágba,
És siralmnak völgyébe ő nagy haragjába,
Te nagy bönös voltodért baromhoz hasonla,
Hogy bönöd megesmernéd az nyomorúságba.

Azután mennyországból tereád tekénte,
Látván nagy nyavalyádat rajtad könyöröle,
Mennyből érted leszalla az szíznek méhébe,
Öltözék szerelmedért bizon emberségbe.

Harminc három éviglen teneked szolgálá,
Nagy nyomorúságában érted megfárada,
Lén te idvességednek szentséges példája,
És keserő binednek kegyes megváltója.

Te erek fogságodért ő megfogtaték,
Kegyetlen bineidért megostoroztaték,
Mennyei koronádért tivissel koronáztaték,
Te keserő kénodért keserven kénzaték.

A kemén keresztfának kénját reá vévé,
Ő kénjának helyére nagy kénnaal viselé,

⁵⁾ Teremtődnek.

A te kegyetlen binedért ötet megfeszajték,
Drágalatos szent vérét érted mind kiötték.

Ó halandó keresztyén! ezeket megmondjad
Édességes Jézusnak kénját meggondoljad,
Keserő szent halálát szívedbe forgassad,
Hogy halálod idején szent színét láthassad.

XIV.

Ének Pannonia megvételéről.

(Pray önkezű másolatából.)

Emlekezzenk régiekrel,
Az Szityából kijüttekrel,
Magyaroknak eleikrel,
Es azoknak vitézségekrel.

Szityából kiindulának,
Hogy ez földre kijüvének,
Istentül is kísértetének,
Erdelységben letelepedének.

Ott jól tének ümagokkal,
Hét sereget nagyot szerzének,
Hét kapitánok ¹⁾ emelének,
Mindeniknek várat szerzének.

¹⁾ Nevező, vádeset helyett.

Mind egyessek ü dolgokban,
Hatalmassok viadalokban,
Nincs filelmek országokban,
Csak lakoznak bátorságokban.

Nagy erejek mint Sámsonnak,
Bátor szívek mint oroszlának,
Mindent rontnak ha indulnak,
Rettenetesek sokaságokkal.

Az egyek ²⁾ kezettek jelesb vala,
Kinek neve Árpád vala,
Mindeneknél ³⁾ gazdagb vala,
Azért keztek fő kapitán vala

Mikort azt hallották volna,
Hogy az Duna jó víz volna,
Lakófölde nagy jó volna,
Hogy annál jobb sohol nem volna ;

Egy kevetet választának,
Duna látni bocsátának,
Hogy ha bizont mondhatnának,
Ők az földre beszállanának.

Kevet juta Duna mellé,
Földet fivet megszemlélé,

²⁾ Egyik. ³⁾ A codexben hibásan : Mindeneknek.

Duna vizit-és ⁴⁾ megkímlé.

Ő magának jónak itélé.

Herceg akkor az földén lengyel vala,

Ki mind ez országot bírja vala,

Lakóhelye Veszprém vala,

Ez föld népe mind német vala.

Kevet futa bé Veszprémbe,

Az hercegnek eleiben.

Magyaroknak ü szavával

Keszeneti lén nagy tisztességgel.

Engem kildtek teged látnom,

Országodat mind megjárnom,

Lakóheleden megtudakoznom.

Néped tervinit ⁵⁾ tanálnom.

Herceg azt igen erile ⁶⁾,

Az kevetet megvendíglé,

Ú magának jónak itélé,

Mert azokat keznépnek ⁷⁾ vilé.

Kevet onnyat elsiete,

Egy palackot kerestete,

⁴⁾ Az és áll is értelemmel; helyenként es. ⁵⁾ A cod.: thervynth. ⁶⁾ Örülé, átható formában. ⁷⁾ Köznép, itt és másutt gyakran „földművelő” értelmében áll.

Duna vizében ⁸⁾ belé telcse ⁹⁾,
Feldet, fivet hamar kerestete ;

Azt Erdelbe el-bévivé,
Árpád előtt mind letevé :
Árpád látá, jó neven vivé,
Kapitánoknak mind hírré tevé.

Kapitánok oda gyűlének,
Duna vizét ők megláták,
Feldet fivet-és megláták,
Ottan reá tanácsot tartának.

Egy fejér lovat hozatának,
Féket nyerget aranyast hozának
Az herceghez bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólnának ;

,Ez szép lóval azok tisztelének,
Kik Szityából kijüének,
Nagyságodtul feldet kérének,
Országodban letelepedének.“

Herceg azval veszté magát
Hogy az dolgot meg nem érté,
Az szép lovat megszereté,
Hogy ki miatt földét elveszté .

⁸⁾ Vizéből. ⁹⁾ A töles-ér törzsöke ; tölte.

Az szép lónak eriltében,
Az szót ¹⁰⁾ mondá az kevetnek :
„Annat ¹¹⁾ adok en feldemben
Mint kívánnak ők nagy büsséggel.“

Kivetek vadnak nagy eremben,
Mert járának nagy jó véggel.
Elbucsúznak nagy tiszteséggel.
Bésietének Erdely feldében.

Kivetek beszéllnek kapitánokkal.
Kapitánok tanácskoznak,
Hogyha ez földre juthatnak,
Az herceggel megvínának.

Istent ők ott imádának,
Háromszer *Deust* kiáltának ;
Arról nevezték ott az várast
Szamos mentében az nemes Dézsnek*).

Tőlek maradott nekenk az szokásonk
Hogy, ha mikoron árút mi szakasztunk,
„Deus, Deus!“ ott kiáltonk,
Bizonságonk hogy megáruhtonk.

Hamar mind felkészülének,
Harmad kevetet választának,

¹⁰⁾ Azon, ezen ... ¹¹⁾ Annyit. *) Így olvasom e helyen
a „Deus“t.

Az herceghez bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólnának :

„Herceg ! jól meggondolj magad,
Hogy ez feldet hamar elhagyjad,
Mert magyaroknak árun adtad ¹²⁾,
Immár ünekik megbocsássad ¹³⁾.”

Kevetek jutának az herceghez.
Tisztességvel neki keszenének,
Az Árpádnak ő szavával
Ezt megbeszéllék nagy bátorsággal ~

„Felledet adtad fejér lovan,
És fivödet aranyas féken,
Duna vizit aranyas nyergen,
Akkort való nagy szökségedben.”

Herceg hallá, mosolyodék,
Azzal semmit nem gondola ;
Az kevetnek akkoron szöllala ;
Haragjában azt mondja vala :

„Ha az szép lovat azért kildték,
Egysulyokkal majdagyon verjék,
Nyergét vessék az Dunába,
Es az féket az fíben elrekentsék” ¹⁴⁾.

¹²⁾ A cod.: arad, tán atad v. attad helyett. ¹³⁾ Átengedet. ¹⁴⁾ Elrejtsek.

Kevetek azt mondák az hercegnek :
 „Nem kell tenni kegyelmednek ;
 Azzal ¹⁵⁾ az magyarok károsok sem lesznek,
 Inkább lesznek nyereségesek.

Mert ebek lóval mind meghíznak,
 Nyerge leszen halászoknak,
 Az fékével kaszások osztoznak,
 Azért teutánnad ők sok jót mondonak.“

Kevetek onnyat elbucsúznak.
 Herceg ottan megfélelmék,
 Seregekkel gyülekezék,
 Az Duna mellén ¹⁶⁾ el-bekeltezők.

Árpád juta ¹⁷⁾ magyar néppel,
 Kelem földén ¹⁸⁾ a Dunán elkelének,
 Az cseken ők csekének ¹⁹⁾,
 Az Tetemben ²⁰⁾ el-feltetének ²¹⁾.

Érden ²²⁾ sokat ők értenek ²³⁾,
 Százhalomnál megszállának,

¹⁵⁾ Cod.: Azzol. ¹⁶⁾ Mellékén ¹⁷⁾ Jöve. ¹⁸⁾ A Gellérd-hegy alja. ¹⁹⁾ Aligha nem a Gellérd alatt levő dunai gázló vagy sekély (csekély, cseke, *csek*, l. Kresznericsét is I. 77.) elavult neve ; melyből származott ez ige : *cseküszik*, gázol, mint fek-ből fekszik, melyeknek régi félmultja : csekének, fekének. Ezekhez képest mai nap mondanók : a gázlón ők át-gázlának. ²⁰⁾ Ma : Tétény. ²¹⁾ Feltetszének. ²²⁾ Ma : Hanzsabég. ²³⁾ Ellenséget ?

Az herceggel megvívának.
Isten vala magyar néppel:
Ott járának nagy nyereséggel.

Az herceg ott megvereték,
Csak egyedül futnia essék.
Az Dunára öt keríték,
Semmiképpen meg nem érheték.

Abban egyeb nem lehele:
Az Dunában beszektete,
Hogy már magát ott megmentenéje,
Inkább magát ott elrekkenté.

Árpád vala nagy eremben,
Mert az ország lén kezében.
Ő megszálla fenn egy hegyben,
Székesfejérvárhoz lén ü kezelben.

Ott ez ország nekiek adaték,
Magyarországnak nevezteték,
Némettül mert megvívék,
Fegyverekkel evékké tevék.

TARTALOM.

Az első kiadás előszava	III.
Előszó a harmadik kiadáshoz	X.

Bevezetés.

1. §. Értelemlhatározások	13
2. §. Egyetemes és nemzeti irodalomtörténet	14
3. §. E tudomány haszna és szüksége	14
4. §. A magyar irodalmi történet felosztása	15

Első könyv: Ókor.

I. Fejezet. Történeti előzmények.

5. §. A magyarok eredete s külön ágai	16
6. §. A magyaroknak ázsiai utolsó lakjai és mai hazájokba beköltözése	18
7. §. A magyarok világlétele a IX. és X. században. Gyéza reformjai	19
8. §. A magyarok állodalmi élete	20
9. §. A régi magyarok vallása és erkölcei	22

Lap.

II. Fejezet. Nyelv és írás.

10. §. A magyar nyelv eredete, s helye a nyelvek sorában	25
11. §. Rövid párhuzam	27
12. §. A magyar nyelv régi állapotja	31
13. §. A magyar nyelvjárások	32
14. §. A hún és magyar nyelv maradványai a kereszténység előtti korból	35
15. §. A hún-magyar törzsök írásmesterségéről	37

III. Fejezet. Költészet és történet.

16. §. Óskori hún költészet	40
17. §. A hún mondakör	42
18. §. Óskori magyar népköltészet	45
19. §. Történeti énekek. A régi magyar hősmondakör	46

Második Könyv: Középkor.

20. §. Fogalom és felosztás	49
---------------------------------------	----

I. Időszak: Az árpádi királyok kora.*I. Fejezet. Országos állapotok.*

21. §. A keresztényedés és országulás műve szerencsésen bevégeztetik	50
22. §. Veszélyes viszontagságok. Az Árpádok kihalása	52

II. Fejezet. Vallási és műveltségi állapotok.

23. §. A kereszténységnek, az ösvallássalal hosszal küzdése után, teljes győzödelme	54
---	----

24. §. A műveltség szerencsés fejlődése III. Béláig	56
25. §. Műveltségi hanyatlás a XIII. században	59
26. §. Képző művészetek	60

III. Fejezet. Tudományos állapotok.

27. §. Tanügy	63
28. §. Közép s felső iskolák	66
29. §. A veszprémi egyetem. Külföldi iskolázás	69
30. §. Könyvek. Könyvtárak	71
31. §. A tanultság elterjedése az Árpádok korában	75
32. §. Deák irodalom	76
33. §. Legrégibb hazai történetírás	78
34. §. Idegen nyelvek divata, s írott emlékeik	83

IV. Fejezet. A magyar nyelv külső története.

35. §. A magyar nyelv az udvarnál s az állodalomban	85
36. §. A nemzeti nyelv az egyházban	87

V. Fejezet. Költészet.

37. §. Történeti énekek. A királymondakör. Egyházi s népköltés	88
---	----

VI. Fejezet. Nemzeti irodalom.

38. §. Vallási iratok. Szentek élete	91
39. §. A halotti beszéd és könyörgés története	93
40. §. A halotti beszéd és könyörgés szövege	94
41. §. A halotti beszéd helyesírása	98
42. §. Hangtani eredmények	101

43. §. Szóképzés	104
44. §. Névszók és névragozás	106
45. §. Ígeragozás	111
46. §. Szókötés. — A halotti beszéd irányának széptani méltatása	114
47. §. Avúlt szók magyarázata	116

VII. Fejezet. A magyar nyelv belső története.

48. §. A magyar nyelv állapotjai és változásai . .	119
49. §. A magyar írás belső mibenléte	125
50. §. A magyar írás külső mibenléte . , . .	129

II. Időszak: Lajos és Zsigmond kora.

I. Fejezet. Országos állapotok.

51. §. Magyarország az Anjouk alatt európai nagyhatalommá emelkedik	132
52. §. A birodalom hanyatlása Zsigmond alatt. A külföldiség ellen ébredő nemzeti visszahatás . .	135

II. Fejezet. Vallási és műveltségi állapotok.

53. §. A keresztyénség folytonos terjedése, s a vallássosságnak, az egyház sok bajai közt is, virágzása	137
54. §. A műveltség újabb emelkedése	141
55. §. Képző művészetek	143

III. Fejezet. Tudományos állapotok.

56. §. Tanügy. Közép és felsőbb iskolák	1
---	---

57. §. A pécsi és óbudai egyetemek. Külföldi iskola- lázás. — Könyvtárak	149
58. §. A tanultság elterjedése	153
59. §. Deák irodalom	153
60. §. Hazai történetírás	156
61. §. Idegen nyelvek divata, és írott emlékeik	159

IV. Fejezet. A magyar nyelv külső története.

62. §. A magyar nyelv az udvarnál, az állodalom és magán jogviszonyi életben, úgy az egyházban	162
---	-----

V. Fejezet. Népköltészet.

63. §. Történeti és regés énekek	165
--	-----

VI. Fejezet. Nemzeti irodalom.

64. §. Általános nézet	166
65. §. A Margitlegenda	168
66. §. A legrégibb biblia-fordítások codexei	171
67. §. Azok kora és jellemzése	177
68. §. Vegyes egyházi és vallási iratok	181
69. §. A legrégibb históriás ének	183
70. §. A versalkat mibenléte	186

VII. Fejezet. A magyar nyelv belső története.

71. §. A magyar nyelv állapotja és változásai	189
72. §. A magyar írás belső mibenléte	210
73. §. A magyar írás külső mibenléte	214

Példatár.

Lap.

I. Halotti beszéd és könyörgés	216
II. Tiszti eskü Lajos király idejéből (a törvénytárból)	216
III. Mutatványok a Margitlegendából (a nemzeti muzeum codexéből)	218
IV. Mutatványok a régi bibliai fordításból: Rúth könyve (a Révai-codexből)	226
V. Krisztus hegyi beszéde (a Jászay-codexből)	236
VI. Jób könyvéből (a Döbrentei-codexből)	247
VII. A zsoltárok közül (a Döbrentei-codexből)	252
VIII. Az Énekek Énekéből (a Döbrentei-codexből)	256
IX. Vízkereszti lecke Ézsajásból (Döbrentei-cod.)	261
X. Mária siralma (a Nádor-codexből)	261
XI. Sz. Bernát hymnusból a felfeszített Krisztushoz (a Czech-codexből)	271
XII. Patris Sapientia (a Winkler-codexből)	283
XIII. Emlékeztető Krisztus kínszenvedésére (a Winkler-codexből)	283
XIV. Ének Pannónia megvételéről (Pray önkezű másából)	286

A SZERZŐ ÁLTAL KIADOTT NYELVEMLÉKEK:

ALEXANDRIAI SZENT KATALIN VERSES LEGENDÁJA, ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt. Régi codexekből, nyelvjegyzetekkel kiadta T. F. Pest, 1855. *Eggenberger Ferdinánd*nál. XXXIX és 287 l. Díszkiadás, füzve 1 frt 40 kr.

IMMACULATA. A régi magyar anyaszentegyház hét szent beszédében. Régi codexekből, nyelvjegyzetekkel T. F. által. Pest, 1855. *A Sz.-István Társulat*nál. VIII és 100 l. Füzve 70 kr.

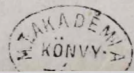
RÉGI MAGYAR PASSIÓ rajzokkal. Adalékul a középkori m. irodalom és rajzművészet ismeretéhez. Régi codexekből nyelvjegyzetekkel. Pest, 1856. *Eggenberger Ferdinánd*nál. XV és 260 l. füzve 1 ft. 5 kr.

NÁDOR-CODEX. A pesti egyetemi könyvtár eredetéből bevezetéssel és szótárral. Azon egyetem megbízásából kiadta T. F. Buda, 1857. *Eggenbergernél*. N4r. Díszkiadás. öszv. 272 l. hasonmásokkal. Füzve 3 frt. 15 kr.

RÉGI MAGYAR LEGENDÁK TÁRA. Régi codexeiből, bévezetésekkel és szótárakkal. Első kötet: Sz. Margit Élete. Nádor-, Kazinczy-codexekbeli és Orsolya-legendák. (sajtó al.) — Ötödik kötet: A debreceni legendás könyv s a Krisztina-legenda. Pest, 1858. N8r. XX és 212 l. Füzve 1 ft. 40 kr.

MAGYAR SZENTEK LEGENDÁI a carthausi névtelentől. Az eredeti codexből, bévezetéssel s nyelvjegyzetekkel. Pest, 1859. 16r. *A Sz.-István-Társulat*nál. XVI és 165 l. Füzve 1 frt.

MAGYAR PRÓZAIROK A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBÓL. Adalékul a m. nyelvtörténet és régibb irodalmunk ismeretéhez bévezetésekkel és magyarázatokkal. I. k. Pesti Gábor Meséi és XVI. száz. erkölcsi iratok. 16r. XXV és 336 l. *Emichnél*. Füzve 1 fr 23 kr.

AS É S KÖZLEKÖRI MAGYAR

TÖRTÉNET

TOLDY FERENC

HARMADIK KÖTET

MAGYAR KÖNYV

EST

MAGYAR KÖNYV

1882

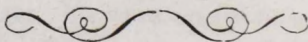
AZ Ó S KÖZÉPKORI MAGYAR
NEMZETI IRODALOM
TÖRTÉNETE.

ÍRTA
TOLDY FERENC.

HARMADIK , JAVÍTOTT , KIADÁS.

MÁSODIK KÖTET.

PEST ,
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.

1862.

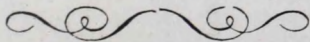
A MAGYAR
NEMZETI IRODALOM
TÖRTÉNETE.

ÍRTA
TOLDY FERENC.

HARMADIK, JAVÍTOTT, KIADÁS.

MÁSODIK KÖTET.

PEST,
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.

1862.

A MAGYAR
NEMZETI IRODALOM
TÖRTÉNETE.

MÁSODIK KÖTET.

A MAGYAR
NEMZETI IRODALOM
TÖRTÉNETE.

HARMADIK IDŐSZAK.
MÁTYÁS S A JAGYELLÓK KORA.

ELSŐ FEJEZET.
ORSZÁGOS ÁLLAPOTOK.

74. §.

Magyarország újra a hatalom fő polcán Mátyás király által.

A ritka becsületességű Albert király halálával bokros veszélyek csorportosultak a magyarra. Az Anjouk által teremtetten és Zsigmond nemzetietlen s gyönge kormánya alatt nagyra nőtt oligarchia belküzdelmek által fogyasztá a nemzeti erőt; a déli tartományok, fedezetlenül hagyatván, részben a török fellsőség zsákmányai lettek; Fridrik császár nyugotról fenyegette az ország határait és szabadságát; a né-

met Cilley, a cseh Giskra, a függetlenségre törekvő főurak mindannyi vézsicsillagok, melyek özsves hatásai ellen a lovagias I. Ulászló halála után a nemzeti lét egyetlen támasza Hunyadi János. Kormánylata a fejletlenség elleni folytonos küzdés volt, s diadalmai a népben még fennvolt nemzeties épség és vallásosság diadalmai. Nándorfejérvár alatt megtört ugyan egy időre a nagy Mohammed ereje, de folyt a belháború egész irtózatosságában, míg három véres tett, Cilley meggyilkoltatása, Hunyadi László kivégeztetése s László király megmérgeztetése az ország sorsának más fordulatot adott. A pártok, mintegy megijesztve a gondviselés ily komoly látogatásaitól, a két László sírja fölött kibékültek, s a koronát a legbívebb magyar fiának fejére tették. Ünnepies tiltakozása volt ez a nemzetnek minden idegen megkivánások ellen, és önbizalmának büszke kifejezése oly korban, midőn a keletről közelítő vész miatt Európa szemei leginkább Magyarországon függöttek. S ez önbizodalom, a nemzeti erőre támaszkodva, még egyszer nagygyá tette azt. *Mátyás* alatt t. i. a nemzet legragyogóbb korszakát élte. A kelet és nyugot félve ismerte el hatalmát, amannak semmi bántalma nem maradt bosszulatlan, a német császár Bécs és országa vesztével lakolt álnokságaiért, a cseh birodalom fele a magyar király felsősége alatt egyesült a hazával, a pápa s többi olasz hatalmak őt ismerték el a keresztyénség védfalának: Magyarország volt Keleteurópa. Midőn a história Mátyást vétkelli, hogy a nyugottal annyit veszödvén, a törököt el ba-

gyá hatalmazni Európában, felejteni látszik, hogy a Lajtán túl soha nem nyugvó veszély sürgetőbben kívánta az elhárítást, s hogy a cseh háborúk részint mellőzhetlenek, részint, ha szerencsés vég eredménnyel koronáztatnak, a nyúgoti vágyak ellen biztosítván az országot, annál több erőfejtést engedendnek a kelet ellen is. És ha az állósereg felállítása által az öszves nemzet harcias szelleme lankadott, s ha a megyék polgári élete e nagy király alatt hatályosan ki nem fejtetett: nem kell felejteni, hogy a hosszas és szükségessé lett támadó háborúkat csak ily eszközökkel lehetett viselni, s hogy a megyei életnek épen e folytonos harcok korszaka nem lehetett kedvező. Másfelül épen az alkotmányos országlás Mátyásnak fő dicsősége: minden nagy kérdést ő országgyűlésen döntetett el, s amily nagy volt vezérnek és hősnek a harcmezőn, oly tevékeny és bölcs a törvényhozásban, melynek ő, kit nemzetének és nemzete szükségeinek ismeretében egy magyar fejdelem sem ért utól, természetesen lelke volt. A hosszas bomladozás után erős kézzel rendes igazgatást szervezett és szigorú igazság-szolgáltatást eszközölt; s ha természeti hevéssége egyes makacsok irányában néha törvénytelenésre inkább mint igazságtalanságra ragadta is; nagylelkűsége és engesztelődésre mindig hajlandó szíve soha sem vonakodott jóvá tenni, mit lehetett. A magyar trónon soha ily lángelmű, nemes és fáradhatatlan király nem ült; s ha Magyarországot inkább hatalmassá mint boldoggá tette, oka nem ő volt, hanem az, hogy a hosszas fejetlenség után

kormányára ennek és a mindenünnen fenyegetőző veszélyeknek legyőzésében tölt le, hogy legszebb férfikorában halván el, fáradalmai gyümölcseit meg nem érlelhette, a belbékét és üdvös intézkvényeit meg nem állandósíthatta, s hogy a természet tőle a törvényes örököst, nemzete a hozzá méltó utódot, meglagadták.

75. §.

A birodalom vég veszélyéhez közelít a Jagyellók alatt.

T. i. alig tette le a magyar, legnagyobb királya tetemeit a székesfejérvári sírba: a hazafi érzésekből kivetkezett oligarchia, megijedve a királyságnak Mátyás által kifejtett erejétől, a nemes Corvin János mellőztével, az erőtelen II. Ulászló fejébe tette Mátyás koronáját. E szláv dynastia alatt a még kevésse ez előtt hatalmas birodalom sebes léptekkel közelített vég veszélyéhez. A főurak szemtelen gögje és hatalmaskodásai egyfelül a királyság ellenében, melynek tekintélyét és hatalmát rendszeresen rombolák, másfelül a nemesség fölött gyakorlott törvénytelen felsőségök s az így felidézett nemesi visszahatas, az igazság-szolgáltatás bomladozása, a közigazgatásnak majdnem megszűnése, a királyi és országos jövedelmek elraboltatása, a honvédelem elhanyagolása, a hadi szellem enyészése, a pórháború, török beütések, tartományok elhullása, a diplomatiái viszonyokban érezhetővé lett jelentéktelenség, a köz erkölcstelenüléssel karöltve elhatalmazó elvadás: mindannyi szomorú jelenségei voltak azon ir-

tóztató betegségnek, mely, a törvényhozás bölcsesége sem gyógyíthatván ki belőle a nemzettestet, ezt romlása széléhez vitte. És így ez időszakban az elébbinek szomorú hagyományát sinlette a magyar: az idegen házak alatt keletkezett oligarchia veres fonalként húzódik rajta keresztül, fékezve, de meg nem törve Mátyás által, sőt annál inkább visszahatva királyság és nemesség ellen a gyenge Jagyellók alatt: míg végre ez idézé elő a mohácsi napot, mely a meghasonlott nemzetet csakugyan sírba döntötte. Szerencsés, hogy a feltámadásra még elég erő lakott benne, s új veszedelmek azt új irányban fejtették és nevelték. De ez idő már a következő korszak tárgyát teszi.

MÁSODIK FEJEZET.

VALLÁSI ÉS MÍVELTSÉGI ÁLLAPOTOK.

76. §.

A magyar egyház s a vallásosság hanyatlása a nemzeti visszahatás korában; s a nagy hitújítás előzményei.

Valamint országos, úgy egyházi tekintetben is az elébbi időszak kártékony magvai dúsan keltek ki. T. i. az Anjouk és Zsigmond nemzetietlen kormánypolitikájok által támasztott nemzeti visszahatás vad korában, midőn a főurak műveltsége a fejletlenség és zavarok közepett annyira alászállott, Mátyás státusférfit majd kizárólag a főpapságból kerültek ki,

mely világot látott, mívelt, tudós és talentomos tagokban soha nem ily gazdag, a nemzet színét képviselte. A kor s a birodalom szükségei által az állodalmi élet sodrába ragadott főpapok ekép elfoglalva, világi befolyás, hatalom, fény és gazdagság után törekedtek; Mátyás maga főleg a politikai képességet tekintvén kinevezéseiben, gyakran elnézte a javadalmaknak azonegy személynél megtorlódását; s ez, valamint a papok áthágásai a tized dolgában, őket a világiak irigységének, rabló merényeinek s a papi tekintélyt leromboló számtalan patvarkodásnak tették ki. És így ők az állam és saját világi ügyeik által igénybe véve, az egyház gondjait elhanyagolták; a birtokos szerzetek s a világi alpapság fenyítéke tágulásnak indult, amazoké, mert gazdagok voltak, ezé, mert szegény; egyszersmind a lelkész is ennek erkölcstelenülése és tudatlansága miatt alászállott: s e bajokat sem a törvényhozásnak fogamat nélkül maradt rendeletei, sem Mátyás intézkedései, melyek leginkább az isteni tisztelet fényét célozták: a sok új templom, búcsú, és zsinatok végzései gyökeresen meg nem orvosolhatták, mivel mindezek nem annyira lelki oktatásra, mint külsőségekre vonatkoztak. Fő, de egészben már elégtelen, támaszai a vallásosságnak a nemzeti becsét s komoly hivatása méltóságát folyvást érző, s azt tagjai élete, működései és míveltségében fenntartó *pálos* szerzet, s a szegénységök által még most a világiságtól nagyrészt megóvott, s üdvös reformokon átment *dömések* és *ferenciek* valának, kik szigorúbb fenyítéktartásuk

és szónoki buzgóságuk miatt ez időben leginkább bírták a nép bizodalját.

Ily állapotok mellett a Hussz János tana, melyel már az előbbi időszakban találkoztunk, a jelennek elején rendes egyházi szerkezetet és nyilvános jellemet nyert, midőn a méhben hagyott László anyja Erzsébet által behívott cseh Giskrától oltalmat s terjedésére biztos mezőt találván, az ország egész északi felét ellepte; de míg követői becsületes életök és szorgalmokért sok földesuraktól pártoltattak, másfelül püspökök és barátoktól folyvást nyugtalaníttatva, végül is csak a nyúgotkárpáti megyékben tarthaták magokat fenn, s ott is a Giskra-had hanyatlásával enyészni kezdettek. A Hussz tana, eredeti hazájában is már rég eltérvén szerzője szellemétől, s követőinek fegyveres erőszakossága úgy, mint erkölcsi kicsapongásaik miatt a jobbakban irtózatot és elidegenülést szülvén, egy új felekezetnek, az úgynevezett cseh vagy *morva testvéreknek* adott létet, kiket Mátyás a morva főpapok szorgalmazására Moldvába száműzött ugyan, de az átköltözés Magyarországön történvén, némelyek közülök itt elmaradtak, sőt, midőn a király utóbb az emberszerető, szelíd lelkű Pruis János váradi, utóbb olműci, püspök kéréseire parancsolatát visszavevén, nekik birodalmában szabad lakást engedett, nem csak Mátyás utolsó éveiben, de Ulászló alatt és későbbben is találtattak morva testvérek mind a felső megyék kelyhesei közt, mind más részekben; testületeket azonban csak a morva határokon képezhettek, mert az

általok most szabadon nyomtatott és terjesztett biblíák, szer-, ima- és énekes könyvek cseh nyelven szóltak, s így csak az ottani tótok közt verhettek némileg gyökeret. Azonban az ország többi népeinél is csak hamvában rejtezett azon tűz, mely, országos törvények és zsinati végzések által fojtogatva, fel nem lobbanhatott ugyan még, de teljesen el nem oltatott.

77. §.

A magyar egyház vég romlásához közelít.

A leírt állapotok a Jagyellók alatt bekövetkezett fejtelenség idején mind inkább romlása felé vezették az egyházat. Ennek t. i. elsülyedt tekintete nyílt megrablására bátorította a világi hatalmaskodókat: a püspökök, apátságok, klastromok megfosztattak jószágaiktól, s ez által vagy örökös perekbe bonyolódtak vagy elszegényedtek; magok a haszonleső védurak is ezt tették; a főpapság, mintegy vetélkedve a világi nagyokkal, erkölcstelen úton is törekedett hatalom és gazdagság után; némelyek közülök magok is részt vettek az alsó papság zsarlásában, úgy hogy míg ők dúsak voltak világi javakban, a lelkészek sanyarogtak. Nem csoda tehát, ha a zsinatok senki által végre nem hajtott végzéseket hoztak az eltűnt egyházi fenyíték visszaállítására, s az országos törvények hiában igyekeztek a klastromi szellemet feléleszteni ott, hol az elenyészett. Némely szerzetek azonban, mint a fenn dicsérettel kivétettek, épen az által maradtak a csendes szemlélődés

és szellemi munkálkodás lakjai, mert az országos romlottság gyűlölői közül sokan azokba menekültek, ott keresve és találva fel azon nyúgalmat, melyet a világi zajban hiában hajhásztak. E belső nyavalyája az egyháznak, mely többé-kevésbbé másfelé is érezhető volt, a pápák részéről ellenzése minden, magában az egyházban jelentkező, javítási célzatoknak, a külföldi iskolázás és Lyrai Miklósnak a hazában általánosan elterjedt írásai tár kaput nyitottak a *nagy hitújításnak*, melylyel ez időszak vég éveiben ismerkedett meg a magyar, s mely néhány kegyetlen törvény dacára a budai egyetemnél a király szemei előtt kezdett hirdettetni, míg a mohácsi ütközetben nagyobb része a főpásztoroknak elveszvé, a katholika egyház elárvult, jószágai szinte végkép elidegenítették, a lelkészek megfogytak, s az egész, egykor oly hatalmas és tisztos intézvény, sírjához közel állott.

78. §.

A műveltség alászállása ez időszakban.

A külföldiség, oligarchia s nemesi visszahatásnak dúló küzdelmei közt megsemmisített jóléttel hanyatlott erkölcs és műveltség, Mátyás alatt, az anyagi jólét helyre álltával, melyen a nagy király lelkesen törekedett, ismét emelkedni kezdett. T. i. a hosszas fejetlenség idején elpusztult városok, falvak és vidékek építését s művelését sokféle kedvezésekkel előmozdította, a földnépét szabad költözési jogában erélyesen védte, a bányászat élénkebb üzését

szabadalmakkal támogatta, a hihetetlen mértékben növekedő fényszeretet, mely a király udvarát azon korban páratlanná, a nagyokét királyivá tette, az *ipart* mind inkább táplálta, s a céhszerkezetet és céhszellemet hathatósban fejtette ki, mely, úgy mint a földnép javuló állapotja, a társaság alsóbb rétegeiben a jó erkölcsöt és régi szívmeveltséget részint visszavezette, részint megerősítette. A felsőbb mesterségek Olaszországból behítt és a hazában általok képzett mesterek által annyira elterjedének, hogy Mátyás országlata harmadik tizedében a moszkva nagyfejedelem tőle bányászokat, ágyuöntőket, ezüstmíveseket, pénzmetszőket, építészeket, mérnököket és tűzéreket kérhetett, s már a XVI. század elején az órászat is jóformán elterjedett az országban. De a *kereskedésnek* e háborús időszak nem kedvezett. Igyekezett ugyan Mátyás a városok és polgári rend hathatós pártolása s a kereskedés lehető felszabadítása által ezt és az ipart emelni, főbb városainkban elkelekeztek is nevezetes kereskedőházak: de a siker nem felelt meg a kezdetnek, mert Mátyás valamenynyi szomszédaival szinte folytonos háborúba levén bonyolódva, épen az actív kereskedés igazán fel nem virágozhatott; a rabló nemesség s gyakori ellenséges kalandozások által a közlekedés bátortalanná lett, a keletre átvonuló kereskedés pedig Byzant veszedelme s az aldunai tartományok török iga alá kerülté által felettébb megcsökkent, végre a középkornak a kereskedés körüli visszás intézkedesei is ezt sokféleképen megszorították.

Jöttek a Jagyellók. A fő és középnemesség, nem tartván többé a királyság megsemmisített erejétől, büntetlenül sanyargatá ismét a szegény földmívest; ez a keresztháború hirdetésére Bakacs zászlói alá gyűlvén, sokasága erejének érzetében irtóztató bosszút vett kínzóin, kik, midőn a pórhad Szapolyai által legyőzetett, azon nyomasztó törvényeket hozák, mik a magyar parasztot rabszolgává tévék, a földművelési szorgalmat pedig, s vele a hon virágzását, hosszabb időre elfojtották. Az ipar és kereskedés a nemesség zsarnoksága és rablásai, a városok gyakor megtámadtatásai, a polgárok jogai taposása, az igazság-szolgáltatásnak szinte megszűnése, az utazás veszélyessége, rossz pénz s az ország megcsökkent külhatalma mellett, végkép alászállt. Mindenfelé küzdelem, vagy romlottság, vagy nyomor; s így a műveltség hármassága: csend, erkölcsösség és vagyoniosság hibáztatván, kevesek tudományos kiképzése dacára szinte általános vadság s anyagiságba süllyedés hatalmazott el a nemzeten. Egyedüli megőrzője az erkölcsiségnek és műveltségnek még a polgárság, mely német és magyar; egyedüli menhelye a szellemiségnek némely rendeltetésökhöz hű szerzetek; de kifelé hatás nélkül ezek is. Ország és nemzet halálához közel.

79. §.

Képző művészetek.

A magyar nagyok fényszeretete, gazdagsága, a főpapok műveltsége és tisztí érzete, s főleg a mű-

szerető Mátyás példája összevéve, a képző művészek divatának ez időszakban különösen kedveztek. Már Hunyadi János, a kormányzó, adta *építkezési* kedvének tanujeleit az általa rakatott gyulafejérvári főegyházban, a nagybányai, tövisi, szentimrei s egyéb templomokban, valamint a vajdahunyadi várban; így a főpapok is; mindenek felett azonban Mátyás, ki Olasz-, Német- és Csehországból kecsegtete be építészeket, s Averulino Antal florenci építész tervei szerint budai és visegrádi palotáit új építményekkel nagyobbította, számos nyaralókat rakatott, a kertészet minden szépségeivel díszesítetteket; s nagyait is a pompás építkezésre nógatta, minek következtén Buda, midőn a törökök által először leégettetett, olasz ízlésű palotákkal rakva volt. Az e korbeli építészeti tevékenység emlékei gyanánt tekinthetők a szebeni, késmárki, pozsonyi, szepesváraljai, bártfai, zágrábi, segesvári, soproni, budai, szokolcai, stb, Mátyás korában folytatott vagy befejezett, napjainkra is eljutott egyházak, melyek azonban a góticának nálunk is már hanyatlását mutatják, a három utolsónak még is némi kivételével; a polgári építmények közül a teljesen ép és szép bártfai városház, a kor egyik nemesb maradványa. — A *szobrászat*, régi vallási és nemzeti iránya mellett, a classicaival bővült. Amazzal folytatása volt az előbbi időszaknak, tárgyai szentek állványai, oltárok, egyházak díszítése, síremlékek; ritkább esetekben királyok szobrai. Műveket ez időből a gyulafejérvári, pozsonyi és pécsi székes egyházak, a késmárki kereszttegyház stb. tar-

tottak fenn, egyebeknek csak emlékezetök maradt. A buda-szent-lőrinci pálos főmonostor ez időszakban két híres szobrászt mutatott fel: *Dénest* (virágz. 1484 körül), ki úgy látszik többi közt a sz. Pál egykor híres mausoleumának alkotója volt, melynek nem rég egy kicsiny de a munka neméről tanuságot nyújtó töredéke a nemzeti muzeumba került, és *Vincét* (vir. 1512. kör.), ki szoborműveivel a szenlőrinci kart, a székesfejérvári főegyházat s a bajcsi bencés kápolnát díszesítette fel. Említendő még *Porosz Márton* (Martinus de Prussia), ki II. Ulászló érc sírszobrát öntötte. Más irány képviselői lettek a király olasz és dalmát udvari szobrászai, kiknek feje *Traguri Jakab* volt, s kiktől származtak: Zsigmond kir. gyalogszobra a Frispalotában (Mátyás engedelmével Országh által állítva), Mátyásé, Hunyadi Jánosé és Lászlóé a Mátyás palotájában, melyek hihetőleg antik stílben készültek, Hercules, Diána, Apolló, úgy görög vívók érc szobrai, Hercules munkái domborművekben, Pallas kútja szinte Budán, a Múzák és Amor kútja Visegrádon stb.; tőlök azon szobrok, melyekkel Bátori Miklós váci püspök nógrádi várát díszesítette. — Az ötvösség nagyban virágzott, miután a fényűzés hihetetlen mértékben üzetett. A pozsonyi és pécsi ötvöseken kívül elhíresült ez időben *Száraz Antal*, ki Gyulán tanulta és folytatta művészetét, és fia *Albert*, ki utóbb Nürnbergbe vándorolt ki, s ott apja lett második Dürer Albrechtnek, kit Németország legnagyobb festői közé számít. — A festészet szerencsésen virágzott. A hazai képirók so-

rát ez időszakban *Pozsonyi Gáspár* és *Lőrinc* nyiták meg. A szentlőrinci pálos főmonostor azon művésze, ki (még 1456 előtt) Bátori Lászlót, a biblia híres fordítóját, festette (képe a nemzeti muzeumban), fényes tanuságot teszen a pálos műiskola jelességéről; de név szerint csak *Lőrinc* barátot ismerjük († 1522.) korának híres férfiát. Így a *bencés* barátok közül *Jakabot*, ki 1500 körül a pécsi főegyházban dolgozott. A pálos képirókra úgy látszik az olasz művészet folyt be, némelyek az olaszföldön képezvén magokat, míg a felföldi egyházak e korbeli olaj- és falfestményei inkább a német iskolához tartoznak. Az udvari képirók szinte Olaszországból hívtak be, élőkön Mátyás kir. idejében a jeles *Lippi Fülöp* carmelita barát állt; II. Ulászló alatt *Bartha*, *Miklós mester*, *Mabuse János* s a névtelen *madocsai apát* jeleskedtek, míg végre a művészet a belső fejetlenség s a királyság szegény-volta miatt kivándorolt. Az utolsó udvari festő a dalmát *Clovio Gyula* volt, II. Lajos alatt, az utolsó képfaragó pedig — maga e szerencsétlen királyunk. Mátyáson kívül, ki hazai tárgyú történelmi képeket is festetett, különösen az Olaszországban kiformált Vitéz érsek volt a festés pártolója, kinek *esztergami képtárában* valamennyi magyar királyok s némely jelképes festmények függöttek. Mind ezekből semmi sem maradt fenn *Joannini János* történelmi festményén kívül (1457), mely egy magyar országgyűlést ábrázol (Jankowich gyűjt.), továbbá Mátyásnak hét-nyolc arcképén, többnyire miniatűr festésben, több csinos

képeken könyvtára némely codexeiben, s több csinos címerképeken kívül, melyek közül az, mely Ulászló királynak Takaró Gergely szőrényi püspök részére 1502-ben kiadott oklevelén látható, meg is jelent.

HARMADIK FEJEZET.

TUDOMÁNYOS ÁLLAPOTOK.

80. §.

Tanügy. Közép és felsőbb iskolák.

Valamint a lefolyt, úgy ezen időszak tanügyéről is, amit tudunk, nem tűzetes közlések, hanem mellékes érintésekből tudhatjuk egyedül: de ezekből is igen valószínű, hogy a mindennemű tanodák száma az országban már tetemes volt. Találkozunk ugyanis *városi* elemi iskolákkal, név szerint *Lipván, Szegeden, Gyulán, Pozsonyban, Prazmáron* (az erdélyi szászok egy csekély helységében!), s e szerint hihető, hogy valamennyi város bírt már ilyen-
nel; sőt *Selmec, Lőcse, Kassa, Bártfa* gymnásiummal is: az elsőnek rectora 1478-ban Fábri Tamás, a lőcseié és kassaié 1520 körül Coxe Lénárd, egykor VIII. Henrik angol király nevelője, az utolsóé Eck Bálint voltak. Ilyen lehetett a *pesti* iskola is, melynek tanítványairól Ulászló 1495-ki számadásai-
ban van emlékezet, s a *pápai*, melynek 1508-ban

Kajári István volt tanára. A *monostori* tanodák közül a *budai* ferenciekének van nyoma, melyben Temesvári Pelbárt tanította Mátyás alatt a hittudományt, s a *patakinak*, melyben Szalkai László, utóbb esztergami érsek, képeztetett ki, s mely, úgy látszik, mind azon szakokra kiterjedt, mik a káptalani tanodákban előadattak, t. i. valamennyi szabad művészeteken kívül, ide értve Aristoteles magyarázását, az egyházi jogra is (egyik tanára 1489. körül Kisvárdai Iván műbabéros volt). A *káptalani* iskolák közül említetnek a *pozsonyi* s a *székesfejérvári*, mely utóbbinak némely deákjai akkor koncoltattak le, mikor, I. Miksa császár hada a várost (1490) elfoglalván, az iskolából kirohantak, s az ellenséget fegyveresen megtámadták. Némiképpen *tanodai rendezet* nyomát már jókorán lelünk a szepesi prépostság iskolájának „kerületi igazgatójában“ (1439). Nem kétkedhetni, hogy a *püspöki iskolák* ez időszakban virágzások tetőpontját érték el, mert amily buzgó volt az előbbi időszak főpapsága a vallásosságban, oly kitünő volt ezé a tudományosságban és tudomány pártolásában. A történelem e tekintetben több érsek és püspökről fényes tanuságot teszen; mindnyájokat Zrednai Vitéz János, Mátyás király ifjúságának vezére, haladta meg, ki alatt a *váradi* tanoda Péter kanonok által a század közepe felé tápláldával (convictussal) is kiegészítettett; általa pedig jeles könyvtárral gyarapított; és ki főérsek korában az *esztergami* érseki tanodát a classica nyelvek virágoztatása által az olasz úgynevezett *collegiumok* rang-

jára emelte, miután annak philologiai szakába Olaszországból Galeottit, Brandolinit és Gattit hívta meg. Előkelő volt ez időben még a pálosok *szentlőrinci* főmonostori iskolájok, melyben a szabad művészeteken kívül a hittudomány is kitűnő tanárok által taníttatott. A maga idején igen elhíresült *Mihály* barátinak, a párizsi egyetemen kiképzett nagy tudományú férfiúnak egy, mint hihető dömés, szerzetbelivel I. Ulászló király s az egész budai nemesség jelenlétében (1444) ugyanott tartott nyilvános és dadalmas vitája szent Mária szeplőtelen fogantatásáról, melyet azon korban a ferenciek is szenvedelmesen védtek a dömések ellen. Említendők még a *dömés főiskolák*, melyekben a bölcsészeti és hittudományok nem csak taníttattak egész akkori terjedelmökben, hanem mesteri és tudori rangok is osztogattattak. Ilyen volt kétség kívül *Budán*, mint hihető, már a XIII. század óta, ilyen *Kassán*; ez időszak végén pedig, tán az alsó-szláv tartományok kedvéért, ilyen állíttatott a *dráva-szent-demeteri* (mitrovici) monostorban is.

81. §.

A pécsi, pozsonyi és budai egyetemek.

A fennállásának immár második századába lépett *pécsi egyetem* ez időszakon keresztül, sőt túl is rajta (1547-ig) virágozván, leginkább, mint látszik, törvénytudókat nevelt az országnak. Tanulói száma Istvánfi szerint kevéssel a mohácsi vész előtt még két

ezerre rúgott, kik közül Mohácsnál háromszáz vitéz ifju esett el a hazáért. — Ki levén, mint a maga helyén említettük, szakmái köréből zárva a hittudomány, Zrednai Vitéz János mindjárt érseki széke-
nek elfoglalása után reá vette a királyt, hogy egy új egyetem felállíthatását eszközölné ki a pápától, mely hittudományi karral is bírhasson. És csakugyan II. Pál bullája 1465-ben meg is adta a bolognai szerint felállítandó egyetemre kért engedélyt, minek folytán az, 1467-ben, *Pozsonyban* a prépostság keleti szomszédságában fekvő terjedelmes épületben, „*Academia Istropolitana*“ néven meg is nyitattott. Ezen egyetemi palotában a tantermeken kívül nem csak a tanárok lakjai, hanem a collegiumok vagy társodák (deákok közös lakásai) is voltak; cancellárja maga az érsek, alcancellárja a mindenkori pozsonyi prépost, ki az egyetem fényének emelésére a pápától főpapi díszjelekkel élésre is felhatalmaztatott; első tanárai: az egyházi jog- és hittudományban *János* pap, a szabad művészetekben *Lengyel Márton* mester, a gyógytudományban *Thöringer Péter* mester; a többieket Vitéz Olasz- és Franciaországból szándékozott meghívni. Azonban a nagy alapító, szándékának egész nagyszerűsége szerint kivitelében a kevéssel utóbb kitört pártmozgalmak által, melyekbe maga is beszövedött, meggátoltatván, a nevezettekhez még csak ezek járúltak: hazánkfiak közül *Krumacher Lőrinc*, a külföldiekből *Schrickher Miklós* és *Gruber Mátyás*, mindhárman a hittani karhoz; a vak *Brandolini Aurél* mint a trivium tanára, hová a

grammatika, dialektika és retorika tartozott, és *Királyhegyi Müller János* (Io. Regiomontanus), a quadrivium tanára vagy is a matematikai tudományoké, melyek alatt a muzsika elmélete, a szám-, mér- és égtan értetett. De ezek is, részint már a király s az érsek közt kitört ellenségeskedések idején, mint Regiomontanus, részint az érseknek nem sokára bekövetkezett halála után (1472.) eloszlottak, s így a nagy sikert ígért főiskola, miután babérost ugyan már többet, de magistert az ezen rangra szükséges egyetemi évek hiánya miatt még egyet sem avatott fel, alapítójával együtt lenni megszűnt. Csak a pozsonyi egyetem ilyképi elmúlta után, melyet, mint az utóbbi években leghathatósb ellenzójének művét, Mátyás magára hagyott: kezdett, úgy látszik, a tudományszerető király egy új egyetem felállításáról gondolkodni, és pedig magában a székes városban. Az eszme, mely aligha nem magáé Mátyásé, nagyszerű, sőt páratlan. Ez egyetem nem csak anya-iskolája leendett a hazának, hanem egyszersmind *állodalmi nevelő intézet az ország öszves tanuló ifjúsága számára*. A budai vár alján éjszak felé volt ezen nem annyira ház mint város építendő, melyben *negyven ezer deák* *), a cancellár, tanárok és mesterek laká-

*) Ki e roppant számban felakadna, emlékezzék a prágai egyetemre, mely Vencel császár alatt némelyek szerint 60,000 tanulót számlált, kik közül a cseh visszahatás alkalmával 1409-ben 36,000 külföldi tanuló kivándorolván, a lipcei és más egyetemek létesülésére szolgáltattak alkalmat.

sai, élelmező házak, kórház, orvosok és gyógyszer-tár, műves és kalmárboltok stb. együtt leendettek, s mind ezek fedezésére elégséges jószág és pénzjövedelem kirendelendő. A tanítás tárgyai a trivium és quadrivium egyes szakai, ugyanannyi tanár által előadva. A roppant épület, melynek alapfalai még a XVI. század második felében is láthatók voltak (alaprajzát Heltai Broderics püspöknél szemlélte), félben maradt, hihetőleg az ausztriai háborúk s a királynak gyakori távolléte, végre az országon kívül lakása miatt, s vele az egyetem e részének életbe léptetése is; a másik rész, melyben a bölcsészet és hittudományok tanítottak, valamivel 1480 előtt lépett életbe, s ez Zárai Antal királyi várkaplán és dömés tanácsára csakugyan a dömések budai főmonostorában (hihetőleg csak ideiglen ott) nyitattott meg. Igazgatóúl *Schwarz Péter* (Petrus Niger) híres németdömést hívta meg a király Würzburgból, s nem csak a tanárokat és felügyelőket fizette fényesen, hanem a tanulókat is minden szükségesekkel királyi költségen láttatta el. Tanárai közül Mátyás idejéből csak *Győri Paulín* dömés, a Pozsonyból lehívott *Brandolini Aurél* és lengyel eredetű *Ilkusi Márton* orvos doctor és budai plébános neveit ismerjük, mely utóbbi, mint jeles astrológ a király különös kedvence, a humanórákat tanította. Hogy Mátyás e műve mindenkép töredék maradt, mutatja az is, hogy a jog- és orvosi tudományoknak benne semmi nyomok. Egyébiránt e két osztályú állapotjában is az *Academia Corviniana* majd fél századig megtartotta jelentőségét.

II. Lajos alatt tanítottak benne többi közt *Conradus Cordatus*, *Lang János*, *Grynaeus Simon* (bölcészet), *Vinshemius Vida* (görög nyelv), kik egyszersmind elsőek kezdék a Luther tanait az iskolában hirdetni. A szerzetesek zajára Grynaeus (1523.) tömlőcre is vettetett, de a nemesség közbenjártára kiszabadulván, Vinshemiussal együtt Németországba visszatért. E főiskolának a mohácsi nap vetett végét, melynek következései elől a megrémült tanárok szétoszlottak. Növendékei közül Nádasdi Tamás, utóbb nádor, lett nevezetessé.

82. §.

Külföldi iskolázás.

Nem volt tehát a haza ez időszakban sem főiskolák nélkül. De a bővebb és felsőbb okulást kívánóknak csakugyan nem felelhetett meg állapotjuk eléggé: mert a pécsi egyedül a mindenkori püspököktől nyervén ellátását, a pozsonyi elébb szünvén meg, mint valamennyi ágaiban életbe lépék, a budai pedig, Mátyás halála után, szegény királyok alatt csak a legszükségesebbre levén szorúlva: sem annyi s oly jelességű tanárok nem teheték fényessé a magyar egyetemeket, sem annyi segédeszközökkel, név szerint könyvtárakkal és egyéb készülletekkel, nem bírhattak, sem könyvszerzésre nem volt annyi s oly jutányos alkalom mint a külföldi egyetemi városokban: minél fogva, ki módját ejthette, külföldre ment. A hatalmasok gyermekei vagy védencei, ki-

vált ha papságra menendők, de világiak is, *Rómában* a híres gymnásiumot keresték fel; ott képezte ki magát számos ez időszakbeli tudós püspökeinken kívül *Piso Jakab* is, a nagy *Erasmus* barátja és *II. Lajos* oktatója; mások *Párisban* a Sorbonnt; a jogtudomány hívei *Bolognát*, a szabad művészeteké *Grécet*, *Bécset*, *Prágát*, *Krakót*, némelyek ezek közül többeket is kerestek fel, mint péld. *Nádasdi Tamás* nádor, ki budai tanpályája után a gréci, bolognai és római főiskolákat látogatta meg; mások végre más helyekre küldettek híres tanárokhoz, mint *Péter kalocsai érsek* védenicei a nagy tudományú *Beroaldóhoz* Florencbe stb. Teljes világosságot hinnenek majd egykor a magyarok buzgó tanulási vágyára az említett intézetek anyakönyvei, ha világot látnának; eddig csak a bécsi és krakai egyetemekről bírunk némi adatokat. Bécsben csak az egyetemi magyar nemzet úgynevezett procurátorai közül ismerünk ez időszakból százegyét, ki mind bábéros, mester vagy tudor (baccalaureus, magister, doctor) volt, némelyik két karban is, többen dékánok, rectorok. A krakai egyetemenél, bár a *Mátyás* és *Kázmér* királyok közt támadt ellenségeskedések, több éven át, úgy *II. Lajos* vég éveiben a hazai veszedelmek miatt a tanulók kirándulásai feltűnőleg megritkultak, ez időt csak a szabad művészetek karában nyolcszáz három magyar nyerte az első babért (baccalaureatust), s ezek közül százharminc a másodikat is (magisteriumot)! Mennyi lehetett még a különféle karokban a borostyánért nem vívott

tanulók száma! S ezekből, úgy a krakai magyar társoda („bursa“) névsoraiból látjuk, mikép Bécsben az ország nyugoti részei, Krakóban az éjszaki és keletiek, mindkét helyen Erdély, minden vidékekből pedig legerősben a városok voltak képviselve; a népiséget tekintve Krakóban erősen a magyarság is. A bölcsészeti tudományok karában (facultas artium) ott főleg a szónoklat, költészet, az éstan, különösen Aristotelesé Albertus Magnus magyarázataival, a bölcsészet egyéb részei Petrus Hispanus szerint († 1277), a physika Peckam János (virágzott 1290 kör.) perspectivája (láttan), — az égtan Sacrobosco (virágz. 1230. kör.) és cremonai Gerardus († 1184. „theorica planetarum“), a szám- és zenetan Ioannes de Muris (virágz. 1330. kör.) szerint tanítottak; a gyakori nyilvános viták s a burszák rendezése után az otthoni tudományos vitázatok is a kör szellemében nyomos ismereteket terjesztettek, s főkép az értelmet élesítették. Mennyi tudományos fogalom, mennyi dialektikai gyakorlottság szivárgott így be hazánkba, és pedig nem kevésbé a közép, világi és papi, mint a felsőbb egyházi rendek közé: úgy hogy csak a gyűjtő szikra hiányzott, miszerint új és általános mozgalmak új kort idézzenek fel a nemzet szellemi életére.

83. §.

Könyvek. Könyvtárak, ezek közt a világhírű Corvina.

A rongypapiros általános elterjedése, majd a könyvsajtó feltaláltatása a könyvek szaporodá-

sára a XV. századnak részint eleje óta már, s még inkább a tárgyalt időszakban, hathatósan befolyt. Ehez járult Konstantinápoly bukásával (1453) s a görög tudósoknak nyugotra kivándorlásával számtalan görög codex elterjedése Európában, mik a leiróknak új ösztönt s munkásságuknak becses tárgyakat adtak. A codexírás és ékesítés művészetté emelkedett, s tudós papok, mint *Jeles István* pálos, ki 1448. szerzetfőnök lett, *Gál* pálos (1460. kör.), *Váci Pál* mű és hittani mester (1480.) stb e részben bizonyos hírre tettek szert, s ez ügyesség annyira becsültetett, hogy Ulászló a Bonfini története leíróját többi közt remek munkájaért is nemességgel jutalmazá. A Mátyás codexíróival alább találkozunk. — E körülmények rendkívül kedveztek a tudomány-szerető főpapok és klastromoknak; s így emezek könyvtárai leginkább most kezdtek szaporodni: amazok között Zrednai Vitéz János lett főkép emlékezetes, ki mind a *váradí*, mind az *esztergami* felsőbb iskolák mellett a classica literatura minden kézre keríthetett kincseiben gazdag könyvtárakat állított; az utóbbikban matematikai eszközök is találtattak, köztök a híres Peurbach égvizsgáló quadransa. A *pécsi* könyvtár is, mely az egyetemenél nem hiányzhatott, Cesinge János püspök idején szinte gyarapodott latin, de főleg görög codexekkel, és szinte matematikai eszközökkel is. Hogy e könyvtárak nem voltak jelentéktelenek, de a XVI. század elején jóformán elhanyagoltattak, sejthető Vadiánus szavaiból, ki 1513-ban Bessario bibornok némi

munkáját „e pulverulentis Pannoniae bibliothecis“ adta ki saját vallomása szerint. Ezekből s a Corvínából szedte össze, úgy látszik, a *maga könyvtárát* Ulászló király titoknoka *Olmüci Ágoston*, ki a tudósokat gyakran segítette magyarországi jeles code-
xekkel.

Áttérünk a *budai könyvtárakra*. A kir. várban két kisebb könyvtár volt, hihetőleg a régi *királyi könyvtár* (30. §.) maradványai. Meghaladta ezeket becsben és fényben Mátyás király könyvtára, a világhírű *Corvína*. Eredete kétségkívül a nagy király országlása első tizedébe esik, de legnagyobb gyarapodását csak később vette. Az első szerzemények Konstantinápolyban, Görögországban és Ázsiában tétettek, melyek közt keleti munkák is voltak; ezekhez járultak az újdön feltalált nyomdászati minden akkor kaphatott művei, s a kiadatlanok kéziratnak másai, melyeket Mátyás pazar költséggel készíttetett. E végre fia János herceg nevelőjét Ugoletti Taddét Florencbe küldte, s ott ennek ügyelése alatt a Medici Lőrinc könyvtára legjelesb codexeit másoltatta. Naldi ügyelése alatt szinte folyton négy tudós másoló dolgozott számára, köztök Valori Fülöp, kit Ficino 1489-ben Budára küldött, hogy a királyt kívánságára Plátó tanaiba avassa. Azon kívül Budán Raguzai Felix igazgatása alatt harminc leíró és codexfestő (miniator) szinte görög és latin kéziratok másolása foglalt el. Heltai szerint a másolásokra évenként harminchárom ezer aranyforint fordíttatott. Ezeken kívül több nevezetes

tudós, görög remekírók fordításával bízott meg. Ekkép, és folytonos vásárlások által, e könyvtár kevés évek alatt kiterjedésre a legnagyobb, külső fényre pedig a világ legelseje lett, akár a legbecsesb kéziratok írását és festéseit, a hártya szépségét, a bársony, selyem kötésekét, s aranyzott ezüst kapcsokat, akár a teremek festéseit, szobrait, függőnyeit, melyeken a szakok felirásai valának láthatók, vagy a pompás szekrényeket tekintjük. Kiterjedett e könyvtár a keleti bibliai, a görög és romai classica literatúrára, s a szent atyákra, a históriára (értve nem csak a régit, hanem kora történeteit is, melyekre diplomatiái titkos irományok gyűjteményeiben is gazdag volt) s a hazai irodalomra (ott voltak Bátori magyar bibliafordítása, Ianus Pannonius költeményei, Csoda Miklós könyve de machinis bellicis könyve stb.) A kötetszám különfélekép adatik elő, Pflug ötven ezerre teszi. A nagy terem mellett egy boltos kerek szoba a csillagos ég képleteit mutatta. Hogy *régiségek, műtárgyak és matematikai gépek gyűjteménye* sem hiányzott, elgondolható, miután a király ilyekkel a krakai egyetemnek is kedveskedett, s így bírt kétség kívül maga is. Az ismert könyvtárnokok sora: Ugoletti Taddé, Fonti Bertalan, Galeotti Martius, Ragúzai Felix, II. Ulászló alatt Petanci Felix, és, úgy látszik, Olmüci Ágoston. De emezek nem gátolhatták, hogy a páratlan intézet, alkotója halálával, hanyatlásnak ne induljon. A Mátyás vég évében Florencben készült codexek többé ki nem váltattak; Ulászló s utóbb Lajos, örök pénzzavaraik

közt, külföldi követeknek s más kedvelt férfiaknak egyébbel nem kedveskedhetvén, gyakran a legszebb és legbecsesb codexek ajándékoztattak el: Brassicanus is, ki Eberstein Vilmos császári követ kíséretében fordúlt meg a budai udvarnál, Lajos kir. által sok jeles codexxal ajándékoztatott meg; sokat I. Miksa császár, a bécsi udvari könyvtár alapítója, nyert ki még Ulászlótól Cuspinián követe által, ki ez ügyben öt év alatt huszonnégyszer fordúlt meg Budán. Én ugyan meg vagyok győződve, hogy ez új könyvtárnak a becsesb alapot egész csendben a Corvina nyújtotta. S pusztult az ezután is: *nem 1526-ban a törökök*, deigen 1527-ben az alkalommal élni tudó tudós tolvajok; 1529-ben a rakoncátlan német vár-örség által. Európa szerte kereskedés üzetett a budai könyvragadományokkal, s a szomszéd tartományok bibliophíljai — Busbeck Augér, Brassicanus, Faber János, Zsámboki, Birckheimer — „ex Vngariae spoliis“ (ez volt a műszó!) széltiben szedték a rablolt kincseket; sőt Gritti idejében már a keleti kézi-
ratokat is érte a sor, melyek Velencébe kezdtek vándorolni. Így lön hogy, midőn Brenner Márton, a Bonfin első kiadója, 1538-ban a Corvinába lépett, abban „az ázsiai barbárság“ (igen, a civilizált népek katonáinak ázsiai barbársága) folytán alig lelé már nyomait a hajdani dísznek! Csak midőn Buda 1541-ben kénytelen volt török örséget fogadni be, lett az ismét gondosan megőrizve; de a lefolyt tizenöt év prédáival a XVII. században is oly nagyban folyt még a kereskedés, hogy Ágost wolfenbütteli herceg,

1629-ben is, csak az újabb európai történeteket illető, közel kétszáz „roppant és tömött“ kötetet bírt megszerezni. Ekép a közvélemény végkép elpusztultnak hirdette a Corvínát; de a budai pasákkal v. a portával követéségek által érintkezett magyar főurak és udvarok jobban lehettek értesülve: mert Pázmány Péter harminc ezer forintot, Bethlen Gábor is nagy öszveget ajánla érte a töröknek, L. Rákóci György a legravaszabb fortélyokkal igyekezett azt a Bethlen-collegium részére, I. Lipót pedig udvari könyvtára számára ki nyerni: mindnyájan siker nélkül; Claudius Kelemen madridi tanár pedig 1635-ben sajnálva említi hogy az, „etiam nunc exstat, sed sub barbarie othomanica, doctorum virorum haud amplius parens et altrix“! És csak ez időtájt vándorolt az, úgy látszik, Konstantinápolyba, s tán épen az említett ajánlatok által újabb figyelemre gerjedt porta rendeletéből; mert amit a császár követei, sok ál hitegetések s nehézségek után, 1666-ban egy földalatti boltozatban láthattak, nem a Corvina vala, hanem ki tudja honnan származott valami 300 darabnyi kézirat és könyvhalmaz*), mely por és szenny alá temetve, a nyírok és egerek prédájaúl a földön hevert. A követek, a pasa engedelmeiből három kéziratot választhattak ki az udvari könyvtár számára: a többi húsz évvel

*) Köztök egy nyomtatott magyar biblia in folio, hihetőleg a visolyi, egy Calepinus, holmi Erasmus Roterodamus, Luther stb. újabb íróktól! (L. a lajstromot Pflugnál: Epist. ad Seckendorf, p. 60-106.).

utóbb, Buda visszavételével került Lipót kezére. Ez óta a tudós világ végkép elpusztultnak hitte a szent kincset; de már Praynak volt tudomása 1779-ben hogy az a török fővárosban tartatik *); ugyanazt értettem én 1849-ben egy Konstantinápolyban lakott porosz követségi titkár híréből, míg végre 1851-ben dec. 9. Jerney János német lapok nyomán örömmel hozta elé az akademiában a szultán azon rendeletét, mely által megengedettett Mátyás király könyvtárának megtekintése, bár külön előleges feljelentés mellett. S ugyan e hír egy látogató levele nyomán Csoda Miklós ismeretlen munkájának „de machinis bellicis“ ott-létét is felemlítette. Amely corviniánus codexeket biztossággal tudunk Európa könyvtáraiban, nem sokból áll, olyakból t. i. mik Mátyás által iratván, annak arcképét, v. címerét viselik, v. az ő codexei habitusát kétségtelenül viselik: sokkal becsesb régi szerzeményei, kétségkívül igen nagy számmal, többé fel nem ismerhetők **).

*) „Defluere cepit sub Wladislao II. et Ludovico II. (bibliotheca R. Matthiae) partim praefectorum ignavia, qui a privatis libros auferri patiebantur, partim ob negatum, aut non rite praebitum stipendium: *magna tamen eorum pars a clade mohácsiana (?) Constantinopoli detinetur, ut mihi vir fide dignus diu Perae habitans* (kétségkívül austriai követségi tiszt) *affirmavit*“ (Spec. Hier. II. 183. l.).

**) Ilyen, kétségkívül számtalan, a bécsi udv., a velenicei Marciana s a wolfenbütteli hercegi könyvtárakban (a fenn említett diplomatiái collectáéak hihetőleg a hercegi

A magyar nemzeti muzeum legbecsesb ereklyéi közzé tartoznak a Jankowich gyűjteményeivel oda került következő hártya codexei a Mátyás kir. könyvtárának: 1. Egy *Livius*, in fol. a XIII. v. XIV. századból, melyet Brassicanus kapott II. Lajos királytól ajándékba 1525-ben. 2. Egy *Juvenalis* 4-rétben. 3. Egy *Curtius* 4-r., melynek végén a leíró így nevezi magát: Scripsit florentie petrus cenninius Anno Dnj 1467 vij idus aprilis. Igen ékes bőr-kötésén a magyar és cseh címer egy pajszon látszik, s így a kötés 1469en inneni. — A Jankowich által corviniánusnak tartott *Ranzanus* Bakacs Tamás esztergami érsek számára íratott, tehát 1497en inneni. — A magyar akadémia könyvtárát szinte két Corvinféle hártya codex díszesíti: 1. Liber sermonum *S. Leonis* papae, in fol. 2. Ad Serenissimum principem et inclitum pannoniae Regem Divum Matthiam Ludouici *carbonis dialogus* de ipsius Regis laudibus. 8r. Mind kettő azonegy leíró és codexfestőtől. — A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban egy *Tacitus*, egy *Catullus* és *Propertius* vannak.

levéltárban őriztetnek). Gyérekben találtatnak a ferrárai hercegi (11), a florenci Lauretána (6), a drezdai kir. nyilv. (4), az erlangi egyetemi (3), a brüsszeli kir., a párizsi cs., a besançon, a vaticáni, az ágostai és lipcei városi, a jénai egyetemi, berlini kir., gottweihi klastromi, németújhelyi egyházi, a thorni gymnásiumi stb. könyvtárakban. Hazánkban csak a nemz. muzeumi, m. akadémiai s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárak bírnek néhányat!

84. §.

A könyvnyomtatás behozatala Magyarországra.

Alig múlt húsz éve, hogy a mozgó betűket használó nyomdászat életbe lépett, és csak öt ország, t. i. Német-, Olasz-, Franciahon, Németalföld és Schweiz bírt nyomtató műhelyeket; midőn a király egyik rokona Geréb László, budai prépost és alcaancellár, azt Magyarországra honosítandó, németországi születésű Hess Andrást Olaszországból, hol ezen mesterséget tanulta, annak gyakorlására Budára hívta meg. Első munkája, melyet véghez vitt, az úgynevezett *budai krónika*: „Cronica Hungarorum,” melynek kolophonja így hangzik: „Finita Bude A. dni M. CCCC. LXXIII. in vigilia penthecostes per Andream Hess;” alakja kis ívrét, betűi az olasz írás módját követő kerek betűk tűrhető alakkal, papirosa erős, levele 67. Egyéb nyomtatványai közül, ha voltak, valók még: „*Magni Basilii de legendis poetis libellus*,” Leonardus Aretinus fordítása szerint s ily kolophonnal: „Sic finis libelli Basilii est per A. H. Bude” 15 lev.; s mellette „*Apologia Socratis*” 4r. 5 lev.; és: „*Iulii Caesaris Oratio Vesontione ad milites habita cum praefat. Andrae Brentii Patavini*” 4r. 10 lev. melyeket, a Basilii libelluséhoz tökéletesen hasonló nyomdai készület vall Hess Andrásénak. Hihető hogy a halál vetett véget a derék férfiú munkásságának, mert sem Budán, sem a külföldön azontúl semmi nyoma.

Sígy a hazai írók és könyvkiadók, melyek ez időszakban számosan keletkeztek, kénytelenek voltak kiadásukat külföldön eszközölni. — E budai nyomdán kívül még Alsó-Tótországban van nyoma a sajtó használatának, hol a rochei (roxichi?) monostorban, 1476-ban *Lactantius* nyomtatott ki. Tartós pártolás, belső szükség és elegendő tudós írók és kiadók hiánya okozta, hogy azon magyar és erdélyi férfiak közül, kik ez időben siettek ez új mesterséget külföldön megtanulni, egy sem telepedett le itthon, hanem künn, főleg Olaszországban, állítottak nyomdákat.

A *budai krónika* egyike legritkább könyveinknek: eddig ismeretes hat példánya a bécsi udvari, prágai és lipcei egyetemi, pesti muzeumi (?) és pécsi püspöki könyvtárakban őriztetik. — *Basilius* és az *Apologia Socratis* a bécsi udvari, *Caesaris Oratio* a pesti muzeumi könyvtárakban vannak.

Magyar nyomtatók külföldön: Erdélyi v. Szebeni Tamás (Thomas Septemcastrensis de civitate Hermannii) Mantuában, utóbb Modenában 1472—81.; *Brassai* vagy *Barcai András* (Andreas Corvus Burciensis de Corona) Velencében, 1476—1484.; *Erdélyi Bernát* (Bernardus de Dacia) Páduában 1478—90.; *Dalmát György* (Georgius Dalmatinus) Velencében 1480—83.; *Magyar Péter* (Magister Petrus Vngarus) Lyonban 1482—1501.; *Feketealmi Márton* (Martinus Burciensis de Czeidino) Velencében 1484.; *Garai Simon* (Simon de Gara) Velencében 1491.; *Basay N.* (Basaynus Vngarorum) Cremónában 1494.; *Bakalár Miklós* Új-Pilsenben Csehorsz. 1498. stb.

85. §.

Magyar könyvkereskedés.

A külföldön eleinte magok a nyomtatók voltak egyszersmind könyvkiadók és könyvárusok is. Ezek mellett keletkeztek ugyan Németországban már 1480 óta, névszerint Ulmban, külön könyvárusok is, s köztök Ofener Berchtold budai fi, de ezek csak a nyomtatók biztosai s nem önvállaló könyvkereskedők voltak. Emilyek *először hazánkban jelentek meg*, s ennyiben Wachlernek igaza van, midőn a könyvkereskedést Magyarországból mondja a német földre átszármazottnak, hol az első valóságos könyvárus Rynman János volt Nürnbergben, a XVI. század első tizedében, ki magát ezért némi kiadásaiban archibibliopolának nevezte. A magyar kiadó-könyvárusoknak, kik nem voltak egyszersmind nyomdászok, nyomtató műhelynek a hazában nem léte adott eredetet. Eddig tizenhárom budai könyvárus (*librarius*, bibliopola) nevét ismerék ez időszakból, mely tekintélyes szám csakugyan eleven érdeket tanusít a szellemi új mozgalom termékei iránt; s kiadásaik közül több mint harmincat, melyek Turóci krónikáján kívül mind egyházi vagy iskolai használatra valók: köztök tizenhat *Missale*, némelyike az akkori nyomdászat legnagyobb és legszebb terményeivel vetélkedő. Dolgoztattak e kiadó könyvárusaink Bécsben, Brünnben, Ágostában, Strassburgban, Lyonban, legtöbbet mégis a szomszéd Velencében, mely akkor a nyomtatásban legtöbb város fölött jeleskedett.

Eddig ismert könyvárusaink ez időszakból: Kirchheimi *Feger Tibold* 1483 vagy 4-től 1494-ig; érdekesb kiadásai Turóci Krónikája (Velence, é. n. és Ágosta 1488) és Constitutiones synodales Eccl. cath. Strig. Bécs, 1494.; *Rüm György* 1490-93 kiadója egy pompás esztergami misekönyvnek (hártyanomata a pesti egyetem könyvtárában); *Paep János* 1498—1511: misekönyveken kívül az ő kiadásai a Legende Sanctorum regni hung. in lombardica historia non contente, Vel. 1498. és Epist. de miseria curatorum, h. és é. n.; *Müer György* Zágrábban 1500, egy négyfólió zágrábi misekönyv kiadója; *Kaym Orbán* 1501—18, Bécsben, Velencében, Strassburgban nyomtatott; kiadásai közt egy pár tankönyv, talán Krakóban tanuló hazánkfiai számára, melyek: egy Donatus, egy Physica, egy Dialektika stb.; *Müer János* Zágrábban, 1509—11. szinte egy zágrábi misekönyv kiadója; *Milcher Mátyás* 1510—14. ki 1510. Kaymmal Lyonban nyomtatott egy eddig sehol nem említett esztergami breviáriumot; *Várdai István* 1511; *Maurer Antal* 1513; Nagybányai *Heckel István* 1512—14., kinek a pálosok számára nyomtatott missáléja (Vel. 1514) legritkább könyveink közé tartozik (megvan a pesti egyet. könyvtár.); *Schaller Jakab* 1512-15., kiadásai közül jelesek Guillermus Postillája (Vel. 1512) és egy esztergami zsoltár (ott, 1515); *Kaym Orbán örökösei* 1520.; *Szekszárdi Lénárd* 1523.; *Prischwicz Mihály* 1524—25., s végre *Grynaeus György*, ki Luther könyvei árulásaért 1524-ben Budán könyveivel együtt máglyán vesztetett el.

A hazai költségen külföldön eszközölt kiadások közé tartoznak még: azon igen szép esztergami misekönyv,

melyet a milkói püspök költségén Coburger 1484-ben Nürnbergben nyomtatott; s ugyanott ugyanazon alkalommal ama *magyar ének sz. István szent jobb kezéről*, melyet a múlt század végén Bartalis még látott, s mely *egyszersmind a legrégibb magyar nyomtatvány*; (léteztéről l. „A legrégibb magyar nyomtatvány“ : Új M. Muz. 1857. I. 501. l.). Továbbá Mátyás király 1486-ki nevezetes törvénykönyvének három kiadása, egy h. és é. nélkül (az ingolstadti egyet. könyvtár.), mely hihetőleg kir. költségén készült, s melyet Panzer budai kiadásnak sejt, de mit a got betűk, milyekkel Hess András nem bírt, határozottan megeáfolnak; egy lipcsei 1488., (töredékesen a nemz. muzeum könyvt.); s egy harmadik „*Constitutiones incliti regni vngarie*“ címmel, ismét h. és é. nélkül, melyet Horvát István gyanítása szerint Rakamazi Balázs deák eszközöltött nógrádi alispán Mohorrai Vidfy Ambrus költségén (Pozsonyban, az evang. coll. könyvtárában). A külföldön különösen hagenai Rynman, regensburgi Cassis János, krakai Haller János nyomtatók, s a velencei Giuntiak árultak magyarországi könyveket.

96. §.

Az első tudós társaság Magyarországon.

Olaszország példája, hol a tizenötödik században számos tudós társulatok keletkeztek, Budán szinte egy illet hívott életbe, mely *Sodalitas literaria Vngarorum* néven Mátyás és Ulászló királyok alatt virágzott. Összejövetelei célja tudós társalgás volt a természet- és égtan, történelem, jog- és széptudo-

mányok körében, melyet mindenkor lakoma s víg poharozás rekesztett be. Tagjai némely tudós magyar püspökökön kívül az udvar s az egyetem emberei voltak; választott elnökének II. Vitéz János a veszprémi püspök tartatik, de tévedéssel: ő a Bécsben székelte Societas Danubiana Patronusa volt, valamint a Weszprémi által elsorolt tagok is nem a budai, hanem ezen, Csetes Konrád által Bécsben szerzett „Dunai Társaság“ tagjai voltak. Munkálatainak néhány deák versezeten kívül nem maradt semmi gyümölcsök: a tudományok emelkedésére, meghonosulására, terjedésére a hazában egyik sem gyakorolt hatást, s annál kevesebb, mert e lakomázás, mely mindig a józanság rovására folyt, nem igen volt alkalmas arra, hogy a komoly kedélyű magyarban a tudományok és tudósok iránt tiszteletet gerjeszsen. Ekép fő haszna a budai tudós társulatnak abból állt, hogy az udvar számos külföldi vendégei abban nyájas fogadtatást, műveltségöknek megfelelő tudós és csinos társaságot, s az áldott ország mindennemű anyagi élvezeteit élvezén, a budai életnek jó hírét terjesztették; egyedüli emlékei pedig, melyek ránk maradtak, néhány saját, úgy Csetes Konrád és Hassenstein Bohuszlónak azt emlegető verseiken kívül egy Mátyás dicsőítésére vert emlepenz, s azon arany műblikom, melyet neki egyik tagja Olmüci Ágoston 1508-ban szentelt! (mindkettő a drezdai kincstárban).

87. §.

A tanultság elterjedése.

Mátyás király udvara tanultság, műveltség, tudomány- és műszeretetre nézve az új kor bölcsője Olaszország udvarait példánykép követve, a többiekkel bátran mérkőzhetett. Lelke s fő díszje maga a király, egyike minden korok legnagyobb uralkodóinak: nagy vezér, törvényhozó és ember, nem csak mindennemű műveltség pártfogója, de maga is egyike nemzete legkitünőbb tudósainak, ki a tudományt egyszersmind bölcseséggel kötötte össze. Első fiatal-ságában már id. Vitéz János befolyása alatt a classica literatúrában, költészetben és hazai történetben alapos oktatást, s az írói előadásban oly kiképeztetést nyert, hogy atyja a kormányzó által némi titkos ügyekben titoknokul ha sználtaték. Azontúl is az országlás gondjai, sőt a hadviselések zaja közt is oly kitűrő szorgalom és szeretettel folytatta az olvasást, hogy sebes ész, roppant emlékező tehetség és beszéllő könnyűségtől támogatva, a legtudósbakkali társalgásban is elméje s tudományával mindenki fölött felsőséget éreztetne. Jártassága a régi történet és földíratban, a romai classicusok, különösen a történeti és hadi írókban, a hittudomány, szentírás és egyházatyákban, az egyházi és romai jogban, végre, kora tévedéseit osztva, az astrologiában is, csodálatos volt; s nem szünnén meg soha tudományát tágítani, még élte utolsó éveiben is udvarához hívta meg Plátó hí-

res magyarázóját Marsilius Ficinust, hogy tőle ama híres görög bölcsezt tanaiba, úgy az egészség-tudományba beavattatnék; ki azonban betegsége által gátolva, e végre maga helyett tanítványát Valori Fülöpöt küldte. Ily tág körű tudományossággal sok nyelvek gyakorlatát s latinban és magyarban kitünő szónoki készséget kapcsolt össze. Vetélkedett a tudós királylyal műveltségben s a tudományok pártfogásában *püspöki kara*, mely sem elébb sem utóbb ennyi tudományos nevezetességet nem bírt, s melynek tagjai közül a két Vitéz János, Dóci Orbán, Bátor Miklós, Cesinge János első nagyságú csillagok voltak. Az udvarhoz szegődött *külföldi tudósok*, művészek s a budai *felső iskolák tanárai* kiegészíték azon kört, mely a fővárost a Músák valódi székévé avatta. Az értelmiség ily tetemes öszvegének, mely a Jagyellók alatt is csak keveset csökkent, nem felelt ugyan meg a tudományos termelés, mert a nemzetben a tudományok iránti fogékonyság még csekély volt; mindamellett az elébbi időszakhoz mérve az írók száma meglepő gyarapodást vett. Ellenben a világi fő és nemes rendek nem csak a képzettség e fokától, de az I. Lajos koráétól is úgy látszik elmaradtak, mit a XV. század országos állapotjai eléggé indokolnak: annál nagyobb és folyton növekedő terjedést vett az a *közép papság* s a *városi rendek* közt a gyakoribb iskolázás, különösen a külföldi egyetemek sűrű látogatása (80. §), a könyvtáraknak régi remekírókkal gazdagodása s a nyomtatott könyvek elszaporodása által, mikhez a *reformált szerzetek*

újra feléledt munkássága járult, úgy hogy Magyarország csakugyan ott állt a haladás terén, becsületes versenyt futandó a nyúgot fölébredt nemzeteivel, ha a belső felbomlás s a török vész sorsa fölött másképp nem végez vala.

88. §.

Deák irodalom. — Hittudósok.

A hittudomány ez időszakban több művelőket lelt szerzeteseinknél. Élőkön a tudós *pálosok* állának, kik közül a szerzet évkönyveiben a következő deák írók említettnek : mindenek előtt *Magyar Mihály* (Michael de Vngaria), párisi hittudor; ugyanaz, ki I. Ulászló alatt ama nevezetes iskolai vitájáról híresült el (79. §.); munkái : *De immaculata conceptione virginis*, *De spiritu sancto*, *De operibus eremitarum*, s a szerzetbeli gyűlések ügyeit illető beszédek, melyek által magának szerzetében s azon kívül nagy tekintetet szerzett, nyomatlanul maradtak. De neki vélem tulajdonítandóknak azon beszédeket, melyek csakugyan Michael de Vngaria néven e század végén s a XVI-nak elején gyakran fírasztották a külföld sajtóit, s melyek szerzőjét a tudósok hol dömésnek, hol ferencinek teszik, holott e két rend évkönyvei róla mélyen hallgatnak; míg másfelül a Párisban meghalálozott férfiú kéziratái (kivel, mint tudjuk, a szentlőrinci könyvtárból vele vitt könyvek is ott veszteket) könnyen juthattak az angol kir. könyvtárba, hol mind maig őriztetnek, s a rajnai és párisi

nyomtatók kezeibe, kik azokat nyomtatták. *) Továbbá: *Tatai Antal* bölcsész tudor (virágzott 1476.) a szerzetbeli misekönyv és breviárium kiadása által lett jeles; *Szombathelyi Tamás*, 1476. rendfőnök, ki magyar beszédein kívül több a szentatyákra alapított hittani munkát s néhány, különösen szerzetének szólót írt (*Expositio regulae*, *Recognitio professionis*, *Exhortationes regularium*); ugyanezen időben virágzott *Szegeti Jakab*, ki zsoltár-magyarázatokot adott ki; továbbá *Batt István* (krakai eredetű, virágzott 1523 körül) ki a bold. szüz ünnepeiről készített munkát *Rosarium coeleste* cím alatt, melyben az egész zsoltárt a szüz anyára alkalmazva magyarázza; s ezzel egykorúlag e szerzet egyik fő díszé, annak főnöke s történetírója *Gyöngyösi Gergely*, ki nek több munkái közül sz. Pálról készített s nyomtatásban is megjelent beszédei tartoznak ide. Mind ezek a szentlőrinci főmonostornak voltak tagjai. Ide tartozik még *Magyar Bálint* (Valentinus de Vngaria) szinte pálos, II. Ulászló alatt, ki első remete sz. Pál csodáiról írt, *Pesti Gáspár* rendfőnök (virágz. 1522 kör.), kitől „*Sermones exhortatorii ad viros religiosos*“ és „*Compendium Directorii in visitatione fratrum*“ maradtak fenn nyomtatásban (Krakó, 1531, 32); s végre *Bánfi Gergely*, a Mohácsnál elesett Bánfi Péter

*) Neki tulajdonítottak még széltiben: *Penuarium christianae vitae*, Colon. (Köln, 1611), *Breviarium Concionatorum* (Hagenau, 1620); *Sermones praedicabiles* (h. n. 1487) stb. mi tisztába hozva még nincs. A „*Biga Satutis* azonban határozottan nem övé.

fia, János nádor testvére s Romában (ad S. Stephanum rotundum in monte Coelio) a magyar barátok perjele, ki Gregorius Coelius Pannonius név alatt kiadott munkái által (Expositio regulae S. Augustini, Commentarius in cantica canticorum, Collectanea in apocalypsim d. Ioannis apostoli) a külföldön is elhíressült († 1545.).

A *ferenciék*nek is megvoltak ez időszakban a magok nevezetességei. Ilyen mindenek előtt a korában európai hírre kapott s a magyar egyház által (május 17.) a boldogok közt is ünnepelt *Temesvári Pelbárt*, ki, a krakai egyetem növendéke (hol 1463. műbabéros lett), szerzetének budai kolostorában hittanár és híres egyházi szónok († 1504.) számos beszédeken kívül (Pomerium sermonum de tempore, Quadragesimalium, De sanctis, Stellarium coronae beat. virginis), melyek a tudósok véleménye szerint eredetileg magyarul mondattak, egy pár tudományos hittani munkát is szerzett (Aureum rosarium theologiae, Expositio psalmorum), melyek mind számos kiadásokban elterjedtek a külföldön is. Ehez csatlakozik *Laskó Osvát* pesti ferences gárgyán, ki Pelbárt Rosáriumát, miután ez munkájába bele halt, béfejezte, s a „Gemma fidei,“ úgy a „Biga salutis“ című vásárnapi, böjti és ünnepi beszédek két kötetes gyűjtemény szerzője, mely szinte sokszor nyomtatott, s némelyek által Pelbártnak, de ok nélkül, tulajdoníttatik.

A *dömések* közt ez időszakban mint hittudományi író *Schwarz Péter* budai egyetemi igazgató virágzott, ki idegen léte dacára is ide tartozik, ameny-

nyiben sz. Tamás tanait védő, egykor híres munkáját (Clypeus Thomistarum) Budán dolgozta.

Végül nem mellőzhetem spalatói *Marullus Márkot*, ki az egélyes erkölcsant nagy szerencsével művelte. Evangelistáriusa, mely hét könyvben a keresztyén erények és vétkekről hathatósan és nemes deáksággal értekezik; a boldog élet példái hat könyvben, s ötven parabolái, melyek annak mintegy gyakorlati részeit teszik, a theologiai világban sokáig becsültettek.

A liturgia körül is élénk mozgalom keletkezett ez időszakban, miután Mátyás király 1479-ben külön rendelet által utasította az egyházat misés könyvek és breviáriumok nyomtatására. Ennek, valamint a külföld példájának s a sajtó elterjedésének köszönhető azon számos egyházi könyvek létesülése, melyek papjainkat s a külföld sajtóit ez időszakban részünkre fárasztották.

Magyar Mihály beszédei: Sermones xiiij universales Magistri Michaelis de Vngaria, tudtomra először Strassburgban 1487., s azontúl ott, úgy Deventerben, Párisban és Kölnben 1611-ig öszvesen tizenháromszor (néhány az akad. s az egyet. könyvtár., az első az egri könyvt.). — *Tatai Antal* miséskönyve: Missale fratrum heremitarum ord. S. Pauli, Velencében 1514. jelent meg Heckel budai könyvárus költs. (egyet. könyvtár.). — *Bánfi Gergely* (Gregor. Coelius) kiadásai: Collectanea in apocalypsim d. Ioannis, Roma 1500. 1510. Páris 1541. 1571. Velence 1547. 71. 1647. N. Szomb. 1682. Comment. in. can-

tica cant. Bécs 1681. Explanatio regul. Pozsony 1742. (több közölök az egyetemi könyvtárban). — *Temesvári Pelbárt* kiadásait elsorolni hosszas volna. Tudtomra 1) a Sermones de tempore, először Hagenau 1475, azontúl még tizenkilencszer ugyanott, és Ágosta, Nürnberg, Lyon, Velence és hely nélkül. 2) Sermones quadragesimales, először Hagenau 1499. s aztán még tizennégyszer ott, Ágostában és Lyonban. 3) Sermones de sanctis két kötetben, először hely nélkül 1489. s még huszonnégyszer Hagenau, Nürnberg, Ágosta, Strassburg, Lyonban és h. nélk. 4) Stellarium coronae b. virginis, évszámmal először Hag. 1501. s még ötször ott, Lyonban, és év nélkül. 5) Rosarium theologiae *Laskó Osvát* folytatásával először Hag. 1503 — 1508, s még kétszer Velence és Bresciában; végre 6) Expositio psalmodum először Hagenau 1504, s ugyanott még kétszer. (Számos kiadásai az egyetem és muzeum könyvtáraiban). — *Laskó Osváttól*: 1) Quadragesimale Gemma fidei intitulatum, tractans de ss. et orthodoxa fide cath., a quodam fratre hungaro ordinis minor. de observantia ex conuentu pesthiensi, ejusdem ord. guardiano, Hag. 1504. (a klagenfurti könyvtárban). 2) Sermones dominicales perutiles, a quodam fratre hungaro ord. minor. de observantia comportati Biga Salutis intitulati, először Hag. 1498. s ugyanott még háromszor 1499, 1506, 1516. 3) Sermones quadragesimales perutiles a quodam etc. Biga salutis intitulati. Hagenau 1498. és 1501. 4) Sermones de sanctis perutiles, a quodam etc. Biga salutis intitulati. Hag. 1497. és 1503 — 4. (többnyire az egyet. könyvtárban). — *Schwarz Péter*: Petri Nigri Clypeus Thomistarum, Velence, 1481. — *Marullus* Evangelistáriusa megjelent Vel. 1516. Bene vivendi instituta Bázél 1513. Köln

1530. Antverp. 1577. Köln 1609., sőt németül is Dilingen, 1614. Parabolae, Velence 1516. (mind ezek az egyetemi könyvt.) Egy öszves kiadása még Antverp. 1601. A sz. Márk velencei könyvtárában némely legendái és hymnusai kézirati-lag találtatnak. — Az e korszakbeli misekönyvek és breviárok többjei az egyet. és muz. könyvtáraiban.

89. §.

Hazai történetírás.

Történetírásunk, amennyiben ez időszakban magyarok által kezeltetett, ismét csak az elébbinek folytatása, sőt a régi kort illetőleg igen korlátolt jelentékű, miután kezelői inkább bővítő leírók mint eredeti forrásokból merítők voltak. Ilyek : 1. az úgy nevezett *budai krónika* névtelen kiadója (1473), ki ennek elejét Kézaiból, a hún történeteket s a magyarokét I. Endréig a bécsi Képes Krónikából, vagy a kettővel közös forrásból írta ki ; innen sz. Lászlóig az utóbbival rokon, de sok helyt rövidített szöveget ad ; Kálmántól II. Gyéza halálaig ettől majdnem függetlent, bár nálánál sokkal soványabbat ; ezentúl ismét a Képes Krónikával egyezőt, majd küküllei János Lajos-krónikáját veszi fel, s Máriától Mátyásig pár lapon futja át e nevezetes század dolgait. 2. A *dubnici krónika* névtelen szerkesztője (1480), ki Salamonig a bécsi krónikának, innen kezdve a budainak, kevés jelenték-telen változtatásokkal, másolója ; nevezetes azonban az által, hogy nagy Lajos történeteibe egy névtelen

kortárs elbeszélést iktatta be (60. §. 2. pt.) ; ott pedig, hol a budai krónika (1473) megszakad, ezt, nem követve szoros időrendet, 1479-ig folytatta, és pedig Mátyásnak nem kedvező szellemben. — Ezeknél fontosb, s amennyiben szerkesztményét forrásokból kiegészítette s idejéig folytatta, már régi történetírásunk negyedik stádiumához tartozó 3. *Turóci János* (1483—88.) a maga híres krónikájával. A húnoktól kezdve I. Károly halálaig a Képes Krónika valamely teljes példányát írta le, számos közbeiktatásokkal leginkább az első részben ; erre következteti szinte Kükkellei János Lajos-krónikáját, Mária és kis Károly történetét, részint Monacis Lőrinc verses históriájából (60. §.), részint kortársak szóbeli közléseiből ; végre a kis Károly halálától Mátyásig történeteket, szinte részint kortanúktól és hivatalos irományokból (milyen a „registrum Sigismundi“), részint saját tudomásából merítette. Turóci, vég zárköve a régi magyar annalistikai történetírás épületének, melyet kedélyes őszinteség, vallásos hit és nemzeti érzelem a hagyomány, ének s hivatalos kútfők drágaköveiből egyszerűen, minden mesterség nélkül, rakott.

Egyéb ez időszakbeli történetíróink : 4. *Dombró Márk*, a remetei pálos monostor előljárója Mátyás kir. alatt, ki első írta meg szerzetének évkönyveit ; 5. a már említett *Gyöngyösi Gergely*, ki szinte annak történeteit szerkesztette ; 6. a *látókövi névtelen némabarát*, ki a XVI. század elején a maga klastroma történeteit szerzette. Végre ez időszak elejére látszik tartozni a „*Legendae sanctorum regni Hung.*

in lombardica historia non contentae“ névtelen szerkesztője is. —

Dalmáthoni történetíróink ez időben: 1. *Gheraldi Bernát* dömés, ki 1470 körül a ragúzai jeles emberek életét írta meg; 2. *Barbeta János* dömés, ki 1480 körül Dalmátország történeteit készítette; 3. névtelen írója a spalatói érsekek emlékezetének; 4. *Sebenicói Márton*, egy dalmát krónika szerzője 1489-ben; 5. *Marullus Márk*, ki 1510 körül a diokleai névtelen papnak déliszláv históriáját dalmátból fordította (34. §.), s a dalmáthoni feliratokat is összegyűjtötte. Legnevezetesebb s a hazai történelemre főfő fontosságú 6. *Tubero Lajos* apát önkora története, mely Mátyás kir. halálától, kinek egyébiránt nem igen kedvez, 1522-ig Magyar s a déli szomszéd országokban történt dolgokat, terjedelmesen, híven, valóságos históriai szellemben s ékesen egyszersmind, terjesztette elő.

Nem mellőzhetni itt azon külföldi írókat, kik, amennyiben magyar dolgokról Magyarországon vagy legalább Mátyás kir. pártfogása alatt írtak, némileg szinte a mieink. A korirók közül ide tartoznak 1. ferrárai *Carbo Lajos*, ki egy, maga és Zsigmond pécsi püsp. közti beszélgetés alakjában írt Mátyás tetteiről (*Dialogus de laudibus R. M.*); 2. florenci *Naldi Naldius*, ki a budai könyvtárról egy szép levélben értekezett (*Epistola de laudibus augustae bibliothecae ad Math. Corv.*), s ugyanazt egy leiró költeményben is dicsőítette (*De laudibus augustae bibl. carminum libri IV.*); 3. narnii *Galeotti Martius* kir. könyv-

tárnok, ki Mátyás kir. böles mondásai és tetteiről készített egy gazdag tartalmú könyvet Corvinus János herceg számára (*Commentarius de Mathiae Corvini egregie, sapienter, iocose dictis ac factis*); 4. modenai *Cortese Sándor*, pápai titoknok, ki Mátyás hadi tetteit egy ékes hőskölteményben dicsőítette (1485 után), mely ránk nézve, egyéb szépségeit nem tekintve főleg történelmi érdekekkel bír (*De Matthiae Corv. R. Vng. laudibus bellicis*). Egy második könyve, mely a király békeműveit volt tárgyalandó, tán Mátyás halála miatt, fájdalom! elmaradt. — Magyarország özsves történelmét tárgyalták: 5. palermói *Ranzani Péter* lucerai püspök s nápolyi követ Budán, ki főleg a Beatrix királyné által vele közlött hivatalos feljegyzések (*Indices regum Hung.*) segedelmével egy rövid magyar történetet írt (*Epitome rerum ungaricarum per indices descripta*), mely rövidsége dacára, a szerzőnek forrásai, elfogulatlansága s ovatossága, Mátyás korára nézve pedig, melyet mint kor- és szemtanu bővebben tárgyalt, teljes hitelessége tekintéből nagy fontosságú. Mátyás felett is ő tartotta a dicsbeszédet. 6. Ascolii *Bonfini Antal*, Beatrix királyné felolvasója, ki, miután Mátyás egy teljes magyar történet megíratása végett az ország valamennyi káptalani és klastromi könyvtáraiban létező mindenemű történeti feljegyzéseket összegyűjtetett, a király által először is a *hún* történet megírásával bízott meg, a király halála után pedig Ulászló által is pártoltatván, nem csak azt, de a magyarokét is 1495-ig szerencsésen befejezte (*Rerum hungaricarum decades*

quinque; az ötödik tizedből csak öt könyv készült el.) A sok meddő tudománynyal és mesékkel terhelt, kevés kritikáú és gyakran részrehajlással írt nagy munka érdeme számtalan nála nélkül elveszendett adatok fenntartásában áll, s különösen Mátyás és Ulászló korára megbecsülhetetlen kútfő. Írt a Corvin ház eredetéről (Libellus de Corvinae domus origine) s az esztrák háborúról 1486—7. is (Philostratusának előszavában), melyek átmentek ugyan utóbb nagy történelmébe, az utóbbi azonban nem egészen. 7. Toscánai Callimaco Fülöp, közönségesen *Callimachus Experiens*, ki Magyarországon mûlatása idején határozta el magát azon munka írására, mely neki a magyar történetek írói közt tacitusi szelleme és mivel elõadása által kitünõ rangot biztosít: értem I. Ulászló királyunk történetét (De rebus ab Vladislao polonorum atque hungarorum rege libri tres). Ide tartozik tõle részben: „Vita Gregorii de Sanoc,” egy történetünkben is figyelemre méltó derék lengyel pap életrajza, sok érdekes részletekkel; és „Atilája” (De gestis Atilae regis), melynek azonban becse csak a szép alakban van. — Még Velencei *Balbi Jeromos* váci, aztán Ulászló és II. Lajos alatt pozsonyi prépost tartoznék ide, ha magyar története el nem veszett volna.

A *budai krónika* először Budán 1473. Hess András bet. (eddig hét példánya ismeretes: Mátyás királyé a bécsi udv. könyvtárban, Bátori Zsigmondé a nemz. muzeumban, egy-egy Rómában, Münchenben, Prágában, Lipcsében,

s még egy a nemz. muz.) ; másodszor ugyanott 1838. Podhradczky József által gazdag tartalmú jegyzésekkel adott ki. — A *dubnici krónika* az Illésháziak dubnici könyvtárával a nemz. muzeumban. Endlicher (Jahrb. d. Lit. 33. és 34. köt. 1826.) azt nem csak megismertette, hanem az I. Lajos kir. történeteit (60. §.) s a Mátyás dolgai folytatását, melyek e codex sajátai, u. ott ki is adta, bár nem hibátlanul. — *Turóci* először Velencében év nélkül (minden esetre 1485 előtt), majd Brünmben és Ágostában 1488. jelent meg ; utóbb Bongars (1600) és Schwandtner (1746) Scriptorjaik közt többször ; német egykorú fordítása a heidelbergi egyetemi könyvtár codexei közt.

Dombroí M'rk pálos évkönyvei átmentek a *Gyöngyösi Gergelyébe* ; ezek megjel. a pesti egyetemi könyvtár codexe után Analectáim II. kötetében. — *Magyar Bálint* Pál-legendája kijött Krakóban, 1507. — A névtelen „Fundatio-Lapidis Refugii,” melyben ennek 1241 — 1517. történetei foglaltatnak, Wagnernél áll in Anal. Scepus. II. köt. Vien. 1774. IV. sz. alatt. — Végre a *magyarhoni szentek legendái* először h. és év n. jelentek meg fol. (akad. könyvtárb.), azontúl többször, mint Strassb. 1486., Velencében Paep budai könyvtárus költs. 1498. és ismét Vel. 1512. (az egyet. könyvtárb.) ; Dlugoss Szaniszló-legendája mellett is Krakóban 1511. (az egyet. és muzeum könyvtáraib.).

A *spalatói névtelent* és *Marullust* először Lucius adta ki Script. rer. dalm. 1666., utána Schwandtner a III. kötetb. — *Tubero* először Frankf. 1603., ismét u. ott 1627., utolszor Schwandtner Scriptorjai közt jelent meg a II kötetben. — *Sebenicói Márton* kézirati krónikája lappang.

Carbo Lajos eredeti codexe, mely Mátyás királyé

volt, a magyar akademia kéziratárában őriztetik; kiadva Analectáim I. köt., magyarul Kazinczy Gábortól Pest, 1862. — *Naldit* Jaenich adta ki először: Meletemata Thorunensia III. köt., újra Bél a Notitia Hung. novae III. kötetében. — *Galeottit* először Tordai Zsigmond Bécs, 1563., azóta többen: a leg kézen forgóbb kiadás Schwandtneré; magyarul Kazinczy Gábortól Pest, 1862. — *Cortesiust* először Obsopaeus adta ki 1531. a Mátyás kir. példányából, melyet György brandenburgi örgróftól, Lajos kir. nevelése igazgatójától, kapott, utána Zsámboki, Bonfinija toldalékában Bázél, 1568. s utóbb többször. — *Ranzaninak* királyi codex Wolfenbüttelben (?), a Bakacs Tamás számára írt ékes codex a nemz. muzeumban van. Először Zsámboki, Bécs 1558., másodszor Pécsi Lukács adta ki N. Szomb. 1579., azóta többször jelent meg Bongars és Schwandtner Script. közt, és Budán, 1746. — *Bonfinit* először besztercei Brenner Márton adta ki az Ulászló kir. példányának Istvánfi Pál (a költő) által nyert hibás másolatából Bázél, 1543., és pedig csak három decast; a negyedik s fél ötödik tizeddel kiegészítve Zsámboki Bázélb. először 1568. utóbb többször; leg kézen forgóbb s legrosszabb a pozsonyi 1744., legújabb és legjobb Bél Andrásé Lipese, 1771. Magyar kivonatát Heltai 1575-ben adta a maga krónikájában, német fordítása kettő, Bázél 1545. és Frankf. 1581. — *Callimachus* története először Ágostában 1519. jelent meg, aztán különféle gyűjteményekben, legújabban Schwandtner I. kötetében; Atilája először Hagenau 1531., aztán Zsámboki toldalékában Bonfinihoz többször; a Szánoki Gergely Életének fontos kivonata Új M. Muz. 1860. II. köt.

Ez időben vette kezdetét némi *útazási* s föld- s népismertető *irodalmunk* is. Egy *szászsebesi névtelen*, húsz évig (1438-58) török rabságban élven, Szászsebes ostromát (1438) s a törökök erkölceit érdekesen írta le; *Magyar György* dömés, szinte a törökök szer-tartásait; *Pécsváradi Gábor* ferenci tartományfőnök, 1514-ben tett szentföldi útját (a sok tudománynyal rakott munka azonban inkább hely- mint útirajz); *Erdélyi Miksa* (Maximil. Transylvanus) Károly spa-nyol király titkára s az ez által Oceániába a moluccai szigetekre rendelt expeditio részese, erről adott ne-vezetes munkát: az első magyar, ki az új világban partra szállott.

A szászsebesi névtelen munkája: Tractatus de ritu, moribus, nequitia et multiplicatione Turcorum, h. és évsz. nél-kül, de 1478 — 1481. közt, majd 1511 Páris (egyet. könyvt.) és 1543 Bazel. — *Magyar György*: De ritibus Turca-rum, kéziratban Rómában in Coll. S. Mariae ad Minervam. — *Pécsváradi* munkája Bécs év n., de hihetőleg kevéssel íratása után (m. nemz. muzeumi és egyet. könyvt.). E munkát eltulajdonította s a maga neve alatt adta ki újra Farnádi Mik-lós! (sz. dorottyai könyvt.). — *Erdélyi Miksa*: Descriptio navigationis Castellanorum ex Hispania ad Moluccas insulas, ab occidente in orientem per inferius hemisphaerium, Caroli V. auspiciis institutae. Grynaeus Simon volt budai egyetemi tanár „Novus Orbis“ gyűjteményében: Bazel 1555.

90. §.

A jogtudományi irodalom kezdete.

Nem lehet kételkedni, hogy a jogtudomány Magyarországon igen régi eredetű. A veszprémi egyetem, hihetőleg a XII. század közepétől fogva már, úgy a pécsi is, főleg e körben forgottak, s kétségkívül nem csak a kánoni és romai joggal, hanem, s kivált ez utóbbi, a hazainak legalább gyakorlati tanításával is foglalkodtak: mit a magyar törvényhozás fejlődése és szelleme, különösen a XIII. században is, tanusít; s a „legum“ és „decretalium“ (világi és egyházjogi) doctorok nagy száma, melylyel főleg okleveleinkben találkozunk, szinte e tudomány keletére mutat. Mindamellettt irodalmunk egész a XVI. század kezdetéig e téren nem mozgott. T. i. valamint a Lajos kir. idejéből fennmaradt „Ars notarialis“ tisztán gyakorlati példány-és segédkönyv (59. §.), úgy a jelen időszaknak öt, ide tartozó emléke, ú. m. *Nyírkállai Tamásé* (1476): „Stilus cancell. Mathiae R.“, a névtelen „Formularium stili cancell. et curiae Mathiae R.“, a névtelen „Formularium stili Vladislai II. R.“, továbbá *Bácsi Ferenc* kir. titoknoktól a „Stilus cancellariae Vladislai II. R.“, s végre ama névtelen „Formularium“, mely nagyobb részt Ulászló és II. Lajos alatt íratott: nem egyebek, mint tiszti írásminták és okleveleknek irodai használatra készült gyűjteményei: melyek, bármily becsesek a magyar oklevéltanra és jogtörténetre, de szorosban az irodalomhoz nem számíthatók.

Némi zsengéit a codificációnak azonban már

Mátyás alatt találunk. Azt ugyan, mit némely későbbi külföldiek Vives Lajos szavaiból *) kiolvastak: a romai jognak hazánkban Mátyás által behozatalát, az ez által támadt késedelmeket és zavarokat az igazságszolgáltatásban, s végre annak a kir. által visszavételét a hazai kútfők egyetemes hallgatagsága regének bélyegzi; sőt az 1486-ki híres törvénykönyv szerint mások és régiek valának azon lassúság okai, s az elhatalmazott gonoszságokon kívül ezek is bírták a királyt e törvénykönyv megalkotására, melyben ő maga, ki a romai jogban kétséggel járta, személyesen nagy részt vett. De maga a nádortörvény (1485) ily részletes codificáló munkálat már; s ilyes irány ismerhető fel az 1498: 6. törvénycikkben, mely a szokásos törvények (*consuetudines regni*) bírálatos **) összeírását rendeli el. E törvénycikk eredményének tekinti Kovachich az általa *Ádám* ítélőmesternek tulajdonított azon törvénykezési kis tanácskönyvet, mely e rá nem illő címet viseli: „*Decisiones tabulae tempore Vladislai II. R.*“

És csakugyan a hazai szokásjog egybegyűjtése szükségének köszöni a haza, első tudományosan szerkesztett, jogkönyvét, melylyel sajátképi törvénytudományi irodalmunk kezdődik: *Verböci István* híres

*) L. *Wenzelnél*: A M. és Erd. Magánjog I. 181. l.

**) Mert ezt jelentik a törvény e szavai: „*consuetudines antiquae conscribantur, et si quae videbuntur Regiae Mai. ac DD. iudicibus rationabiles et legitimae, non abusive, nec irrationabiles, secundum easdem iudicetur.*“

Hármaskönyvét (Tripartitum opus iuris consuetudinarii Regni Hungariae), melyet a tudós nádor, akkor még országbírói ítélőmester, II. Ulászló felszólítására készített, s a király az országos rendek előterjesztésére 1514-ben megerősített. Írója a romai és az egyházi jogban nem kevesebbé, mint a hazai szokásbeli és írott törvényekben, közjogban és kormánytörténetben tökéletesen jártas, a tudományban korának, szellemében a nemzet jog-körüli felfogásának és tudatának oly tökéletes kifejezése, hogy babonás tekintélye sem a reá következett hatalom féltékeny ellenzése, sem három század lefolyása által legkisebbé sem ingattathatott meg. Egy más tudós jogász az egyházi törvényben *Gyöngyösi Gergely*, az imént említett pálos főnök volt, ide tartozó munkájával: „Commentarius in antiquas constitutiones“, mely őt a kor hittudományában, a szent atyákban s az egyházi és romai jogban kitünő tudósnak tanusította.

Nyír-Kállait s Mátyás király névtelenét *Kovachich Márton* adta ki: Form. solennes styli, Pest, 1799. 158 — 458. l. és 459—563; a harmadik helytt említett codex a pécsi püspöki könyvtárban, Bácsié az egri érseki könyvtárban van, s ezeket az utolsóval együtt szinte Kovachich ismertette az id. munka XXVIII. CCV. és XXXI. lapjain. — Az 1486-ki törvénykönyvnek eddig három kiadása ismeretes: 1. Mathiae R. H. Leges in dieta... Budae habitatae. H. és év n. 4r. gót betűkkel (az ingolstadt-i egyetem könyvt.). 2. Lipcse 1488. 8r. kerek bet. 3. „Constitutiones incliti regni vngarie“ fametszetű címmel. H. és év n. 8r. (Horvát István gyanítása szerint) Rakamazi Balázs deák

előszavával s Mohorai Vidfi Ambrus négrádi alispán által javítva (mindkét kiadás a nemzeti muzeum könyvt.). — „*Decisiones tabulae* tempore Vladislai II. R. in curia R. Mai. iudicialiter per sententiam factae“ a cs. udvari könyvtár XVI-dik századbéli Illosvai-codexéből kiadta *Kovachich József*: *Notitiae Praeliminares ad Syllogen Decretorum Comitium*, Pest, 1820. 400—413. ll. A szövegbe több helyt újabb hozzátételek vannak beiktatva, melyeket a kiadó nem elég szorgosan jelelt ki. — *Verbőci* első kiadásai Bécs, 1517. 1545. 1561. 1572, és Zsámbokié Bécs 1581. A Törvénytárba 1628-ban vétetett fel. Azonkívül többször magyar fordítással s a nélkül, s külön is magyarul, németül, horvátul; sőt kivonva, versbe szedve, magyarázva is. — *Gyöngyösi* elveszett.

91. §.

Deák költészet.

A régi, különösen a romai remekírókkal megismerkedés az iskolák és sajtó útján, valamint másutt úgy nálunk is, nem csak számos tudós kedvelőit, de művelőit is szülte a deák költészetnek. Idősorra és kitérőre első közöttök *Cesinge János*, ki Ianus Pannonius néven Európa új-latin költői közt magának halhatatlan hírt szerzett. Vitéz János érsek unokaöccse (szül. 1434.), a pécsi gymnasium, veronai Guarino és florenci Marsiglio Ficino növendéke, Galeotti fiataalkori barátja, utóbb váradi kanonok, majd pécsi püspök s Mátyás kir. egyik legkedvesb embere, végül mint nagybátyja összeesküvésének részese Horvátországba bújdosott, hol bánatának ko-

ra áldozatja lett 1472-ben. Költeményei közül főleg *epicumai* (Panegyricus ad Guarinum, és Panegyricus Marcellinus) s görög szellemű *epigrammái* becsül-
tetnek, de elegiái közül is némelyek a kor legszebb
művei közzé tartoznak. Mátyás hadi tetteit dicsőítő
hőskölteménye, melynek írására Fodor Kristóf buz-
dította, s „magyar évkönyvei“, melyeket Zsámboki
látott, azonegyek-e, nem tudhatni, miután azok
irigy kéz által elsikkasztattak. Cesingét két rokona
követte a pályán: *Garázda Péter* és egy névtelen
(tán *Garázda Arnold*?), kikről azonban csak e
névtelennek egy csinos versezete ad tudósítást. Ide
tartoznak *Milius Gyula* is, Mátyás király orvosa, ki-
nek egy epistolája Celtes Konrádhoz maradt fenn, s
kit Cesinge többször sürgetett, ne rejtegetné ver-
seit; *Fodor Kristóf*, kit szinte Cesinge maga fölött
dicsér; *Dalmáthoni Julius*, kinek kitünő költemé-
nyeiről hasonlóképp Cesinge tesz tanuságot; a görö-
gül is könnyűséggel író *Vitéz László*; a hét nyelven
(s ezek közt latinul és görögül) verselő *Budai Simon*
stb. A Jagyellók idejében virágoztak: *Hagymás Má-
tyás* (1511.), *Debreceni László*, *Magius Sebestyén*
(1513), *Szelei Ferenc* váci és pozsonyi kanonok, *Ta-
biási György*, *Istvánfi Pál* Istvánfi Miklós atyja, kivel
a következő időszakban mint magyar költővel is ta-
lálkozunk, *Szegedi Zákán Balázs* (1522), kik több-
nyire költői leveleket intéztek barátaikhoz; *Csanádi*
Albert pálos (virágzott 1492.), ki szent Pál életét s né-
mely bibliai tárgyakat adott elő eposi költeményei-
ben; erdélyi *Wolffhard Adorján*, I. Miksára írt Pa-

negyrisével s vegyes költeményeivel (vir. 1510. kör.); kolosvári *Róth Tamás* (1512.); *Szalkai László* esztergami érsek, különösen ügyes rögtönző; *Magyarországi Bertalan* (Barthol. Pannonius) „Gryllus” című vígjátékával Plautus modorában, s némi víg dialógjával (1516—21.); *Nagyszombati Márton* (Mart. Thyrnavinus) bencés barát, hadra buzdító nagyobb költeményével (virágzott 1510. körül); olműci *Taurinus István* gyulafejervári püspöki helyettes, Stauromachijával, melyben az 1514-ki pórháborút adja elő (1519.); *Ladó Ferenc* erdélyi székely (1520.); *kraikai Batt István* szentlőrinci pálos (virágz. 1523.), ki szentek életeit hagyott elegiai és sapphói versnemekben stb. A tekintélyes sereget meggyesi *Fiso Jakab*, egy Olaszországban kiképzett s I. Miksa császár által borostyánnal koszorúzott költő rekeszti be, Turzó Eleknek, s utóbb II. Lajos királynak tanítója, tudománya és politikai képességéről nagy tekintetű férfiú, kit II. Gyula és X. Arszlán pápák is fontos ügyekben követül használtak († Pozsonyban 1527.).

Legyen itt elég a nevezetesbek kiadásaira utasítani. *Ianus Pannonius* munkái hol külön, hol egyéb munkák mellé nyomtatva 1498 óta sokszor jelentek meg; összegyűjtve először Wolfhard által Bolognában 1528. Bővebb kiadások Zsámbokié, sok kiadatlanul, Bécs 1569., Conradi Norbert piaristáé Buda, 1754.; a leggazdagabb, de szinte nem teljes, gr. Teleki Sámuelé Utrecht, 1782. két kötetb. — *Wolfhard* Panegyrisé *Róth Tamás* verseivel Bécs 1522. — *Szalkai* némely rögtönzött versei Vrsinus Velius

Neniájában Bécs, 1526-ban. — *Magyarországi Bertalan Gryllusa* s a *Dialogus inter vigilantiam et torporem* Bécs, é. n., de 1521 előtt. — *Nagyszombati Mártontól* az *Opusculum ad regni Hung. proceres quod in turcam bella movere negligent*, 3 könyvben, h. és év nélkül jelent meg. — *Taurinus* Stauromachiája Bécs é. n. (tán 1519.), újra Engelnél: *Monumenta Vngrica*, Bécs, 1809. — *Piso* versei: *Schedia*, Bécs, 1554., részök még kéziratban. A többiekéi sokfelé egyenként elszórvák.

92. §.

Vegyes deák prózáirók.

Méltó helyet lelnek itt újra *Cesinge János* és *Verbőci István*, mint *levélszerzők*, kik a szellemdús, gyakran tudományos, tartalommal szép alakot, az első classica nyelvet is, öszve tudtak kapcsolni. Nem szorosan irodalmi művek, s a koruk gyarlóságait viselő Zrednai *Vitéz János*, maga *Mátyás* király s *Várdai Péter* politikai leveleik, de íróik jellemére s a történetekre világot vető nyomos tartalmukkal nagy becsűek. — A politikai *szónoklat* mezején híresek valának *Mátyás* király, *Cesinge János*, *Laki Thúz János*; derekasan indult *Vetési László* stb. A deák egyházi szónoklatnak, mely a klastromokban dívott, emlékeit már felhordtuk (88. §.). — Itt említjük még *Hagymási Bálint* pécsi kanonokot, ki úgy látszik az id. Aldo Manuzio tanítványa volt, s egy tudománynyal tömött munkácskát hagyott „*De laudibus et vituperio vini et aquae*” (1517). — A *bölcsészet* még nem találta rendszeres

mívelőit; de Kolosvári *Csuda Miklós* (frater Nicol. de Mirabilibus) hittudor és tanár s Magyarországon hitnyomozó (vir. — 1493. kör.) kitűnő bölcésznek tekintetében állott, melyet az igaz boldogságról, s az elővégzésről írt könyveivel (De vera felicitate; De praedestinatione) s egy, Medici Lőrinc házában tartott, tudés vitával érdemlett ki. — A *tanügyről* a már említett *Gyöngyösi Gergely* értekezett (Epitome, sive breviliquia, in quibus omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula, item defectus et defectuum antidota describuntur). — Még a *hadi földleírás* egy fontos emléke tartozik ide, t. i. *Petánci Felix* királyi könyvtárnoknak Ulászló királyhoz intézett könyve: De itineribus in Turciam, melyben a török tartományokba szolgáló hadi fő utakat s azokkal összefüggő pontokat tárgyalván, sürgeti a királyt, hogy a törököt, mint egykor Hunyadi, Thráciában támadja meg. — A már említett *Csuda Miklós*nak egy kiadatlan *hadtudományi* munkája: De machinis bellicis, Konstantinápolyban, Mátyás király könyvei közt van. — *Mathematikusaink* élén állott *Erdélyi Miklós* dömés (Nic. de Dacia; tán egy Csoda Miklóssal?) csillagászati nagy munkájával. Tanstetter *Fejérvári Jánost*, *Kristófot* és *Eperjesi Jánost* is dicséri, de ezeknek nem tudjuk munkáikat; ellenben a *zenetan* körében magyarországi *Graffinger Farkas* papnak egy értekezése (harmonia cantus) maradt fenn Aurelius Prudentius bécsi 1515-ki kiadása mellett.

Cesinge leveleit Koller gyűjtötte össze: Hist. Episcopatus Quinqueecl. IV. kötetében 1796. — *Verbőci* tudós levelei Camers Jánoshoz lappanganak. — *Hagymási* Hagenauban jelent meg 1517. — Zrednai *Vitéz János* leveleit még életében és hozzájárultával szedte össze *Ivanich Pál*, kiadta Schwandtner Scriptt. Rer. Hung. Tom. II. Bécs, 1746. — *Mátyás* kir. levelei, melyek azonban nem mind magától erednek, Kassa, 1744. — *Várdai Péteréi* (1490—8) kéziratb. a pesti egyet. könyvtárban. Kiadta Wagner Károly. Posen. 1776. 4r. — *Vetési László* nevezetes beszéde IV. Sixtus pápához Roma (1475), s újra Analectáim I. köt. — *Petáncit* kiadta Cuspinián, Bécsb. 1522. (pesti egyet. könyvtár.), azóta mások többször, és Schwandtner I. k. — *Nicolai de Dacia* Liber Anaglypharum Astronomiae (a párizsi cs. könyvtár., másolata a m. akadémia könyvt.).

93. §.

Classica literatura.

Láttuk, hogy a classica literatura a többnyire külföldön mívelt főpapság, iskolák, könyvtárak és külföldi tudósok által meglepő hamarsággal honosodott meg, s hogy általa nem kevés hazai tudósaink különösen a latin költésben a korhoz mérve nem csekély ügyességet fejtettek ki. De találkozott egy pár olyan is, ki régi írók fordítása, kiadása vagy magyarázásával foglalkodott, mint, hogy itt csak honosainkra szorítkozzam, ismét *Cesinge*, ki Plutarch és Demosthenesből fordított; *Keserő Mihály* bosznai püspök (1514-16) ki isokratesi beszédeket

fordított deákra (Bologna, 1524.); *Wolfhard Adorján*, ki mint bécsi tanár a romai classicusokat nyilván magyarázta, s némely újabb írókon kívül Horác költészettanát és százados versezetét (1522), Jan-kowich szerint Sidoniust is (még 1496); végre *Frankfurter Bertalan*, ki Homer Békaegérharcát (deákul, 1516.) adta ki. De ezek csekélységek. Annál hatásosabb volt a classica literatúra kül- és bel-terjes haladására azon pártfogás, melyet az ennek fölélesztésében fáradozott tudós külföldiek, s általok ama literatúra maga, nagyaink részéről tapasztalt. Ily pártfogók voltak Mátyás királyon kívül Vitéz János az érsek, s ifj. János, a veszprémi, Bátori Miklós a váci püspök, Perényi Gábor, Bátori István, Várdai Péter kalocsai érsek, Kassai György, s utóbb Szakmári György pécsi püspökök, Serédi György kanonok, Szebeni Miklós, Verböci István, több Gyulaiak, stb., kiknek segedelmével Ficino, Ugoletti, Fonti, Galeotti, Bonfini, id. Beroaldo, id. Manuzio, Agricola Rudolf s mások különféle romai classicusokat, egyrészt először (edit. principes), úgy görög classicusok latin fordításait is eszközöltek. Maga Poliziano Angyal, a XV. század egyik fénycsillaga is ajánlotta Mátyásnak fordítói szolgálatait, s úgy látszik könyvtára ügyéhez codexek kijegyzése által járult is. Egyébiránt a felhozott névsor egyáltalában nem meríti ki a magyar főemberek által pártolt azon külföldiek sorát, kik a tudományok feltámasztása körül működtek; s megjegyzendő még, hogy sok

classicust a világ, mindjárt a XVI. század kezdetétől fogva, egyenesen a Corvina codexeiből vett.

94. §.

Idegen nyelvek divata, és írott emlékeik.

A magyar birodalom szláv népei közül ez időszakban leginkább a romai hitű déli szlávoké virágzott. A glagol írás az egyházi könyvekre szorítkozott ugyan, de új támaszt nyert a nyomdászatban, mely az ószláv egyházi nyelven szóló misekönyvet glagol betűkkel már 1483-ban állította ki, s noha Spalatói Bernardín már 1495-ben megkísérlette a déák betű behozatalát az egyházi könyvekbe Velencében nyomtatott evangéliomai és epistoláival, amaz mégis e körben mind maig fenntartotta magát. E mellett a *dalmát* nemzeti irodalom, táplálta a Ragúzában meghonosodott tudományosságtól, a XVI. század elején, különösen a költészet mezején, szépen felvirágzott, sőt a szláv nyelv mint nyilvános nyelv is szerencsésen kezdett ott az olaszszal versenyezni. A *bosznya* irodalom ellenben tisztán csak hitbuzgalmi könyvekből állott, a *horvátok* és szlavoníták ez időben még nem bírtak irodalommal; a *szerbeké* pedig ez időből egy történetírón (Studenicaí György) kívül semmit sem mutatott többé fel: a szent korona iránti hűtlensége török járom alá tette a megfoganni kezdett szerb műveltséget és irodalmat, s így ez nem állt többé egyébből, mint a legszükségesebb egyházi könyvekből, melyek koronként, egyrészt magában Szerviaiban, cyrilli betűkkel

ki is nyomattak. Másfelül a kárpátalji *tótok*nál ez időszak elején kezdett a kelyhesek, utóbb a morva testvérek benyomulása és terjedése által némi szellemi mozgalom ébredezni, midőn ezek az új tan hirdetése mellett egyszersmind anyanyelven szóló bibliákat (a legrégibb nyomtatott biblia 1475.), énekes, ima- és szerkönyveket közöltek velök. A nyelvezetben cseh volt, mely ekkor fészkelte be magát magyarországi tótjaink egyházaiba: azonban hatott az a tótnak kifejtésére is, mely végre a XVI. század elején iratni kezdett. A legrégibb tót irat Kollár tót-cseh levélgyűjteményében (az egyet. könyvtár.) egy 1516-b. Lőcsén kelt nyugtatvány. Történeti nép-énekeik is ez időszakig vihetők vissza. Egyébiránt a tót nyelv e korban oly kevéssé volt a főbb osztályok előtt még ismeretes, hogy Kázmér lengyel király követi Mátyás egész udvara jelenlétében lengyelül szóltak a királyhoz, nehogy titkos megbízatásuk más által megértessék *). — A német nyelv a Zsigmond óta sűrűbben bevándorlott és Albert alatt vérszemet kapott német vendégek által a hazában tetemesen kezdett gyarapodni. Általok a városokban a német elem túlsúlyra vergődött, a városok községi ügyeiket mind általánosban németül tárgyalták; s ily emlékeik közé tartoznak némely ez időszakbeli *jegyzőkönyvek*,

*) Lányi Károly (M. Cath. Clerus Érdemei, I. 155.) Mátyásnak és Pruis János váradi püspöknek Nagyszombat levéltárában levő *szláv* (?) okleveleikről beszéll. A püspök *morva* volt.

mint Soproné, Pozsonyé, Nagyszombaté; *ítéleteik*, mint Késmárké; *jogkönyveik*, mint Nagyszebené (1481.), a hét bányavárosé (1487.), Körmöcé (1492.), sőt Selmecét II. Ulászló 1513-ban német oklevéllel erősítette meg; s itt, úgy Pozsony, Kassa s némely német és szász városok levéltáraiban találatnak királyi meg királynéi német *oklevelek* is; s Mátyás választatásakor a hódolati eskü számukra országosan fordított németre. Kedveztek e nyelvnek: a városi iskolák szaporodása e korban, melyekhez helyenként német tanítók is hivattak, a külföldről visszatérő kereskedők által beszivárgó német irodalom, valamint a Jagyellók hajlamai, kik magokat udvarukban számos cseh-némettel vették körül. Ez időszakból való legrégibb, német nyelven szerzett, történeti iratunk, a szepes-lőcsei krónikának 1515. utáni része, mely Schweizből oda szakadt *Sperfogel Konrád* lőcsei bírótól s más egykorúaktól van. *Ausztriai Mária*, II. Lajos mívelt lelkű hitvесе is, gyakran igen szomorú viszonyai közt vallásos érzelmeinek költői kifejezésében lelvén megnyugvását, német énekeket szerzett. — Végre az *olasz* nyelv is az ádriai tartományokban mindinkább a deák fölibe kerekedett, habár a helyhatósági törvényhozásban az utóbbi még megtartotta régi keletét.

A *lőcsei krónikát* kivonatosan közli *Wagner Károly* az *Analecta Scepusii* II. köt. Bécs, 1774. I. sz. alatt. — *Mária királyné* egyik énekét a marburgi és regensburgi énekeskönyvekből, magyar fordítással, *Holéczy Mihály* Tud. Gyűjt. 1834. III. köt. 154. s köv. I. közli.

NEGYPEDIK FEJEZET.

A MAGYAR NYELV KÜLSŐ TÖRTÉNETE.

95. §.

*A magyar nyelv az udvarnál, az állodalombán és
a magán életben.*

Az idegen nyelvek ily virágzása vagy ébredése dacára az udvarnál ez időszakban is fenntartotta a magyar nyelv régi méltóságát. Históriai tanuságaink vannak reá, hogy Erzsébet királyné, Albert özvegye, s német körhölgyei, hogy I. Ulászló és V. László a nemzet nyelvét beszélték, sőt amaz mint magyar király Fridrik császár követeihez is a trónról magyarul szólt. S noha a classica literatúra elterjedésével hazánkban főpapjaink, kik Mátyást körülvették, s ő maga is a latin nyelvet könnyűséggel, némelyek ékesen is, beszélték, s társas köreikben, azon sok külföldi tudósok tekintetéből, kik náluk megfordultak, sőt udvaraik húzamos vendégei, részint tagjai is voltak, azzal valósággal éltek is: épen abban nyilatkozott a nagy király testestül-lelkestül nemzeties érzelme, hogy mind a magyar erkölcsökhöz híven ragaszkodott, mind a magyar nyelvet, abban járatlan olasz vendégeit nem tekintve, nem csak nem mellőzte, hanem nápolyi hitvesével is megtanultatta, ki a főurakkal jól és szépen társalgott e nyelven; az ősi magyar szokás fenntartásával pedig a királyi asztal felett is magyar énekek adtak elő. Egykorú írók ma-

gasztalják Mátyás magyar szónoklatát is, melynek fő mezeje kétség kívül a trónterem s a királyi tanácsház voltak. II. Ulászló alatt változott a dolog e részben is, s a magyarul nem tudó király tekintete ez okból is hanyatlott, sőt azon kedvetlenséget szülte a nemzetben, mely a rákosi gyűlésen ama híres végzést idézte fel, miszerint, ha a királynak utódja nem születnék, soha többé más mint magyar fejedelem ne választassék. II. Lajos alatt is, bár ő magyarul tudott, idegen szellemű volt az udvar, mert, ki annak lelke vala, a szellemes Mária, idegen: s ugyaninnen másodszor is azon elszánt nemzeti visszahatás, mely e szerencsétlen király halálával bekövetkezett. De bár okleveles nyelv is folyton a deák, országos csak a nemzeté volt: ezen hirdettettek ki az országgyűlési törvénycikkek (mit az 1505. évi rákosi gyűlésről határozottan tudunk); ezen hirdettetett ki péld. a Miksa császárral kötött alku is a fővárosban; ezen szóltak a nép által felaggatott ellentmondó falragaszok (Bonf. V. 2., s mely más nyelven szólhattak volna ezek?); ezen harsogtatta Verbőci, a közép nemesség bálványa, átvillanyozó beszédeit a rákosi országgyűléseken, ezzel élt szinte ő követjáratában a velencei republika fejedelme előtt, minélfogva előadását deák tolmácsolat követte; ez divatozott végre a bírósékeknél, mint az 1500-ki törvényből világos; s innen a várme gyéknél a „papkérés“ folyvást fennálló szokása azon végre, hogy a káptalan e küldöttei által a kihirdetés végett megküldött deák fogalmazatú levelek megmagyaráztassanak.

Azon emlékeink sorát, melyek a magyar nyelvnek állodalmi, jogviszonyi s magán életi használatát tanusítják, *Hunyadi János kormányzói esküje* nyitja meg, mely a törvénytárba deákra fordítva ment be („e vulgari in latinum translatum“). Ezen kívül fennmaradt a somlyó-vásárhelyi urbárium 1514-ről; fennmaradtak záloglevelek, úrbéri tartozások jegyzései, végrendeletek, oklevéltartalom-jegyzékek, nemzékrendek, kötelezvények, magán levelek s különféle magán jegyzetek; továbbá magyar köriratú pecsétnyomók és -nyomatok is, községektől és magányosoktól: számra nem sok, mert a gondatlanság ily mulékony erejű tárgyakat kevesbbé őrzött meg, de bizonyos tanúi a magyar nyelv minden viszonyokban iratásának ez időszak alatt. S a figyelmes és kiterjedő vizsgálat kétség kívül számos ily lappangó ereklyét fog még napfényre hozni.

Ily nyelvmaradványok szerte elszórvák a hazai levéltárakban, s nem kevés különféle gyűjtelékes és folyóiratokban közzé tévők. Számosak a m. akad. könyvtárban; kiadva két csomó a Régi Magyar Nyelveml. II. és III. kötetében. — Magyar pecsétek Szalay Ágoston gazdag gyűjteményében. L. Tört. Tár. I. III. Tört. Ért. Új foly. I.

96. §.

A magyar nyelv az egyházban.

Az egyházban is ébredezni kezdett már Mátyás alatt a nemzeti irány, és pedig az erdélyi részekben. Követek jelentek meg a királynál 1478-ban, sürge-

tők, hogy a szentségeket, ú. m. a keresztséget, bér-
málást, úrvacsoráját és házasságot ne többé deákul,
hanem magyarul szolgáltatassák ki. A király pártolta
e kívánalmat a főpapokkal eziránt Pozsonyban tar-
tott tanácsban, s Geréb László, akkor már erdélyi
püspök, a rögtöni reform ellen csak azt vetvén, mi-
szerint az egyetemes szent zsinat által megállapított
agendának püspökileg helybenhagyott hiteles ma-
gyar fordítása még nem létezik: meghagyta a gyu-
lafejérvári káptalannak, miszerint egy vagy két meg-
bizott tagja által az alatt is, míg ő maga a királytól
haza térne, a dologhoz lásson, s a kész munkát viz-
sgálata és megerősítése alá terjeszsze: ügyelvén ad-
dig is, nehogy a szentségek kiszolgáltatásában a ká-
nonokkal ellenkező visszaélés lábra kapjon. A püs-
pök levele sürgető tartalmából sejthető, hogy e moz-
galom, mely általános és élénk lehetett, az Erdély-
ben s a szomszéd Moldvában elszórt kelyhesek pél-
dája által gerjeszteték; s hogy annak fogadata is lett,
bár magát az *erdélyi magyar agendát* az idő tőlünk
megirigyllette. Alig téved Döbrentei, midőn a Kutassy
János által győri püspök létekor 1596. (sajátkép Te-
legdi Miklós püspök által már 1583.) kiadott deák-
magyar agendát azzal összeköti.

ÖTÖDIK FEJEZET.

NÉPKÖLTÉSZET.

97. §.

*Történeti, regés énekek, hadi és szerelemdalok,
színköltészet.*

A Hunyadi-kor fényes hadi tettei új anyaggal termékenyítették a *történeti éneket*. A kenyérmezei diadalt tárgyazó énekekről Bonfini így emlékezik: „Az ütközetet követő tábori lakoma hadi dalok közt tölt, s a vezérek és főemberek dicséretei mesterkéletlen, rögtönzött énekekben zengedeztek.” Mátyás kir. asztala felett Galeotti szerint gyakran énekeltetek versek, mert, úgy mond, „Magyarországban zenészek és hegedősök (lantosok) vannak, kik *a bajnokok tetteit hazai nyelven lakoma felett hegedőszó (lant) mellett* éneklik. Mindig valamely jeles vitézi tett énekeltetik meg; tárgyban nincs fogyatkozás soha, mert miután Magyarország különféle nyelvű ellenségek közepett fekszik, háborúra mindig találkozik alkalom. *Szerelmes dalok* pedig (t. i. asztal felett) *ritkán* énekeltetnek, (tehát mégis), hanem többnyire *a törökök ellen viselt dolgok* jönnek szőnyegre, ékesen tárgyalva. Mert a magyarok, akár nemesek, akár pórok, csaknem azonegy módon szólnak, mindeneknél ugyanazon kiejtés, azon szók, s azonegy kifejezés amiért a magyar nyelven készült költemény falun és városon, közép és al sorsuak által egyformán értetik.” Ugyanitt fölemlíti e szemtanu a király

élénk figyelmét, melylyel e költeményeket hallgatta; másutt Bátori Miklós váci püspök udvaráról hasonló beszéll. E tanulságos helyekből látjuk azt is, hogy a történeti népköltészet folyvást lényeges részét tette a népeletnek, a királytól kezdve a polgárig s a földmivelőig; hogy az részint a vitézlő rendek, részint egy külön *énekes kar* által műveltetett. Ezen történeti énekek mellett divatoztak *regényes* tartalmúak is, mind a nemzeti életből, mind a külföldi mondákból kölcsönöztek. Szinte Galeotti beszélli, hogy Mátyás kir. már mint gyermek a vitézi énekeken kívül szenvedelmes figyelemmel hallgatta az óriás Lórántról énekelt regéket is: melyek egyéb ilyesekkel együtt kétség kívül Nagy Lajos korában hatottak át Olaszországból. Mint *hadi dalok* költője maga Cesinge említették, ki pécsi püspök voltakor követvén Mátyást boszniai híres táborlatában, új Tyrtaeusként ilyekkel élesztette a sereg harci tüzét. E dicső énekvilág letűnt; korunkra belőle egy hangocska sem jutott, kivéven azon egyszerű imadalt, melyet a nép Mátyás választásakor Pest utcáin örömszibongva hangoztatott (I. Székely Krón.).

A *népszínköltészet* nem csak mysteriumokat (I. 90. l.), hanem az ezekbe vegyült komikai intermezzókból hihetőleg eredett népi *bohózatokat*, állított elő. Ilyek válhattak, amennyiben a papság is módon túl pártolta azokat, sőt részt vett bennök, zsinati és szószerki megrovás tárgyaivá. Zsámboki szerint az ezek iránti szenvedély annyira befolyt az erkölcsök megvesztegetésébe a Jagyellók korában, hogy a törökök azért határozzák el II. Lajos ellen a háborút, mert tapaszt-

talák volt, miszerint a magyar főurak lakomák és „theátrumok örömeibe süllyedtek el.”

Leírva nem maradt fenn egy ily mysterium, intermezzo v. népi bohózat szövege sem, ebben is gondatlanabbak lévén apáink más népeknél; de okunk van hinni hogy a szorgalmas kutatás a nép közt, hagyományi úton itt-ott fennmaradt ily játékokat és töredékeket még találhatna fel. Ipolyi kimutatott néhány nyomot közmondások, népszokások s egyes dalokban (Új M. Muz. 1858. I.); ily daltöredékeket közölt Erdélyi (M. Népkölt. Gyűjt. I. a VII. könyvb.); Zalka János egy passiói játékról tudósít, mely egykor még a ponyván árultatott (Relig. 1854. 551. l.); legújabbán pedig Torkos Sándor egy, bizonyosan még középkori, bár idővel megújult, ádventi játékot ad egészen, a göcseji nép ajkairól (M. Nyelvészet 1859. 175. sk. II.).

HATODIK FEJEZET.

NEMZETI IRODALOM.

98. §.

Ez időszakbeli codexeink rövid ismertetése.

Mielőtt e korbeli nemzeti irodalmunkat közelebbről tekintenők, azon kézirati könyvekkel kell megismerkednünk, melyek azokat fenntartották. Kicsiny, tán század része ez annak, mi egykor létezett, miután nagy számú klastromaink közül csak egy párnak megmentett maradványaiból kerültek elé: s épen ezért annál féltőbb kincsekül tekintendők, s annál illőbb azokat külső jellemök s tartalmuk szerint közelebbről felismernünk. Megjegyzendő egyszersmind, hogy a-

zok, egyet tán kivéve, mind másolatok, s egyrészt régibb, sokkal régibb szövegeknek leírás közben változtatott s megújabbított másolatai. Ilyek már:

1. **A Jászay-codex**, 4r., 108 két hasábú beírt levél, elején a naptár hártya, a többi papiros, kisebb-féle rideg újgot írás; leírója Németi György; íratási éve 1466; tartalma:

a) *Kalendárium*.

b) *A négy evangelista fordítása*, melyről felebb (66. §. I. köt. 173. l.) bővebben értekeztem.

A codex Münchenben a bajor kir. udv. és állod. könyvtárban, hű mása a m. akadémia könyvtárában. Kiadva ennek Nyelveml. III. kötetében.

2. **Az Ehrenreich-codex**, 4-rét, 81 levél, papiros, tömött kapcsolt újbarát írás; hátul csonka; tartalma: „*Bódog Ferencről és társiról, önekik csudálatos mivelkedeteiről.*“

A codex Ehrenreich orvosé; másolata a m. akadémia könyvtárában, s nálam. Leiratlan és kiadatlan; sajtó alatt Legendatáram IV. kötetében.

3. **A Festetics-codex**, kis alakb., 208 levél, hártya, rideg újbarát írás; festett képecscsel, a Magyar és Kinizsi címerekkel, egykor Magyar Benigna Kinizsi Pálnée; díszes és teljes; tartalma: *A Bódog-Asszony Hórái esztendő által*. Közbe igtatva a 178. lapon: Pál uram betegségéről szerzett imádság, mely 1493-ra mutat, végül: sz. Gergely pápa imádsága, és újabb kézzel: „sz. János Evangelista könyvének elei.“

A codex gr. Festetics Taszlóé, a jeles keszthelyi könyvtárban őriztetik. Másolata Rómer Flóris kezétől a m. akad. könyvtárában. Leiratlan és kiadatlan.

4. **A Guary-codex**, 4rét, 68 levél, hártya, nagy rideg újbarát írás, elül és hátul csonka; tartalma vál-lástanítások, különösen:

a) *Bínnek zsoldja*, vagyis: szólás az pokolnak szörnyű és keserű kénjáról. E tanításnak itt a codex csonkasága miatt csak utolsó harmada van meg, az egészet a Nádor-codex (l. alább 11. b. alatt) tartotta fenn.

b) *Mely átkozott bín legyön az gonosz rágal-masság.*

c) *Néminemű jegyök kikköl embör vélheti hogy ha idvözülendő avagy ha elveszendő.*

d) *Az szent imádságnak dicsérete*, es tanolság ez szent békeségről; végén csonka.

A cod. Guary Miklós ajándékából a m. akademia könyvtárában. Első adott róla tudósítást Szabó József soproni tanár a Tud. Gy. 1835. III. Megjelent Döbrentei által a Régi M. Nyelveml. IV. kötetében, bőven ismertette, hasonmással.

5. **Szent Krisztina élete**, 4r. 23 levél, papiros, közép nagyságú rideg újbarát írás; végén egy levél hiányzik.

A cod. egykor Jankowiché, most a nemzeti muzeum könyvtárában. Mása az akad. Megjelent Legendatáram V. kötetében, Pest, 1859.

6. **A Simor-codex**, v. inkább codextöredék, kis 8r. 7 levél, hártya, közép nagyságú, kerekre hajló, kapcsolt újbarát írás; a Nádorcodex leirója kezével; elül hátul csonka; tartalma töredék sz. *Ferenc életéből*, és pedig, eleje hibázván, a példákából.

A cod. Simor János győri püspök ajándékából a nemzeti muzeum könyvtáraé, mása az akad. Első ismertette meg Mátyás Gábor a M. Akad. Értesítő 1850-ki 1-ső füzetében. Megjelenik Legendatáram IV. köt.

7. A Piry-hártya, egy elveszett codex maradványa, kis 8r. 2 lev., hártya, nagy, rideg, újgot írás; tartalma beszéllgetés Krisztus halála szükséges voltáról.

E töredék Piry Cirjék ferenci áldor ajándékából a m. akad. könyvtaré. Először én ismertettem meg s közlöttem szövegét is a M. Akad. Értesítő 1850-ki 3. füzetében.

8. A Virginia-codex, 4r. 75 beírt levél, papíros, nagyocska újgot írás; tartalma:

- a) Közönséggel való gyónásnak ábrázatjáról.
- b) Bódogságos sz. Ferencnek szentséges dicséreti.
- c) Bódogságos sz. Ferencnek röviden élete és az ő életéből példák; úgy sz. Ferenc atyánk napjára való epistola . . . és evang.
- d) Predikáció az ítélet napjáról (végül csonka).
- e) Szent apácáknak életekre röviden való regula, melyet bód. sz. Hieronymus doctor írt (végül csonka).

A codex gróf Dessewffy Virginia által találtatott 1844. a tiszalóki plébániában. Most már Bartakovics egri érsek rendelkezéséből a magyar akademiáé. Leiratlan és kiadatlan. A sz. Ferenc élete megjelenik Legendatáram IV. köt.

9. A Winkler-codex, kis 8r. 184 levél, papíros, a résztint nagy újgot írás a könyv nagyobb részint

át kisebb folyóvá válik ; helyenként hiányoznak levelek ; iratási éve 1506 négyszer is előfordúl ; tartalma :

- a) *Naptár* ; s deák és magyar *imák*.
- b) „*Bódog szíz anyjának siralmáról való emlékezet.*“

c) *Ének Jézus kínszenvedéséről* („*Patris sapientia*“ fordítása) négysoros szakokban.

d) *Tanítás szentséges életnek módjáról.*

e) *A passio* (ugyanaz mely a Nádor-codexben).

f) „*Ajojtatos gondolatok avagy imádságok*“, összesen huszonhárom.

g) *Evangéliomi darabok*, s közbe iktatva : Abgarus levele Simonjúdás életéből ; némely keresztyén intések ; és „az szentséges patika, kibe mindön bínöknek lelki orvossága vagyon.“

h) *Mária hét epesége*, az első elül csonka.

i) „*Szent ének* ki dicséri szíz Máriát és az ő szent fiát.“

k) *Vegyes apró darabok*, s végül, valamivel újabb, folyó kézzel *négy beszéd* apácákhoz, melyek elseje és végsője csonka.

A codex néhai Winkler Mihály pécsi kanonok aján dokából 1801 óta az egyetemi könyvtaré, másolata az akademiánál. Megjelenik a Régi M. Nyelvelmékek IV-d. kötetében.

10. A Döbrentei-codex, 8r. 263 levél, papíros, kerekbe átmenő rideg újgot írás ; elül pár levél hía ; leírója Halabori Bertalan pap, éve 1508. ; tartalma :

a) *Nagypénteki beszéd* Krisztus kinszenvedéséről, elül csonka.

b) *Sz. Dávid Zsoltári* a romai breviárium rendeszerint.

c) *Bibliai énekek* s breviáriumi dicséretetek.

d) *Epistolák*, *evangeliumok* s *ótestamentomi leckék*, ádvent első vasárnapjától pünkösöd utáni utolsó vasárnapig és úr ünnepeire; továbbá egyház, szentek és szűz Mária ünnepeire a romai misekönyv szerint.

e) *Sz. Mária tisztességére beszéd*, ének és imák.

f) *Jézus beszéde a végvacsorán* János szerint.

g) *A passio* a négy evangélista szerint.

h) *Az énekek éneke*. Ennek végén egy mese.

i) Néhány böjti és úrszine-változási *evangeliumi* darab.

k) „*Sz. Jeronimos beszéde*“ nagy bódog asszony napjára.

l) *Jób könyvének* I—VI. és XLII. részei.

A codex a gyulafejérvári könyvtaré, másolata a magyar akademiánál. Láss róla többet a 66. és 67. §§. A *zsoltárok* a Régi M. Nyelveml. VI. köt. jelennek meg.

11. A Nádor-codex, kis 8r., 353 levél, papiros, kerekbe átmenő újgot írás; elül pár levél hia; iratási éve 1508.; tartalma:

a) *Tanítások az áldozás körül*, melyeknek cikkei: α) „Az méltatlan communicálónak keserüségös mérgéről; β) Az méltán communicálónak edösségös mézéről; γ) Tanuság arról, miképpen esmerheti meg ember azt, ha méltán járul ez szentségnek vételére

avagy nem? *δ)* Menye használatosságos gyümölcse legyen ez szentségös kénnak gondolatjának.“

b) *Bínnék zsoldja*; (ugyanaz mely a Guary-codexben első helyt csonkán áll).

c) *A passio*: Mi uronknak Jézus Krisztusnak ő halála avagy kénja. (Ugyanaz, mely a Winkler-codexben is áll ötödik helyen).

d) *Ez velágnak állhatatlanságáról* való írás és a gonoszoknak veszedelmökről egy csodálatos látás.

e) *A bódog szíz anya Máriának siralmáról* való emlékezet (ugyanaz mely a Winkler-codexben második helyt, de más codex után és teljesebben).

f) *Legendák*, szám szerint kilenc.

g) *Elegy tárgyak*: ima „isten teste felemelésekoron;“ *Szizeknek koronája*, egy kis legenda szüz Máriáról; a különféle bűnök elszámálása; két deák ének és ima: Aue salutis hostia, Miserorum pia adiutrix, magyar fordítással és *kótákkal* (a vég ima utolsó sora hiányzik, bár hely van).

A codex Winkler Mihály pécsi kanonok ajándokából 1801. óta az egyetemi könyvtaré. Ismertette s hasonmását adta Horvát István, Tud. Gy. 1835. VII. k. Másolata a m. akademia könyvtárában. Első 55 levelét Döbrentei, a Guary-codex elibe tűzve kiadta a Régi M. Nyelveml. IV. kötetében; a József nádor félszázados kormánya hálás emlékezetére a magyar kir. egyetem által Nádor-codexnek nevezett emlék azon egyetem megbízásából megjelent gondjaim alatt, bevezetéssel és szótárral, Buda, 1857. 4r.

12. A Peer-codex, 8r. 298 levél, papiros, nagyocská újgot, vége felé folyó betűkkel, három levél

hián egész; Révai elsőbb részét helytelenül a XV. század közepére teszi; az egész a XVI. század elejéről való; tartalma:

a) *Sz. Elek és Pál életei.*

b) *Imádságok*; főleg Jézushoz és Máriához, az angyali üdvözlés, úrimádság és apostoli hitvallás áttétele.

c) *Énekek*: sz. Ambrus dicsénete, sz. Lászlóhoz deák eredetivel, sz. Máriáról szinte deákjával, (eddig a got betű), más ének szent Máriáról, mely Pesten 1508. költ; Feddő ének. — Ismét vegyes deák jegyzetek után, melyeknek végén 1526 áll, a loretoi létánia, s ismét néhány ima sz. Máriához.

Első használta s tudósított e codexről Révai 1787. az Elegyes Verseihez kapcsolt Régiségek közt 288—300, és 1803. az Antiqu. Lit. Hung. I. 23. s köv. II., s e szerint Horvát István, Tud. Gy. 1835. V., hol egy Révai kezével készült hasonmás is látható. Akkori birtokosa Peer Jakab piarista tanár halála után Jankowiché, s legújabbban a nemz. muzeumé lett. Midőn Révai használta e codexet, benne még egy csonka-neves kalendárium volt versekben, újgot írással s későbbi érdekes pótlékokkal, néhány ima, deák hittani töredék magyar fordítással, rövid deák vers sz. Máriáról szinte magyar fordítással, s egy a fentebbi imák közül Jézushoz javításokkal: melyek jelenleg mind hibáznak. Mása az akad. könyvt. Kiadatlan. Révai belőle egy éneket sz. Máriához s a Feddő éneket adta ki Versei mellett 1787; én ezt s a sz. Lászlóhoz szólót régibb Költészeti Kézirókönyvem I. köt. 1827.

13. Példák könyve, 4r. 43 levél, papiros, ke-

rekbe átmenő, rideg újgot írás; közepett két helyen hézag; iratásának éve 1510.; tartalma:

a) *Huszonöt erkölcsi történet* példányúl szerzeseknek.

b) *Vallásos szabályok*, szabad versekben.

c) *Szerzetes élet szabályai*.

d) *Beszélgetés az élet és halál között*, s tanítás a boldog halálról.

A codex az egyetemi könyvtárban. Eddig leiratlan.

14. A nagyszombati codex, 8r. 199 levél, papiros, kerekbe átmenő újgot írás; iratása ideje 1512 és 1513; tartalma:

a) „Sz. Anselmus kenyve teljes bölcseségről.”

b) „Bűnösöknek tüköre.”

c) *Tanítás az istenfélőknek jövőendő boldogságokról.*

d) „Tanoság a lélőknek ő nagy méltóságáról.”

e) „Szentségös életnek feljebb való grádicsa.”

f) *Szent alázatosságnak dicséreti.*

g) *Sz. Mária mennybe meneteléről.*

h) „Az irégységnek bínéről.”

i) „Két kérdés kiket szikség tudnia azoknak kik idvezülni kívánnak.”

k) „A hitnek tizenkét ágazatja,” vagyis a Credo magyarázata, melyet a miatyánké és angyali üdvözlété követ.

l) *A különféle bűnök*, s a nyolc testi és lelki boldogság elősorolása.

m) *Vegyesek*, ú. m. imádságok, és sz. Mária tizenkét öröme.

n) „*Az szerzetesökről, kik tunyán az ő zsolozsmájokat mondják.*“

A codex az esztergami káptalan nagyszombati könyvtáré. Másolata az akademiánál Eckstein Adolftól, és saját könyvtáramban. Eddig leiratlan és kiadatlan.

15. A Czech-codex, vagyis Magyar Benigna özv. Kinizsi Pálné imakönyve, 16r. 98 levél, hártya, nagy újgot írás; íratott 1513., pár levél hián teljes; tartalma imák, és pedig elül sz. Brigida tizenöt imádsága a feszület előtt, zsoltárok, létánia, és sz. Bernát éneke Krisztus urunkhoz a keresztfán.

E díszes codexet a 31. sz. alattival együtt Czech János találta fel a ferenciek érsekújvári könyvtárában s ismertette meg első az akademia Évkönyvei II. köt.; most az a szerzet ajándékából az akademiai könyvtáré. Megjelent Czech és Döbrentei jegyzéseikkel a Nyelvemlékek II. kötetében.

16. A Cornides-codex, 4r., 201 beírott levél, papiros, kerekbe átmenő rideg újgot írás; íratási ideje 1514, 15, 17, 19.; tartalma:

a) *Az év minden főbb ünnepeire való predikációk*, szám szerint tizenhárom.

b) *Legendák*, szám szerint tizenegy.

c) *Tanítás a purgatoriumról*, első levele hiányzik.

A codex, mely a régi m. irodalom egyik első nyomozója Cornides emlékezetére nyerte nevét, az egyetemi könyvtáré; másolata az akademiánál. Eddig leiratlan és kiadatlan.

17. A Gömöry-codex, 12r., 164 levél, papiros, kerekbe s kapcsoltba átmenő újgot írás; kis része Tetemi Pál vázsonyi (pálos) vikár keze; éve 1516.;

tartalma: *imák Jézushoz és szűz Máriához*, köztök sz. Brigida tizenöt imádsága a feszület előtt.

A codex Gömörý Károly pesti gyógyszerész ajándékából 1821. óta a nemzeti muzeum könyvtáraé. Első Horvát István ismertette meg s hasonmását is adta az 1835-ki Tud. Gy. X. kötetében; másolata az akademiánál. Kiadatlan.

18. A Jordánszky-codex, fol., papiros, rideg újgot írás; íratott 1516, 19.; elül s végén csonka; tartalma az ó testamentom néhány könyve, s az új, Pál legtöbb levelét kivéve, egészen (101. §.).

A codex, azelőtt Jordánszky Elek tinníni püspöké, most az esztergami primási könyvtárban; Gyurikovics György által eredetiével összevetett másolata a m. akademiánál, pótolja egy elébb Jankowich-, most muzeumi kéziratból a genesis töredékével Szalay László által. Először Jankowich Miklós ismertette meg az Egyh. Folyóírá IV. füzetében (1834), utóbb Horvát István az 1836. Tud. Gy. III. kötetében, hol hasonmását is adta. Sajtó alatt a Régi M. Nyelveml. V. kötetében.

19. A Lányi-codex, k8r. 436 levél, elül hátul csonka, papiros, kerekbe átmenő, kapcsolt újgot írás; leiratott 1519. Kálmáncsey László pap által; tartalma: *Clarissák Ordináriuma*.

A codex a m. akad. könyvtáraé első felemlítője Lányi Károly (A Magyar Clerus Érdemei, I. k. 98. l.) ajándékából. Leiratlan és kiadatlan.

20. Sz. Domonkos élete, 8r. 171 levél, papiros, rideg újgot írás; íratási éve 1517.

A codex a nemz. muzeum könyvtárában. Először Horvát István ismertette meg s hasonmást is adott belőle az 1836.

Tud. Gy. V. köt. Másolata Gromann Andrástól a m. akadémia könyvtárában.

21. Sz. Margit élete, 8r. 116 levél, papiros, rideg újgot írás; leírója ugyanazon névtelen dömés, ki a 16. 20. és 26. számúaké, s így a kézirat azokkal egykorú; elül s végül csonka.

A codex, mely egykor Prayé volt, aztán gr. Viczaié, utóbb Jankowiché, most a nemzeti muzeumban. Másolata a néh. Kollár Ádám Ferenc könyvtárából a cs. udv. kamara levéltárában Bécsben. Történetét, kiadásait l. a 65. §. V. ö. Horvát István ismertetését Tud. Gy. 1835. II. s az enyémét az Új M. Muzeum 1850-ki II. köt. XI. Kiadva Pray által: Vita S. Elis. viduae nec non B. Margaritae Virg. N. Szomb. 1770. 4r. Ebből újra Vajda Sámuel tihanyi apát Budán 1782. 8r.; a codexből én Legendatáram I. köt. Pest, 1862.

22. A debreceni-codex, 8r. 316 levél, papiros, kerekbe átmenő újgot írás; hatféle kéztől. Miután itt tulajdonkép nem egy, hanem több összekötött codexel van dolgunk, a külön kéziratok szerint sorolom el tartalmokat:

Első kéz: Sz. András napjától gyümölcsoltó B. A. napjáig a nevezetesebb szentek és egyéb ünnepekre *legendák és predikációk*. Végül csonka.

Második kéz: a) „*Más példa*“ egy kevély szüzről (e második, kisebb, codex itt elül csonka, mert a példák utolsója nyitja meg). b) *A halálnak meggon-dolásáról*. c) Sz. Bonaventúra atyánknak könyvéből *az alázatosságról*. d) Asszonyunk *Máriának ő életéről és hét kéreméséről*. e) *Az ítéletről* és az bineseknek ő kénjokrul. f) *Az lelki nyájaskodásról* és az háborusá-

goknak elszenvedésével. g) Írás hogy hálálatosan kell embernek vennie az úristennek adományát. h) Példa sz. Máriáról (itt hézagos levén a codex, e darab vége, s a következőnek eleje hiányzik, melynek tartalma): i) *Elmélkedés Krisztus haláláról.*

Harmadik kéz: a) *Mária hét öröme*; b) *Tanítások* a gyónásról, bűnök veszedelméről, penitenciáról, hét lelki jószágokról, a szent búcsúról; s a miatyánk magyarázata.

Negyedik kéz: *Sz. Katerina legendája.* Íratott 1519-ben.

Ötödik kéz (a Nádor-codex írójáé): a) *Szent Apolin élete*, ugyanaz, melyből a Nádor-codexben egy példa áll; b) *Szent alázatosságnak dicsérete*, az, mely a nagyszombati codexben; c) „*Szentségös életnek feljebb való grádicsa*,” szinte a nagyszombati codexben is; d) Rövid tanítás „mely igön nagy szent ajándékokat ígért . . . Jézus az ötöt szeretőknek;” végre e) a *passio* azaz: Idveziténknek kénjáról való írás.

Hatodik kéz: *Szülz Mária hét öröme* (elül csonka).

A codex 1753 óta a debreceni reformátum collegium könyvtárában, hol zár alá rejtetvén, először Kölcsény irattale titkon Kazinczy számára, ki azt Magyar Régiségei II. kötetében akarta kibocsátani, de vállalat nem lett; e másolat Kazinczy Gábor könyvtárában, s viszont ennek másolata Horvát István könyvtárával a muzeumban, végre Király Józseftől Péczely ügyelete alatt készült újabb mása az akadémia könyvtárában. Ismertette Horvát Istv. 1836. a Tud. Gy. VII. köt. Ebből a „Legendás könyv” (Első kéz) kiadva a debreceni-codexből Legendatáram V. köt. Pest 1858.; a Kata

linlegenda (Negyedik kéz) Katalinlegendáim közt Pest 1855.; a Passio (Ötödik kéz) „Régi M. Passio“ című gyűjteményemben Pest 1856.

23. A pozsonyi codex, 12r. papiros, karcsú újgot írás, írója Mihály deák, iratási éve 1520.; végül más, rendetlen, kézzel; tartalma *imák*, köztök sz. Brigida tizenöt imája a feszület előtt, s néhány fő ünnepre való evangéliomi perikopák.

A codex a szentferenciek pozsonyi könyvtárában; Gyurikovics György által hitelesített másolata a m. akademiánál. Mind eddig leiratlan és kiadatlan.

24. „Könyveeske a szent apostoloknak méltóságáról,” 4r. 32 levél, papiros, folyóba átmenő újgot írás, iratási éve 1521.; tartalmát a cím ki-meríti.

A codex az egyetemi könyvtárban. Eddig leiratlan és kiadatlan.

25. A keszthelyi codex, 4r. 236 levél, papiros, rideg újgot írás, leírója Velikei Gergely Lékán Vas vármegyében, iratási éve 1522.; tartalma:

a) *Dávid kir. zsoltárai* s hozzájuk tartozó imádságok.

b) Újra „*Hét psalmusok*“ és vegyes imádságok, köztök magyar szentekről valók is, s a „*Qui habitat in adiutorio*“ ének magyarja.

A codex 1661-ben a németújvári ferenci-klostromé, e könyvtárnak 1667-ben történt elpusztulásakor magán kézre, utóbb a sárospataki ref. főiskola könyvtárába jutott, melynek előljárói azt 1779. gróf Festetics Pálnak ajándékozták, s ez óta a keszthelyi könyvtár egyik fő dísze. Másolata Walt-

herr Imre kezétől az akademia könyvtárában. Eddig leíratlan. Megjelenik a Régi M. Nyelveml. VI. köt.

26. A Horvát-codex, 8r. 137 beírt levél, papiros, rideg újgot írás, iratási éve 1522., két levele hiányzik; tartalma:

a) „*Isten fiának testfelvételéről és szűz Máriának öröméről méltóságáról való könyv.*“

b) „*Szűz Máriának haláláról és mennyországban való felviteliről, és az ő örek öröméről való írás vagy predikáció,*“ végén néhány példa Mária tisztelöiről.

c) „*Édes mézzel folyó, édes beszédő szent Bernáld doctornak mondási az szerzetes életről,*“ és végül ugyanannak töredékes elmélkedései Krisztus szerezetéről.

A codex Jankowich gyűjteményével a nemzeti muzeum könyvtárába jutott. Első használta és megismertette Révai (Ant. Lit. Hung. I. 27. sk. l.), ennek önkezü másolata Horvát Istv. könyvtárával szinte a muzeumé, ki annak hasonmását 1836. a Tud. Gy. VIII. kötetében adta, s kinek, a régi m. irodalom iránti érdemeiért azt az ő nevén fogjuk említeni. Mása az akad. Kiadatlan.

27. A Vitkovics-codex, k8r. 54 levél, papiros, helyenként kapcsolt, rideg újgot írás, iratási éve 1525, itt-ott csonka; tartalma:

a) „*Új szerzeteseknek regulája*“ sz. Bonaventúrából.

b) „*Mi urunk J. Krisztusnak a keresztfán való utolsó szaváról való ajtatos imádság.*“

c) A vég lapon egy kivonat kezdete sz. *Brigida könyvéből*, de itt a codex megfogyatkozik.

A codexet Vitkovics Mihály fedezte fel Egerben 1803. Most Jankowich gyűjteményével a nemz. muzeum könyvtárában. Másolata, melyet Révai vett, Horvát István könyvtárával szinte a muz.; ő azt első ismertette meg 1836. a Tud. Gy. XI. kötetében, s ott hasonmását is adta. Másolata az akad. Kiadatlan.

28. **A Kazinczy-codex**, k8r. 96 levél, papiros, rideg újgot írás, iratási éve 1526. és 1527., a vég darabé 1541.; tartalma:

a) „*Asszonyunk Máriának haláláról való szép predikáció*“.

b) „Egy igen szép *példa* mely igen jó sz. Jeronimusnak ajátatossággal szolgálnia és ü képét az szizeknek cellájokba tartania.“

c) *Szíz sz. Margit assz. élete.*

d) *Sz. Anna élete.*

e) „*Az édös szíz Máriának nevébe való diáki bő-tőkről* egy kisded predikáció.“

f) *Sz. Barlaám élete.*

g) *Szent Eleknek élete.*

h) *Predikáció a szent tisztaságról.*

i) *Sz. Orsola élete.*

k) *Tanítás a föltámadásról.*

A codex egykor valamely pozsonyi apácaklastromé. Egerben találta Vitkovics, s most Jankowich gyűjteményével a nem. muzeumé. Kazinczynak a régi m. irodalom körüli érdemeiért az ő nevén fogjuk nevezni. Ismertette s hasonmását adta Horvát István 1836. a Tud. Gy. XII. kötetében, Másolata az akad. A c. d. f. g. i. alattiak kiadva Legen-datáram I. köt. Pest, 1862.

29. **Az Érdy-codex**, fol., 335 beírt levél, papiros, részint rideg újgot, részint folyó kéz; iratása befejeztetett 1527. A névtelen carthausi szerző deák előszava után e cím előzi meg a munkát: „Incipiunt Epistole et ewangelia dominicalia ac festiualia per anni circulum, cum pastillis et legendis suis, cum diligenti cura et labore multis annis ad profectum legencium in materna lingua exarata.” A codex pár lapján egész, de tartalma a címnél szűkebb, úgymint:

1. Ádventtől farsang vasárnapig vasárnapis nagyobb ünnepeki *epistolák és postillák*, szám szerint 23.

2. Szinte ádventtől böjt első vasárnapjáig vasárnapi *evangeliumi perikopák és postillák*, szám szerint 29.

3. *Eszteendőként való szentek ünnepeire postillák és legendák*, epistolai és evangéliumi darabokkal; szám szerint száz két ünnepre.

4. „*Emlekezet az nagy-szent carthusiai szerzetnek eredetiről.*”

A codex azelőtt a nagyszombati érseki papnövelde, 1814. óta a nemz. muzeum könyvtáré. Első Érdy János ismertette meg 1834. a Tudománytár I. köt., hol sz. László kir. legendáját jegyzésekkel és hasonmással adta; újabban Mátray Gábor a M. Akad. Értesítő 1850-ki 4d. füzetében. Másolata az akad. Ebből megjel. Sz. István kir. élete és Sz. Pál testének Magyarországba hozatala Példatáromban 1851. Sz. István élete Érdynél Hartvikja mellett 1854. és általam: Magyar Szentek Legendái a Carthausi Névtelentől, Pest, 1859. Az Orsolya-legenda Legendatáram I. köt. Az Erzsébetlegenda a Sz. István-Társulat díszkönyvében Pest 1857.

30. A Teleki-codex, k8r., 187 levél, papiros. folyóval vegyes rideg írás, az utolsó darab írója Sepsi-Szentgyörgyi Ferenc, az íratás évei 1525. 26. 30. 31.; elül csonka. Szinte több kéz, vagy codex; tartalma:

Első kéz: a) *Sz. Emerencia és Anna élete* 17 részben. b) *A bód. szüz Mária zsoltárának* harmadik része s három példa, mely igen hasznos a sz. Mária zsoltárát és koronáját olvasni s neki szolgálni. c) *Ádám és Éva élete* (1525).

Második kéz: „*Krisztus Jézusnak az nagy rettenetes ítéletre jövéséről*“ (1530).

Harmadik kéz: *Sz. Makár élete*. Végén imádság (1531).

Negyedik kéz: (é. n.): a) *Mit példáz sz. Mária nevének öt betője*, példákkal és imákkal (elül csonka); b) „*a harmadbeli hűgoknak regulája* sz. Bonaventúra atyánknak mondása szerint; c) *Minden szerzetesek regulája és élete*.

A codex Marosvásárhelyt a Teleki-könyvtárban; első rövid említése 1819. e könyvtár lajstroma IV. köt. 28. l. Másolata Albert Lajostól a m. akademia könyvtárában. Eddig leiratlan és kiadatlan.

31. Az érsekújvári codex, fol., 292 jobbra kéthasábos levél, papiros, részint kapcsolt részint rideg újgot írás, az egyik kéz Sövényházi Márta apácáé, íratás évei 1530—1.; tartalma:

a) *Evangéliomi perikopák*, 15 darab.

b) „*Krisztus kénjáról való elmélkedés*“ Első fejezete ugyanaz a Nádor-codex a) δ) darabjával, kevés változattal.

c) „*Krisztusnak kénjáról való tudások*,“ ú. m. a fegyverekről, melyekkel kínozták, Lázár feltámasztatása, a *passio* és feltámadás, az evangéliomokból, főleg Mátéból vett perikopákban; *végre Krisztus mennybemenetele* s a szent lélek ünnepe: epistola, evangéliom, próza és történeti elbeszélés.

d) „*Az szerzetesekkel*, kik tünán és resten mondják meg zsoltosmájokat a nagyszombati codexben is;

e) *Tanítások urunk szent testének vételéről*, a gyónásról, penitenciáról, a vétkek és erényekről.

f) *Sz. életnek módjáról*; a Winkler-codexben is.

g) *Sz. Mária öt epesége*.

h) „*Wallások, kiket kell tenni embernek ő halálának idején*.

i) „*Halálnak rettenetes és szernyű voltáról*.“

k) *Tanítás a nyolc pénznek lelki üdvösségünkre elköltéséről*.

Itt végződik Sövényházi Márta keze; a második kezét ő utóbb ismét felváltja. E részben sz. beszédek, szentek életei és hittanítások váltogatják egymást; és pedig:

l) *Sz. beszéd*, szám szerint tíz, u. m. Mária Magdolnáról, karácson estin, karácson napján, sz. Máriáról példákkal, a sz. irgalmasságról, úrnapiján, húsvét ünnepén, az ítélet napjáról, sz. háromság napjáról; bőjti rész: prologus és első beszéd (megszakad).

m) *Legendák*, szám szerint tíz; Ágoston levele sz. Cyrillhez sz. Jeromosról; és *példák*.

n) *Sz. tanítások* ú. m. a) szép tanuság ez szerzetes embereknek; β) szerzeteseknek életekről; γ)

„kilenc fog (fok) garádics vagyon, kin fel kell menni embereknek mennyeknek szent országában“; δ) sz. Ágoston proféciája ítéletnek napjáról; ϵ) az léleknek ő nemességéről: ζ) ördögnek kísérteti ellen való tanúság; η) tanúság az öt jószágról; θ) a lelkipismeret vizsgálásáról.

E díszes codex elébb a szentferenciek érsekújvári klastromáé volt, most már a szerzet ajándékából a m. akademia könyvtáraé; ugyanitt másolata Szalay László kezétől. Leiratlan és egészben kiadatlan. Megjelentek belőle általam: Alexandriai sz. Katalin verses Legendája, Pest 1855. s az Orsolyalegenda Legendatáram I. köt. és: Régi szentbeszéd az Érsekújvári codexből, mai írásmóddal közli Szabóky Adolf Pest 1858.

32. A Thewrewk-codex, 12r., 158 lev. papiros, többnyire nagyocská s rideg újgotírás, több kéztől (közbe eső leveleken XVII. századbéli nő írással); iratási évek 1531. 1534.; tartalma *imák*, és pedig elül: „Jézusról való 15 jeles imádság“ sz. Brigidáé ugyanazon szerkezet mely a Czech-cod., a többi imák közt egypár ének, sz. Bernáté is, szinte egy a Czech-codexével.

E codexnek a ferenciek érsekújvári könyvtárában létéről először Ponori Thewrewk József adott tudósítást 1843-ban a Hírnök 12. szám. Legújabbban a szerzet az akademiának ajánlotta fel. Kiadatlan.

33. A tihanyi codex, k8r. 200 beírt levél, papiros, rideg újgotírás, közepett csonka, iratott 1531 és 1532.; tartalma:

a) *Sz. beszédek szűz Máriáról*, szám szerint kilenc, és pedig: a szent szeretetről, melybe sz. Elek élete van belé szöve; Krisztusnak születéséről; Máriának eredendő bűn nélküli fogantatásáról, születéséről, látogatásáról, tisztulásáról, „Krisztus foganatjáról“ (kettő, az egyik végül, a másik pedig elül, csonka) és mennybe meneteléről; a végén hiányzik az „o intermerata“ kezdetű imának „magyarsága“, melyet a leíró elmulasztott bele írni. Ez utolsó sz. beszédet megelőzi:

b) *Sz. Eugenia élete*, és két „példa.“

A codex a tihanyi apátság könyvtárában; Rómer Flóris által készült másolata a magy. akademiánál. Eddig leiratlan és kiadatlan.

34. A Kriza-codex, 16r. 43 levél (egy hiányzón kívül), hártya, rideg újgot írás; leíratott 1532. Garay Pál dömés által; tartalma *imák*, köztök a sz. Brigidáé, különböző fordítás attól mely a Czech-, Thewrewk- és pozsonyi codd.

A cod. a m. akad. könyvtáraé Kriza János unit. superintendens eszközléséből; másolata ugyanott Ring Adorjántól. Leiratlan és kiadatlan.

35. A Wespriemi-codex, k8r. 75 levél, papíros, kapcsolt apró újgot írás, végén csonka; tartalma:

a) „*Úrnak kénjáról való predikáció.*“

b) „*Sz. Bonaventúra atyánknak kenyeve életnek tekkelltettségére az ő húgainak*“, a második fejezetben már fogyatkozik.

E codex a m. k. egyetemi könyvtaré; másolata Edvi Illés Ádámtól az akademiánál. Ismertette Horvát Istv. 1835.

Tud. Gy. VIII. köt., s ott adta hasonmását is, irodalmi regiségeink egykori nagy bűvárja Wespriemi Istvánnak ajánlva. Kiadatlan.

36. A Gyöngyösi codex, k4r. 35 beírt levél, papiros, jobbára kapcsolt újgot írás, tartalma :

a) *Két ének sz. László és Mátyás királyokról.*

b) „Jézusról való tizenöt imádság kit sz. Brigida az feszületnek elette naponkét mond vala ;“ megvan a Czech-, a pozsonyi es Thewrewk-codexekben is.

c) *Imák Jézushoz és sz. Máriához*, közben némely deák darabok.

d) *Pál bíró hitvallása* s más ily általános formula. Ismét némely deák darabok után :

e) *Gyónás módja*, s két ima a sz. lélekhez.

A codex elébb a ferenciek gyöngyösi könyvtáráé, most a m. akademiáé. Ismertette s hasonmását adta Horvát István 1836. Tud. Gy. IX. L. Döbrenteit is a Régi M. Nyelveml. II. köt. 364. sk. ll.

37. A Sándor-codex, k4r. 20 levél, papiros, kapcsolt újgot írás ; tartalma :

a) „*Igön szép dolgok az mennyországról.*“

b) *Agapes, Cionia és Irena legendájok.*

c) „*Miképpen késérte az ördög az szízeket, az özvegyöket, az házassokat etc.*

d) *Allegoria Abigail asszonyról.*

e) *Barátok, kanonokok, apácáknak*, kik ő tesztöket meg nem tartóztaták tisztátalan dolgoktul, *po-kolbeli kénjai* ; s ehez egy példa Bernardinus de Bus-tisból.

E codex, melyet a régi m. irodalom körül kitűnő érdemi Sándor István emlékezetének ajánlunk, vagyon a m. egyetem könyvtárában. Leiratlan és kiadatlan.

38. A Bod-codex, k4r. 18 levél, papiros, félig kapcsolt rideg írás; tartalma:

a) *Embernek három fő ellensége*, kikkel éjjel nappal kell vívnia mind holtaiglan; példákkal.

b) *Az halálról*, és két „példa.”

A codex, mely hadd viselje régi irodalmunk érdemes bajnoka Bod Péter nevét, vagyon a m. egyetem könyvtárában. Leiratlan és kiadatlan.

39. A Kulcsár-codex, 4rétb., 184 lev., papiros, kerekdedbe átmenő rideg újgot írás, leiratási éve 1539. leírója Pápai Pál szerzetes; tartalma: *zsoltárkönyv* (a 180. lev. után hiányzik egy pár levél, a 144-47. zsolt.), a 149. 150. nélkül; a végén néhány rövid *ima*.

E codexet első ismertette egykori birtokosa Kulcsár István (Haszn. Mul. 1817. I. k.); jelenleg a nemz. muzeum könyvtáraé. Megjelenik a Régi M. Nyelveml. VI. köt.

40. A Batthyányi-codex, ívr. 226 lev., papiros, nagy rideg újbarát írás, közepén és végén csonka, tartalma és alakja szerint valóságos *karkönyv* (chorale), hangjegyekkel; íratási kora a XVI. század folyta.

E díszcodex gr. Batthyány Ignác erdélyi püspök szerzeménye, s általa a gyulafejevári püsp. könyvtaré. Másolata a m. akad. könyvtárában. Nehány ének belőle Példatárunkban.

— Némelyeknek csak emlékezetök maradt fenn; ilyenek:

Aranyosi *Gellértfi János codex* 1469, vegyes egyházi és baráti, kis részben világi, tartalommal. Pray ismerte még 1778-ban: Tud. Gy. 1835. V. 95. l.

Váci Pál nyulakszigetei döméstől: a dömés apácák regulái, 1474. Ferrarius ismerte még 1637. L. u. ott 99. l.

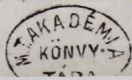
Az *Aranka-codex*: szentek életei, 1526, egykor Aranka György tulajdona. Hollétét az akademia siker nélkül nyomozta.

Penitencia-tartó asszonyoknak regulájok bódog sz. Ferenc szerint 1532.; egykor a lippai barátklasztromban, most állítólag a varasdiban (Döbrentei).

A sz. Klára szerzetében élő szerzetes szűzek előljáróinak avagy abbatissáinak tisztek szerint való *Rendtartások.* — *Rövid oktatások.* — *Capitulumi rendtartások.* Hihetőleg az óbudai klarisszák klastromából vándoroltak fel e kéziratok a mohácsi vész után azok pozsonyi klastromába; fennvan gr. Csáky Francisca (1662—1729) klarissza fejedelemasszony sajátkezü másolataiban az egri érseki könyvtárban. Új M. Muz. 1853. I. 533. l.

Szűz sz. Klára rendén lévő szerzetes apácaszűzek tiszteletes fejedelemasszonyának eszt. által teen-dő capituluminak és tanétásinak módja s formája. Az 1754-ben vett másolat u. ott. Világosan mondatik, hogy az „abbatissának kenyebségére íratott le (mert az eredeti got írást már nehezen olvasták).

— A Haenel által (Catal. Libr. MSS. 881. sz.) magyarnak hirdetett és Sir Phillips Tamás middlehilli könyvtárában őrzött „Sz. Gergely-féle Beszéllgetések“ (I. Tud.

Gy. 1835. VI. 110. l.) Bowring Jánosnak kérésre tett utánjárása folytán ószláv fordításnak bizonyodtak be.

99. §.

Kisebb írott maradványok.

Vannak az elésorolt codexeken kívül némely más könyvekben eléforduló, irodalmi érdekű, apró iratok ez időszakból, melyek közül a következőket emelem ki:

1. *Egy csonka-neves kalendárium* versekben.

A m. akademiának egy 1462-ki deák codexében. Kiadatlan.

2. *Nyír-Kállai Tamás magyar szómagyarázatai és egy törvénytani emlékverse*, e szerzőnek deák stiláriumában Mátyás kir. idejéből.

Dobai Székely Sámuelnek most a pécsi püspöki könyvtárban levő 1484-ki deák codexéből kiadta Kovachich (Formulae solennes styli, Pest, 1799.).

3. Batthyányi Boldizsár kőszegi kapitány miséséljában *naptár* s a *misék rubrumai*.

A codex egykor Jankowiché, most a nemzeti múzeumé. 1489-ben írta Fáncsi Antal deák. Először felemlítve általam 1841. az Athen. II. k. 334. l.

4. Szalkai László érsek, pataki deák korabeli, codexében a *Theodul Eklogája* sorai fölébe rakott *magyarítások*.

Az 1489—90-ki codex az esztergami káptalan könyvtárában. Első említette fel néhai Lányi Károly, M. Kath.

Clerus érdemei, Pozsony, 1848. I. köt. 155. l., kinek sziveségéből használhattam.

5. *Siralomének Both János veszedelmén, 1493. körül.*

Eredetie a Paksy nemzetségnek egy régi jegyzőkönyvében. Ismertette és kiadta Döbrentei a Régi M. Nyelvemlékek II. kötetében.

6. *Babonás lóorvoslás.*

Eredetie Jankowich gyűjteményében. Révai másolatából kiadta Horvát István 1835. a Tud. Gyűjt. VI. kötetében.

7. *A somlyóvásárhelyi urbárium 1514.*

Kiadta Wenzel Gusztáv a M. Akad. Értesítő 1853-ki kötetében.

8. „*Cantio Petri Beryzlo*“ 1515.

Egykor Jankowich gyűjteményében.

100. §.

Általános nézet.

E harmadik időszak irodalma tartalmilag folytatása az előbbinek ; t. i. nagyobbára *egyházi és vallási*, különösen *klastromi*, a szerzetesek szigorú életmódjára vonatkozó, azok szemlélődő és buzgalmi szellemirányát kifejező, s annak szolgáló. Ezekhez képest találunk *bibliai fordításokat*, *legendákat*, *példákat* azaz egyes történetecskéket, melyek valamely vallási vagy erkölcsi eszme támogatására szolgálnak, *egyházi beszédeket*, *elmélkedéseket*, *tanításokat* a vallásos gyakorlat s isteni tisztelet különféle nemeiről, *könyörgéseket* és imákat, *énekeket*, *szerzetesi szabályokat*. Mind

ezek részben a *lelkészek*, nagyobb részt *apácák* számára készültek, mint azt legtöbb codex, mely kétségtelen apáca-birtok, különösen ferenci és dömés apácáké, volt, s azok tartalma, tanúsítja. Ezt szükségelte is a szerzetes nők külön rendeltetése. A Teleki-codexben többi közt elsoroltatván az apácák foglalatosságai, sz. Bonaventúra szabályai közt ezeket olvassuk: „Siess a te celládba, és ott *olvass avagy szent írást* (azaz vallásos iratokat), *avagy imádkozzál, avagy kedeglen atte elmédet foglaljad az isteni elmélkedésbe*“ (363. l.), s ismét: „*gyakorlatossággal* (gyakran) *ajtatós írást olvasnia*“ (367. l. V. ö. a Példatárban a XXIX. számot is). Mihez képest a szerzetes nők közt igen ügyes és gyakorlott leírókat is találunk, milyen többi közt az Érsekújvári codexé, ki magát Sövényházi soror Mártának nevezi. Különösen voltak pedig munkások vallásos iratok készítésében a *ferenciek* és *dömések*, kiktől legnagyobb része származik a ránk jutott írott könyveknek; ezeket követték magyar-írói munkásságban a tudós *pálosok*; a némbarátoktól vagyis *carthausiaktól* eddig csak egy, de igen tetemes, munkát bírnak az Érdy-codexben. Földirati kiterjedését tekintve az akkori irodalmi maradványoknak, azok kettejének, a Moldvában íratott Jászay-, s a székely földön készült Teleki-codex kivételével, a többi mind a dunai részekről van, hol a török időszak kevesebbé pusztított: azért is a fennmaradt irodalom jó részt a dunai nyelvjárásokat képviseli.

Egyébiránt folyvást szem előtt tartandó, hogy bár a megismertetett írott könyvek mind ez időszak-

ban készültek, csak másolatokat állítanak elő, és pedig meggyőződésem szerint *részben régibb, az előbbi időszaktól öröklött, munkákat*. Bizonyítja ezt a *nyelv mineműsége*, mely, mint alább tüzetesen mutatjuk (VII. fejezet), ez időszakban lényeges megújulást tüntet elő; s bizonyítaná még világosan, ha a leírók az avúlt formákat és szókat gyakran újabbakkal nem váltják vala fel, mint azt különösen a régi bibliafordítások koronkénti változatai tanúsítják. Azonfelül öszves régi irodalmunk csak rövid idő óta lett (a másolatoknak az akadem. könyvtárba iktatása által) hozzáférhető, s így tökéletesen áttanulva s összehasonlítva még nincs: mi óvatosságra int, úgy hogy csak azokat hoztuk elé a második időszakban, melyeknek oda tartozása bizony állíthatatik. A többi, bővebb vizsgálatokig, e fejezetben tárgyalatik. A *világi irodalom* ez időszakban is igen kevésből állt; amit a nemzet maga e részben eléállított, mondáit és énekeit, szájhagyomány útján tartogatta fenn. — S most a részletekhez.

101. §.

Bátori László biblia-fordítása.

A pálosok évkönyveiből tudatik, hogy e szerzet buda-szentlőrinci tagja *Bátori László*, kit a magyar egyház febr. 27. a boldogok közt ünnepel († 1456. körül), számos szentek életein kívül, *az egész szentírást* magyarra fordította, mely Wespriemi szerint 1783-b. az elefánti pálos klastromban (Nyitrában) még fennvolt, hová kétségkívül a mohácsi vérnap után

oda-menekült buda-szentlőrinci pálosok által vitetett, megmentett egyházi drágaságaikkal együtt. Leghihe-
tőbben ennek mását állítja elő a nagyszombati klarisz-
szak codexe, mely e szerzetnek 1782-ben eltöröltetése
után Fába Mátyás, ettől 1820-ban tinnini püspök Jord-
ánszky Elek birtokába jutott. Ezen Jordánszky-codex
(98. §. 18. sz.) mely nem a leghibátlanabbul másoltatott
le, a következőket foglalja magában: 1. *Mózes* második
könyvét a VI. r. 7. versétől kezdve, s a III. IV. és V.
könyvet. Az elül hiányzó húsz levélből kettő, mely az
első könyv első negyedfél részét tartalmazza, Nagy-
szombatban Jankowich birtokába jutott, s ennek gyűj-
teményével a nemz. muzeumba; 2. *Józsua* könyve; 3.
A *bírák* könyve. Ezen részei a codexnek 1519-ben
irattak. 4. A *négy evangelista*. 5. *Apostoloknak jár-
sokról való* könyv; 6. Az apostoloktól írt *epistolák*
„Incipit Prologus in Epistolas Canonicas,” ú. m. Pálé
a zsidókhoz, aztán Jakab, Péter, János és Judáséi;
végre 7. a sz. *János* evangelistának *látásáról* való
könyv. Bátori fordítása a pálosok évkönyvei szerint
is deákból esett, de mily szövegből, miután a vulgátá-
tól gyakran eltér, s nálánál, különösen az ótestamen-
tomi könyvekben, sok helyt tetemesen rövidebb, még
eddig ki nem kutathattam. Használt-e a fordító, s meny-
nyiben, régibb magyar szöveget, meg nem határozha-
tó, miután az itt meglevő ótestamentomi könyvek ré-
gibb (múlt időszakbeli) áttételei elvesztek; de hogy
a négy evangelistát dolgozva a Jászay-codexben fog-
lalt fordítást szemmel tartotta, a kettőnek gondosb
egybevetése tanúsítja. Egyébiránt a nyelv a régi fordí-

tásénál grammatikai formák, képzések és avúlt szókban sokkal szegényebb, kifejezésmódra és fordulataiban is az újabbkori nyelvhez érezhetőleg közelítő (67. §.), s ekép a régítől a mienkre átmenetelt képző oly módon, hogy Bátori az ó és új nyelv között a választó falat képzi. Ezért is felette tanulságos e fordítás a nyelv és nyelvtörténet bűvárjára nézve, a deák eredetitől pedig a régi fordításnál függetlenebb sajátosságában és velős rövidségével egyike régibb irodalmunk becsesebb emlékeinek.

102. §.

Egyéb bibliai részfordítások.

E két fordítás, a ferencieké, s a pálosoké, úgy látszik, el volt terjedve a többi szerzeteknél is; de miután egyikre sem nyomta az egyházi hatóság a helybenhagyás bélyegét, mind a leírók, kik egyébiránt azon idétt rendesen a szerzetek legtanultabb tagjaiból kerültek ki, a másolásban sokszor nagy szabadsággal jártak el, mind a szerzők is, midőn a szent könyvekből vagy idéztek, vagy predikációik elibe evangéliomi és epistolai darabokat tűztek, a kezőknél levő egyik vagy másik fordítás szövegével teljes önkény szerint bántak: de még is úgy, hogy többnyire nehézség nélkül meghatározhatni, melyik fordítás szolgált dolgozásuk alapjául! s ha néha az egyik evangelistából vett perikopák inkább az egyikre, a másiktól vettek a másokra utalnak, ezt annak tulajdoníthatni, hogy

azonegy helyt a külön fordítások külön részei voltak meg.

Találatnak pedig, mint a codexek elsorolt tartalmaiból látható, többekben egyes bibliai részek. Így *zsoltárkönyv*, melyekben mind a százötven zsoltár megvan, kettő maradt fenn: a Döbrentei-, és a Keszthelyi codexben, meg a Pápai Pál másolatában, 1508, 1522 és 1539-ből. Az elsőről, melynek tartalma kétségtelenül a legrégibb fordításra alapszik, már értekeztem az előbbi időszaknál (67. §.); a második és harmadik, mely azonegy szerkezet, egyenesen a Döbrentei-codexben foglalt ősrégi fordítás alapján készült, melynek azonban régi színét letörölve, annak már akkor elavult kifejezésmódját gondosan újjal váltogatja fel, deákos szólásait pedig gyakran helyesebb magyarsággal. — Néhány *egyes zsoltár* fordul elő a *Czech-codexben*, mely alkalmasan régi, s a többi fordításoktól különböző; sokkal újabb szín terjed el a *Batthyányi-codexben* foglalt harmincnégy zsoltáron, mely ama két teljes zsoltárkönyvétől szinte tökéletesen független, határozottan új fordítást tüntet elő, s ereje a teljes beszédben és énekelhetőségben van.

Az egyházban olvastatni szokott *evangéliomi és epistolai darabok* szinte többfelé találatnak, név szerint a Virginia-, Winkler-, Döbrentei-, a Pozsonyi, az Érdy-, s az Érsekújvári codexekben. Mind ezen daraboknak a régi ferenci s a Bátori-féle újtestamentumi áttételekkel összehasonlítása nyilván tanúsítja azon rokonságot, mely bár másod, harmad kézen keresztül, azonegy forrásra vezet vissza. A Döbrentei-codex

evangéliomairól már volt szó; azok még az előbbi időszakba tartozók (67. §.). A Winkler- és Pozsonyi codexek néhány evangéliomi darabja úgy látszik mind a két említett fordítást tartotta szem előtt, s hol ezt hol azt követte. A Virginia- s az Érdy-codex darabjai határozottan Bátorin alapszanak, és csak ez által rokonak a régi ferenci fordítással: az utóbbi különösen, annak dacára hogy előszavában a névtelen carthausi szerző egy magyar biblia akkor léteztéről tudni szinte nem is akar! Végre az Érsekújvári codex részint egyezik Bátorival, részint tőle egészen független, sőt némely darabokat bővítve s körülírva inkább, mint csak fordítva, ád. Mind ezen fordítások a nyelvet tekintve Bátorinál is távolabb állanak a régi ferenci fordítástól, s amennyiben amattól eltérnek, hozzánk nálánál is közelebb állanak; de mind nyelvtani és szó-tári tekintetben, mind a nyelvjárások s a régi helyesírásra nézve szinte tanulságosak.

103. §.

Szentek életei. Példák.

A középkornak a szentírásnál is kedvesebb és elterjedtebb olvasmányát a *legendák*, vagyis a szentek és vértanúk csodálatos történetei tették, melyekkel különösen a Jézus szeretetében s a kor felfogása szerinti keresztyén erényekben kívánta az egyház megerősíteni híveit.

A középkori magyar irodalomnak is tekintélyes része legendákból áll, melyeket barát íróink többnyi-

re Voraginei Jakab (XIII. századbeli) úgy nevezett Aranylegendájából dolgozgattak, ki ragyogó költői lelékenysége s élénk, érdekes, gyakran drámai előadásával a kornak kedvét soká és nagy mértékben bírta. De más régibb és újabb írók is szolgáltak nekik koronként eredeti gyanánt, úgy hogy legtöbb magyar legenda a Menaeákban, a Vitae Patrumban, Lipomanus, Surius s a Bollandisták gyűjteményeiben fellelhető, kivevén a magyar szentekéit, melyeknek forrásait alább mutatom ki.

Bírt irodalmunk, bírt kétség kívül minden szerzet hazánkban *egész* passionálét vagy *legendáriumot*, vagyis szentek ünnepei sora szerint egész évre szolgáló legendák gyűjteményeit; de fenn csak kettő maradt, s fájdalom ezek elseje sem egészen. Ezt pedig a *Debreceni codex* első csonka része tartalmazza, melynek címe: „*Kezdetik úrnak nevében eszten(dő) által való szentöknek életökről való tanúság az idvezülendőknek lölki használatosságokért*,” s az egyházi évvel vagyis az ádventtel kezdődván, gyümölcsoltó boldog asszony napjáig foly, hol e rész a szöveg közepében megszakad, s így csak négy hónapra, tehát az év egy harmadára terjed. Foglal magában harminckilenc legendát, többeket közölök beszéd-alakban, s azon kívül közbe iktatva ez időszak főbb ünnepeire szóló predikációkat. Pécely József, s utána Döbrentei e legendáriumot Temesvári Pelbárt Pomoerium de Sanctis munkája kivonatának tartotta: azonban annak ezzel és más akkor kelendő munkákkal összevetése oda látszik mutatni, hogy bár a magyar író Pelbárttal a

textusok választása, eszmék, sőt az eszmék menetelében is *helyenként* találkozik, még is főleg az Aranylegendát, még pedig ezt is igen szabadon használta; s általában inkább egybeszedő mint fordítóként járt el. A beszédek belső elrendezésére nézve nem csak Pelbárttal s Laskó Osváttal, hanem kora homiliáriusaival általában az onegy módot követi. Mind a szabályos irány mind a nyelv és helyesírás tekintetében fölötte becses, s ez időszaknak kétségkívül első tizedeibe teendő.

Másik legendáriumunkat az *Érdy-codex* harmadik része tartalmazza, mely ily címet visel: *Ett elkezdetik esztendénkét való szentek illő-ünnepének evangélioma*, s a 140. laptól (a carthausi szerzetnek közbetevőleg tíz lapot betöltő rövid történetével együtt) a 675. lapig terjedve, az egész egyházi év főbb szenteinek legendáit, szám szerint kilencvenét, foglalja magában, közbe iktatott más tizennégy ünnepre szóló beszédekkel. Számos legendát az illető nap evangélioma, epistolája s beszéd-alakú tanuságok előznek meg. A névtelen carthausi szerző is leginkább az Aranylegendát használta, szabadon, s ennél rendszerint bővebb, de nem tényekben, hanem az előadásban; néha egyenesen az atyákból merített, Ambrusból, Jeromosból, Gergelyből, úgy a régiebb legendáriusokból. Nevelik a munka érdekét némely, a magyar egyház által különösen tisztelt szentek legendái, melyek: sz. Szaniszlóé a magyar legendárium szerint (*Legendae SS. regni Hung. in lombardica historia non contentae*); sz. László királyé, mely bevezetőleg István halálától kezdve a királyok főbb dolgait, azután Lász-

lóit beszéli el, mindenütt kivonatos fordítással a Képes Krónikát nyomban követve; a szent király halálát a szerző eredetileg adja, temetését a „példákat“ az ismeretes régi legenda szerint (I. k. 81. l.); továbbá sz. *István királyé*, a bécsi krónikából és Hartvikból merítve; sz. *Gellérd püspöké*, a régi legendák nyomán (I. k. 79. l.); a tizenegy ezer szűzé az Aranylegendából; sz. *Emre királyé* (királyfié) a régi legendából (I. k. 80. l.), és sz. *Erzsébeté*, II. András kir. leányáé, a magyar legendárium nyomán, de pár ténynyel bővebben és valóságos tanúságokkal átszöve; végre „*remete szíz szent Pál ösönknek kihozásáról*,” mely valamely pálosféle legendából látszik összeszerkesztettnek.

Ilyes legendárium lehetett az is, melyet Aran-ka-codex néven (98. §. 100. l.) hoztam fel, melyről azonban, miután jelenleg lappang, semmi bizonyosat nem mondhatok.

E nagyobb gyűjteményeken kívül több code-xekben több kevesebb *egyed-egy legenda* fordul elő; úgy-mint 1. a *Peer-codexben* Elek és Pálé, 2. a *Virginia-codexben* Ferencé; 3. a *Nádor-codexben* Adorján, Adviga, Apalin, Elek, Eufrozina, Forzeus, Mária Aegyptiaca, Orsolya és Zsófiáé, hol az Arany-legendából, hol a Jeromosnak tulajdonított „sz. atyák életéből“ stb; 4. a *Cornides-codexben* Ágnes, Ágota, Bereck, Dorottya, Ilona, Juliánna, Jusztina, Lúcia, antiochiai Margit, Potentiána, és Praxedisé, ismét az Arany-legendából és Beda martyrologiumából; 5. a *Debreceni codex* ötödik részében Apaliné, még pedig ugyanaz, mely a *Nádor-codexben*; 6. a *Kazinczy-codexben* an-

tiochaini sz. Margit, Anna, Barlaám, Elek és Orsolyáé; 7. a *Teleki-codexben* Emerencia és Annáé, egyike a hosszabbaknak, Ádám és Éva, s Makaré, ez utóbbi a görög Menaeák valamely ma már igen ritka deák fordítása után, a három szerző (Theophil, Sergius és Thimus) úti kalandjai kihagyásával; 8. az *Érsekújvári codexben* Adorjáné, ugyanaz mely a Nádor-codexben, Florián, Jeromos, Mária Magdolna, Mária Aegyptiaca, Marina, Márton és ismét Orsolyáé, részint az Aranylegendából, részint egy avúlt passionáléból; sienai Kataliné Raymundus valamelyik kivonata, talán Nicol. Burgensis szerint, kinek munkája 1501. jelent meg nyomtatásban; és alex. sz. Katalin verses legendája (melyről alább a 106. §. lesz külön szó.); 9. a *tihanyi codexben* Eleké egy predikációba belé iktatva, az Aranylegendából, és Eugeniáé Jeromosból; végre 10. a *Sándor-codexben* Agapes, Cionia és Irenáé, mely e szentek kézen forgó legendáiktól egész tartalma szerint lényegesen különbözik.

Önállón jelentek meg 1. sz. *Ferenc élete* (98. §. 2. sz. alatt); 2. sz. *Krisztina élete* (98. §. 5. sz. alatt); 3. sz. *Domonkos élete* (98. §. 20. sz. alatt), minden legendáink közt a legterjedelmesebb, nagy részt az 1459. meghalálozott Antoninus florenci érsek históriájából, számos a híres szentnek actáiból szedett „példákkal;“ 4. sz. *Margité*, mely jelen alakjában szinte e korszakba tartozik (l. 65. §.). Ily önállónak tekinthető 5. a Debreceni codex negyedik darabja is, mely alexandriai sz. *Katalin* prózai legendáját bővecskén tartalmazza, és pedig életét az író vallomása szerint

Pelbártból, mártiromságát ismét az Aranylegendából vevén.

Végre még úgynevezett *Példák*, vagy egyes történetecskék és vonások az asketikai életből fordúlnak elő a Debreceni, a Teleki-, Érsekújvári és Tihanyi codexekben; azonkívül ilyeneknek egy egész kis gyűjteményök a *Példák* könyvében (98. §. 13. sz. alatt).

A pálosok évkönyveiből bizonyos, hogy *Bátori László* sok szentek életeit magyarra fordított, amiért Révai hajlandó nem csak sz. Pál, de a Peer-féle codexben vele járó Elek, sőt a szólás módjában szerinte ezekkel egyező Krisztina életét is Bátorinak tulajdonítani. Biztosabban szólhatnánk e kérdéshez, ha a másolatok nyelv és írásmód tekintetében hívek volnának eredetiekhez; de miután a különféle codexekben előforduló ugyanazon darabok a másolók önkényes változtatásairól tesznek tanúságot, a szerző azonságát felette nehéz kimutatni. Nem valószínűtlen hogy Pál élete csakugyan Bátori szorgalmának maradványa; de annyi bizonyos, hogy a fennlévő legendák többféle szerzetek részére, többféle szerzőktől, különböző időkben készültek.

104. §.

Postillák, predikációk.

Nem volt e kor lelkesebb, s azért mások közt kitünőbb, hitszónokok nélkül. Csak maga a pálos szerzet évkönyvei több ünnepelt *népszónok* neveit tartották fenn, kik beszédeiket nagyobbbrészt le is írták;

ilyek *Kelemen* barát, utóbb Rómában a magyar barátok perjele (1468.), *Szombathelyi Tamás* szerzetfőnök (1476.), *Szegeti* (Szigeti vagy Szegedi?) *Jakab* (1476.), *Váradi Mihály* (1484.), *Csanádi Albert* (1492.). Mi maradt fenn beszédeikből, nem tudhatni, miután mind az, mit e nemben ismerünk, mint legnagyobb része régi irodalmunknak, névtelen; alkalmasint igen kevés, mert amit bírunk, többnyire a fordítás bélyegét viseli. T. i. a középkorban ritka lévén az önálló szónoklásra képesített pap, ezek gyengeségének támogatására *mintabeszédterek* készültek, (az első ily homiliáriust nagy Károly meghagyására, többnyire az egyházatyák írásaiból, Alcuin szedte össze), deák nyelven, hogy az egész keresztyénségben használhatók legyenek, miket aztán kiki a maga népe nyelvén tanult be s mondott el. Ily bevallott mintabeszédek voltak Magyar Mihály, Temesvári Pelbárt s Laskó Osvát számtalan kiadásokban itthonn s a külföldön elterjedt deák beszédek is, nem pedig, mint némelyek vélik, klastromokban deákul vagy templomban magyarul elmondott s deákra fordított, predikációk. S ilyek szolgálhattak előképül ez időszakbeli írott predikációinknak is.

Hogy már a legrégebb idők óta voltak eredeti vagy fordított magyar homiliáriumaink, a kor szükségai s az uralkodó vallásosság mellett egélyes irodalmunk némi virágzása engedik hinnünk; e harmadik időszakból egy pár ilyen fenn is maradt, bár ezek is részint csak töredékesen. Ily ünnepi beszédek kisebbszerű gyűjteményének tekinthető a *Cornides-codexben* levő, az év legfőbb ünnepeire szóló tizenhá-

rom beszéd; ilyenek a *Debreceni codex* legendáriumában (103. §.) eléforduló, az ádvent és gyümölcsoltó B. A. ünnepei közé eső évrésznek ünnepeire készült hét, szentekre pedig hat, beszéd. Ha ezen, nyelvjelménél fogva megbecsülhetetlen munka egészen fennmarad, úgy nem csak teljes legendáriumot, hanem teljes ünnepi homiliáriumot is bírunk benne. Egyéb-iránt e mezőn is a *névtelen némabaráté* a pálma, ki-nek postillás könyvével az *Érdy-codex*ben (98. §. 29. sz.) ismerkedtünk meg. Az első és második rész, mely ötvenkét vasárnapi postillát foglal magában, ádvent-től csak bőjt első vasárnapjáig terjed; a harmadik az egész év nevezetesebb szentei ünnepeire részint legendákat (103. §.), részint beszédeket, szám szerint ötvenkilencet, tartalmaz, köztök valamennyi máriai ünnepekre is. Noha tehát az *Érdy-codex* legterjedelmesebb régi homiliáriumunk, nem teljes ez sem, mert a bőjt-től ádventig folyó vasárnapokra, valamint épen a fő ünnepekre, ki nem terjed.

Amit ezentúl e nemben bírunk, egyes beszédekből áll, melyek különféle codexeinkben elszórvák, különösen a Virginia, a Winkler (4), Döbrentei (3), Horvát, Kazinczy (3) és Weszprémi-codexekben; az Érsekújváriban tizenkettő az év főbb ünnepeire, a Tihanyiban szűz Máriáról kilenc.

105. §.

Buzgalmi és liturgiai iratok.

Jó részét régi kézírataink tartalmának buzgóságot gerjesztő elmélkedések, keresztyén s különö-

sen szerzetesi erényekre ú. m. lemondásra és ajtatoságra buzdító tanítások és könyörgések teszik, melyek, az imakönyvek kivételével, mik világiak kezén is forogtak, mind szerzetesek, különösen pedig szerzetes nők részére készültek. A főbb tárgyak körülbelül: a *passio* (Winkl., Döbr., Nádor, Debr., Érsekújv. codd.); sz. Mária tisztessége, élete, siralma, kéremései, epeségei, örömei stb (Winkl., Nád., Nagyszomb., Debr., Horvát, Kazinczy, Teleki, Érsekújv. codd.); bűnök és büntetések, gyónás és áldozás, a szent alázatosságról (Anzelm könyve a Nszomb. cod.), imádságról stb. A szerzetesi életet tüzetesen illetők közt vannak sz. Jeromos (Virgin.), Bernát (Horvát) és Bonaventúra (Vitk., Teleki; Weszpr. codd.) némely ezt illető írásaik. Váci Pál a dömés szűzek szabályzatát fordította 1474. (elveszett). — *Imák* több codexekben taláztatnak elszórva (Winkler-, Keszthelyi, Gyöngyösi); kirekesztőleg imakönyveket állítanak elénkbe a Festetics, majd Czech, Gömöry, a Pozsonyi, Thewrewk-, Kriza-codexek, melyek mindenikében sz. Brigida 15 híres imádságai. Ezen imák szövege nagyobb részt második időszakbeli szövegen alapszik. — *Istenes énekek* szinte többfelé elszórvák (Peer, Keszthelyi, Gyöngyösi); eredetieik jobbra a római breviáriumban feltalálhatók. Ez időszakra tartozik a sz. László királyhoz szóló szép ének is (Peer, Gyöngyösi codd.; deák eredetiével együtt); s itt kell fájlalnunk a sz. István jobb kezéről szóló, 1484-ben kinyomatott ének elveszését (85. §. III. k. 41. l.).

Elmondattott (68. §.), hogy a *breviárium* már ré-

gebben is szólott magyarul (Döbrentei-cod.): ezen időszakból a Keszthelyi codex tartozik ide, melyben a Dávid zsoltárán kívül szinte találatnak breviáriumi imák s egy ének (Qui habitat in adiutorio). A breviáriumon alapszik a gyulafejevári könyvtár nagy *hymnáriuma*, tulajdonkép karkönyve (Batthyányi-codex; l. 97. §. 40. szám), melyben válogatott zsoltárok, az év fő ünnepeire szóló hymnuszok, antiphonák és prózák foglaltatnak. Ezen emlék irodalmi tekintetben azért is fő fontosságú, mert sok énekei átmentek a protestánsok liturgiájába is, a római egyházban pedig, bár változtatásokkal, mind máig fenntartották magukat. Vajon nem azon énekek gyűjteménye-e ez, melyeket a magyar egyház 1460 körül vizsgált és jóváhagyott? Egyébiránt becsők, mert különböző írók által dolgoztattak, igen különböző; egészben még nagy gyámoltalanságot árulnak el a formában, s kifejezésben is a gyakran igen költői eredetiek mögött tetemesen elmaradnak.

106. §.

K ö l t é s z e t.

Felette kevés az e harmadik időszakban is, mi világi énekeinkből korunkra eljuthatott. Mit adnánk érte, ha *Gábor deák* magyar énekeit bírónk, melyek Arnoldus de Bavaria egykorú tanusága szerint, a kor gyönyörűségét tevék, s melyeket maga a latin és olasz költészet ismerője, Mátyás király is, üres óráiban oly szívesen olvasgatott. De így csak

a következőket sorolhatjuk el: 1. egy névtelennek *Emlékdalát Mátyás királyról* (Gyöngy. cod.), mely valószínűleg mindjárt a király halála után, 1490, íratott. A névtelen szerző abban e nagy fejdelem hatalmát és jóságát emlegeti. 2. Egy *gyászéneket Both János veszedelmén* (Paksy-cod. 99. §.). Döbren-tei, ki azt, valamint az előbbi is, első adta ki, két vagy három Both Jánost hoz fel, egyet Mátyás vég éveiből, egyet 1493-ból, egyet 1521-ből: a költemény valószínűen az elsőre vonatkozik, kit Mátyás király többször Konstantinápolyba küldvén követül, ott a törökök cseléből elveszett. A bensőséggel szóló panasz szerzője magát a kor nyelvén az elhalt szolgálójának nevezi: hihető, deákja, titkára, volt; a versfőkben elrejtett név „Gregori“ *Gergely deákot* találtat ki velünk. 3. Egy a kor vétkei élesen *feddő éneket*, (Peer-cod.): kétségkívül a Jagyellók korából valót. Szerzője a versfők szerint: Franciscus Ls (Literatus) Apáthi, azaz *Apáti Ferenc deák*. Az ily feddő iratok gyakoriak lehettek, miután jámbor szerzetes íróink is felhívottaknak érzék magokat az elhatalmazó erkölcsi romlás ellen beszédeik s elmélkedéseikben helyenként nyomosan kikelni. 4. *Szabadkai Mihály énekét Beriszló Péter tetteiről* 1515-ből, ki azon időtt veszp-rémi püspök és horvát bán, a törökök rettentője s az alsó részek fő oltalmazója volt. S ennyiből áll körülbelül az, mi ez időszak gazdag világi költészetéből az enyészetet elkerülte! A Galeotti által emlegetett vitézi költeményekből, a Hunyadi János, Bátori István tetteit zengő énekekből, melyek Cuspinianus

tanúsága szerint még I. Ferdinánd idejében is énekeltettek lant mellett, csak egy töredék sem maradt ránk!

Annál becsesb lehet előttünk *vallásos eposzi költészetünknek* azon legrégibb s eddig tökéletesen ismeretlen emléke, melyet az Érsekújvári codex (447—520 l.) őrzött meg: t. i. alexandriai sz. *Katalin legenda*, mely több mint négy ezer versből áll. A költő, tárgyához képest, szorosan az életrajzi rendet követi, elbeszélése sebes, természetes menetelű, az előadás, távol az utóbbi idők vizenyösségétől, elég nyomós és eleven, verselése folyó és hangzatos. A szerzőnek szabad és könnyű bánása tárgyával azt hagyja hinni, hogy itt nem fordítással, hanem legalább is szabadon utánzó művel van dolgunk: aminthogy mind eddig nem is sikerült oly eredetit találnom, melyet költőnk szem előtt tartott volna.

93. §.

A versalkat mibenléte.

A szerzetes költészet külseje igen lassan bonthatozott ki formátlanságából. A régi hymnáriumban (Batthyányi-cod.) több ének még merő kötetlen beszéd. A sz. Lászlóhoz szóló ének (Peer-, Gyöngyösi cod.) *négysoros strópha-alkatot* mutat ugyan már, de a szótagok száma rendetlenül ing 10—11 között, s a végtagok még nincsenek egyeztetve (L. a Példatárban). Ily *rímetlen énekek* fordulnak elő a hymnáriumban is, hol tiztagú négysoros, hol Sappho-féle (de

mértéktelen), hol *hatsoros stróphákban*. Ez utóbbiak szinte a régiebbek közé látszanak tartozni; s majd nyoletagú sorokban mozognak, majd a vég sor egy taggal rendesen csonkúl, semmi vagy kevés rímmel, majd nyolc és héttagú sorok váltakoznak, de még rendetlen rimeléssel, úgy azonban, hogy a versszak vég párja már többnyire rímlik; például:

Sír az Jézus az jászolban.

Ott az nagy hidegségben ;

Takargatja szüz Mária

Szent tagait posztóban,

Kezét lábát bepólálván

Bethlehemnek városában.

(*Pange lingua, Batthy.*).

Mindazonáltal a *rímelt sorok* ez időszakban mégis *ural-
kodók már*, s a sz. Katalin legendája kivételével, mely *páros* nyoletagú sorokban íratott (szinte néha egy v. két taggal csonkítva v. toldva), a stróphaalakot általában kiképezve találjuk. Legszokottabb a *négysoros*, nyoletagú, egyrímű strópha; némelykor csak a második és negyedik rímlik; például:

Az ki veti segedelmét

Az istennek hatalmában,

Az oly ember bátorságos

Az mennyei oltalomba.

(*Qui habitat in adiutorio, Keszth. cod. 459. l.*).

Fordúl elő tiztagú négyes strópha is; például:

Áldott te légy, Jézusnak dajkája,

Sze it atyának drága kencetartója,

Szent léleknek ő megnyugosztója,

Igazságnak megvilágosítója.

(Sz. Máriához, *Peer-cod.*);

de kedvességre kezdett vergődni a Sappho módjára alkotott (mértéktelen) strópha is, melyben a három első sor tizenegy, a negyedik öt tagból áll; például:

Felséges isten, mennynek földnek ura,

És mindeneknek bölcs alkotója,

Világosságnak csudálatos atyja

És formálója! stb.

(*De creatione, Batthy.*).

Van oly négyes is, melynek negyedik sora minden versszak végén rím nélküli refrainként vissza-visszatér, például:

Setétségünknek világa,

Mi szívünknek nyájassága,

Lelkünknek légy boldogsága

Az Krisztusnak érdeméjért.

(*Pünkösdi 3-d. én. Batthy.*).

Ez időszakban támadtak végre az egyrimű *három-soros strófák* is, amilyekben a Both János fölötti siralomének s a Beriszló Péter tettei íratnak, amott 12—14, itt 14—17 tag közt ingadozó sorokban; példa:

Mind ti népek bánkodjatok pispék veszedelmén,

Mert tudjátok: míg isten segélle az ő jó szerencséjén,

Nem uralkodék terek császár soha az ő fején.

(*Cantio Petri Beryzlo.*)

Általában pedig megjegyzendő a harmadik időszak versalkatáról is, hogy szabályosságról akár a strópha szerkezetét s szótagok számát, akár a vágány (caesura) alkalmazását s a rímek játékát tekintjük, szó még nem lehet. Voltak ugyan írók, kik mások felett több ügyességgel kezelték a formát, mint péld. Apáti Ferenc a maga igen correct Feddő énekében, s néhány verselő barát, ki némely szent énekében bizonyos numerust, sőt némi trochaeusi lejtést is éreztetett; péld. a hymnáriumban ily tisztább sorok fordulnak elő:

Töltsd be, kérünk, az mi szíveinket

És örökké mennyben idézőljünk . . .

Hogy megváltson bűneinktől,

Kárhozattul és ördögtől

Hirtelen való haláltul . . .

de ez inkább az író ösztönszerű tapintatának, mint eszméletes igyekezetének tulajdonítandó.

Végre ez időszakban látjuk támadni a rá következőnek két rendbeli, szinte általános, szokását, mely szerint t. i. a szerző 1) nevét, lakását, s a munka korát vagy ezek egyik és másikat a vég szakban jelentette ki: így a Peer-codexben álló, sz. Máriához szóló ének vég szakja így hangzik:

Ezt szerzették Pestnek városában,

Ugyan-ottan szent Péter utcájában,

Születet után elmúlt időben:

Ezer ötszáz és nyolc esztendőben.

„Beriszló Péter“ben a szerző is megnevezi magát:

Ez éneket ezer ötszáz tizenöt esztendőben

Szabadkai Mihály szerzé egy nagy jó kedvében,

Egy szent Györgynek innepének nemes kezdetében.

vagy 2) hol az író, saját vagy pártfogója nevét, hol mindkettőt, néha a munka címét vagy egyéb mondatokat, nem ritkán egész deák verseket, az úgy nevezett *versfőkbe* rejtett, vagyis a stróphák kezdőbetűivel fejezett ki. Így iktatták be a Feddő énekben Apáti Ferenc, a Both János-féle siraloménekekben Gergely deák, a Beriszló-félében Szabadkai Mihály a *versfőkbe* neveiket.

108. §.

Magyar történetírás.

Egész a XVI. századig a magyar nem bírta történetét nemzeti nyelvén megírva. Az iskolázott ember deákul írt krónikákból tanulta azt; az öszves nemzet, hagyományai és énekeiből ismerte s azokban éltette: s ekép magyar nyelvű történetírásra még sem ok, sem ösztön. Azon történeti töredékek, melyek a névtelen némabarát legendáriumába szövettek (103. §.), nem önálló históriai dolgozatok, hanem a királyi szentek életeinek alárendelvék. Mindazáltal itt-ott egyes kisebb történeti feljegyzések már történtek magyar nyelven; ilyek voltak: „*Kászon szék eredete*“ 1490. tájról; „*Maros szék tisztei nemek és ágaik szerint*“ 1491—1515., mik az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság előtt, úgy látszik, ismereteseek voltak (Munk. I. 191. l.).

109. §.

Magyar nyelvészet első nyomai.

Első, ki a magyar nyelv szabályait elvonni s azokat, kétség kívül deákul írt, *nyelvtanában* egy egészbe összeszerkeszteni megkísérlette, koszorús költőnk *Cesinge János* volt; de nyelvtörténetünk soha nem pótolható kárára a classica philológiában oly jártas tudós férfiúnak e munkája, mely csak kéziratban létezett, némely egyéb munkáival együtt (91. 93. §§.) rég elveszett nyom nélkül, úgy hogy már Decsi János, Telegdi Jánoshoz 1598. írt levelében, fájalta elveszését. Ez után a legrégibb író, ki néhány észrevételt közöl a magyar nyelvről, *Galeotti* (De Math. Corv. dictis et factis, 17. és 28. fej.), de ő azokban inkább a neki különösségekül feltetszett némi sajátágok, mint a nyelv alakjai körül forgolódik. — *Szótár* ez időszakban tudunkra nem készült; azonban fordul elé *Nyír-Kállai Tamás* 1484-ki codexében (99. §. 2. sz.) vagy száz szó deákozattal (Kovachichnál a XII. XIX. XXVI. XXVII. XXVIII. lapokon), amiért Szilágyi István (Akad. Értesítő. 1847. 319—323. ll.), ki őt első méltatta tárgyalásra, vele nyitja meg a magyar szógyűjtöket: s bár Kállai e szókat és phrásisokat, kétség kívül mint korában is egy vagy más tekintetből figyelmét felgerjesztettek, csak magán használatra jegyezte össze, annál méltóbban, mert köztők alak, képzés, értelem szerint akkor már elavúlt, részint nyelvismeretünk jelen állapotjában meg sem

fejthető szót nem keveset őrzött meg. Ide tartozik, mint szinte nyelvanyag összejegyzése, *Szalkai László* kéziratának 1490-ki azon része, mely Theodul Eklogáját feles sorközi magyarításokkal tartalmazza (99. §. 4. sz.). Már ebben nem csak szótári, hanem *phra-seologiai* emléket is bírunk: Szalkai t. i. itt-ott megkísérlette az eredetinek egyes kifejezéseit választékos magyarsággal visszaadni, s e kísérletek a magyar irály történetére azért érdekesek, mert némileg a nyelv akkori széptani képességét festik.

A *kalendáriomok* is itt említendők, mint ugyanannyi tárai az *ünnep-* és *keresztneveknek*. Legrégibb magyar naptárunk az, mely a Jászay-codexben áll (98. §. 1. sz.) s 1466-ban íratott; következnek: a Batthyányi Boldizsár missáléjában (1489.) s a Winkler-codexben (1506.) állók. Ezek közül csak az első ad az év minden napjaira szentek neveit, a más kettő egyedül a főbbeket; nagy része a neveknek még eredeti deák alakjában áll, és pedig olyak is, mik a legendákban már megmagyarosítva fordulnak elő: mi arra mutat, hogy XV. századbeli naptáraink régi, szinte magyar, naptárakon alapszanak, mik a nyelv haladásait még fel nem vették. Végre még egy már elveszett csonka-neves kalendáriom, vagy mint hajdan nevezték, *Cisio*, tartozott ide, a Peer-codexben, hol a középkor ismeretes szokásaként a főbb szentek csonkított neveiből emlékversek szerkesztvék; s ilyesmi találtatik egy 1462-ki deák codexben is (99. §. 1.), melynek elejét Horvát István hibásan közölte (Tud. Gy. 1835. V. 92. l.).

HETEDIK FEJEZET.

A MAGYAR NYELV BELSŐ TÖRTÉNETE.

110. §.

A magyar nyelv állapota és változásai ez időszokban.

Ez időszak nyelve hangtani tekintetben, a fennmaradt emlékek nagyobb számánál fogva, több vidéket s így több nyelvjárást képvisel; alakтанát véve fel, eredeti sajátosságaiban immár megfogyatkozott. T. i. azon rendkívüli hajlékonyság, melyet még a második időszak nyelvének is a minden formáiban *hajlítható részesülő* és a *ragozott határtalan* módok kölcsönöztek (71. §. IV. 2. c.), a harmadik időszakban, ezek nagyobb részének kiavúltával, tetemes csökkenést mutat. Különösen a fő és mellék *igenévszók*, melyek mind a három fő időben különféleképp ragoztatván, gyakran a római nyelvével vetélkedő rövidséget és hathatóságot kölcsönöztek a magyar nyelvnek, mai szűk határaik közé szorultak; még inkább a *határozó igenevek*, melyeknek sokféle formáit már általában a *ván vén személytelen* részesülő pótlotta. Ezek, valamint a *vall* birtok- és *val* létige hiányos állapota, némely *névutók* kiavulása (milyek az *elvöl*, *elvé*), a *monnó* számnévnek már csak *egy* összetételben (*monnó fél*) előfordulása, lényeges, bár tagadó, kritérionait teszik ez időszak nyelvének a másodiké irányában. Ezekhez járúl számos régi egyszerűbb *szóalak*, *képzés* és *szó*, melyek e harmadik időszakban már többé elé nem fordulnak, vagy csak itt-ott régibb szövegekből

maradtak fenn: melyek péld. a *vagy*, ma: *vagyon*, fő-név; *es*: esk, iuramentum; *es*: eső, *pluvia*, imbres; *ét*: étel; *besze*: beszéd; *or, ur*: orv; *em*: *emtet*; lactat; *leh*: lehel; *met*: metsz; *tetik*: tetszik, azaz feltetszik, feltünik; *alás*: alvás; *fe, szá*: fej, száj; melyek elsejéből: *fedelm*: fejedelem; *imt, himt*: int, hint, t. i. még az eredeti gyök hű megtartásával, stb.; ilyen még a *nemberi* is, melyet Bátori mint alkalmasint már ért-hetetlen gondosan került stb. Mind ezeket összevéve, ez időszak nyelve közepett áll a *régi nyelv* között, melynek a „régibiblia“ tartotta fenn maradványait, s az újabb közt, miképen azt Pázmány Péter a XVII. század elején találta, de közelebb még is ehez; minél fogva az, ki a régi biblia nyelvével szorosán megbarát-kozott, a Mátyás kora nyelvében amazétól különböző, újabb, szellet lengedezését ismeri fel, úgy, hogy míg a régi biblia *irályi* typusa s *kifejezésének módja* még soká utánhangzott középkori irodalmunkban, s ehez képest ezt irályi tekintetben a Révai-, Jászay- és Döb-rente-codexek által alapítottnak folytatásául tekint-hetni: a *nyelv*, a húzamos nyugoti befolyás alatt ere-deti éles alakjaival egyszersmind elevenség, határo-zottság és hathatóságban nem keveset vesztett.

Részletes észrevételeink a következőkre szorít-kozhatnak. Úgy látszik a codexek írásmódja gondos méltatásából, miszerint ekkor kezdett számos szóban a közép *e* megnyújtatni: az *en* (én) névmás s az *es* (és) kötszóról ez bizonyosnak vehető. A diphthongok enyészni kezdettek, különösen az átható ígék *ajt, ojt* stb. képzője már szél-tiben *ót, öt, ét* és *ít*-nek fordul

elő (így a Tihanyi-codexben : elevenöttetik, mely forma a szabadótnak felel meg). A nevek és igék személyragozásában a tiszai tompa hangok (unk, ünk) is felmerülnek, de tájéjtésileg a göcseji *e* (mesterenk, érthetjek, szeressek : szeressük), s a dunántúli harmad személyi *ök* is (nevök). A toldott feltételes mód (érzenéje) kissé ritkúl ; a *bólból* bővebb alakja még itt-ott előfordúl (mennyelel, álmatokbalól), valamint a *nálkül* is. Különös toldott alakja a *ki* határázónak a *kive* (Bátori Lászlónál, a Bod-cod. stb.). Legérdekesb a gyenge *torokszellet* (h) gyakori alkalmazása, nem csak a szó elején, mint Bátorinál, hol az *ö* személyes névmás mindig így iratik : hw (^hü), a Teleki-cod., hol : hq (^hö) áll, s a Gyöngy. cod. ben az ilyek : ^hervendentes, ^hörek, stb, hanem utól is : így különösen a Debreceni, Weszpr., Keszthelyi, Erdy, Érsekújvári, Gyöngyösi codd., hol a mutató névmások (ah, eh, ezh, ahra), a *ki* visszamutató névmás (kih), a *de* kötszó (deh), a kérdő *e* (-eh), az igék hangzó végű formáik (jutah, téreh, iráh, szeresseh) s a parancsoló (szabadóh) végül, széltiben, torokszelletet éreztetnek. A nyelv e keleti tulajdonsága, mely, úgy látszik, ez időben már csak nyelvjárásilag élt, mindinkább enyészett ; utolsó nyomaival a XVI. században találkozunk.

111. §.

A magyar írás belső mibenléte.

A helyesírás dolgában ez időszak már mutat némi mozgalmakat, melyek a felekezetiesség színét is

kezdék felölteni, amennyiben a magyar irodalom élén álló két ellenkező szerzet, a ferenciek és dömések t. i., e részben is két ellenkező iskolát képeztek: emezek a deák betűsorban hiányzókat a legrégebb idők módja szerint összetett betűkkel adván, kikhez jobbra a többi szerzet is szított (pálos, carthausi, ágosti); míg a ferenciek, szerzetők méltó büszkesége, a biblia s ennek fordítói újításához, az egyszerűített betűkhez, ragaszkodtak.

Mi I. a régi rendszert, ú. m. az összetett betűkét illeti, mely az okmányokban a XI. század eleje óta uralkodott, hihetőleg a második időszak elveszett codexeiben is nyert folytonos alkalmazást, sőt némi kifejlődést is: különben alig volna érthető, hogy a bibliafordító ferenciek egyszerűbb és határozottabb rendszere e harmadik időszakban rögtön ily erős és kész ellenzékre miért talált.

Az *önhangzókról* megjegyzendő, miszerint a legtöbb ide tartozó codex a nyújtott *á*-t, s még inkább az *é*-t a betű megkettőztetése által kezdé megkülönböztetni a rövidtől, némelyek a nyújtott *ó* t és *ú*-t is, tehát *aa*, *ee*, *oo*, *uu*, *w* (mely utóbbi betű nem egyéb mint a rövid *u*-t jelentő *v* megkettőztetése). Az *ö* és *ő* hosszúság különbsége nélkül vagy *ev*, vagy *ew* (csak elvétele: *eu*, a Virginia-codexben *w*-vel is) fejeztetett ki, (kivételképen az *ő* a Czech, Jordánszky- és Sándor-codexekben *qq*-vel is); ellenben az *ü* *ű* egyszerűen vagy *v*, vagy *w*-vel, ritkán *u*-val, mely betűk némely codexekben vonást, a *w* kettős vonást is kaptak, szinte megkülönböztetése nélkül a rövid és nyújtott

hangzónak. — Az *i í* hol *i*, hol *y*-nal, pont nélkül, vagy egy, vagy (az *y*) két ponttal irattak.

A *mássalhangzók* közül a) a *sziszegők* így irattak: az *sz* szinte általánosan *z*-vel, csak a Czech és Cornides-codexekben lelünk *s*-t; a *c* ritkán *c*, többnyire *cz*, gyakran *ch* v. *chy*-vel fejeztetett ki, a debreceni legendáriumban idegen szókban *c*, magyarokban *cz* és már *tz*-vel is; a *cs* viszont többnyire *ch* v. *chy*-vel, ritkábban *cz*-vel. — b) a *lágýítható* mássalhangzók ez iskola által többnyire *y*-nal, némely codexekben *i*-vel lágýítottak, így: *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, és: *gi*, *li*, *ni*, *ti* (Krisztina életében az *i* többnyire a főhang fölibe vagy fölül melléje íratott); néhány codexben a gyakoribb *gy* és *ty* közé *gh* és *thy* is vegyült.

Vannak egyébiránt e régibb iskolának codexei (Cornides, Debr. codex negyedik keze, Apostolok mélt., Érdy stb.), melyek az összetett betűk mellett egyszerűeket is használnak, hol az összetettekkel vegyesen, hol némelyeket, különösen az igen elterjedett *q*-t, kirekesztőleg is.

II. A ferenciektől megindított újabb rendszer, az egyszerűített betűké, mely a régi biblia által, tehát a XIV. század első felében, alapíttatott meg, s melylyel már másutt megismerkedtünk (72. §.), régibb irodalmunk tekintélyes részén uralkodott. A jelen időszakbeli codexek közül tisztábban a Guary, Piry, *Döbrentei*, Vitkovics és Bod-codexek, összetett betűkkel vegyítve a Nádor, Debreceni (2. 5. 6. kéz), Peer, Nagyszombati, Kazinczy, Teleki stb. codexek állítják elé. Megjegyzendő mindazáltal, hogy a XV.

században e rendszer is ment némely (nem csak graphikai) változásokon keresztül; így: a három *e* megkülönböztetése egészen elhanyagoltatott, míg a nyújtott hangzókat kettőzés által, ha állandóan nem is, de gyakran megkülönböztették (legritkábban a Döbrentei-cod., mely az ez időszakbeliek közül a legrégibb szöveget tartalmazza); továbbá a *g* jegy nélkül, a *gy* pedig pontos v. ékezetes *g*-vel, az *sz* pusztá *z*-vel (a Peer-codexben kivételképen *sz*-vel és hosszú *f*-sel is) irattak: az *i* *í* helyébe szélitiben már *y* toluúlt, a dömés iskola kedvelt betűje; végre a *c* (*k* helyett) jóformán ritka lett, még a szók végén is.

III. E két uralkodó rendszer valamelyikéhez tartozott minden író és leíró ez időben nagyobb vagy kisebb következetességgel. De kiemelendő néhány eklektikusnak újítása, amennyiben később csakugyan érvényre jutott. Ilyen leginkább az *ö* *ő*-nek újabb formája, mely szerint t. i. az *o* az Érdy és Sándor-codexekben a ferenciek egyszerű *q*-je mellett, sokszor ezzel azonegy szóban is, felül kapta az éket (*ó*), a Batthyányi-hymnáriumban pedig kis colonell ^c alakú apostrophot, néha, hol nyújtva fordul elő, még *u*-val is megtoldva (*ôu*); ilyen az utóbb említett codexben az addig majd általánosan uralkodó *z* helyett (*sz* hanggal) csakugyan az *fz*, s hol kettőzve fordul elő, mai mód szerint rövidítve (*viſſza*, *meſſze*); továbbá a *tf* (cs hanggal), bár még ritkán.

A szók megszakasztásában a sorok végén a legnagyobb szabálytalanság uralkodott; némelykor a sor betöltése okáért egyenesen a lehetetlent merték a leí-

rók. Ugyanis nem ritkák az ilyek: világh-ot, mértékét, élettö-kben (Érdy-c.), sőt vannak ilyek is: mi-nd (u.-ott), pyro-sb (Gyöngyösi c.), m-agunkat (Bod-c.): de rendszerré e visszásságot leginkább a debreceni legendárium emelte. Az *elválasztó jelek* is gyakran elhanyagoltattak (Döbrentei, Virg.-codd.), néha utóbb pótolattak. A *mondatok pontozása* körül is teljes szabálytalanság uralkodott.

112. §.

A magyar írás külső mibenléte.

Köz és magán levelekben ez idétt kirekesztőleg már a *folyó*, codexeinkben, mint azok rövid ismertetéséből (98. §.) is láttuk, általjában a rideg *újgot* írás uralkodott, bár mindenütt nagyobb kisebb hajlammal a kapcsolásra; többnyire hegyes vonásokkal, de gyakran kifejezetten törött sarkokkal is, nem csak címso-rok vagy máskép kiemelt szövegekben, de egész co-dexekben is; ez utóbbi nemben a Festetics-, a Guary-codex, Krisztina, a Piry-hártya s az Érsekujv. cod. a legszebbek közé tartoznak. A folyó írás könyveinkben még ritkább: e rendbeliek közt legtisztább az 1527-ben befejezett terjedelmes Érdy-codex. Legtöbb co-dexeinkről mondhatom, hogy csínosan, némelyekről hogy igen szépen, a legnagyobb részről hogy olvas-hatólag irattak. Egyébiránt azok többnyire egyszerű-ek, ékesgetés nélkül; némelyekben a fejezetek kezdőbe-tűi cinóberrel, másokban több, sőt nemzeti színekkel is cifrázva irattak, ritkán rakattak meg arany lemezzel.

Mi különösen 1) a *rövidítéseket* illeti, azok, bár deák oklevelekben igen gyakoriak, magyar codexekben épen csak egy pár stereotyp szóra szorítvák; az egy Batthyányi-hymnáriumban fordulnak elő gyakrabban rövidítések, de itt is csak egyegy betű hagyatik ki. 2) A *sámjелеkre* nézve: az arabok oklevelekben még felette ritkák, de codexeinkben szinte gyakoriak már. 3) *Lapozás* még nem fordul elé, de igen néhol ívszám, mint péld. az Érdy-codex ternióin. 4) *Hangjegyek* vagyis kóták legrégibb hazai példáját a XII. századbeli (deák) Pray-codex (39. §.) állít elé; a magyar írott könyvek közül egyes magyar énekek kótái a Nádor- és Peer-codexekben, számosak a Bathyányi-hymnáriumban, találtnak. Végre 5) *festések* a Kriza-, az Érsekújvári codexben vannak; itt a passio 15 képecskében ábrázoltatik, a Peer-codexben egy, a Festetics-codexben egypár képecs, részben kezdőbetűk mezejében, mik németiskolai befolyást, az utóbbi kivéve egyszersmind igen gyarló, bár nem gyakorlatlan kezét tanusítanak.

Codexeink *anyaga* kis részben *hártya*, ilyek a Jászay-codex naptára, a Guary, Festetics, Simor, Piry, Czech és Kriza-codexek, s ilyen volt (?) a bécsi udv. könyvtár elsikkadt Margitlegendája; a többi mind igen erős, többnyire vastag *rongypapiros*, és pedig, a vízjegyek után ítélve, még mind külföldi gyártmány. Végre, több írott könyveink eredeti *kötése* mutatja, hogy szerzeteseink nem csak szilárd, de csinos munkát is tettek. E kötések, mint azon korban mindenütt, bőrrel fedett fa táblából állanak; s rendesen elég éles

vak nyomatokat, néha csinos sárgaréz sarkokat, köldököt és kapcsokat is mutatnak.

113. §.

Visszapillantás középkori irodalmunkra.

Azon kép, melyet e fél ezredév országos és egyházi, műveltségi és különösen tudományos állapotjáról vázoltunk, kétség kívül derültebb színben tünteti fel nemzetünket, mint melyben azt közönségesen látni szokták. E nép, jelleme és viszonyai által követelt gyakorlati iránya szerint, figyelme nagyobb részét országos és jog-élete kifejtésére; legnemesebb erőit földirati kényes fekvése, vegyes és birodalma terjedtségéhez képest ritkás népessége s a trón gyakor elárvulása mellett önállóságának fenntartására; végre az államnak több pusztító viharok, melyek a tatárjárás, kúnvilág, husszita-dúlások s némely belháborúk, romjaiból mindannyiszor újból-felépítésére kellvén fordítani: egyházi schismák gerjesztése helyett harcot viselt, s könyvirás helyett törvényhozást folytatott: mind kettőben a gyakorlati ész és erőnek oly emlékezeteit hagyva, melyek azt a legderekkabb népekkel hason rangra méltatják. Ehez képest nála a művészi és irodalmi termelő munkásságnak felette kis tér juthatott, de a nemes, jó és szép iránt vele született hajlam és fogékonyságánál fogva soha nem maradt az európai népek műveltségi haladásaitól idegen, sőt iskolái nagy száma, a külfölddel sűrű és sokféle

érintkezései, s a nemzet fejei és nagyjainak a haza kebelében tartott udvarai által *aránylag* szorosb részese volt a világmíveltségnek, mint némely későbbi időszakaszokban. Ehez képest a *nemzeti* irodalom is, azon kívül mit hagyományos úton, költészetében előállított, minek fenntartója s ápolója az énekesek saját rende volt: a középkor irányához képest csak az egyház körében mozgott, s itt is nagyobb részt a gyakran deáktalan szerzeteseket és szerzetesnőket tekintette: a világiak kézein csak imakönyvek és zsoltárok forogtak még. Ugyanezért, bár a Hussz hívei a biblia terjesztésében munkálódtak, s a névtelen carthausi (az Érdy-codex buzgó szerzője) Luthert említi már: az egyházi mozgalmak e klastromi irodalomban még nem találták kifejezésüket. Legörvendetesb a nemzeti nyelv kül és bel története e hosszú időtérben. Jogai kétségbe nem véve, virágzott az s országos becsben állott; irodalmilag, habár egyoldalúlag, nem csak műveltetett, de nyelvtani s irályi formáiban bizonyos megállapodásra is jutott, s így lehetővé tette, hogy a sajtónak, valamint a nagy hitújításnak elharapozásával, kész közegéül szolgálhatott az irodalom egyéb ágain kívül a *tudományos* hittannak is: mikkel már most a harmadik könyvben közelebbről meg fogunk ismerkedni.

P É L D A T Á R.

HARMADIK IDŐSZAK.

MÁTYÁS S A JAGYELLÓK KORA.

XV.

Hunyadi János kormányzói esküje (1446).

(Egy Kollárféle codex XVI. századi másolatából).

Isten teged úgy segéljen, Bódog Asszony neked irgalmat úgy nyerjen, istennek mind szenti éretted úgy támadjanak, istennek szent teste te vég napodon idvösségedre úgy méltolják ¹⁾, föld tetemedet úgy fogadja, onat harmad napon úgy ki ne vesse, magól magod úgy ne szakadjon, ítélet napján istennek ő szent színét úgy láthassad, örök pokolba úgy ne temetessél: hogy az szerzést ²⁾, kit ez ország szerzésére ³⁾ megírtanak volna, azt erőssen ⁴⁾ és tökéletességgel mind megtartod, semmit ellene nem téssz, sem tetetsz.

¹⁾ A Corpus Juris fordításában: ita salutis tuae conducatur. ²⁾ és ³⁾ Rendezés, intézet; a Corp. Jur. szabadon: universa hoc regesto contenta, in profectum et utilitatem regni conscripta. ⁴⁾ A Kollár-codexben írási hibával: öressen.

XVI.

Mutatványok Bátori László bibliájából.

(A Jordánszky-codexből).

1. Mó z s e s II. k ö n y v e. XIV. XV : 1—21.

Tizennégy cap. Szóla esmeg úristen[Mojszesnek, mondván : Mondd azt az Ízrael fiainak : menjenek ki ennen, es szálljanak meg Fiariothnak ellenében, ki vagyon Magdalomnak es Belseffonbeli tengernek ellenében. Mert még azt mondja Farahó : Megszorúltanak az földön, berekesztötte hűket ¹⁾ az föld. Es en megkeményejtem hűneki szivét, es íznie ²⁾ kezd titeket : es en megdicsőültetöm Farahóban es mind hű seregében : es megtudják az egiptombeliek, hogy en vagyok az úristen. Es mind ugyan tének. Es megmondák egiptombeli királnak, hogy elfutott vóna az nép : es elváltozék ottan Farahónak es mind hű szolgáinak szivök, es mondának : Mit akartunk tenni, hogy elbocsátanók Ízraelt, es ne szolgálna minekünk ? Szerzete azért hatszáz társzekereket, es annak felette valaméne ³⁾ szekereket találhata Egiptomba : mind hadnagyokkal es seregökkel. Es mikoron követnék az egiptombeliek Ízrael fiainak nyomdokit, találák meg hűket az táborba az tenger partján : Es imáran Farahónak minden szekerei, lovagosi es seregi valónak Fiariothban, Belseffon ellen ⁴⁾. Es felemelvén az

¹⁾ Űket, öket : elölehellettel. ²⁾ Űznie. ³⁾ Valamennyi. ⁴⁾

Káldínál : ellenében.

Ízrael fiai hű szömöket, láták az egiptombelieket hogy utánnok vannak : es megfélelmének : es nagyon kiájtván úristenre, mondának Mojszesnek : Netalántal nem voltanak temetőhelyek Egiptomba, azért hoztal ede ⁵⁾ minket, hogy ett ⁶⁾ hálnánk meg ez pusztában : mire akartad ezt tenni, hogy kihoznál minket Egiptomból ? Nemde ez-é az mondás, kit szólunk vala teneked Egiptomba, mondván : Távozzál el mitőlünk, hogy szolgáljunk az egiptombelieknek ? mert sokkal jobb vala hűnekik szolgálni, honnem ez pusztában meghalni. Es monda Mojszes az népnek : Ne akarjatok félni, álljatok veszteg, es lássátok úrnak nagy dolgát, kit teendő ez mai napon : az egiptombelieket, kiket mastan láttok, soha tebbé nem látjátok erekkül erekké. Úristen viaskodik tiérettetők, es ti veszteglőtök. Es monda úristen Mojszesnek : Mit kiájtasz enreám ? Mondjad az Ízrael fiainak hogy eredjenek el. Te kedeg emeld fel te vessződet, es vessed az tengerre, es oszd kétfelé hűtet : hogy menjenek közepötte az Ízrael fiai szárazon. En kedeg megkeményejtöm az Ízrael fiainak hű szívöket, hogy ízzenek titöket : es en megdisöültetöm Farahóban es mind hű seregiben, hű szerkeriben, es hű lovagosiban. Es megtudják az egiptombeliek hogy en vagyok az úristen. Es felkele az angyal, ki elettek mégyen vala, hátra mene : es mind az ködoszlop hüvele, es álla meg az Ízrael fiai seregének es az egiptombeliek seregének köztök : es mint

⁵⁾ ⁶⁾ Ide, itt.

az éjjel oly setét, es világos köd lén, hogy egyik rész az másikhoz nem mehetne. Mikoron azért felemelte vóna Mojzses hű kezét az tengerre, ottan úristen nagy szelet támasztván, mind elfútató az vizet, es szárazon hagyá hűtet: es kétfelé oszla az víz. Es átaleredvén az Ízrael fiai, közepött szárazon átalmenének: es úgyan vala az víz hűnekik mint egy kőfal mind jobb felől mind bal felől. Ízvén azért hűket az egiptombeliek, bemenének hűutánnok Farahónak mind szekeri, mind lovagosi az tengernek közepiben. Es megtekéntvén úristen az egiptombelieket, mind megölé az hű seregöket; es minnyájan járnak vala az víznek mélségében. Mondának azt látván az egiptombeliek ⁷⁾: Fussunk el Ízrael előtt, mert ennenmaga úristen viaskodik hűérettek miellenünk. Es monda úristen Mojzsesnek: Emeld fel te kezedet az tengerre, hogy térjenek az vizek az egiptombeliekre, az szekerekre es lovagosokra. Es mikoron felemelte vóna Mojzses hű kezét az tengerre, ottan előhajnalba ⁸⁾ megtére az tenger az hű első helyére: Es mikoron az egiptombeliek futnának, előlvevék hűket az vizek, es elborojttá hűket úristen az tenger habainak közepiben. Es borojtták mind az szekereket, mind az lovagosokat, es mind az egész sereget, kik mind bementenek vala az tengerbe: es egy sem marada hűbennök. Az Ízrael fiai kedég átalménének szárazon az tenger közepött, es az vizek valának hűnekik mintegy kőfal

⁷⁾ A codexben egiptombelieket, hibásan. ⁸⁾ Káldinál: jó reggel.

mindenfelől: es megszabadojttá úristen az napon Ízraelt egiptombelieknek kezökből. Es reggel láták az egiptombelieket halván az tenger szélén, es megismérék az nagy hatalmat, kit akkoron úristen tén hüellenök: es félé az nép úristent, es hívének úristennek, es Mojzsesnek, hü szolgájának.

Tizenöt cap. Ottan azért Mojzses es mind az Ízrael fiai dicséretöt szerzenek úristennek, es mondának: Cantemus domino, gloriose enim magnificatus est: equum et ascensorem deiecit immare: Énekeljünk úristennek, mert nagy dicsőséggel magasztaték fel, mind lovat, mind szekeret leveré az tengerbe. En erésségem es en dicséretöm úristen, mert idvességemre lén ennekem: es az en istenem, es en dicsőítettöm: en atyámnak istene, es felmagasztatom hűtet. Úristen olyan mint az erős firfiu, mindenható hü neve. Farahónak mind szekereit, mind seregét beveré az tengerbe: hü válogatott fejedelmi mind belé merülének az víznek habaiban. Az Veres tengernek mélsége elfödözé hűket, mind fenékre szállának mint az kö. Uram, az te jogod⁹⁾ felmagasztaték nagy erésségben: az te jogod, uram, megveré az ellenségöt. Es te sokságú dicsőségben lehányád en ellenségimet: elkildéd te haragodat, ki megemészté hűket, mint az szalmát. Es az te lelködnek haragja miatt egybegyülének az vizek: megállá az folyóvíz, es meggyüle az mélség az víznek közepötte. Monda az ellenség: Megízöm, es

⁹⁾ Jobb kezéd.

megfogom, megosztom az bitangot ¹¹⁾, es bel¹²⁾ telik az en lelkem: kirántom en fegyverömet, es megöli hüket ez en kezem. Fualla az te szeled, es elborójtá hüket az tenger: elmerülének miként az nehéz ón az hatalmas vízben. Ki vagy on hasonlatos hozzád erés-ségben? uram, ki hasonlatos tehozád nagyságos szentségben, rettenetes es dicséretes, es csodákat té-vén? Kinyójtád te kezedet, es emészté hüket az föld. Vezérlője lél te nagy irgalmasságod szerént az te né-pednek, kit megváltál: es vivéd hűtet te nagy hatal-masságod szerént te szent lakodalmadnak ¹³⁾ helyé-re. Feltámadának az népek, es megharagvának: keserűségöket vallának az jászoknak ¹⁴⁾ népei. Ottan megháborodának Edomnak fejedelmi, Moábnak erés vitézit félelem foglalá, es mind meghidegülének Ká-naánnak lakosi. Rohanjon hűreájok félelem, es ret-tentés, te jogodnak nagysága miatt: legyenek indu-latlanok miként az kö, míglen átalmenjen az te né-ped, uram, míglen átalmenjen az te néped kit meg-váltottal. Vidd be hűket, es iltesd ¹⁵⁾ el te szent erek-ségednek hegyén, te erés hajlokodban, kit magadnak szerzettél, uram: az te szent házad, kit az te szent kezeid megerésejtettek. Úr mind éltig ¹⁶⁾ uralkodik, es mind erekkül erekké. Mert bemene Farahó lovai-val, szekereivel es lovagosival az tengerbe: es reájok hozá úristen az tengernek vizét: az Ízraelnek kedég

¹¹⁾ Káldinál: ragadomány. ¹²⁾ Be. Mint: fel. ¹³⁾ Káldinál: lakóhely. ¹⁴⁾ Vulg.: habitatores Philisthiim. ¹⁵⁾ Ültesd. ¹⁶⁾ Min-détig mondatik ma is.

fiai szárazon ménének átal az tengernek közepötte. Vén fel annak utánna az Mária asszon, Áron es Mojszesnek húga, hü kezében egy csengetüt: es kiménének az sátorból hüutánna mind az asszonyállatok csengetéssel es táncolással, kiknek elyen ¹⁷⁾ éneket mond vala: Cantemus domino, gloriose enim magnificatus est: equum et ascensore deiecit in mare. Dicséretet mondjunk úristennek, mert nagy dicsőséggel felmagasztaték, mind lovat, mind szekeret beveré az tengerbe.

2. Sz. János evangel. V. r.

Öt *cap.* Ennek utánna lén az zsidóknak innepe napjok, es mene fel Jézus Jeruzsálemben. Vagyon kedeg Jeruzsálemben egy probatika tó, ki zsidó nyelven hivattatik Bethsajdának, kinek hőt ¹⁸⁾ kappuja vagyon. Ezekben fekszik vala nagy sokságú kór beteg, vakok, sánták, aszottak, várván az víznek indulatját. Mert úristennek (angyala ¹⁹⁾ leszáll vala az tóban idő szerént, es megindúl vala az víz. Es ki elér az tóban szállhatott vóna hü indulatjának utánna, megvigaszik vala akar minemü kórságban volt vóna. Vala kedeg egy ember ott, kinek harmincnyolc esztendei ²⁰⁾ vóna az betegségben. Hogy ezt látta vóna Jézus ott fekünni, es megismerte vóna, mert imáran sok idei vóna, monda hüneki: Akarsz-e megvigaszni? Monda hüneki az kór: Uram, emberem nincsen, hogy

¹⁷⁾ Elyen. ¹⁸⁾ Öt, előlehellettel. ¹⁹⁾ E szó „angyala“ a codexben hiányzik. ²⁰⁾ A codexben: „eztey“ áll.

mikoron megháborodandik az víz, belé vigyen engemet: mikoron en oda jutok, más száll enelettem belé. Monda hűneki Jézus: Kelj fel, vedd fel te ágyadat, es járj. Es azonnal megvigaszék az ember: es felvévén hű nyoszolyáját, jár vala. Vala kedeg innep azon napon. Mondnak vala azért az zsidók annak ki meggyógyúlt vala: Innep vagyon, nem illik ma teneked te ágyadat felvenni. Ottan felele hűnekik, es monda: Ki engem megvigaszta, az mondá: Vedd fel te ágyadat, es járj. Az kedeg imáran megvigaszott vala. Nem tudja vala, ki vóna. Mert Jézus elnyomott²¹⁾ vala az sokasság kezzől, kik ott valának. De annakutánna megtalálá hűtet az templomban, es monda hűneki: Ím megvigasztal: imáran továbbá ne akarj vétkezni, hogy gonoszban ne terténjék dolgod. Elméne ottan az ember, és megmondá az zsidóknak, hogy Jézus vóna, ki megvigasztotta vóna. Annak okaért háborgatják vala hűtet, mert elyeneket²²⁾ innepnapon teszen vala. Jézus kedeg felele hűnekik: az en atyám ez mai napig mukálkodik²³⁾, en es mukálkodom. Ez elyen mondásért nagyobbankeresik vala hűtet az zsidók halárra²⁴⁾: mert nem csak hogy az innepet megfejtí vala²⁵⁾, de annak felette istent es atyjának mondja vala, istenhez hasonlatván ennenmagát. Felele azért Jézus, es monda hűnekik: Bizon bizon mondom tinektek, mert nem tehet az fiú ennenmagátúl valamit, kit látandja hű atyját tenni: mert va-

²¹⁾ Káldi: eltért. ²²⁾ Ilyeneket. ²³⁾ Munkálkodik. ²⁴⁾ Halálra.

²⁵⁾ Megbontja. Káldi: megszegi.

lamit az teszen, az fiú azonképpen azt teszi. Mert az atya szereti az hü fiát, es mindent megmutat hüneki, kit hü teszen. De még annál es nagyobb mutat meg hüneki, hogy ti csodáljátok. Mert miképpen az atya halottakat támaszt es éleszt: azonképpen az fiú es, kiket akar, megéleszt. Az atya senkit sem ítél: de minden ítéletet az fiúnak adott, hogy mindenek tiszteljék az fiút, miképpen tisztelik az atyát. Ki az fiút nem tiszteli, nem tiszteli az az atyát es, ki hűtet bocsáttá. Bizon bizon mondom tinektek, mert valaki az en beszédemet hallgatja, es hiszen annak ki engem bocsátott, annak erek élete vagyon, es az ítéletre nem jő, de az halárról életre megyen. Bizon bizon mondom tinektek, mert eljött az óra, es mast vagyon, mikor az halottak hallják istennek fiának szavát; es kik hallandják, megélednek. Mert miképpen az atya életet tart ennermagában: azonképpen az hü fiának életet adott tartani ennenmagában. Es hatalmat adott hüneki ítéletet es tenni, mert embernek fia hü. Ne akarjátok csodálni ezt, mert eljött az óra, kiben mindenek, kik hü koporsójokban vannak, hallják istennek fiának szavát: es előve jönnek, kik jót tettek, életnek feltámadására: kik kedeg gonoszt tettenek, ítéletnek feltámadására. Semit nem tehetek en enmagamtúl. De amit hallok, azt itélem: es az en ítéletem igaz: mert nem keresem az en akaratomat, de annak akarátját, ki engem bocsátott. Ha en bizonságot tesztek enmagamról, az en bizonságom nem igaz. Más az ki bizonságot teszen enrólam; es nyilván tudom hogy igaz az hü bizonsága, kit enrólam teszen. Ti bocsátátok Jánoshoz, es bizonságot tén az igazságról.

En kedeg nem veszek embertül bizonságot : ezt azért mondom , hogy csak ti idvezüljete. Az vala égő es világosojtó szevétnek. Ti kedeg akarátok egy hóráiglen örülni az hű világosságában. Ennekem nagyobb bizonságom vagyon Jánosnál. Mert az dolgot, kit ennekem adott en atyám hogy elvégezjek : ugyan azonok bizonságot tesznek enrólam , mert atyám bocsátott engemet : es en atyám, ki engem bocsátott, hű es bizonságot tett enrólam , kinek sem szavát nem hallottátok valamikor, sem színét nem láttátok. Es az hű beszéde nincsen tibennetek maradván, mert kit hű bocsátott, annak-ti nem hisztek. Hányjátok fel az szentírást, mert ti alojtjátok azokban lenni az erek életet ²⁵⁾ : azok azért, kik mind bizonságot tesznek enrólam : még sem akartok jöni enhozjám, hogy idvezüljete. Dicseséget embertül nem veszek. De en megismertelek titeket, mert nincsen istennek szereteti tibennetek. Ime en jettem en atyámnak nevében, es nem veszte ²⁷⁾ engemet : ha más jevend ennenmagának nevében, azt befogadjátok. Hogy hihetitek ti, kik egymástul kerestek dicseséget ; es az erek dicsőséget, ki tulajdon csak istentül vagyon, nem keressetek. Ne alóhátok azt, hogy en titeket bevádollak en atyámnál : vagyon ki vádoljon : Mojzses, kiben ti vetettétök reménségtöket. Mert ha hinnétek Mojzsesnek, netalántal hinnétek ennekem es : mert enrólam írt hű. Ha kedeg az hű írásnak ²⁸⁾ nem hisztek : miképpen hisztek az en beszédimnek ?

¹⁶⁾ A cod. hibásan : életnek. ²⁷⁾ A cod. hibásan : veetek.

²⁸⁾ A cod. hibásan : írásnak.

XVII.

A zsoltárokból.

(Készthelyi cod.).

Hymnus a teremtésről (CIII.).

Áldjad en lelkem urat: en uram istenem mely igen felmagasztatál.

Ékességgel es szépséggel elteztél ¹⁾): megker-
nyékeztetél világossággal, miképpen ruhával:

Elterjesztetted mennyet miképpen bért ²⁾), és ü-
neki felső részit vizekkel fedezed.

Ki veted fellegbe te felmenésedet: ki jársz sze-
leknek tollain.

Ki teszed te angyalidat lelkesekké: es te szol-
gáidat égő tűzzé.

Ki állatád ³⁾) feldet ü állásán: es el nem hajol
erekül ereké.

Mélség üneki kernyékezése, miképpen ruha:
hegyeken vizek állanak.

Te fegyelmed előtt elfutnak: es te dergésednek
zengésétül félni kezdenek.

Felmennek hegyek: es leszállnak mezők az
helyre, melyet szerzettél ⁴⁾) nekik.

Határt vetettel nekik, kit el nem múlnak ⁵⁾): sem
meg nem térnek, hogy feldet elburejtanák.

Ki eresztesz kútfejeket velgyekbe: hegyek ke-
zöl vizek elfolynak.

¹⁾ Öltöztél. ²⁾ Bört. ³⁾ Káldi: fondáltad. ⁴⁾ Káldinál ismét:
fondáltad. ⁵⁾ Káldi: melyet által nem hágnak.

Es iszják mezének ⁶⁾ minden vadi : es vadszamarok várják ű szomehságokba.

Mennyei madarak lakoznak űrajtok : küszirtok közül adják ű szavokat.

Megharmatozván hegyeket fellől : te mukáidnak gyümelcséből feld megelégedik.

Teremtész ⁷⁾ szénát apró barmoknak , es fivet emberi szolgálatra :

Hogy feldbelel ⁸⁾ kenyeret kihozz, és bor megerőséhe embernek szívét :

Hogy megvidámojtaná ű orcáját olajba , es kenyér embernek szívét megerésejtené.

Felnőnek mezőknek fáí, es Libanus hegynek cedrustáí, kiket elpalántált : ott verebek fészket csinálnak.

Vérese háza űnekik hercegek, es szarvasoknak magas hegyek ⁹⁾, es gímeknek ¹⁰⁾ küszirt hiedelmek ¹¹⁾.

Idében ¹²⁾ teremté holdat : es nap megismeré ű elnyugását.

Szerzél setétségeket, es lén éje : űbenne járnak minden erdei vadak.

Oroszlán lelkek réván hogy ragadjanak , es is-tentül űmagoknak eledelt leljenek.

Nap feltámad , es eszvegyülnek : es ű lakadalmokba ¹³⁾ mennek.

Ember kijő ű dolgára , es mind estig való ű mivelkedésére.

⁶⁾ Mezőnek ; mint szüle : szülő. ⁷⁾ A codexben hibásan áll : Temtéz. ⁸⁾ Földből. ⁹⁾ A codexben : hegyök. ¹⁰⁾ Káldi : sülydisznóknak. ¹¹⁾ Káldi : oltalma. ¹²⁾ Időben. ¹³⁾ Káldi : hajlékokb.

Uram, mely igen felmagasztatának te mivelkedtid! es mindeneket bücsen ¹⁴⁾ tettel: feld megtelék te jószágoddal.

Ez tenger nagy es igen tér: ott vannak repeső állatok, kiknek nincsen száma.

Kisdéd lelkesek ¹⁵⁾ nagyokkal: ott hajók eljárnak.

Ez sárkány ¹⁶⁾ kit teremttel üneki ellenkedésére: mindeneket tetőled várnak, hogy adj idején nekik eledelt.

Ha te adandasz, űk szedegetnek: es kezéd kiterjesztvén, mindenek megtelnek jószággal.

Ha kedég te orcádat elfordejtandod, megháborodnak: elveszed ű lelkeket, es ünen feldekbe fordulnak.

Bocsássad ki te lelkedet, es megújúlnak: es meg-
ujejtod színét.

Űrnak dicsesége legyen erekké: űr ervend minden ű téteményébe.

Ki teként feldre, es reszketteti űtet: ki illet hegyeket, es fistelegnek.

En éneklek űrnak en életembe: en dicsérem en uramat míg élek.

Kedves legyen üneki en ékes beszédem: en kedég gyenyerkedem űrba.

Elfogyatkozzanak bínesei feldről, es álnokok ázképpen hogy ne legyenek: en lelkem kedég áldjad urat.

¹⁴⁾ Bölcse. ¹⁵⁾ Káldi: állatok: animalia. ¹⁶⁾ Vulg.: draco; Káldi: cethal.

XVIII.

Szent Dorottya élete.

(A debreceni legendáriumból.).

A sz. Dorottya^h romai úrnak leánya vala, atyjának Dorus, anyjának kedig Thea vala nevök. Ezön időben a romai császároknak miatta a keresztyénök igen háborgattatnak vala; s miért e^h nömös úr mind feleségével öszve jo^h keresztyén vala, felvevén az ő feleségét es két leányát, kik közzül egyiknek Christen, s másiknak Kalixten vala neve, elhagyá romai uraságát¹⁾ es mindön örökségét, s hajóra ülven Kappadóciába mene^h, es le^h tevé magát a^h Caesarea nevű városba. S ott adá úristen önekiök e^h szüz szent Dorottyát, kit a szent jámbor pispök megkeresztölvén, rottyát, kit a szent jámbor pispök megkeresztölvén, neveze ilyen névvel. S még kisdedségétől fogva megtelék szent lélökkal, es mindön jo^h elkülsökre megtaníttaték: testében kegyig oly igen szép vala, hogy az országba öhozzája hasonlatos nem vala. S megirílvén²⁾ ördög az ő szentségét, a fejedelömnök, kinek Fabricius vala neve, szívét a szüznek kevánságára felgyútá; minekokáért követöket es nagy ajándékokat küldvén öneki, kezdé házasságra ötet kéretnie: de megutálván mind ajándékot e^h szent Dorottya, s mind ömagát, imilyen választ izene neki: Mondjátok meg a Fabriciusnak: Vagyon enneköm immár szeretöm, az en uram Krisztus Jézus, kit mindönnök fölöt-

¹⁾ Uradalmát, birtokait. ²⁾ Megirígyelvén.

te választottam es szeretők, s nem lehet immár hogy másnak legyek jegyöse. Hallván e^h választ a Fabricius, ki^h Kappadóciát tisztül tartja vala a császártól, erőssen megharaguvék, es eleiben hozattatván e^h nőmös szüzet, egy üst olajt megforráztatván, meztelen bele vetteté e^h szent Dorottyát. De az úristen sérelöm nekül megóalmazá ötet: kit látván sokan a pogánok közzül, uronk Krisztusnak hitire térének. S ötet kegyig a gonosz fejedelm tömlöcbe vetteté s kilenc napég étlen itlan ott tartatá. De az angyalok elélteték e^h nőmös ártatlan szüzet, s tized napon ki^hhozattván a Fabricius szent Dorottyát a tömlöcből, látá: tahát szebb honnem annakelőtte, s monda neki^h: Áldozjál az istenöknek, mert külömben megöletlek tegödet. Felele szent Dorottya: Imádom a földnek mennek teremőjét, nem azokat, kik ez bálványokba vannak. S imádságot tön az úristenhöz, hogy a szegény vak pogánoknak is mutatnája meg az ő bizon istenségét: es ime^h angyaloknak sokasága le^hszállván menyországból, eltörék a bálványistent mind az oszloppal egyetömben, kire tetetött vala, hogy csak egy particulát sem lelhetének meg benne. S az ördögök kezdenek az égben nagy kajáltásokat tenni, mondván: Ó Dorottya, s mire pusztítasz így minket? S e^h dolgot látván a pogánok, sok ezörön megtérnek vala uronk Jézushoz a pogánságból, kiket mind megölet vala a Fabricius, mert ő ez csudákat ördögi mestőségnek tulajdonítja vala. Minekokáért e^h nőmös szüzet ösztörűre ³⁾ vonatván, erőssen megostoroztatá, es

³⁾ Itt: kőpad.

vns gerebenyökkel mind elszaggattatá, s az ő szüzei ⁴⁾ szent melyét égő fáklyákkal égetteté; ennekutána holt-elevenül ismég tömlöcbe teteté. De regvelig uronk Jézus ötet teljességgel meggyógyítá. S mikoron hihozatta volna más nap a Fabricius, es látta volna hogy simmi nyavalyája nem volna, igen csudálkozik vala rajta; parancsolá szolgáinak, hogy vinnéjek ötet a két nénjeihöz, Christenhöz es Kalistenhöz, kik immár féltökben uronk Krisztusnak hitiről eltértenek vala: hogy azok szólván öneki, ötet is el szakasztanájak uronk Krisztustól. De szent Dorottya asszony adzig szóla nénjeinek, hogy őket is megtéríté^h uronkhoz; kiköt a Fabricius megégettete, s monda a szent Dorottyának: Ne akarj minket késlelnie ⁵⁾, vagy áldozjál az istenöknek, hogy élj, vagy fejedet vetetöm. Felele e^h nömös szüz: Valamit akarsz rajtam tetetni, kész vagyok az en uram Krisztusért azokra, kinek kertében rózsákat szedök almákkal egyetömbe^h, es öröké vígadok övele. Kit hallván a^h kegyötlen fejedelöm, úgy veretteté az ő orcáját buzgányokkal, hogy sem szömének, orrának, sem szájának helyét nem esmerik vala meg, s azután tömlöcbe vetteté. De éjtszaka édös uronk Jézus megvigasztá.⁶⁾ Regvel a Fabricius ki^hadá a^h sententiát rejája e^h nömös szüze, hogy fejét vennéjek. S mikoron a nyakvágó helyre vinnéjek, elől-lelé a város kerítése kívül a Theophilus, ki^h az országnak fe^h notáriusa vala, s olymint megmevetvén e^h nömös szüzet, monda neki:

⁴⁾ Szüzi: mint menny: mennyei. ⁵⁾ Késleltetni. ⁶⁾ Meggyógyítá.

Kérlek, hogy küldj rózsákat enneköm a te jegyesödnek kertéből; s megfogadá szent Dorottya, hogy küldene. S mikoron jutott volna a helyre, hol fejét el akarják vala vennie, kéré uronk Jézust, hogy valaki az ő kénjáról megemleköznék, mindön keserűségéből, jelösül hírének vesztéséből, megszabadúlna, es halálának idején bineiről töredelmes lehetne, es gyermökszülő^h asszonyállatok öröla megemleközvé, hamarsággal a kéntől megszabadúlnának. S menyországból szózat lön öhozzája, mondván: Jövel en választottam, megnyerted, melyeket kérés. S ezön közben egy bársonba öltözött gyermek képében úrnak angyala megállapék ⁷⁾ előtté, kezében egy kis kosarka, s benne három rózsza es három alma; s monda e^h nőmös gyenge szíz: Kérlek, szerelmes uram, vidd a Theophilus íródeáknak. S az angyal neki vivé ő szovával. Ennekutánna meghajtván a hóhérnek az ő nyakát, elvevé fejét egy vágással, uronknak sziletése után kétszáz s nyolcvanhét esztendőbe. S e^hképen vevé a dicsőségös szüz szent Dorottya a menyországot, kit engedjön minekönk es atya fiú szent lélök.

⁷⁾ Megállapodék.

XIX.

Szent Domonkos életéből.

(Nemz. muz. cod.)

1.

A szegénység a szerzetes élet egyik fő
jó s á g a (virtusa).

Vala ez szentséges szegénségnek bizon szeretője ruhában, öltözetben, sarukban, könyvekben, házakban, étkekben; drágalatosat es hetságokat ¹⁾ vallani eltávoztat vala; de alázatosokat, es kik az szerzethez es szegénséghez alkalmasok, azokat mind ömagának, mind kedeg az frátereknek választá. Annakokáért, mikoron egyszer szent Damankos atyánk jött volna Bonóniában, es lelte volna az frátereknek cellájokat épöletben valami kevéssé felemeltetvén, vagy jobban csináltatván, hogynemmint elébb vala, hozzá hívá sz. Damankos atyánk az procurátort, es megkeseredvén siralmakkal mondá: Ó mely hamar palotákat akartok raknotok: nem illik alamizsnából élő szerzeteseknek drága pénzből csinált házoknak lenni. Mert mondatik, hogy sz. Damankos atyánk ideében igen alázatos apró cellájok volt az frátereknek, es voltanak az földön téglából csináltak, es egy-egy kicsiny szoros ablak volt rajta: ennek bizonságára még ma es úgyan tartatik az egyik cella szent Da-

¹⁾ Bolondságokat, hiúságokat.

monkos atyánk emléközetire, úgy mond ez Antoninus érsek, ki ez legendát írta. Mit mondana ez szent atya, szent Damankos, ha maстан néznéje az frátereknek kiszélesedett, vagy megnagyeyjtott egyházokat, házokot es cellájokat, kiket kifaragtanak, mennyben felemeltenek, es nagy pompával megékesejtöttek faragásokkal, es iratásokkal ²⁾, es boltokkal? Es ha látnája az fráterek egyházát ékesejtvén aranyas drága bárson papi öltözetekkel, casulákkal, es oltár-öltözökkal az megyés pisepek egyházának felette avagy inkább; es ha néznéje az frátereknek öltözeteket, es ágyokat, tartván uraknak pompaságit, sem meg nem szenvedtetik ömagokat húsételtől, mikoron egészek es erősek, sem az szerzetnek bötét, söt még anyaszentegháznak bötét, meg nem tartván; örekségöket es jüvedelmeket nem csak közönséggel de magának kiváltképpen bírván, tartván, nem fejedelmeknek engedetiből, de fejedelmeknek tékozlásából, azaz mikoron az fejedelem olyat enged alattavalónak, kire szüksége nincsen: ez mondatik fejedelmnek tékozlásának. Es nem foglalván ömagokat tanolságokban, de visitációkban es klastromoknak gyakorlásiban, hogy az többiről vesztegljönk. Es ha valakik irásokra igyekeznek es, lelkeknek idvességére nem keyánnak tanálcsozni avagy segélleni az tudományból, de hogy emberektől hivassanak mestereknek, doctoroknak, es hogy egyebek kezzől kivétessenek szabadságokkal, mely kivételnek szabadsága kevánnám oly lenne, hogy

²⁾ Festményekkel.

mennyországból es ki ne vétetnének es ki ne rekesztetnének. Tovább esmeg úgy mond ez Antoninus érsek: Ó szentséges szent Damankos atyám, mit mondanál es ily fiadról es leányidról: nem egyebet hanem csak ezt: mert ez nem az en szerzetem melyet szerzettem, kiért enne sokat munkálkodtam, hol szerzetnek semmi szertartása ³⁾ nem tartatik, hanem örek rettentesség lakozik: kevánnám hogy ez ily szerzettartók ilyen szertelenségnek helyére ne mennének az szerzetlen ⁴⁾ életnek okáért. Az örekség bizonyval tartozik az fiaknak, szent Pál apostolnak mondása szerént, holott úgy mond: Ha fiak, tehát örekesek es, de miképpen szent Jeronimus mondja: Az szenteknek fiai nem azok, kik az ő helyeket tartják, azaz kik az szenteknek házokban lakoznak, vagy ruhájokat viselik, vagy neveket viselik: de azok az szenteknek fiai, leányi, kik az szenteknek mielködetit teszik. Kell bizonyval megtartani az fiaknak leányoknak ő atyjoknak testamentomát: ha kedeg ellene tesznek ő atyjok testamentomának, tehát meg kell fosztani ő atyjok örekségétől. Azért hallgassák es kegyes atyának szent Damankosnak halála idején való testamentomát az ő fiai es leányi ezenképpen mondván: En szerető fiaim, ezeket hagyom nektek törvény szerént való örökséggel bírandónak, miképpen fiaimnak: Szerelmetek legyen, alázatosságot tartsatok, es akarat szerént való szegénységet bírjatok. Ennekfelette inté őket szent Damankos atyánk, hogy asszonyállatoknak nyájjas-

³⁾ Rendtartása. ⁴⁾ Rendetlen.

ságát, jelesül ifjaknak, ötölek igen eltávoztassák, kik még az erős elméket es meglágyéjták, vagy meghajtják. Es testamontomban, azaz az szeretetnek, alázatosságnak, szegénységnek hagyásában, nyilván befogatik az engedelmesség; az asszonyállatoknak nyájasságának eltávoztatásában kedeg befogatik vagy értetik az tisztaság. Az szeretet előlvettetik miképpen fő jószág vagy jelesb, mely szeretet minden szerzetnek vége vagy tökéletessége: hogy kedeg mondatik, miképpen meg vagyon írván sz. Damankos atyánk Életében, hogy menyé erősséggel tehette, megtiltotta hogy valaki az ő szerzetében ez velági örökségöket be ne hozná, ennek ellene tevőket kedeg megátkozván istennek átkjával es önen átkjával. Ezben dicsírtetött sz. Damankos atyánknak szerelme az szegénységhez es mindenestől fogva megtartandó az ő testamentoma, holott az szökség nem készerejt, hogy az átokba ne essék: de hol szökség készerejt, kinek nincsen törvénye, de őmaga teszen magának törvént. De jól vedd eszedbe, micsoda ez készerejtő ok? Készerejtő ok imez: mikoron az fráterek egyebképpen el nem élhetnének alkalmas számmal, vevén ezről bizonságvételt. De minekokáért az örekségnek birodalma szent Damankos atyánk titalma neköl es megtiltattak igen erőssen az constitióknak miatta, kik szereztettek az nagy generale capitulomban, mely constitutiók jóvá hagyattak anyaszentegyháztúl: annakokáért nem láttatik hogy ez örekségnek birodalma lehessen bátorsággal pápának vagy szentszéknek enge-

delme neköl, kinek ezen ⁵⁾ teljes hatalma vagyon. Mert ha az úristen időeknek kilembkilemb volta szerint változtatja embereknek lött tilalmakat es szerzésöket, miképpen nyilván vagyon az ő törvénybeli isteni szolgálatnak törvényéről es az ítélettételnek törvényéről, melyek vétettek új törvényben bető szerént, mikoron ezféle parancsolattörökre es adattak istenek sok átkjai: ennekfelette anyaszentegyház es elváltoztatja az ő törvényét es szerzését, mikoron szűkség készerejti, vagy használatosság. Sem kell ezt tulajdonejtani könnyőségnek, de okosságnak. Mert ez időben, mikoron szent Damankos atyánk ez tilalmat tevé, nem valának egyeb szerzetesek, hanem csak szent Benedek baráti, kik nem kuldúlnak vala, mert nem vala szökségök reá. Annakokaért az szent Damankos atyánk fráteri az időben bőséggel veszik vala az alamizsnát: mastan kedeg megsokasúltanak az kulduló szerzetek, mind férfiak kezzöl, mind asszonyállatok kezzöl es; miért megsokasúlt az kegyetlenség, az bín, ennekokaért meghidegölt sokaknak isteni szerelmek; es megsokasúlván az szűk idők, ehségek, háboruságok es velági népeknek kevélységök, ezeknek miatta lettek fesvények alamizsnaadásra, es inkább költik az ő jószágokat felette való egyházi öltözetekre vagy kápolnákra es egyházaknak pompaságira, hogynem szegényeknek segedelmére.

⁵⁾ E felett.

2.

Sz. Domonkos némely csodatételei
Magyarországban.

Esmeg mondatik némely könyvben, hogy sz. Damankos atyánknak érdemének hivatalára ő halála után hat halottak támadtak fel: jelesül Magyarországbán. Először: Magyarországbán némely tartományba egy nemesember ő feleségével ajtatosságnak okáért az frátereknek klastromában méne, sz. Damankos atyánk ereklééhez, kinek ő kised fia, melyet velek hoztak vala, megbetegöle, ugyanottan ő életének végére juta meghalván. Melyet az ő atyja, megkeseredvén, az egyházhoz vín ¹⁾, es az sz. Damankos atyánk oltára előtt helyheztetvén, siralmas szóval sirnia kezde, mondván: Bódog szent Damankos! vígan jövék tehozjád: íme szomorún megyek el. Fiúval jöttem tehozjád, es fiú neköl megyek el. Adjad meg ennekem az en szívemnek vigasságát. Mikoron ezen siralmban maradna meg mend éjfelig éjfelinek idején az gyermek megelevenöle, tejet szopék, es jára az egyház szerte. Ezenképpen házához egészségben viteté.

Esmeg vala egy ember, Sánnich várába, kinek Tamás nevő fia meghala: kinek ő testénél az jövendő éjjel öl vala sírván az ő atyja. Demaga az ő társa, mikoron elment volna nyugodni, es ifjúnak ő atyja mikoron maradott volna csak egyedöl, gyertyát gyójt-

¹⁾ Vive.

ta ő fiának fejénél, és öl vala nagy keserő siralmmal, könyeregvén szönetlan való szóval szent Damankos atyáknak, hogy öneki fiát megadnája. Lön kedeg hogy tikszó-koron, az ki megholt vala, magát megindejtanája²⁾, es szemeit megnyitván monda atyjának: Mi bánatod vagyon, en szerető atyám, hogy ilyen vizes az te orcád? Kinek monda az ő atyja: Szerető fiam, az te atyádnak könyhullási, mert mogholtál vala, es en maradtam vala, és en maradtam vala minden öremtől megpusztúltatván. Monda ez ifjú: Sokat sírtal en szerető atyám, de szent Damankos kenyerőle az te pusztulásodon, es megnyeré ő érdemivel, hogy teneked élvén megadassam. Azért elhírhövé mind teljes Magyarország szerte az csodatételeknek híre, melyeket úristennek hatalmas keze gyakor't vala eleveneken es holtakon szent Damankos atyánk érdeme miatt.

Vala egy hitetlen pogán ember, kinek ő fia nehéz betegséggel megbetegőle: mely betegségben meghala. Némelyek kedeg az ő esmerői kezzől, kik jöttek vala vigasztalni ez megholtnak atyját, es mikoron vigyáznának az testnél, mondának neki: Higyed hogy szent Damankosnak nagy érdeme vagyon az úristennek előtte, es hogy bizonyval istennek ereje mielködi az csodákat, ömiatta kik hirdettetnek, es hívjad öt teljes sziveddel: netalám feltámasztja az te fiadat es az, ki sok halottakat feltámasztott. Tahát ez hitlen ember megbáná az ő hitlenségét, es igen keményen

²⁾ Megmozdúlna.

megfeddé ömagát az ő elmúlt hitetlenségéről, jó reménységet vevén, mind teljes éjtszaka nem szönék hívnia szent Damankos atyánknak segedelmét szöpögésekkel es könyergésökkal. Azért az éjnek első hóráján, azki halva fekszik vala, az ő kezét megindejtá, es az szemfedelet elhagyítá, kivel az ő orcáját betakarták vala, es felkele. Demaga megviradván, az atya ő fiával, ki feltámadott vala, kimenének, es mene jót övele úristen tött vala, szent Damankos atyánknak tisztességére kijelenté.

Ezeknek felette ezen Magyarorszáiban támasztott három egyeb halottakat: egy vízben holt szolgát es két kis gyermeket, kik revidség okáért elhagytak.

XX.

Sz. István király legendája.

(Érdi-codex).

Úr Jézus Krisztus sziletetinek utánna olymint ¹⁾ száz héján ezer esztendő felé írván, mikoron tebb országok között, úgy mint ez ország krónikájában találjok, az szittyai magyarok Konstantinápolt es egész Görögországot feldúlták volna, es ez világon szerte szerént keresztyénségben-es sok pusztaságot töttenek volna, miért ök pogányok valának: vala azon időnek utánna egy hatalmas kapitány fejedelem,

¹⁾ Mintegy.

kinek Takson vala neve, es mind egész alföldet, Rákországot, mind Gerekerszáig hódoltatja vala. Es lakása vala Takson-Ó-Révi ²⁾ az alföldön. Ez fejedelemnek időjártában lének két fiai, Gejcsa es Mihál. Ez Mihál fejedelemnek lének esmeg két fiai: egyik ³⁾ nevezé Kopasz Lászlónak, az másodikat Vazulnak. Kopasz Lászlónak időjártában lének három fiai: András, Béla es Levente. Bélátúl lén szent László Lengyelországban, kiről nyilvánban vagyon megírván szent László királ életében. Taksonnak az első fiátúl, kinek vala neve Gejcsa, azon időben, mikoron Krisztus sziletetinek utánna írának kilenc száz hatvan kilenc esztendőben, úristennek kiváltképpen való malasztjából szileték szent István királ; sz. István királtúl tebb fiai között szileték az édes szíz sz. Imre herceg, kinek szentséges életét, ha isten egészségsben hagyand, az ő szent innepe napján meghalljok nyilvánban. Mastan emleközjünk az ő szent atyjának méltóságus szent életéről. Mikoron azért bódogságus szent István királ felserdült emberkorában jutott volna, gyoropodik vala mint mennyből adatott nemes magzat, szent ajándék, mind úristennek, mind emberek látására jó erköcsben, jámborságban, szent malasztban, isteni félelemben es szeretetben, es mindennek utánna szentséges életben, lelkét éltetvén ajojtatus imádságokkal, elméjét menyei gondolatokkal, ez világi testi életét szent bejttel, vigyázással ⁴⁾ es

²⁾ A codexben óreeny (?) ³⁾ Vádeset nevező helyett.

⁴⁾ Virrasztással.

szarándok-jarással, felette kilemben, honnem az mas-tani urak, fejedelmek es nemessek.

Mikoron azért úristen az kirátságban megerősöjtötte volna, ottán pokolbeli sátán utánna erede, hogy elejtené, mert nehezzé tartja vala, hogy az ő szent érdemének miatta az országot kezéből kiszalasztotta volna. Vala azért ez időben Somogyságban egy pogán hatalmas herceg, kinek Kuppán vala neve, az régi kopasz Zirind fejedelemnek maradéka: ki még szent István atyjának élteben-és erőssen uralkodik vala mind egész Somogyságban es Szalasságban. Mikoron szent István királnak atyja Gejsa kimúlt volna, támada fel ez gonosz kegyetlen herceg, akarván szent István királ anyját⁵⁾ gonoszság szerént magának venni, az szent királt megölni, es mind ez egész országnak uraságában esni. Sz. István királ hallván az gonosz szándékot, egyben hívá az magyari urakat, es dicsőséges sz. Márton pispeknek segödelmét kérvén, kiszálla Kuppán herceg ellen; es tevé hadnagygyá Vencellinus nevő urat, ki jött vala hozzá Németországból. Es mikoron nagy erős itközötöt töttenek volna, úristennek irgalmasságából adaték az diadalom sz. István királnak. Es azon hadban Vencellinus hadnagy megölé Kuppán herceget, kiért nagy sok ajándékot es tisztösségöt vén az szent királtúl. Es az gonosz hitetlen somogyi⁶⁾ hispánt vágatá négygyé sz. István királ: egyik részét kildé isztragomi⁶⁾ kappura, az másodikat Veszprimmé, az harmadikat

⁵⁾ E szó: anyját, a codexben hiányzik. ⁶⁾ Esztergami.

el-fel Györré, az negyediket el-be Erdelben: miért mind ez egész országnak ellensége volt.

Másod hada szent István királnak lén erdeli vajdával, kinek Gyula vala neve, kinek leányátul vala szent István királ, kinek Sarolt vala neve, Gejesának-felesége. Mikoron azért írának ezer két esztendőben, sz. István királ nyomoték erdeli vajda ellen, es mikoron meggyézte volna, fogá meg Gyulát, mind asszony feleségével es két fiaival kidé be Magyarországba fogva, mert annakelette gyakorta való izenettel es írással intötte vala ötet, hogy lenne kereszttyénné es szennék ⁷⁾ meg ez ország háborgatásátul. De soha reá nem hajthatá, hanem az hitetlenség-ből nagy erőszak es úgymint akarátja ellen mind öhozzjá tartozóval kihajtá, es megkeresztölteté. Annakutánna jámborúl élven úgy tartá mint jó atyját, es holtok után Fejérváratt nagy tisztösséggel temettette el. Es Erdőség az időtül fogva Magyarországhoz hallgatott mind ez ideiglen.

Harmad jeles hada lén sz. István királnak az bologárok es oláhok ellen Havaselföldében, kikkel aneival erőssebben viaskodék, míg erősebb helyen lakoznak vala, kiknek fejedelmök Kéán vala. De mikoron meggyézte volna őket, nagy mondhatatlan kéncsöt es kazdagságot nyere, es az országot adá tisztül egy régi ösinek, kinek Zoltan ³⁾ vala neve; es haza

⁷⁾ Szünnék. ⁸⁾ Kétség kívül „Zsolt”; de a XVI. században, e nevet nem hagyományból többé, hanem csak deák krónikáiból deákosítva ismerte a magyar.

jeve az szent királ nagy nyereséggel Magyarországbán. Az Zoltan fejedelem kedég Havaselföldében nagy erekes lén, es hatalmas, kitül származának az Zoltánok, es ez országtúl elszakadván, nagy sok nyomorúsággal fizeték meg az jótételt. Sz. István kedég az nagy nyereségből nagy sok szentegyházakat es kalastromokat rakattata ez országban úristennek, aszszonyunk szíz Máriának es az mennyei dicsőséges szentöknek tisztösségökre, kiket kilembkilemb városokkal, valálokkal ⁹⁾ es kívül belől való szépségökkel megerössöjtvén; kiket ez mastani jobbágy urak *) es nemessek felégetnek, elpusztójtnak es magoknak foglalnak, kiknek bosszuállója az teremő úristen.

Ennél sokkal több hadakozási voltanak bódog szent királnak ez szegén országnak ótalma mellett, kiket ha mind megírnánk, idő sem szenvedné. Annakokáért késalkodjunk ¹⁰⁾ arról ő szent neve dicséretire, mely szorgalmas lett legyen mind ő asszon feleségével Készlával szentegyházaknak gondviselésében. Úgy olvastatik rólok az ország krónikájában, hogy minden esztendőben eljárják vala ez országot, meglátogatván nézőgetvén minden szentegyházakat, kikben kiül belől ha mi fogyatkozást láttanak, addég onnan el nem mentenek, míg szerével ¹¹⁾ meg nem éppöjtették. Azonképpen Készla kerálné asszon mi-

⁹⁾ Valál: possessio, birtok, a val (habet) gyökérből, mint hal-ból halál. Előfordúl a Jászay-codexben is, s él mind maig né-mely helynevekben. ¹⁰⁾ Itt: késsünk, mulassunk. ¹¹⁾ Renddel.

*) Zászlósok, főurak.

mondó ruhákat, oltárötözetöket, keresztöket es egyéb egyházbeli ruhákat megnézőgetvén, megújogattala. Továbbá egyházi népekről es fejedelmekről az szent királynak oly nagy gondja vala, hogy ennéma meg látogatta őket, visitálta, examinálta, ha jól avagy gonoszúl, ha anyaszentegyházhoz lát, ha viyáz az szegén népön, ha pásztorságát szerével viyeli? Akar papok voltanak, avagy klastromban lakók barátok, ha kit látott hallott restnek, tunyának lenni, megfeddötte, corrigálta; ha kit látott hallott szent életűnek lenni, azt lelke szerint szerette, es élt tanácsával, es érsekké, piskekké emelte szentölte őket: mint olvastatik, hogy Sz. Mártonból az apáturzerzetből isztragomi érsekké választta egy szent életű frátert, kinek Sebestyén vala neve, kalacsaí érsekké fráter Astricost, pécsi piskekké fráter Maurost. Elyen szent atyákat, kik nem pusztójtottak mint az mastaniak, kik gonoszságra sem költötték az szentegyház jószágát mint az mastaniak, kik el nem rekkentötték Krisztusnak részét, jószágát, mint az mastaniak, kik nem hásártra, sem torkosságra, sem drága ruházatokra nem vesztögették az szent alamizsnát, mint az mastaniak. Annakokáért minemő jámborságban es szent életben éltenek az régiek, nyilván vallja anyaszentegyház: viszonen ¹²⁾ az mastani országló es egyházi bíró fejedelmekkel pokol, nem mennyország, telik bel. Mert sz. Gergel doctor mondása szerint anne hárra méltók, mene sok számtalan gonosz törvént,

¹²⁾ Viszont ellenben.

hamisságot es förtelmes példát holtok után hattanak. Továbbá mely nagy irgalmas szívő volt bódogságus sz. István királ, nyilván megismertettetik, kiről úgy olvastatik, hogy mindenkoron ő királi aranyas erszénye teljes volt aran forinttal es pénzzel; soha oly szegény hozjá nem jühetött avagy csak látott volna úton elmúlni ¹³⁾- es, hogy hevón ¹⁴⁾ elbocsátta volna. Egy éjjel kedég felkele es méné közikben az szegényeknek egy zakcsó ¹⁵⁾ pénzzel: hogy az szegények azt látták volna, reá rohanának, es mind pénzét elragadozák, mind szép királyi ősz szakállát kiszakgaták: hogy mikoron azt szenvedte volna az isten embőre es Krisztus Jézusnak vitéze, nem alojtá tisztőletlenségre es bosszuságra, de nagy eremmel es háláadással az édes teremő úristennek szent szileje képe eleiben méné, es térdre esvén monda nagy felszóval es sírással: Ó mennyei dicsőségnek királné-asszonya, es ennekem! ime, kit te királylyá tettél, az te vitézid minemő tisztösséggel illeték: ha ellenségem tötte volna rajtam, hát te szent segedelmeddel megállanám bosszúmat: de ezt kívánom ennekem az erek bódogságban megfizetni, idvezejténknek mondása szerént: ti fejetőknek egy hajszála sem vész el. Hogy ezenképpen imádságát elvégezte volna az szent királ, szivében megvigasztaltaték asszonyunk Máriátúl, es nagy háláadással házában méné.

Imáran lássok meg miképpen az angyali szent

¹³⁾ Elhaladni. ¹⁴⁾ Üresen. ¹⁵⁾ Hartviknál saeculum. Betűcsere által lett: zacskó.

koronával megkoronáztaték. Az időben mikoron Gejcsa megholt volna, negyed esztendőre kelvén, kildé be kalacsai érseket Rómában úrpápához, kinek Astricus avagy Anastasius, Lesta ¹⁶⁾, vala neve, hogy ez újonnan való keresztyéneknek Magyarországbán kildene pápai áldomást, hogy a minemő szentégyházakat rakattatott volna, szentölhetnék meg, es egy királi koronát, kivel szentöltetnék fel az királságra: mert még csak választatus volna. Azon időben másfelől Miska és ¹⁷⁾, lengyel királ, úristennek malasztjából keresztyénné lett vala, es ugyanazért az az királi méltóságnak koronázatjáért kildött vala be úrpápához, kinek imáran megszerzette vala az szent koronáját, es mel napon ki akarná kildeni ¹⁸⁾ az lengyel királnak követit, azon éjjel istennek szent angyala megjelenék úrpápának álmában, mondván: Az koronát, kit szörzöttel, hónapi napon ismeretlen népnek követi jünek hozjad, kik koronát kérnek az ő fejedelmöknek, atyai áldomással: es kétségnél kil azoknak adjad: mert ötet illeti az ő nagy érdemes voltának miatta. Es azonképpen Astricus érsek másod napon úrpápához beljutván, es az követséget megjelentvén minden voltaképpen, hogy azt hallotta volna úrpápa, nagy erembe lén rajta, es mindent megengegede nagy atyai szeretettel, es az angyali koronát ¹⁹⁾ neki adá; annakfelette egy aran keresztöt, hogy szent királ előtt hordoznák, az sz. egyházakat

¹⁶⁾ A cod. Lesthaa; Anastasius ómagyar formája, ¹⁷⁾ Is.

¹⁸⁾ Küldeni. ¹⁹⁾ E szót későbbi kéz írta.

kedég mint akarná úgy szentöltetné; es monda: Jól lehet en szent apostol helyött légyek, de méltán Krisztus Jézusnak apostola, ki miatt enni népet hajtott meg az úristen. Annakutánna Astricus érsek nagy eremmel haza jeve szent királhoz, es az lengyelországbeli királnak más koronát szereztete.

Minemő szent életben élt légyen kedég dicsőséges sz. István királ mind holtig, kijelentheti ígéről ígére, kive ²⁰⁾ azt látjok halljok, hogy még sem jobb sem olyan Magyarországbán nem támadott, kiben ane irgalmasság es igazság lett volna; kiknek miatta méltán érdemlé az szent mennyei confessorságot, ez világi es mennyei szent koronát, es mind egész kezesztyénségben való dicséretes felmagasztatást. De mikoron az kegyelmes úristen meg akarta volna nyugotni ²¹⁾ az sok muka után ő hív szerelmes szolgáját, először elyennemő mennyei csodával akará az ő sz. halálát kijelenteni. Az időben, mikoron írának ezer huszonkét esztendőben, nagy sok égetések lésznek vala ez országban, nagy feldindulások; es áldozó másod napján olymint tíz hóra felé két fényes napok látattanak az egön; de annakutánna egygyé lének es meg, kik siratják vala az szent királnak halálát, es ez szegén országnak halála után való veszedelmét: kik mind beltelének, mint az ország krónikájában meg vannak írván. Mikoron azért az szent királ úristennek irgalmassága szerént es az ő szent érdeme szerént minden ellenségit meggyőzte volna, es körül

²⁰⁾ Kiből: miből. ²¹⁾ Nyugalomra bocsátani.

való országbeliekkel békessége lett volna, miért az isteni szolgálatot felette igen szereti es ajojtja ²²⁾ vala: gondolja vala ennenmagában, hogy sok ez világi gondot levetné róla es ő vénségében mindenestől fogva úristennek adná magát, csak lelkiekben lenne foglalatus, es az ő szerelmes fiának adná az szent koronát mind az ország gondjával. Mert látja vala hogy méltó es elég volna reá, es mindenek felette szeretnék es tisztölnék az ő nagy szentséges életének es erköcsének tekéltességeért. De nem tudja senki az úristennek titkját, tanácsát; nem véli vala az szent királ ő szent fiával mit akarna tenni az felséges menygyei királ ő királ szolgálival. Elölvevé az szent királnak akaratját úristennek akaratja, es szíz szent Imre királt hamar annakelőtte kivevé ez világból: mert olyan szeplötelen es minden jószágos mivelködetnek patikáját méltóbb vala mennyországban felmagasztatni, honnem ez halandó világon királylyá emelni; inkább illeti vala az nemes kencsöt Krisztusnak tárházában helhöztetni, honnem kilemb-kilemb ez világi gondoknak miatta megfejtetni ²³⁾. De mikoron hallották volna az szent királ fiának halálát, mondhatatlan nagy keserűség, bánat es siralom támada mind ez egész országban, nagyobb kedég az ő édes szileinek. Annakokáért látván az szent királ, hogy reménségétől megfosztatott volna, nagy gondban esék, annakutánna nagy betegségben, kinek ha-

²²⁾ Ahítja. ²³⁾ Megrontatni. A régi biblia is rontani értelemben használja a fejteni-t.

lál-és ²⁴⁾ lén az utólja : mert senkit nem lát ő rokon-
sági közzől az királságra ő természeti szerént méltónak es elégnék lenni, ez országbeli nép kedég fellette fajtalan vala, es hajlandó minden gonoszságra. Mikoron azért látná, hogy úristennek akarátja elközelget, es naponkéd elfogyatkozik ereiben, kildé igen hamar egy Buda nevő ispánját, Egröt fiát, az ő atyjának öcscefia után, kinek Vazul vala neve, kit azon időben ő gonoszságáért tartott vala nittriai piseknek fogságában, míg magát megjobbojtaná: hogy hozjá hinák, miérthogy egyeb közelben való vére nem lettetik vala, es neki adná az királságot, míg meghalna. Hogy Kézla kerálné-asszon hallotta volna királnak akarátját, megbosszúla, es tanácsot tarta Budával, miképpen Vazult elveszthetnék, es az királságot az kerálné-asszon rokonságának szerezhetnék, Péter királnak. Igen hamar Budának fiát, kinek Sebös vala neve, az királ követinek előtte elkildé, es Vazulnak kitolatá szemeit azon temleche, es fileit ónnal beenteté. Kit mikoron azonképpen szent királ elében vittének volna, látván az kegyetlenségöt: annál-es inkább megbúsúla, es halárra neheződék, es belhivatá az egyházi fejedelmeket, es kik akkoron jelen valának, paraszt urakat ²⁵⁾, kik mind úristent feljebben félnék, tisztölnék, es nagy édesatyai beszéddel utolsó testamentom szerént kéré es inté

²⁴⁾ Es, is helyett. ²⁵⁾ Világi urakat. Hartviknál a halálát érző király „accersitis episcopis et *primis palatii*“, ezekkel tanácskozott.

öket, hogy olyat tennének királylyá, ki elég volna reá, es hogy az szent keresztyén hitöt el ne hadnák ²⁶⁾ kit felvettenek volna, mindenben igazság szerént él-nének, isteni es egymáshoz való szeretetben állhata-tosok lennének, szent alázatosságban járnának, es ki-váltképpen ez szegén keresztyén országot ellenség-tül ótalmaznák. Annakutánna felemelé ő édes kezeit, szemeit es szívét lelkét mennyeknek országára, es nagy siralmas es kenyörületes szóval monda: „Ó mennyeknek királné-asszonya, istennek szent anyja es ez világnak megéppöjtő nemes asszonya, dicsősé-ges szíz Mária! te szentséges kezeidben es oltalmad alá adom es ajánlom anyaszentegyházat mind benne való fejedelmekkel es lelki népekkel egyetembe, es ez szegén országot mind benne való urakkal es sze-génynyel bódoggal egyetemben, hogy te légy ²⁷⁾ asz-szonyok es ótalmak, es az en lelkömet te szent mar-kodban!“ Annakutánna szentségöt vén hozjá, es meg-keneték; de miért azon napokban anyaszentegyház illi vala nagy bódog asszon innepének octávját, an-nakokáért nagy jó hitben bizodalomban teljes, lelki nemes jószágokkal es menyei koronára való érdem-mel úristennek es asszonyunk szíz Máriának kibo-csátá lelkét, es szent angyaloknak seregében nagy édes énekléssel az erek bódogságra viteték: azon idő-ben mikoron Krisztus sziletetinek utánna írának ezer harmincnég esztendőben. Es lén nagy eremek rajta

²⁶⁾ A codexben betűcserével handaak áll. ²⁷⁾ A codexben „hogy ne te leegyeek“, mi nem ad helyes értelmet.

az mennyei szentöknek, szent angyaloknak, hogy olyan nemes érdemes szent confessor ment volna az ő társasságokban mind ő szent fiával: de viszonyellen lén nagy sirás óhajtság ez szegény országbeli új keresztyéneknek, hogy olyan szent es kegyes atyjoktúl megváltanak volna. Es Magyarországbán minden erem, vigaság, nagy *keserűsége*re változék, es minden rendbeliek, nemessek nemtelenek, szegények kazdagok, hegedülést, sípolást, dobolást, táncot három esztendeeg megtiltottak lenni; de mindenek *gyászolák* nagy *sírással* az szent királnak halálát²⁸⁾. De az ő keserűségök végre eremre tére erekkül erekké. Mert mikoron Fejérváratt eltemették volna, gyakorta éjjel vertyényének idein az ő szent koporsójánál angyali szépeneklésöket hallnak vala, es nagy édes illatokat éreznek vala. Mikoron azért ott azon helyen negyvenöt esztendeeg nyugodott volna, kanonizálásnál kil úristennek akaratjából, ki meg akará mutatni az ő híveinek érdemes voltokat, úrpápának, ki azon időben vala, méltónak láttaték magyarországbeli nemes szentöket felemelni helyekről, es tisztöletesb heere helhötni es megkanonizálni. Azon időben kedég bírja vala az angyali szent koronát dicsőséges szent László királ, ki, mikoron úrpápának levelét es atyai szent áldomását érdemlette vóna venni, egyben hívá mind egyházi fejedelmeket, mind országbeli urakat, es harmad

²⁸⁾ Ez az egész mondat a codexben a lapszélére levén írva, némely szók egyes tagjai a könyvkötő által elvágattak; pótlásimat a dölt betűk mutatják.

napi bejtnék es ajojtatus imádságnak utánna asszonyunk szíz Mária egyházában győlvén, szent misét szolgálának, hallottaknak alojtván sokaktúl, mintha egyeb bínes embernek teste szerént az szent királnak es testi porrá lett volna. De bizonyával, miképpen mindenek, kik ²⁹⁾ élnek az élő úristennel, nem hagyja el az ő szerelmes szolgálait még holtok után-és, íme azért, úristentül, nagy csoda dolog! mikoron az koporsóról az márvánkövet felemelték volna, oly nagy mondhatatlan szép illat származék ki az koporsóból nem csak azokra, kik ott jelennen valának, de mind az egész várasra, utcánkéd, alojtván, mintha Paradicsomba volnának, es mind nagy isteni dicséretre es hálaadásra rémulének. Láták annakutánna: az szent tagok szép verhenyűs vízben nyugosznak, mintha szép illatú balzsamomban fürödnének, es nagy szép tiszta fátyolban es gyócsban kisedék az szent kéncsöt, es az nagyobbik szentegyházban vivék, hol mastan tisztöltetik úristenben. De mikoron az szent királynak jogját es ujjában való királi gyérűjét akkoron sem miképpen meg nem lelték volna sem az koporsóban, sem kiül, kit úristen az ő szerelmes szolgáljának továbbá való dicséretire elenyésztött vala: annakutánna csodaképpen szent angyala miatt kijelenté elészer egy Mercurius nevő jámbor fráternek; ki secularis pap voltában fejevári szentegyházban custosságot viselt vala, es őátala mind egész magyarországbeli hívőknek nyilván adá lenni; es anyaszentegyház azon na-

²⁹⁾ E szó hibázik a codexben.

pot szent inneppel illi es tisztöli nagy sok csodatételnek okáért: mert úgy olvastatik ez szent királról, hogy nagy sok dicséretes dolgokat tett vala ő királi kezével, tudniaillik szegényeknek éltetése, foglyoknak es nyomorúltaknak megszabadojtása, mezejtelenöket ruházván, szarándokokat özvegyöket megsegejtven, Krisztusnak vég vacsoráját ennen két kezeivel szerzi vala meg, ő édes megváltójának tanusága szerént; es annakutánna mindennek alamizsnát osztogatván, nem hamissan keresöttből, de tulajdon igaz jószágából ennenmagának naponkéd való életét es szikségét megszaggatja vala, hogy valamit szegényeknek es egyházaknak avagy egyházbeli szolgálóknak bévebben adakozhatnék. Mind ez elyen szentséges dolgokból ismerhetjek ³⁰⁾, hogy úristen az ő szent jogját kiváltképpen felmagasztalni akará ez világon, kikből minemő nagy es felséges érdeme es dicsőséges koronája légyen az erek bódogságnak, végére senki nem mehet, hanem hitönkkel bírhatjok meg. Mely édes véghetetlen es halhatatlan ervendetes dicsőséget es ezen világon békeséges életöt engedjen minekönk mi édes szent királyunknak érdemének miatta, atya, fiú, szent lélek egy mindenható úristen erekköl erekké Ámen.

³⁰⁾ Ismerhetjök, ismerhetjük.

XXI.

*Beszéd Remete sz. Pál testének Magyarországra
hozataláról.*

(Az Érdy-codexből).

Remete szíz szent Pál ösönknek ¹⁾ *kihozásáról.*
 Úr Jézusban Krisztusban en tisztölendő es szerelmes
 atyánkfiai! Bizonyával szentlen való háláadással,
 dicsérettel es lelki testi ervendetes szolgálattal tarto-
 zunk az véghetetlen irgalmasságú mindenható úris-
 tennek, hogy dicsőséges remete szíz szent Pál ösönk-
 nek szent penitencia-tartó testét es méltóságus örök-
 lyéjét ²⁾ ez Magyarorszáiban lakozó hív keresztyé-
 nek köziben méltóztatott iktatni. Annak-és emlekő-
 zetire ez mai szent kihozásának napján három része
 leszen beszédönknek: első része leszen módisságról,
 mi módon ez országban hozattaték; másod, mi okkal
 hihozattaték; harmad, mi haszna lén kihozásának.

Mondám, hogy mi idvességes tanuságunkra első
 része leszen beszédünknek: mi módon kihozattaték
 remete szíz sz. Pálnak teste onnan az herről ³⁾, hol
 mind holtig erős penitenciát tarta es eltemettetött vala
 szent Antal ösenktül az két oroszánoknak segédségi
 miatt, holott ő szent halálának utánna száz huszonöt
 egész esztendeeg nyugovék embereknek ismeretlen-
 ségenél-kil. Az időben, mikoron Krisztus úr szileteti-
 nek utánna írának háromszáz nyócvanegy esztendő-

¹⁾ Atyánknak. ²⁾ Erekljéjét. ³⁾ Helyről.

ben, es Konstantinápolban uralkodnék Emánuel császár: hallván ez jámbor keresztyén császár, hogy úristen megvilágosította csodatételnek jó hírével remete szent Pál szent testét es temetését, ajojtatosságra indúltaték rajta, es hozatá Konstantinápolban, es helhezteté nagy tisztösséggel mint Krisztusnak ilyen szent confessorát asszonyunk szíz Máriának egyházában, kit ennenmaga az czászár rakattatott vala, holott nyúgovék szent Pál ösönk szíz szent teste száz hetven esztendeeg. Annakutánna egy veneccei dús palogár, kinek Lanczló Jakab vala neve, kéré meg azon monostorbeli Péter apátúrtúl es az conventtől, es hozá Veneccében, helyhetvén szent Juliános mártirnak egyházában, holott nyúgovék teljességgel nyolcszáz esztendeeg. Imár annakutánna mikoron írának ezer háromszáz nyolcvanegy esztendőben, mikoron Magyarországbán uralkodnék az nagy Lajos királ, kinek hagyomásából es az veneccei uraknak engödelmökből, pécsi Bálint pispék es zágrábi Pál pispék egy éjjel nagy csendességgel, hogy az köz nép reájok ne rohanna érötte, miért nagy böcsölettel tartják vala, hozák szent Pálnak testét két apró szentöknek testivel Magyarországbán, Budának fé es királi várasában, oly nagy tisztösséggel es készölettel, oly nagy processióval es ajojtatossággal, kihöz hasonlatos soha Magyarországbán nem volt; es helheték Buda várában, szent János kápolnájában, éjjel es nappal vigyázván ömellette két remete fráterek. Kinek kihozásán mondhatatlan nagy ereme vala az felséges jámbor királnak, nagy eremek vala mind teljes or-

szágbeli szegénnek bódognak: nagyobbban kedég az ő remete szerelmes fiainak. Es koronkéd nagy folya-
 más ⁴⁾ vala Krisztus Jézus szent confessorának lá-
 togatására. Keves idő azért elműlván, az felséges ki-
 rál, az magyari jó uraknak tanácsokból: nagyságus
 tisztölendő isztragomi ⁵⁾ Demeter érsek, romái cardi-
 nál es gubernátor, ez országnak jeles cancellariosa,
 úrpápának kedég ez országra es Lengyelországra vá-
 lasztott legátja, kinek, mikoron felséges régi Lajos ki-
 rál mind az urakkal látta volna tekéletes jámbor-
 ságát, kéré hogy dicsőséges remete szent Pálnak szent
 testét emelné fel Budáról, szent János kápolnájából,
 es vinné bódogságus szent Lőrinc mártirnak egyhá-
 zában Buda felett, hogy ott az ő fiai mint atyjokat,
 bizontagok ő fejüket es tanojtványi ő szerelmes mes-
 tereket, nyilván tisztölnék, dicsérnék, es éjjel nap-
 pal szentlen szolgálnának őneki erekkül erekké. Az
 felől megmondott érsek azért es legát nagy sok pis-
 peköket es egyházi népeket egybe győjtvén, es sok
 szegények bódogok hozjájok gyűlvén, vevé fel az
 szent testet; es vivé szent Lőrinc mártirnak egyhá-
 zában Buda felött, Mindszent havának tizennegyed
 napján, azaz szent Bereck confessornak másod nap-
 ján; es legáti hatalmával meg-és confirmálá, hogy azon
 napon ő szent vitelének innepét illenék; kit megtart-
 nak mind ez mai napiglan az ő szent szerzetében va-
 ló jámbor ősfiai.

Másod részében lészen tanuságunk arról, mi ok-

⁴⁾ Sereglés, toldulás. ⁵⁾ Esztergami.

kal kihozattaték? Es találjok négy jeles okát, miért helyről helyre hordoztaték; első: úristennek kiváltképpen való szent akarátja, kinél kil sz. Antal ösönknek mondása szerint sem fának levele, sem verebnek leszállása földre nem eshetik. Akara azért az mennyei kegyelmes atya-úristennek szent fia Jézus, ki minden édességgel teljes, kinek irgalmassága véghetetlen es mindenre kiszármazandó nem csak egy helyen, es mindenütt ez ő szentiben dicsértetni es tisztöltetni, szent Dávid prófétának mondása szerint: *Laudate Dominum in sanctis eius*: Dicsérjétek úristent az ő szentiben. Kiről úgymond szent Gwilhelmus antiodorensis pispek: Mikoron az mennyei szenteknek tisztösségöt tészönk, akkoron úristent az ő szentiben dicsérjek. Másod oka úristennek jóvolta. Mert az véghetetlen jó isten vitézködő anyaszentegyházhoz úgy szokta osztani az ő kegyelmességének segödelmes ajándékát, hogy az halandó emberfiai közül választott szolgálóinak miatta-es megótalmazja: kinek mint érdeme volna reá. Annakokáért-es szokott keresztyén anyaszentegyház az választott szenteknek átala könyörögni úristennek minden szikségben. Harmad oka lén szíz sz. Pál ösönknek nagy érdemes volta, miként olvastatik öröla: miképpen az mi felséges megváltónk ő szent mennybe menetinek utánna ez ő bódogságus szolgálójának lelkét kilemb-kilemb nyomorodásnak es munkának utánna az erek nyúgodalomra hívá: azonképpen az ő léleknél kil való testét-es, kiben hatvan esztendeeg, mint régen Illyés prófétát, az pusztának kietlenségében hollómadár szolgálatja

által mennyei ménnával éltetéd az ő szentséges életének érdeme szerint: nem akará, hogy ellyen jeles confessor- és emberi dicséretnél kil elmúlnék és megfoszthatnék. Egy jeles oka- és lén, hogy szent Jeromos doctornak átala az ő szent élete megirattatnék sokaknak látására es hallására. Annakutánna kilemb-kilemb országokra hordoztatni es végre híres neves Magyarországba lehelhetni. . . . Negyed oka az első helhőztetéseknek tisztöletlen voltak es méltatlan voltak: annakokáért úristen sem engedte elyen drága kencsnek nemes voltát tisztöletlen helyen tartani, es az pogán országban, hol sem úristennek, sem az ő szentinek böcsölet nem tétetik. Annakokáért, es miért az nagy Konstantinápol- és eltöretnek végre, es pogán kézben adatnék, kit imáran megértönk, es káromlás történhötött volna lenni ez nemes confessornak, kinek nem illik lenni: azért méltóbbnak láttaték hozzattatni ez szent Magyarországnak nemes hegyére, holott tisztösséggel tartatik, mint látjok.

Harmad részében lészen tanuságunk nagy használatosságáról: kik jóllehet sokak volnának, de rivid voltaért csak imez hármakat lássok meg. Első használatja lén szíz szent Pál ösönknek Magyarországnak hozása az nagy felséges régi Lajos királynak venecéseken ⁶⁾ való diadalma, kinek, mikoron fogadást tett vóna, hogy ha az venecceieket meghódolthatná, onnan ötet kihozná Magyarországnak; es hamar való időben akaratjának ura lén. Másod használatja lén az

⁶⁾ Veneccei, veneccés, velencés, a név régibb formái.

szent remete szerzetnek megsokasulása Magyarországon, kik annakelette felette kevesen es ritkán valának: de annakutánna az nemes szent ösenkhöz való ajojtatuságból annera megsokasultanak, mint az tengernek fövénye. De az magyari nagyságus urak és azon való ervendetes bizodalmokban nagy sok helyen az ország szerte szerént, kilemb-kilemb nemes szent kalastromokat rakattanak, es ez világi jószággal megajándékoztak. Tudniaillik régi Laos királ Buda felött Szentpált, Szepőssi urak Gombaszegőt, Porvát es Tokajt, Palóczy urak Újhelyt, Prini Emre nadrispán Terebest, Haraszty Ferenc Családit, Mátyás királ Csútót*), Zsámbokot es Buda felött Fejéregyházát, László⁷⁾ királ Szentjogot, Czudar Péter Ládót, Kinizsi Pál Vázsonyt, Tamás érsek Szentandrást, Buszlay urak Mindszentet, az Nagy Bánffyak Szentpétert Somogyban, ki mind ő idvessége szerént mint akarták es tehették, úristennek dicséretire es szent Pál ösöknnek erek emléközetire. Íme nagy használatossága lelki jószágában. Harmad használatja az nemes confessornak, es mind az ő szentséges fiainak naponkéd való esedőzésök. Ó szerelmes atyámfiai, ki mondhat ellene, hogy még régen ennekelette nyomorúságot szenvedött volna ez szegén Magyarország, ha ez édes Krisztusnak confessora ő szerelmes fiaival nem ótalmazta vóna, asszonyunk szíz Máriával egyetemben.

Hogy kedég kiváltképpen ótalmazja az ő szer-

*) A codexben hibásan *Chewtetth* áll. ⁷⁾ II. Ulászló.

zetbeli fiait szent Pál ösönk, ellyen bizony példával bizonyúztatik. Vala Diósgyőrben egy magabíró ⁸⁾ porkoláb, kinek Imre vala neve, vámosi vajda fia. Mikoron ugyan ottogyan való kalastrombeli öseket nagy erőssen háborgatná, szolgáljokat levervén es ennenmagokat fenyegetvén, barmokfiai-és levágtván: látván az szegén convent, hogy soha meg nem szennék róla: essének ⁹⁾ az úristenhez es szent ösējökhöz ¹⁰⁾ kenyeregvén, hogy segejtenék meg őket. Íme nem feledtetének el az ő kenyergésekben. Dicsőséges szent Pál ösenk neki jelenék az kegyetlennek, ágyában fekvén, nagy szép vén ember képében, fejr palástjában, es egy mankót tartván ő kezében, úgymint szomorú szívvel tekéntvén öreája, es monda: „Aluszs-sz, te kegyetlen? Ó te gonosz, napja-fogyott ¹¹⁾! mire gyetröd kénzöd az en fiaimat? Higgyed, hogy bosszuállatlan el nem múlatod. De ezennel ennen kezemmel eleget vészök, es vég napodon erekké el kell vesznöd.“ Azt megmondván, annera castigálá ötet, míg nem megemészté amit ett vala, es elenyészék előle. Az nyavalyás ember kedég felszököllék ágyából, es nagy ivöltést kiájtást kezde tenni úgy, hogy az egész udvar mind feltámada, es nagy csodálattal megbeszéllé önekik, mint járt vóna, es megmutogatván önekik mind hátát, vállait, miképpen felszakadoztak vóna az vereségben. Mely vereségből megtanúla ¹³⁾,

⁸⁾Hatalmas. ⁹⁾ Esedezének. ¹⁰⁾ Itt a törzsök még véghangzójával fordul elé: öse. ¹¹⁾ Kinek napjai meg vannak számlálva, Mint: ügye-fogyott. ¹³⁾ Okúla.

es jobbaddá lén, parancsolván mind hozzá tartozóknak, hogy senki őket ne bántaná, az jámbor öseket. Annakutánna nem sok idő elmúlván, az hadba vesze, kinek még az testét sem tudhaták hova lett vóna el.

Másod példa : Az időben, mikoron írának 1422. esztendőben, Zsigmond császárnak idein vala Soklyós várában egy jámbor László nevő porkoláb, ki felette jó életűnek láttatik vala emberi ítélet szerént, es szent Pál ösönket . . . ő remete fiaival nagy tisztosséggel hallgatja vala, kiknek szent imádságokban - és felette bízik vala. Mikoron azért halálára jutott vóna, hagyá meg hozzá tartozóknak, hogy mint kimúlnék, ottan vinnék testét Bajcsba, az remetékhez temetni. Mikoron azért mint olyan embert nagy tisztosséggel el-betették vóna az koporsóban, hogy befödözzék, ottan fel-ile az koporsóban. Es akkik ott valának, mind kifutának, megiedvén a nagy csoda dolgon. Marada meg ott imádkozván csak egy vén remete, kinek fráter Lukács vala neve, kenyeregvén szent Pálnak, hogy ne hadná elveszni az jámbornak lelkét. Ez fráter látván az csoda dolgot, nagy bátorsággal eleiben járúla, es monda : „Szerető fiam, élsz ? László fiam, ugyan bizony-é, amit mívelsz ? Ha te vagy, kérlek mondd meg, mint vagyon dolgoz, mi oka, szerető fiam, hogy esmeg ez iszamó ¹⁴⁾ világra tértél ?“ Monda az szegén jámbor, mintha hoszju útról jött vóna, nagy fohászkodással : Ó szent atyám, hídd be azokat- és, kik kive futának, mert rémlés ¹⁵⁾

¹⁴⁾ Caducus ; gyarló ¹⁵⁾ Ma : rém.

nem vagyok, hogy mindenek hallására jelentsem meg mint lén dolgom, hogy hallják úristennek ő csodálatus, igazságus ítéletét. Mikoron mind bejöttek volna az koporsóhoz az szentegyházban, monda nagy rekedözött szóval: En szerelmes atyámfiai es barátim, halljátok az felséges bírónak igaz ítéletit, ki en-rajtam bínesen beltelék. Mint az betegség kitolyá az lelköt belőlem, azon szempillantásban viteték úristennek ítéletire, es előve hozának egy nagy könyvet, es mikoron fejemre olvasták volna, tebb jót nem találának mind en életembe, kit halálos bűnnél kiltettem volna, hanem csak ötödfél páter-nostert; az gonosz téteménynek kedég száma nem vala. Annak okaért- es az pokolbeli ellenségek azon nagy eremben levén, szorgalmaztatják vala igazságra az úristent. Azt látván hallván, mondhatatlan nagy félelembe es keserűségben esém, es mikoron kétségben akarnék esnöm, mert nem helye es ideje az szent penitenciának: de miért en életemben tisztösséggel tartottam vala szent Pált mind ő fiaival hát nem voltam elfeledvén önálok. Es ime azonközben egy nagy tisztölendő vén, úgymint fejrő öltözetben volna, es egy mankó volna ő kezeiben, nagy sok sereggel eloda jeve, es leesvén az felséges bírónak elette, monda: Kérlek en kegyelmes uram, végyed el te nagy igazságus haragodat ez szegén lélekről, es bocsássad meg ő bűneit, mert jóllehet érdemlené az erek veszedelmet, demaga tegedet meg nem tagadott, es enhozjám mind fiaimmal ajojtatussága volt, es segédségöt tett: azért bocsáttassék az lélek esmeg az halandó testben, es

tartson penitenciát. Azt hallván az úristen, meghallgatá az ő szerető szentit ő kérelmésekben, es harminc napot engedének penitenciára. Hogy ezeket mind elbeszéllette vóna, monda esmeg az feltámadott ember: Hogy kedég ezek bizonyok légyenek, olyan jegyét adom: mert ez mai napon az en kiseded fiam kimúlik ez világból, es az tokos ló ¹⁶⁾, kit enelettem hoztatok, az cintirim ¹⁷⁾ kapua előtt ezennel leesik es meghal. Es mind azonképpen beltelének. Azért feltámadása után harminc napig azon kalastromba az jámbor ösfiak között megmaradván, oly módon tarta penitenciát, hogy az harminc napig sem ételt italt, sem álmát nem vét hozja, de néha tett kézi munkát, es az szent időnek tebb részét mind sírásban, óhajtságban es ajojtatus imádságban múlatta ki, es koronkéd nagy hálákat ád vala dicsőséges szent Pál ösönknek mind ő fiaival, hogy az erek kárhozattúl megszabadojtották vóna ő szent imádságoknak miatta. Es azonképpen az harminc napi penitenciatartásnak utánna bódogúl mulék kive úristenben. Kik annakutánna látták az ő koporsóját, azt mondják, hogy az ő kiseded fia, ki kive múlt vala, miért azon koporsóban helyheztetött, még mind ez napig egészszen vagyon, de az ő atyja porrá lett teste szerént. Kiből nyilván megismertetik dicsőséges szent Pál ösönknek es az ő szerzetes fiainak úristennek előtte nagy érdemes es jószágus voltok, kik

¹⁶⁾ Vagy esztendő s ló, csikó, mint: tokjuh, esztendősbárány; vagy, amennyiben tokos hüvelyest is teszen, gyász hüvelyű az az takarójú ló? ¹⁷⁾ Cinterem.

ben minket-és részeltessen atya fiu szent lélek erekkől erekké, Ámen.

XXII.

Egypéldázó beszéd.

(Az Érsekújvári codexből).

Titus császár romai városban országla, ki ily tervént szörze: hogy ő egyetlenegy fiának napja mindenektől szenteltetnéjek, es valaki ő egyetlenegy fiának sziletése napját munkáló dologban megtörnéje, halállal haljon. Ez tervén kihirdetteték. Hivatá őhözjá nagy Virgiliust, es monda neki: Szerető atyámfia! ily tervént szerzék: jóllehet gyakorta titkon megterhetik, kiket nyilván meg nem esmerhetek; kérlek azért tegedet, hogy te tudományod szerént valamine-mő tudománt szerezz, ki miá megismerhessem azokat, kik ez tervént nem tartják. Es ő monda: Uram, legyen akaratom. Virgilios legottan erdegi tudomány-nyal néminemő bálvánt az váras közepin felállata, es az ökor az napon minden rejtekben tött bineket szokott vala az császárnak megmondani; es ő vádolásának miatta sok emberek vesznek vala el. Es vala az várasban néminemő kovács, Fókus nevő, ki az napon mívelkedék, mint egyéb napokban. Es egyszer, mikor ő ágyában fekünnék, legottan gondolja vala, miképpen ez bálvánna ő vádolása miá sok emberök halnak vala meg: es holval felkele, az bálvánhoz

mene, monda neki: Ó te gonosz bálván, te vádolásodnak miatta sokak vettetnek halálra: en uramra mondom, hogy ha te engem bevádolandasz, bezeg ottan atte fejedet béteröm. Es az kovács kezében vitt vala egy verőt, es azzal fenyegeti vala, hogy bétörné agyát. Ezeket megmondván el haza méne. Elő órán az császár, miként szokta vala, ő kevetit az bálvánhoz elbocsátá, hogy megkérdenéjek, ha valakik az törvént megszegették volna? Es mikoron az bálvánhoz mentek volna, es az császárnak akaratját megmondották volna, monda az bálván: Atyámfia, emeljétek fel szemeteket es lássátok, mellyek írván vannak en homlokomon. Mert immár nem mér vala szólni. Es azok mikoron felemelték volna szemeket, láták az ő homlokán ezeket hogy: 'Idők változnak, emberek kissebbilnek, es kik igazat mondnak, törett fejek lészen.' Menjetek el, es uratoknak megizenjétek, melyeket láttatok es olvastatok. Az kevetek elmenének, es uroknak mind ezenképpen megmondák. Az császár, hogy azt hallotta volna, monda az ő vitézinek, hogy felfegyverkedván az bálvánhoz menének, es ha valaki az bálván ellen mondott volna, kezei es lábai megketezván, neki vinnéjek. Az vitézek a bálvánhoz menének mondván: Kellemetes császárnak hogy megmutassad es megmondjad, kik az törvént megszegették volna. Monda az bálván: Fókus kovácsot fogjátok meg, mert ő mindennap tévént szeg, es ennékem nagy bosszút tett. Es ötöt ottan megfogák, es az császár eleiben vivék, es monda neki az császár: Atyámfia, mi az mit hozjád hallok?

mire hogy az szerzett törvént megtöréd? Es ő monda az császárnak: Uram, en az törvént semmiképpen meg nem tarthatom, mert mindennapon kell enékem nyolc pénzt lelnem, es azokat nem lehetem munka nekil; azért az törvént en nem tarthatom meg. Monda neki az császár: Es mire kell az nyolc pénz? Ki monda neki: Mert esztendőnkéd, mindennapon tartozom adnom két pénzt, kit gyermekségembe kölcsen vöttem volt; es adok kettőt kelcsen, es kettőt elvesztek, es kettőt elköltök. Monda az császár önéki: Mondjad meg ennekem nyilvánban ez pénzeknek értelmét. Monda Fókus kovács: Uram, hallgass meg engemet. Két pénzt mindennapon tartozom adnom en atyámnak, mert mikoron en volnék kised, en atyám enreám mindennapon két pénzt költött: es ma az en atyám nyomorúságban es szegénségben vettetett. Azért oka adja, hogy en-és kenyeröljek szegénségében őrajta; es azért mindennapon két pénzt adok öneki. Annakutánna két pénzt es még adok en fiamnak kelcsen, ki immár tanusághelyre megyen: annakokáért, hogy ha en nyomorúságban es szegénségben esendem, mint az en atyám, ennekem az két pénzt megadja, miképpen en adtam en atyámnak. Két pénzt kegyiglen minden napon elvesztek, en feleségemre keltvén, mert nekem mindenkoron ellenem rúgodozó es ellenem járó es szabad akaratú, es ez . . . mert akarmit en neki adjak es, elvesztem. Esmeg két pénzt enmagamra es költek mindennapon ételre es venerékre: es ennél kilemben egy napon es nem lehetek, hanem szinetlen munkálkodnom kell, kiből ez felől mon-

dott pénzeket meg kell lelnem. Azért immár, császár, hallottad az en naponkéd való munkálkodásomat : adj igaz ítéletet. Monda az császár : Fókus, elég bölcsen felelél. Menj el, es mátúl fogva mindenkoron munkálkodjál. Ennekutánna hamar meghala az császár, es Fókus kovács ő belcseségéért bírja vala az császárságot, kinek-es halála után, hol az császároknak képöket felírják, ő képét es közöttök felirák, es ő feje fölött bölcseségért az nyolc pénzt. — Istenbeli en szerelmes atyámfiái! az császár az mi mennyei atyánk, ki ily szent tervént szerze, hogy valaki ő egyetlenegy fiának meg nem tennéje parancsolatját, halállal halna : es ez nap az vasárnap, avagy szentegyháztul mely innep szerezve vagyon ; honnat régi tervénből avagy új tervénbel mondatik : Emlekezzél innepet szentelned. De jaj ma! mert sokak az napokon több bínt tesznek, hogynem egyeb napokon. Ez ilyetének hasonlók tengernek néminemő halaihoz, kiknek természetek az, hogy valamíg az tengerben lakoznak, mind adleg jó önekik, de ha terténik hogy felszekelljék az vízből essős időn, es az eső ötet megérendi, kezd meghalni, sok napig ő egészségében nem eshetik, míg nem esmeg az tengernek vizében megelégedik. Világnak tengerében azonképpen, kik mind hetetszaka¹⁾ vannak ez világnak tengerében munkálkodván, nekik addig jónak es egésznek tetszik : de ha terténik önekik egyházhoz menniek, es ott az édes vizet, mint

¹⁾ A cod. hetedzaka, hibásan ; annyi mint : Héten által, mint telet-szaka, éjt-szaka stb.

predikációt es misét hallaniok, nekik tetszik hogy vannak nagy nyomorúságban avagy nehezségekben mind addig, míg nem ez világi dologban magokat foglalják. Az Virgilius, ki az bálvánt tette vala, az az szent lélek, ki predikátort szerze, hogy hirdessen jószágokat, bineket, ként es dicsességet. De jaj ma! mind az predikátor megmondhatja miképpen az bálvány megmondja vala: Idők elmúlnak, emberek megkissebbölnek, es ki igazat mond, feje betörik. Idők elmúlnak: ez elég nyilván vagyon nekönk, látjuk: előszerbeli ²⁾ egyházak minden állatban ³⁾ valának jobbak mint mostan, feld zsírját jonkább ⁴⁾ bévebben agyi ⁵⁾ vala: de mindenkor választott binek es egyebek mindennemövek eledelhez teremtettt állatot változtattak. E^h kedig tetszik meg Noe folyóvizében. Másodszer: emberek kissebbölnek, miképpen nyilván látjuk: régi időben valának jobb ajtatos emberek, es alamizsnások, szeretetük hogynemmint mas-tan vannak, es mire mert mind ez világ gonoszságban vagyon vetvén. Harmadszor: ki igazat akar mondani: mert ma, ha az predikátor nagyoknak bínét ha megmondja, legottan bosszúkat es zúgódásokat vall, es ezekre incselkednek, hogy az helyből szidalomsággal bocsáttassék ki. Es ezek keveszen vannak igazak, kik meg mernék mondanía mint Fókus kovács. Valamely jó keresztyén, ki hiven mívelkedik, mint istennek vitéze, mert minden jó keresztyén napjában há-

²⁾ Első rendű. ³⁾ Status. ⁴⁾ Inkább. ⁵⁾ Palócosan adi (adia, adja helyett.

romszer tartozik ő mennyei atyjának két pénzt adni szeretetiért es tisztességejért ; szeretetiért : mert minket szeretett úgy, hogy miérettünk való szeretetiért ő egyetlenegy fiát mennyországból alá bocsátá es keserves halálnak eresztette ; tisztességeért : mert ötle mindenek származnak, es önála nekil semmi jót nem tehetünk. Esmeg két pénzt kincsellek ⁶⁾ en fiamnak, miként való fiú ez , bizony fiú, kiről szól Izsajás próféta : Gyermekek született nekünk, es fiú adatott nekünk. Es minemő pénzeket kell nekünk öneki kelcsenlenek ? bizony ez két pénzeket mindennapon kell adnunk : jóakaratot es jó mivelkedetet. Még régentől fogva vagyunk ez halandó testben , es mikor mi szegények avagy gyarlók leendünk ítéletnek napján, es mikoron mezíttelen maradunk, hát ő megadja nekünk az két pénzt az erek életen, miképpen írván vagyón : Es veszitek istennek országát. Es az két pénzt elvesztettem feleségemre. Mi az feleség ? Ez gyarló test, ki mindenkor ellene járó az léleknek. Az két pénzt, melyeket költöttem öreája, azok lőnek gyenyerködés es gonosz mivelködés , ki mindenkoron ő tulajdon akaratjából mivelkedik. Ez két pénzt elvesztjük, mert érte nehezen ⁷⁾ gyetretünk itt avagy egyebütt. Es két pénzt mindennapon költünk minnenmagonkra , ha jót mivelkedők leszünk, hogy istent teljes szívvel szeressük, es mi atyánkfiát avagy barátunkat miként minnenmagunkat.

Azért, szerető atyámfiái , ha ez nyolc pénzt

⁶⁾ Kincselleni, gyűjteni, takargatni. ⁷⁾ Súlyosan.

ezenképpen elkölteni akarjátok, az örök életet nyerhetitek, kit engedjén nekünk Jézus Krisztus istennek fia Ámen.

XXIII.

Ének szent László királyról.

(A Peer-codexből ¹⁾)

Idvez légy, kegyelmes szent László király,
Magyarországnak édes oltalma,
Szent királyok közt drágalatus gyöngy,
Csillagok között fényességes csillag!

Szent háromságnak vagy te szolgálja,
Jézus Krisztusnak nyomdoka követi ²⁾,
Te szent léleknek tiszta edénye,
Sziz Máriának választott vitéze.

Magyarországnak vagy királyi magzatja,
Szent királyoknak fényes tüköre.
Teneked atyád kegyes Béla király,
Hogy hozzá képest kegyes király lennél.

Nekünk szívetil Lengyelországban,
Mennyből adatál nagy csudaképpen;

¹⁾ Azon töredék, melyet Döbröntei a gyöngyösi codexből adott ki, úgy látszik, a jelennek elveszett szakait állítja elő. ²⁾ Követője.

Másszor sziletil szent keresztvíztől,
 Ösödnek ³⁾ nevén László lön ne(ved.)

Mikoron méglen gyermekded volnál,
 Kihoza Béla kerály jó Magyarországba,
 Hogy dicsekednél te két országban :
 Magyarországbán es mennyországbán.

Te telepedél Bihar-Váradon,
 Ah városnak löl édes oltalma.
 Templomot rakatál sziz Máriának,
 Kiben most nyúgoszol minden tisztességgel.

Környölfekesznek teged császárok ⁴⁾,
 Püspökök, kerályok es jobbági urak ⁵⁾,
 Olaj származik szent koporsódból,
 Tetemed foglalták az szép sár ⁶⁾ aranyból.

Teged dicsérnek szent zsolozsmával
 Papok, diákok és városnépek,
 Teged földnek kereksege,
 Mert teged dicsérnek istennek angyli.

Te dicsekedel keráli székedben,
 Képed feltötték az magas kőszálra :
 Fénlik mint nap, salyog ¹⁾ mint arany :
 Nem elégeszik senki tereád nézni ⁸⁾.

³⁾ Vonatkozás Tar Lászlóra, Béla atyai nagybátyjára, s így László atyai ösbátyjára. ⁴⁾ Zsigmond értetik, így többes használatik egyes helyett. ⁵⁾ Zászlósok. ⁶⁾ Sárga. ⁷⁾ Ragyog. ⁸⁾ Itt azon érc szobra értetik a nagy királynak, melyről az I. köt. 144. lapján emlékeztünk,

Te arcul teljes, szép piros valál,
Tekintetemben embereknel kedvesb,
Beszédemben ékes, karodban erős:
Lám mendent te ejtesz, ki teveled küzdik.

Tagodban ékes, termetedben díszes,
Válladtúl fogva mindeneknél magasb,
Csak szépséged császárságra méltó,
Hogy szent korona teged méltán illet.

Testedben tiszta, lelkedben fényes,
Szívedben bátor miként vad oroszlán,
Azért neveztek bátor Lászlónak,
Mikoron méglen ifjudad volnál.

Mert választá az szíz Mária,
Megdicsőíte sok jó ajándékkal;
Hogy te őriznéd és oltalmaznád,
Neki ajánlád jó Magyarországot.

Fejedben kele az szent korona,
Mebátorejta teged az szent lélek.
Kezdéd követni atyádnak életét,
Rózsákat szaggatál, koronádban fizéd ⁹⁾.

Dicsérjük, magyarok, sz. László kerált!
Bizony érdemli mi dicséretönköt.
Dicsérjük ötet, angyelok, mondván:
Idvez légy, kegyelmes sz. László kerály.

⁹⁾ Fűzéd.

XXIV.

Qui habitat in adiutorio.

(A keszthelyi codexből).

Az ki veti segedelmét
Az istennek hatalmában :
Az oly ember bátorságos
Az mennyei oltalomba.

Vallást teszen az hív ember :
Te vagy nekem en istenem,
Te vagy nekem bátorságom,
Benned bízom en istenem,

Mert engemet te mentél meg
Ellenségnek keteléből,
Az keménséges ígétül,
Tervínnek rettegésétül.

Visel teged az úristen
Ű szent vállán, árnyéka alatt,
Hogy mindenkor te bízassál
Istennek szárnyai alatt.

Jézus Krisztus, egy igazság,
Kernyilköz tegedet pajzsúl :
Semit ne félj az éjjeli
Hitetlen rettegésektül.

Semit ne félj nyilván való
Háborúknak nyilaitúl,
Titkon való késértettül,
Deli erdegtül, vakságtül.

Te melléled bal kéz felel
Ezeren mind elhullanak,
Jobb kéz felel tízezeren :
Teneked ott nem ártanak.

Demaga te szemeidvel
Ott meglátod és megesmered,
Hogy az isten az bűnekért
Bűnes embert megbünteti.

Mert te bízol az mennyei
Nagy istennek hatalmában,
Bátorságot helhezettél
Igin nagy hatalmat úrbán.

Nem járulhat semmi gonosz
Soha neked romlásodra,
És házadhoz nem kezelget
Veszedelemnek ostroma.

Mert parancsol te feléled
Szolgáló szent angyelinak,
Hogy minden te útaidban
Érizzenek, ne hagyjanak.

Az istennek szent angyeli
 Viselnek teged kezében,
 Hogy ne issed lábadat
 Tertinet szerint az kibén ¹⁾).

Áspiskígyón és az mérges
 Basiliskuskígyón te jársz :
 Mert az tervén és az bűnek
 Terajta nem uralkodnak.

Talpad alatt megnyomodod
 Az oroszlánt, az erdeget,
 És az sárkánt, az nagy Halált,
 Az poklot, az kárhozatot.

Szól az isten az embernek :
 Mert az enbennem reménlett,
 Megszabadítom, megmentem,
 Mert megismeré nevemet.

Ha enhozzám felkiáltand,
 Meghallgatom és megmentem :
 Vele vagyok ²⁾

XXV.

Hymnus a teremtésről, a hét negyedik napján.

(A Batthyányi-hymnáriumból).

Ó magos mennyek szentséges istene,
 Széles egeknek megerősítője,

¹⁾ Kőben. ²⁾ Hiány a codex csonkasága miatt.

Negyedik napon bölcsen építője,
Es rendelője !

Ki fejünk fölött mint egy felvont sátort
Megékesítéd az nagy magosságot :
Akkor csinálád te az fényes napot
Es az szép holdot.

Hogy ez világnak az nap ő fényével
Nappal szolgálna elkerülésével ;
Az holdvilág is azonképpen éjjel
Szolgálna szerrel ¹⁾).

Kik ezenképpen az ő folyásokkal
Jegyek lennének, ő elforgásokkal :
Eszteendő, holnap es hétszám-tartással
Lennének bizonynyal.

Ezekkel szerzed az szép csillagokat
Mint egy hatalmas nagy országos hadat :
Hogy megmutatnád te nagy hatalmadat,
Birodalmadat.

Világosíts meg az embereket is,
Vedd el homályát az mi szivünknek is,
Olld meg az bűnnek kemény kötelét is,
Te bírij minket is !

¹⁾ Renddel.

XXVI.

Reggeli hymnus.

(A Batthyányi-hymnáriumból).

Ó menyei mí szent atyánk,
Tekénts mennyből most mireánk !
Jusson eszedben nyavalyánk :
Ne hagyj, kérünk, mi szent atyánk !

Mert jól látjuk érdemünket,
Jól esmerjük elvesztünket,
Érezzük mi sok bűneinket,
Nem viselhetjük terhünket !

Eláradtunk vétkeinkben,
Sokasúltunk bűneinkben,
Mind elvesztünk sebeinkben,
Nyomorodtunk életünkben.

Nincsen nekünk segedelmünk,
Sohul nincsen bátorságunk,
Egyedül vagy te ótalmunk,
Sebeinkből gyógyulásunk.

Ha minket te elhagyandasz,
Jóvoltodtúl megfosztandasz,
Kezeidből kivetendesz,
Ótalmadból kirekesztesz :

Kész préda leszünk ördögnek,
Vígasság mi ellenségünknek,

Tiedből neked bosszúság,
Nekünk csak az nyomorúság.

Indíts fel te hatalmadat,
Szánjad, atyánk, halálunkat,
Dicsőítsed jóvoltodat,
Ne veszed el szolgálodat.

Tekénts reánk az Krisztusért,
Tekénts az ő haláláért:
Érdemelje ezt az mí urunk,
Mi egyetlenegy érdemünk!

Dicséret neked, szent atyánk;
Dicsőség te szent fiadnak,
Az szentlélek úristennek
Ki uralkodol örökké.

XXVII.

Ének szűz Máriához.

Vásárheli András.

(A Peer-codexből).

Angyeloznak nagyságus asszonya,
Úr Jézusnak bódogságus anyja,
Mennyországnak szépséges ajtója!
Paradicsomnak vagy széles kapuja.

Neked szólnok, szízeknek virága,
Mend szenteknek oly nagy vigasága,
Angyeloznak ő nagy tisztasága,
Patriarcháknak ő nagy dicsősége.

Dicsekedjél angyeli székedben,
Seraphinnak szent szeretetiben,
Kerubinnak nagy bölcseségében,
Székeseknek bölcs ítéletiben.

Reád néznek szenteknek szemei,
Es véneknek keserves szüvei,
Es árváknak nyomorólt ihai ¹⁾,
Bűnössöknek óhajtó lelkei.

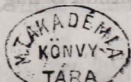
Esedezzel, mi nagy igazságonk,
Hogy mi szüvönkért, mi nagy bátorságonk,
Szent fiadnak, mi nagy tisztességünk,
Halálunkról mi nagy reménségünk,

Áldott te légy, Jézusnak dajkája,
Szent atyának drága kencstartója,
Szentléleknek ő megnyúgosztója,
Igazságnak megvilágosztója.

Segéljed meg tebenned bizókot,
Engesztelj meg az apostolokat,
Fordejts hozzánk az mártiromokot,
Téreyts hozzánk az confessorokot.

Dicsőséges szenteknek mondási
Szent háromságnak nagy titkos tanácsi,
Apostoloknak szent predikálási,
Mártiromnak nagy sok kínvallási.

¹⁾ Más formája a régi „joh“ szónak, mely 1. belső részt, 2. kedélyt, jelentett. Szelepcsényi érsek a maga énekes könyvében (1672) átdolgozván ez éneket, s az *ihai* szót már nem *ért* in helyébe *ügyei*-t tett.

Emlekezzél angyeli esésről,
Emlekezzél Évának vétkééről,
Emlekezzél az nagy vízözönről,
Nyerj kegyelmet az nagy úristentől.

Siradalmas nekünk mi életünk,
Es minekünk mi sok vétkezetünk.
Rettenetes nekünk vétkezetünk,
Ha te nem léssz nekünk mi nagy segedelmünk

Árvaságnak kegyes táplálója,
Özvegyeknek megoltalmazója,
Szegényeknek meggazdagejtója,
Szánkivetteseknek ²⁾ megbódogejtója.

Siradalmas nekünk születetünk,
Fügelmes ³⁾ sok hivolkodásonk,
Rettenetes nekünk bajvivásonk:
Ha te nem léssz nekünk kegyes táplálónk.

Asszonyoknak ⁴⁾ szépséges tüköre,
Férfiaknak tisztos győzedelme,
Halottaknak nagy hiedelme,
Ördögöknek ő nagy töredelme:

Rólad szólnak szenteknek mondási,
Szent háromságnak nagy titkus tanácsi,
Apostoloknak ⁵⁾ szent predikálási,
Mártíromoknak diadalmassági.

²⁾ Szánkivetett. ³⁾ A codexben fügelmek áll, nem fügelmek, mint Révai után adtuk elő kiadásunkban. Révai figyelmesnek olvassa. ⁴⁾ Cod.: Azzonnyonkh. ⁵⁾ Cod.: Apostolonak.

Halottaknak megszabadejtója,
 Törököknek megnyomorojtója,
 Kerályoknak jó tanácsadója,
 Magyaroknak megoltalmazója.

Ezt szerzették Pestnek városában,
 Ugyanottan szent Péter utcájában,
 Születet után elmúlt időben :
 Ezer ötszáz és nyolc esztendőben.

Legyen hála az szent háromságnak,
 Azonképpen az áldott Jézusnak,
 Legyen hála az szíz Máriának,
 Velem-öszve mend az bódogoknak. Ámen.

XXVIII.

Emlékdal Mátyás király halálára.

(A gyöngyösi codexből).

Néhai való jó Mátyás királ!
 Sok országotat te bírál.
 Nagy dicséretű akoron valál,
 Ellenségednek ellenne állál.

Hatalmasságodat jelentéd,
 Bécsnek hogy városát te megvennéd,
 Ékes sereged ott feledéd ¹⁾,
 Királi széked benne helhezted.

¹⁾ Cod. : felethed.

Németországot amikort keványád,
Szent koronához választád,
És nagy sok részre hassogatád:
Magyari uraknak tisztül mind elosztád.

Akoron te lél oly igen drága,
Teged keványa cseh Prága:
Meghervadozott szép zeld ága,
Nem kellemetes neki virága.

Terekektül nyerél ajándokokat,
Ne pusztítanád országokat,
Ne kerengetné bassájokat,
Ne fenyegetné ü császárokat.

Igyekezted vala sok országokra,
És nagy hatalmas városokra,
Az vizen álló Velencére,
És benne való belcs olaszokra.

Magyarországnak fényes tükere, világa,
És rettenetes bajnaka,
Nyumuróltaknak kees ²⁾ hajlaka,
Nagy ékességnek-és te valál oka.

Nagy ékessége tisztességen/nek ³⁾,
Nagy bátorsága félelmeneknek,
Ótalmazója magyar népeknek,
Rettenetes lél az lengyelöknek.

²⁾ Kies. ³⁾ Az elébbi s a jelen versszakban álló dőltbetűk a codexben hiányzanak.

Királok kezett lél te hatalmas,
 És nagy igyekben diadalmas,
 Néped kezett nagy bizodalmas.
 Légy úristennél már nyugodalmas.

XXIX.

Apáti Ferenc Feddő éneke.

(A Peer-codexből).

Félelmes szüvőnek engem alejtátok ¹⁾,
 Régi jó barátim nekem kik valátok,
 Gyakorta szép szóval hozzám járólátok,
 Engem megcsalátok.

Reméntelen dolog, ki hazugnak hiszen,
 Mert szép beszédével csak szót töled veszen,
 Avagy túl másfelől ellenséged leszen,
 Rajtad szégyent teszen.

Azok nem gondolnak ez ily beszédekkel,
 Kik magokat kelletik hizelkedésekkel,
 Nyájason beszélnek ő fejedelmekkel,
 Elvesznek nyelvekkel.

Nagy urak kik vattok, szólok, ne bánjátok
 Fejér, szép ezüstös, ékes, tü szablyátok :

¹⁾ Vélétek.

Vele pogán népet, kérlek, ne vágjátok,
Es tū ne bántsátok.

Csintalan dolgokat tū ne szerezzetek,
Fodor hajatokot meg se fésöljétek :
Diákok elmentek, leányokat néztek :
Szégyenséggel nősztök.

Ügyedet ne viseljed egyházi papokkal,
Mert ha bevetette magát nyájassággal,
Nem kell neki pénzed : vígad leányodval :
Megcsalnak szavokkal.

Serényen futamnak táncban az leányok ;
Nyilván ott meglátjuk az ő jámborságit :
Szeretlen ha lend az ő jámborságok,
Ott elholl pártájok.

Lepkék ! házatoktól messze ne lépjétek,
Időnek javában tikakot ültössetek :
Szemérem kapálni : bölcsőt rengesetek :
Aval élélhettek.

Sámsonnak alejtá az pór önnönmagát,
Látod nagy haragját, nem tiszteli urát :
Fogjad meg szakálát, vedd el csak jószágát,
Megalázza magát.

Azkort az papoknak vala tisztességek,
Mikoron egészlen áll vala szerzetek,

Távol vala tőlök gallérus köntösök,
Veres beretrájok *).

Pénztől elfutamtak, szűrben beöltöztek,
Szépen ha beszélnek, keveset nem vesznek,
Foréntokot kérnek, ládában gyötnek,
Vele nem épejtnek.

Az régi jó kerályok míglen országlának,
Igazak valának az szegén országnak,
Igazak valának szent koronának,
Híven szolgálának,
Avval áldozának.

Tennie kellene ezt az nagy uraknak ;
Hogy sok lika vagyon erdön az ravasznak :
Nincs birodalma rajta agaroknak,
Halál az nyulaknak.

Igen keves hajok, szántalan jószágok,
Erős regulájok, keves zsolozsmájok,
Bársonyos szolgálók, fekete kápájok,
Az apát uraknak.

XXX.

Szent Katalin verses legendájából.

(Az érsekujvári codexből.)

Míg az császár igyet jára ¹⁾,
Császárné asszony meghallá,

*) Süvegнем; olaszúl berretta.

¹⁾ Mint „törvényt ülni“; ügyekben eljárni az országban.

Mint Katerina járt volna
Az doctorokat megbírván ²⁾
Es őket hitire hozván;
Es mely csoda lett volna rajtok,
Mikort lett volna halálok;
Es mint, azon nem elégedvén,
Császár mérgében behtelvén,
Az szizet kénzatta volna,
Es az temlecben vetette volna;
Es tiltott mindeneket,
Hogy ne segéllenék ötet;
Es hogy senki őt ne éltetné,
Csak szóval se kennyítené.
Kit hogy meghallott volna,
Jóllehet még pogán vala,
De ő nemes vér voltából
Kenyerüle nagy kénjáról.
Így azt igen megkeváná,
Hogy ő az szizet láthatná;
De nem lel vala utat,
Hogymint tenné kevánatját:
Kin ő igen búskodék,
Hogy éjjel abban elaluvék.

Es mikort volna ily bánatja,
Álmában lén egy látatja,
Kin ő igen csodálkodék,
De magánál nem állapék ³⁾:

²⁾ Meggyőzvé, t. i. a velők volt vitában. ³⁾ Nem állapodék meg.

Mert hogy másod napra juta,
Porphyrius hozjá juta,
Ki vala nagy tisztességben,
Es jeles fejedelemségben;
Ki titkokat megtart vala,
Es asszonyának nagy hív vala:
Ennek megmondá látatját,
Es így jelenté meg álmát:

„Porphyrius, en jó szolgám,
Kérlek teged, jűj közelb enhozjám,
Hogy beszédemet meghallgassad,
Es en kedvemet adassad,
Es nagy titkon megbeszéljem!
Oly ként vallék en álmamban
Es az éjjeli látásomban
Az nemes szíznek miatta,
Kit en uram megkénzata:
Hogy vagy jóra, vagy gonoszra
Uram nekem ezt fordítja.
De megöl engem bánatom,
Ha ez szizet nem láthatom,
Mert ez éjjel en ágyamban,
Mikort valék jobb álmamban,
Hát immár az temlecbe vagyok,
Es ott ilyen dolgot láték:
Az setét temlec hát fényes
Es a szíz annál sokkal fényesb.
Hát vele vannak angyalok,
Es ott ilnek vén jámborok,

Ezök ötet vigasztalván.
Mondám, hogy vala oly fényesség,
Hogy en reá nem nézheték.
Mikort az szíz engem láta,
Ottan nevemen szólitta,
Es egyiktől egy koronát vén,
Es azt mikoron nekem adá,
Kit szépséggel fejemben tön,
Hát szóval nekem azt mondá:
„Ím teneked az úr Krisztus
Es mennybeli dicső Jézus
Egy fényes koronát küldött
Es vele dicsőséget-és szörzett.“
Azért, fiam, hogy ezt látám,
Es koronámat így vallám,
Ha en ötet meg nem látom,
Hát halállal kell meghalnom.
Kérlek azért, en jó fiam,
Hogy nagy sok jót nyerj enmiám,
Az temleceet te megnyissad,
Es az szízet reám bízjad.“

Kit hogy Porphyrius halla,
Asszonyának ily szót monda:
„En tiszteletes jó asszonyom,
Ez beszédet en jól hallom:
Teged illet parancsolás,
Engem illet csak szolgálás.
Azt jól tudom, hogy ként vallok,
Es talántan érte meghalok,

Ha ezt uram meghallandja :
De mind avval sem gondolok,
Mert azt mit kérsz, az nagy jó dolog.
Nekem-és volt, jó asszonyom,
Még régenten akaratom,
Hogy ez szízet en meglássam,
Es hogy nagy bölcs beszédéthalljam.
Mert csodáltatják nagy szépségét,
Es beszédében bölcseségét :
Azért veled en elmegyek,
Es az szíznél veled leszek.“

Ezt mondván felkészülének
Ejjel, es az szízhöz menének.
Es hogy az temlecbe jutának,
Oly fényességet látának,
Hogy lábon nem állhatának,
De az földre leomlának.
Kit hogy Katherina halla,
Nekik ily beszédet monda :
„Úristennek választotti
Es Krisztusnak hív szolgálai !
FelkeljeteK es ne féljeteK,
De velünk bátrok legyetek.
Mert titeket-és vigasságban
Úr Krisztus hív országában.“
Ezt hallván, feltámadának,
Es ott ily dolgokat látának :
Hát nagy sok angyalok vannak
Ott, es az szíz sebeit vigasztják

Kilemb-kilem kenetökkel,
Es mely sebet kennek kezökvel,
Az seb ottan megvigaszik,
Es nagy fejérségre változik.
Es látának ott vénöket,
Es nem nézhetik vala őket
Rajtuk ⁴⁾ való fejérségtül.
Katherina vén egyiktől
Egy nagy szépségű koronát,
Es nagy vígnak mutatá magát,
Kit az asszony fejében tén.
Es az vénekhez ilyen szót tün:
„En jó uraim, jól látátok,
Es feletökkel ⁵⁾ hallátok
Hogy imádék egy asszonyért
Császárnak feleségéért:
Azért ez az kiért kérek,
Kiért kértöm es engedek.
Ez vitézt-es hozjánk vegyük,
Mennyországban helyhez tessük.“

Az vén jámborok ezt hallván
Az szíznek ez szót mondák:
„Drágalatos te nemes szíz,
Ki fényes vagy, mint fényes nap,
Az úristen, kiért itt vagy,
Ki nevéjért kénod ily nagy,
Imádságodat meghallá,

⁴⁾ Cod. hibásan: Raytwnk. ⁵⁾ Fületökkel.

Es kérödet neköd adá ;
 Mert kérenk, hogy ezt meghalljad
 Es mitülünk bizonynyal tudjad,
 Hogy ezek mind szentté lesznek
 Es Krisztusért halált vesznek.
 Megjelented te nagy jó tettetd
 Mert mennyben mennek eletted ⁶⁾,
 Azután hadad elvégezvén,
 Es az császárt te meggyőzvé,
 Mennyországbán vitettetől
 Es oly helyre helyezettől,
 Holott szízek seregökben
 Örvendöznek istenben,
 Ártatlan bárányt kevetnek,
 Szép fehér ruhát viselnek,
 És oly éneket mondnak
 Neki, kit egyebek nem mondhatnak,
 Hanem csak szízek.
 Mind ezt hogy az asszony látá,
 Porphyriussal egyetemben azt mondá :
 „Ó szent asszony, azon kérünk,
 S mast neked ebből könyergtünk :
 Adj minekünk keresztséget,
 Es hitbeli nagy erőséget,
 Mert lám nagy volt tévelygésünk,
 Azért ne hagyj már elvesznünk.“

Katherina ezt nagyon örülé,
 Es őket megkeresztölé,

⁶⁾ Mint : feletted. Újabb formája : előtted. (C)

Hitben őket megtanította,
Es az asszonynak ezt mondá :
„Immár kérlek, hogy erős légy,
Es erdeggel erős hadat tégy,
Mert harmad nap után
Mártiromságot kell szenvedned,
Es azután felmégy mennyországban.
Azért, kérlek, semmit ne félj,
Es dolgozban semmit ne vélj,
Mert ez mastani kénokat
Es mennyei vigaságokat
Egybe nem hasonlathatjuk,
De ezután megláthatjuk :
Hogy az mennyei vigaságért
Es istennek látásáért
Nincs oly nagy kén, kit vigasággal
Fel nem vennél bátorsággal.
Es ez te halandó uradat,
Es földi dicsőségedet
Hadd el az Krisztusért
Ki embernek ez világot
Magát adja, es országát.“
Azután őket megáldá,
Es az temlecből kibocsátá.

Kik mikoron kijöttek volna,
Es hitben megerősültek volna,
Jó keresztyénül élének
Kiert idvességet vének.
De mint imént-es beszéllők

Porphyriust úgy jelentők
Hogy vala nagy tisztösségben
Es jeles fejedelemségben,
Mert kétszáz vitézt bír vala,
Császár után másod vala.
Az vitézök ötet megkérdeék,
Es titkokat így jelenték :
„Mondd meg nekünk , mi jó urunk,
Mert nagy jámbor vagy, kit jól tudunk,
Holott voltál te ez éjjel
Asszonyunknak felségével?“

Porphyrus hogy ezt hallá,
Ők hol vótak így megvallá :
„En jó társim, vesztegjetek
Es ezt ingyen se kérdjétek.
De mely nagy jót vallanátok
Ha tanácsomat fogadnátok,
Mert ez éjjel olyat láték,
Es mondhatatlan nagy jót tanulék,
Mert az idvességemnek uta
Nekem ez éjjel lőn mutatván.
Azért, ha engem uraltok,
Es ha velem megmaradtok,
Hát az bálványt elhagyjátok,
Es az bizony istent imádjátok,
Ki minket es egyebeket
Jól teremte, mindeneket.
Urunk Krisztus az az isten,
Bizony ember es bizony isten,

Ki mindeneknek ura,
 Es királyoknak királya,
 Ki ő neve viselőket
 Mennyországgal elégejthet,
 Benne kegyig nem hívöket
 Örek kénokban gyötörtet.
 Ennek fényes dicsősége,
 Irgalmas kegyelmessége
 Gonosz létünket elszenvedé,
 Es pogány voltunkat soká türe :
 De mast rajtunk kenyerüle,
 Hozjánk köldé lám ötüle
 Ez nálunk való szép szizet,
 Kit mi urunk igen gyötrett.
 Ez hitembeli erősség
 Lelkemnek erök idvesség.“

Az vitézök hogy ezt hallák,
 Porphyriusnak ezt mondák :
 „Császár után te nagy felség,
 Ez világban nagy ékösség!
 Tennen magad már meglátád
 Hogy vigadunk igen rajtad,
 Szódat mindenbe fogadjuk,
 Mit akartál, ottan⁷⁾ töttük;
 Teged soha el nem lattunk,
 Mert temiád sok jót vallottunk.
 Azért mit mondasz, megteszjük,
 Mert im az hitöt felveszjük.

⁷⁾ Legott.

Mi-és keresztyének vagyunk,
Szent hit mellett mind meghalunk.“

Az szíz̄vala az időben
Maxentius temlecében,
Őtet ehen tartják vala,
Mint az császár hatte vala.
De isten őt el nem hagyá,
Mennyei étkekkel tartá.
Ebben tizenkét nap telék,
Es Krisztus neki megjelenék :
Kinek Krisztus így beszélle,
Es kit így megkönyergete :

„Dicső leány, szép jegyesem,
Szent nevemért jó vitézőm !
Esmerj engem teremtődöt
Es te bizony istenedet,
Kíért véreddel vitézkedel,
Veled vagyok en, jegyesem ;
Azért semmit ne félj en nagy kencsem,
Mert számtalan igen sok nép
Hamis hitből miád kilép.“

Katherina letérdeplék,
Es ily igékkal reménkedék :
„Ó en édes uram, neked hálát adok,
Hogy neked szolgálód vagyok.

Szent nevedet holtig vallom
 Es soha meg nem tagadom.“
 Ezt megmondván, Krisztus megáldá,
 Es míg a szíz ötet látá,
 Mind addig nagy fényességgel
 Mennyben mene dicsőséggel.

Azonban az idő eljuta,
 Kiben az császár megjuta.
 Mert ördeggel teljes vala,
 Dolgát el nem feledte vala,
 Szolgáit mind be^hhivatá,
 Es egynehányának ezt mondá :
 „No, szolgálím, elmenjeteK
 Es mastan ily dolgot tegyetek :
 Ti az bájost ⁸⁾ kihozátok
 Es mielőnkben állassátok :
 Lássuk, ha az ehség azt tette,
 Hogy ötet megengesztelte ⁹⁾,
 Hogy önmagát megalázja
 Es isteninket imádja.“

Az legények ezt hogy hallák,
 Katherinát el-kihozáK,
 Es az császár előtt megállaták,
 Es így hívségeket mutaták.
 Kit hogy az császár megláta,
 Nagy szépségén elámúla :

⁸⁾ Ma csak összetéve : bűbájost. ⁹⁾ Engedésre bírta.

Hát ehség őt nem bántotta,
De nagygyal szebbé alkotta.
Csodálkodék császár abban,
Es kétös lön szolgálban.
Ő magát megharagojtá
Es haragjában ezt mondá :
„En csodálok ez leányon,
Elámúlván igen nagyon :
En halálát várom vala,
Es im szebb honnem előbb vala.
De jól tudom ennek okát :
Az őrizőket megfogják,
Őket nagy szörnyen kínozzák,
Es nyakokat mind elvágják,
Mert, mit hagyék, nem tartották :
Őket így-és megtanítottom.
Szómat velők megtartatom.

Kit, hogy Katherina halla,
Császárnak arról így monda :
„Tudjad, császár, es megismerjed,
Beszédemből im így értsed :
Hogy engem senki nem táplált,
Azért ne tégy értem halált :
Mert ennekem en istenem
Krisztus Jézus, en jegyesem,
Ételt küldé angyalátul,
Engem így mente meg haláltul.“

Mely dolgot hogy az császár halla,
Mérge ottan alább szálla,

Es Katherinára tekintve,
Es öneki ez szerrel beszéle :
„Leány, nekünk már megmondjad
Es akaratomat megjelentsed
Ha megteszöd, mire kértünk ?“

Katherina rá tekintve
Es erről így felele :
„Tudjad császár, hogy megtenném,
Es az te hitödet felvenném,
Ha hitemnek bizonságát
Nem tudnám, es bódogságát :
De tudom nagy erősségét.“
Az császár még is többitté beszédét :
„Leány, tegöd böcsnek ¹⁸⁾ vellek,
De tegöd már azon kérlek,
Kétséggel nekünk ne felelj,
Mert semmit nem nyersz mind evel.
Mert ha, lám, meggondolnád
Hát neköd mi nagy jót adnánk :
Nem léssz nálunk mint szolgáló,
De mindenén uralkodó.“

Katherina, hogy ezt hallá,
Az császárnak ez szót mondá :
„Tennenmagad meggondoljad
Es nekem tennen magad megmondjad :
Kettő közül melyet tegyek,
Es enurammá kit vegyek :

¹⁸⁾ Böcsnek.

Az örek dicső istent-é,
Avagy ez halandó embert-é?“

Az császár ezen megbúsula,
Az leánynak még-és szóla,
Mondván: „Leány, akar te miként járj,
Tégy minekünk választ immár:
Avagy imádd isteninket,
Es megnyójtod életödet,
Avagy kegyig nagy sok kénokat
Felvéssz te testödre. Ennekem
Úgy tetszik, hogy jobb életöd:
Azért híjad meg ¹⁴⁾ te nagy vétköd,
Mert nem kívánnám vesztödet,
Es halál miá rekkentödet“.*)

Katherina megbátorula,
Es az császárnak így szóla:
„Császár, tudjad értelmemet ¹⁵⁾,
Hogy kívánom életemet:
De úgy hogy az en életem
Krisztus legyen, en istenem;
Mert ennékem en halálom
Érte leszön, vigaságom;
Csak testemet megkénozhatód,
De lelkemet meg nem bánthatod,
Sem meg nem birhatod.

¹⁴⁾ Revocare. *) Deletionem: ¹⁵⁾ A codexben hibásan: értelmedet.

Mit tudsz tenned, mind eltegyed ¹⁶⁾,
 Szándokodat meg se engedjed,
 Mert teveled semmit sem gondolok,
 De Krisztusért en meghalok.“

Az császár önenbenne
 Igen megharagvék,
 Es kezdé magát boszontani,
 Es nagy szóval ezt mondani:
 „Ó bizony! nagy bolond vagyok,
 Es bosszuságot nagyot vallok,
 Hogy ilyen genyedt ¹⁷⁾ leány
 Isteninknek ellene jár.
 Es míg ¹⁸⁾ akarjuk elszenvedni,
 Isteninken ezt tetetni?
 Nagy kár nekünk es nagy szégyen
 Hogy egy genyedt illet tégyen:
 Mert azt hallván keresztyének,
 Mind így tesznek, azon félek.
 Isteninknek bosszuságát
 Kik bánjátok, gyalázását,
 Gyötörjétek ez ördögést
 Mert, im lám, minket majd mind elveszt.
 Ó nagy hatalmas istenim,
 És bizodalmas reménségim,
 Segéljetek mast ennekem

¹⁶⁾ Az el ige határozó itt folytatást jelent, mint péld. ezekben: elbír, elvisel, elvégez stb. ¹⁷⁾ Purulentus; itt átvitt értelemben. ¹⁸⁾ Meddig?

Es törjétek ellenségemet,
Mert értetök hadakozom,
Es ti jótokat akarom.“

Ezt megmondván, elragadák,
Idestova rángaták,
Kéméltelen kezdék verni,
Es mind halálíg gyöterni,

— — — — —
Az császár — — — — —
— székiben fel-iltepék ¹⁹⁾ :
Szentenciát szolgáltatata,
Es az szüzre az halált így adá....

— az sziz ...

Magát Krisztusnak ajánlá
Hogy lelkét hozjá fogadná,
Es kérését neki meghallgatná.
Az égből ily szó mondaték,
Es ily felelet adaték :

„Jöj enhozjám, en választottam,
Neköd nagy jó nyugolmat alkottam!
Jöj el immár, en szép jegyesem,
Ammit kérél, mind megteszem,
Mert kik engemet teérted kérnek,
Segétséget tőlem vesznek,
Es kiért téssz imádságot,
Annak adok bódogságot ;

¹⁹⁾ Ülepedék.

Halálodért nagy vígságot²⁰⁾,
 Neked adom mennyországot.
 Jével, élj, es légy velem színetlen,
 Velem vígadj végezetlen.
 Megnyílt neköd már mennyország,
 Es tegedet vár szentháromság.
 Jőj el már, en édös szemem világa,
 Nem hagyom munkádat hiában.
 Látám teneked tehetségedet,
 Es en-es megfizetem
 Szolgálatodat es vitézségedet.
 Rajtad vígad mind mennyország,
 Es benne való nagy sok jószág.“

Ezt meghallván az szíz, szóla
 Az nyakvágónak, es ilyen monda:
 „Jó barátom, én kész vagyok,
 Mert már uramért im meghalok:
 Ha köll, fejem elvehetöd,
 Uradnak szavát tehetöd.“
 Azomba nyakát lehajtá,
 Es a nyakvágó hogy ezt látá,
 Egy vágással úgy legyenté,
 Hogy ez világból kivégezé.
 Holott két csoda jelenék:
 Elő: mert hogy fejét vevék,
 Vér nem jára ő nyakából,
 De tej folya derekából,
 Az szízeségnek jegyére,

²⁰⁾ A codexben elvéte: wysaagot.

Kiben lakék mind mig éle.
 Más csoda megént ez lön:
 Hogy mennyből angyalok szállának,
 Es öneki ennyet szolgálának:
 Hogy ő testét el-felvévék,
 Es Sinai hegyére el-felvivék,
 Ki oda oly messze vala,
 Hogy húsz napi menőfeld vala;
 Holott nagy sok csodák lésznek:
 Kórok egészséget vésznek,
 Lelke kegyig mennyországban
 Oly nagy dicsőségben es bódogságban
 Vagyon, hogy nem úgy hogy megmondhatnók
 Vagy kegyiglen megírhatnók,
 De csak meg sem gondolhatjuk,
 Mignem szemünkkel meglátjuk.

XXXI.

Egy karácsoni mysterium.

Torkos Sándor szerint !¹⁾

AZ ANGYAL

(belép, s „Betlehemét“ az asztalra helyezvén csenget és énekel.)

Mennyből az angyal
 Legyütt hozzátok
 Pásztorok, pásztorok!
 Hogy Betlehembe

¹⁾ Magyar Nyelvészet, IV. folyam, 1859. 177. sk. ll. —
 Torkos azt a göcseji nyelvjárás szerint adja, mikép t. i. az ő vi-

Sietve menni
 Lássatok, lássatok.
 Az isten fia
 Aki született,
 Jászolba, jászolba
 Barmok közt fekszik,
 Jászolba nyugszik,
 Szent fia, szent fia.
 Mellette vagyon
 Az édes anyja
 Mária, Mária;
 Ő leszen nektek
 Fő patrónátok
 Valóba, valóba.

A KATONA

(belép haragosan, a közönséghez.)

Állj fére, te vas fogú banya, ne nézz úgy mint a vas vella; talán fogaid csikorognak a rég elejtett vadra? — Ne nézz te sárkányfülü kofa, hanem gyűjör be a gazda, mert gyűnnek a pásztorok, akik nekünk új hírt mondanak. Mert nem gyűttünk mink titeket nézni, hanem Betlehemet őrizni; az angyaltul küldettünk, hogy azt megőrizzük.

dékén, melyen e mysterium feljegyeztetett, a nép azt recitálja és énekli, tehát: fűő, valno' üőriznyi, níznyi, ínekűnek stb. (fű, való, őrizni, nézni, énekelnek). Minthogy azonban e darabot nem tekinthetjük azon vidék külön sajátjának, hanem egy országosan dívott karácsoni játék változatának (péld. az Erdélyi által közlött versszak (l. a 2) jegyzetben) Nógrádban jegyeztetett fel), e helyt célszerűbbnek tartottam azt a haza legtöbb részein kelendő népi kiejtéssel adni.

ELSŐ PÁSZTOR (jó).

Szalonnás jó estét a házi gazdának. Ime! hol vagyok, elvesztettem pajtásomat, azt gyűttem keresni, de minekelőtte fölhalálom, fölhajtom kulacsomat, megkóstolom dicső somlai boromat (*iszik*).

MÁSODIK PÁSZTOR (jó).

Töporityús jó estét a ház urának! Látom, pajtás, te csak hajtogatod üres kulacsodat, de nem várod meg kedves pajtásodat. Tudod, én hegyeket völgyeket járva kerestelek, míg megtalálalak. Tudnál-e hírt mondani arról a megöregedett ösatyánkrul?

ELSŐ PÁSZTOR.

Debizony tudok, odaki pelyhezi penészes szakálát, sirva hajtogatja üres kulacscsát.

ANGYAL, KATONA, KÉT PÁSZTOR

(énekeinek).

Jó napot, Mária,
Istennek szent anyja,
Mert üdvösséget szültél,
Jézus anyjává lettél.
Áldott vagy, boldog vagy.
Mi is dicsíretet mondjunk üneki.
Mit adjunk hát neki?
Ajándékot kiki,
Hogy kedvit találhassuk,
Kis Jézust megláthassuk.
Egy báránt, egy sajtot —
Ilyen szegény pásztoroktól elég lesz,
Talán még az aranyból is többet tesz? ²⁾

²⁾ Ennek variánsa Erdélyinél (M. Népk. Gyűjt. I. 311.) így

ELSŐ PÁSZTOR.

Ej pajtás, pajtás! már kilenc tíz óra felé jár az idő, jó vóna az éjjeli nyugalom. *A két pásztor erre lefekszik a földre, és horkolva alszik.*

AZ ANGYAL (énekel).

Gloria, gloria, gloria in excelsis Deo!
Szurgyite pastores!

PÁSZTOROK (álmosan).

Ide bizon ne szúrgy, mert visszaszúrlak!

ANGYAL.

In Bethlehem fugyite,
Jesum natum salutando cantate!

PÁSZTOROK (álmosan).

Nincs nekünk gantárra való penészes pénztünk.

KATONA (énekel).

Keljetek föl, pásztorok, pásztorok!
Íme nagy csudát láttok,
Hol angyalok énekelnek,
Glóriákat kiátanak.

Bethlehembe siessünk, siessünk!

Ale-alelujah

hangzik:

„Siessünk, siessünk,
Bethlehembe mehessünk!
Ott van a mi Jézuskánk,
Akit régen keresünk.
Vedd fel, juhász, az bundát,
Takargasd be Jézuskát,
Mert nincs neki bocskorkája,
Seni sarkantyús csizmácskája:
Fázik az ő lábacska.”

A KÉT PÁSZTOR (énekel).

Bár csak előbb fölébredtem vóna,
De lásd, pajtás, most állottam talpra.

(felállának és táncolnak)

Már rég csendült a fülembé

Az angyal mondása,

Hogy kis Jézus született

Rongyos istállóba ³⁾).

Oda menni nagyon bátorságom,

Reméllem hogy kis Jézust meglátom.

Gyere, pajtás, menjünk el,

Te is lehetsz társom.

Velem van jó dudásom,

Már régi bojtárom.

KATONA.

Aj pajtás, pajtás, álm-e vagy látás amiket hallottam, nyilván csodálkoztam, a nagy félelem miá nem magyarázhatom.

KORYDON (kivülről).

Pásztorok, pásztorok! mit cselekedtetek,

Hogy juhaitokrul megfeledkeztetek?

PÁSZTOROK (éneklük).

Mi bizon nem félünk,

Kár nélkül elélünk.

KORYDON (kivül énekel).

Hallátok? Új hírt mondok,

Pásztor barátim! nagy dolgok

A jászolnál történének,

³⁾ Ennek párhuzamosa, Erdélyinél az id. h. 2. sz. alatt,
Kapos vidékéről küldve be.

Hol angyalok éneklenek.
Tán fő pásztor született,
Isten bárányává lett.

PÁSZTOROK.

A bűn és a szeretet
Ilyeneket elkövet.

KORYDON.

(benyitja az ajtót, és beesik).

Itt is elestem hát az ajtó talpába? Húsos kolbászos jó estét a házi gazdának! Látom, ti kedves pajtásim, ti megvattok.

KATONA.

Mi megvagyunk. Hát te vén Korydon, hova indultál? Talán az angyaltul intést vettél, s velünk akarsz gyünni? De te, vén Korydon, tudsz-e imádkozni?

KORYDON.

T'ok biz én perecet porcogatni, meg egy jó kulacs somlai bort fölhajtani. Ha nem hiszitek, tegyétek meg velem azt a próbát: majd eljáróm kedvemre azt a dudás nótát, széllel szórom rólam azt a szűrös bundát. Vaj inkább a helyett mondjunk a házi gazdának egy szép víg nótát.

MIND (énekelnek.)

Pásztortársim, mit hallottam?

Igaz-e, való-e?

Gyertek velem Betlehembe;

Kérdezzük: úgy van-e,

Hogy egy szűz az éjtszakán

Fiauskát szült a szénán?

János, Palkó, Bence, Istók,

Juhászok, bojtárok !
Zárjátok be na ! szaporán
Az aklot pajtások !
Mézes mákos, túrós lepényt
Siessetek sütni,
Hogyha velünk Betlehembe
El akartok gyünni.
Palkó, tőtsd meg kulacsodat
Hogy ne menjünk annyi földre
Üresen, üresen.
Elsőbe is a kis Jézust
Áldjuk sietséggel,
Tejet mézet adjunk neki
Kedves édességgel.
Nosza tehát vigadjunk, vigadjunk !
Vig örömet kiáltsunk,
Teljes szívvel lélekkel
Urunkhoz folyamodjunk.
Mennyországba, jer pajtás, jer pajtás:
Ottan leszen jó tartás :
Sör bor mint tenger,
Ott ihatik az ember.
Egyik angyal trombitál, trombitál,
A második furuglyál,
A harmadik táncot jár.
Nosza tehát induljunk, induljunk,
Hogy Betlehembe eljussunk.
Dicsírtessék az úr Jézus Krisztus !
Mindörökké Ámen !

(Mind el).

TARTALOM.

III. Időszak. Mátyás s a Jagyellók kora.

I. Fejezet. Országos állapotok.

Lap.

74. §. Magyarország újra a hatalom fő polcán Mátyás király által	7
75. §. A birodalom vég veszélyéhez közelít a Jagyellók alatt	10

II. Fejezet. Vallási és műveltségi állapotok.

76. §. A magyar egyház s a vallásosság hanyatlása a nemzeti visszahatás korában; s a nagy hitújítás előzményei.	11
77. §. A magyar egyház vég romlásához közelít	14
78. §. A műveltség alászállása ez időszakban	15
79. §. Képző művészetek	17

III. Fejezet. Tudományos állapotok.

80. §. Tanügy. Közép és felsőbb iskolák	21
81. §. A pécsi, pozsonyi és budai egyetemek	23
82. §. Külföldi iskolázás	27
83. §. Könyvek. Könyvtárak, ezek közt a világhírű Corvina	29
84. §. A könyvnyomtatás behozatala Magyarországra	37

	<i>Lap.</i>
85. §. Magyar könyvkereskedés	39
86. §. Az első tudós társaság Magyarországon	41
87. §. A tanultság elterjedése	43
88. §. Deák irodalom. Hittudósok.	45
89. §. Hazai történetírás	50
90. §. A jogtudományi irodalom kezdete	58
91. §. Deák költészet	61
92. §. Vegyes deák prózairók	64
93. §. Classica literatura	66
94. §. Idegen nyelvek divata és írott emlékeik	68

IV. Fejezet. A magyar nyelv külső története.

95. §. A magyar nyelv az udvarnál, az állodalomban és magánéletben	71
96. §. A magyar nyelv az egyházban	73

V. Fejezet. Népköltészet.

97. §. Történeti, regés énekek, hadi és szerelemdalok, színköltészet	75
---	----

VI. Fejezet. Nemzeti irodalom.

98. §. Ez időszakbeli codexeink rövid ismertetése	77
99. §. Kisebb írott maradványok	101
100. §. Általános nézet	102
101. §. Bátori László biblia-fordítása	104
102. §. Egyéb bibliai részfordítások	106
103. §. Szentek életei. Példák	108
104. §. Postillák, predikációk	113
105. §. Buzgalmi és liturgiai iratok	115
106. §. Költészet	117
107. §. A versalkat mibenléte	119
108. §. Magyar történetírás	123
109. §. Magyar nyelvészet első nyomai	124

VII. Fejezet. A magyar nyelv belső története.

110. §. A magyar nyelv állapota és változásai ez idő- szakban	126
111. §. A magyar írás belső mibenléte	128
112. §. A magyar írás külső mibenléte	132

113. §. Visszatekintés a magyar középkor értelmi, nem- zetiségi és irodalmi állapotjaira	134
---	-----

Példatár.

XV. Hunyadi János kormányzói esküje	136
XVI. Mutatványok Bátor László bibliájából. — Mózes II. könyve XIV. XV: 1—21. — 2. Sz. János ev. V. r. (Jordánszky-cod.) . . .	137
XVII. A zsoltárokból. Hymnus a teremtésről (Keszt- helyi cod.)	146
XVIII. Szent Dorottya élete (Debreceni cod.) . . .	149
XIX. Szent Domonkos életéből (Muzeumi cod.) . .	153
XX. Szent István király legendája (Érdy-codex) .	160
XXI. Beszéd remete sz. Pál testének Magyarorszá- ba hozataláról (Érdy-cod.)	175
XXII. Egy példázó beszéd (Érsekújvári cod.) . .	185
XXIII. Ének sz. László királyról (Peer-codex) . .	191
XXIV. Qui habitat in adiutorio (Keszthelyi cod.) .	194
XXV. Hymnus a teremtésről (Batthyányi-hymnár.) .	196
XXVI. Reggeli hymnus (Szinte)	198
XXVII. Ének szűz Máriához. Vásárhelyi Andr. (Peer- codex)	199

	<i>Lap.</i>
XXVIII. Emlékdal Mátyás kir. halálára (Gyöngy. cod.)	202
XXIX. Apáti Ferenc F. ddő éneke (Peer-codex)	204
XXX. Töredékek sz. Katalin legendájából (Ersek- újvári cod).	206
XXXI. Egy karácsoni mysterium (Torkos Sándor sze- rint).	224

